

Miniszterelnöki Hivatal

Magyar Tudományos Akadémia

Stratégiai kutatások 2006–2007

Kutatási jelentések

TUDOMÁNY

KORMÁNYZÁS

TÁRSADALOM

Budapest, 2007

Miniszterelnöki Hivatal

Magyar Tudományos Akadémia

Stratégiai kutatások 2006–2007

Kutatási jelentések

Budapest, 2007

A Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia
közötti megállapodás keretében végzett stratégiai kutatások főbb eredményei
(2006–2007)

A kiadvány a kutatási jelentések szerkesztett változatait tartalmazza.
Ezen projekt-összefoglalók alapján került sor a program-ciklus 2007. november 29-én
tartott zárókonferenciájának előadásaira.

Szerkesztették:

Banczerowski Januszné
mb. főosztályvezető

Baranyainé Szabó Piroška
Szentpéteri József

Koncz István

Szemenyei István
kormányfőtanácsadó

© Magyar Tudományos Akadémia–Miniszterelnöki Hivatal, 2007
ISSN 1788-9332

Felelős kiadó: Meskó Attila

Készült 1000 példányban, B/5 formátumban
Fotókész anyagról a nyomdai kivitelezést végezte:
Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László ügyvezető igazgató

Tartalom

Előszó (<i>Meskó Attila – Gilyán György</i>)	5
A Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program kimunkálása.	
A szegénységben élők helyzetének változása 2001 és 2006 között – különös tekintettel a gyermekes családokra.....	7
(<i>Bass László, Darvas Ágnes, Ferge Zsuzsa, ELTE TáTK, MTA Gyermekprogram Iroda</i>)	
Magyarország 2020 perspektívájában.....	39
(<i>Ágh Attila, Tamás Pál, Vértes András, Varga Gyula, Budapesti Corvinus Egyetem, MTA Szociológiai Kutatóintézet, GKI Gazdaságkutató Zrt., Kaposvári Egyetem</i>)	
Éghajlatváltozási forgatókönyvek hazánk térségére	65
(<i>Bartholy Judit, ELTE Meteorológiai Tanszék</i>)	
Napsugárzás és társadalmi rugalmasság	80
(<i>Antal Z. László, MTA Szociológiai Kutatóintézet</i>)	
Az ipari tevékenységből származó szén-dioxid hosszú távú elhelyezésének lehetőségei Magyarországon	89
(<i>Fancsik Tamás, Török Kálmán, Törökné Sinka Mariann; Szabó Csaba, Lenkey László, ELGI, ELTE, MTA–ELTE</i>)	
Az emberi természet természettudományos vizsgálata.....	119
(<i>Csányi Vilmos, ELTE Etológiai Tanszék</i>)	
Az emberi természet a közgazdasági elméletek tükrében	130
(<i>Csató Katalin, Horváth József, Soós Sándor, Virág Ildikó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet</i>)	
Korunk és az iszlám: politikai, kulturális és gazdasági lehetőségek, kihívások	158
(<i>Maróth Miklós, Rostoványi Zsolt, Vásáry István, Avicenna Közel-kelet Kutatások Intézete, Budapesti Corvinus Egyetem, ELTE</i>)	
Magyarország Kína-stratégiájának megalapozása	171
(<i>Juhász Ottó, Inotai András, Tálás Barna, MTA Világgazdasági Kutatóintézet</i>)	
Az EU-költségvetés átfogó reformja. Közgazdasági alapok, politikai feltételek, tagállami érdekek, különös tekintettel Magyarország szempontjaira	201
(<i>Inotai András, Szemlér Tamás, MTA Világgazdasági Kutatóintézet</i>)	
Magyarország érdekei az Európai Unió közös költségvetésének reformfolyamatában.....	220
(<i>Balázs Péter, Közép-Európai Egyetem</i>)	

Komplex Duna-kutatás.....	235
(Glatz Ferenc, MTA Társadalomkutató Központ Európa-történeti Kutatócsoport)	
A Duna mint gazdasági tényező és erőforrás	261
(Cser László, Artner Annamária, Cselényi József, Fleischer Tamás, Illés Béla, Jószai Attila, Rechnitzer János, Valter László, Budapesti Corvinus Egyetem, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Miskolci Egyetem, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Közlekedéstudományi Intézet)	
A környezet és a kultúra szerepe a vidéki változásokban	303
(Csatári Bálint, G. Fekete Éva, Farkas Jenő, Osgyáni Gábor, Baksa Sára, MTA Regionális Kutatások Központja)	
Vidékpolitikai jövőképek: komplex politika megalapozása	328
(Halmai Péter, Szent István Egyetem)	
Függelék.....	338

ELŐSZÓ

A Kormány és a Magyar Tudományos Akadémia között 2003 májusában létrejött stratégiai kutatási együttműködési program egyik kézzelfogható eredményét tartja kezében az olvasó. Az éves ciklusokban, projekt-alapokon futó program a negyedik évére tartalmilag és formailag is beérett, és reményeink szerint tartósan megtalálja helyét és szerepét a tudásalapú kormányzás hazai megerősítésének sokrétű folyamatában.

Az elmúlt évben hangsúlyosan törekedtünk a projektek keretében keletkező ismeretek átadásának hatékonyabbá tételére, és számos intézményes eszközt, fórumot hoztunk létre a kutatói és a kormányzati szféra közötti kapcsolatok és párbeszéd intézményesítésére. Szintén kiemelten kezeltük a stratégiai kutatási projektek kiválasztását, amely során a klasszikus stratégiai célok mellett fontos szempont volt az interdiszciplinaritás, a multidiszciplinaritás és a résztvevők együttműködési hálózatának megerősítése a tudományos oldalon csakúgy, mint a kormányzati szereplők esetében, illetve a két szféra között. Ezen törekvések eredményeként jött létre – többek között – a *Kormányzati Fórum* sorozat, melynek keretében az adott projekt kutatói találkoztak a kormányzati szereplőkkel.

Elsősorban olyan témák kerültek a stratégiai kutatási programba, amelyek több kormányzati intézmény működését érintik, azaz több szakpolitika metszéspontjában helyezkednek el. Ennek a komplexitásnak megfelelően a kutatócsoportok kialakításában is törekedtünk a sokoldalúságra. A fentiek alapján – többek között – olyan nagy komplex projektek indultak el a most lezárt egyéves ciklusban mint *A gyermekszegénység elleni nemzeti program kimunkálása, Magyarország 2020 – Jövőképek, Magyarország Kína-stratégiájának megalapozása, Korunk és az iszlám, Balkán- és Duna-kutatások, Az EU-költségvetés reformja*. Mindegyik kérdéskör önmagában is fontos és izgalmas, miközben a kutatási program egységes keretében a fenti projektek csokrot alkotva egymást erősítették és gazdagították.

Az elmúlt év szellemi termését tesszük most közzé, és ajánljuk az olvasó figyelmébe abban a reményben, hogy mindenki szívesen beleolvas majd a szakterületén kívüli kutatási jelentésekbe is, mert hisszük: a valóság, az élet komplexitását csak a vizsgálódás eszközeinek sokoldalúságával vagyunk képesek hitelesen visszaadni, leképezni. A stratégiai kutatások első számú eredményei természetesen a kutatási jelentések, amelyek a tudományos munka alaposságával, objektivitásával és rendszerezettségével kívánnak választ adni a kormányzati szereplők által felvetett kérdésekre. Ezeket a jelentéseket az érdeklődők az egyes kutatóintézetek honlapjain teljes terjedelmükben is olvashatják.

Jelen kiadvány a kutatási jelentések szerkesztett, rövidített változatát tartalmazza azzal az igénnyel, hogy az adott kutatás lényegi elemeinek összefoglalásával széles körben ismertesse és tegye elérhetővé a stratégiai kutatási program most lezárt évének eredményeit, minden tudományos szakterületnek, szakigazgatási ágának külön-külön is; miközben mindenki együtt láthatja a teljes program szellemi palettáját és tudástermését. Minden kedves érdeklődőnek jó olvasást kívánunk abban a reményben, hogy a kötetben mindenki talál magának értékeset és hasznosíthatót saját munkájához.

Budapest, 2007. november 29.

Meskó Attila
az MTA főtitkára

Gilyán György
a MeH stratégiai irányításért
felelős államtitkára

A GYERMEKSZEGÉNYSÉG ELLENI NEMZETI PROGRAM KIMUNKÁLÁSA

A SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐK HELYZETÉNEK VÁLTOZÁSA 2001 ÉS 2006 KÖZÖTT – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A GYERMEKES CSALÁDOKRA

Bass László, Darvas Ágnes, Ferge Zsuzsa
(ELTE TáTK, MTA Gyermekprogram Iroda)

Vezetői összefoglaló

A szegény népesség összetétele 2001 és 2006 között több szempontból változott: nőtt a romák aránya, és a nem romák közül a korábbinál rosszabb helyzetűek kerültek a mintába. A szegények jövedelmei 2001 és 2006 között az össznépességhez hasonló mértékben, évi mintegy 4 százalékkal (*összesen közel 25 százalékkal*) emelkedtek. Bár a jövedelememelkedés a legszegényebbeket is elérte, a mély szegénység többi összetevőjénél nincs egyértelmű javulás: néhány gyorsan változtatható és kevés többlet-ráfordítást igénylő szükségletet sikerült jobban kielégíteni. Az iskolapolitika révén is sikerült előrelépni, elsősorban a számítógéphez való hozzáférésben. Az alapvető életfeltételekben és az életet mélyen befolyásoló létbizonytalanságokban azonban gyakoribbak a romlás, mint a javulás jelei. A jövedelmek további emelése – főleg a különösen rossz helyzetű, így a sokgyerekes családoknál – ígér némi azonnali enyhülést. Mélyreható változásokhoz a jövedelmek mellett az eddigieknél jóval nagyobb erőfeszítésekre van szükség, elsősorban a lakáshelyzet javításában, a foglalkoztatásban, az iskolázásban.

BEVEZETÉS

A gyermekek helyzetének javítását szolgáló jövőbeni erőfeszítések megkövetelik, hogy a lehető legjobban ismerjük a kiinduló helyzetet, amelyen változtatni kell. A részletes helyzetkép nyomon követése segíthet annak ellenőrzésében, hogy mennyiben teljesülnek a kormányzati vállalások, az Országgyűlés által 2007 tavaszán elfogadott „Legyen jobb a gyerekeknek” Nemzeti Stratégia. Ezért az MTA Gyermekszegénység Elleni Programirodája 2006-ra vonatkozóan végzett egy, a szegénységben élőkre vonatkozó reprezentatív felmérést¹. Ennek hasznát növeli, hogy összevethető egy 2001-ben végzett tartalmilag hasonló vizsgálattal (Ferge et al, 2002), ilyen módon összehasonlítható módon állnak rendelkezésre a 2001–2006 közötti időszakról a szegény családok helyzetének változását leíró trendek. Az alábbi tanulmány e két szegénységvizsgálat főbb eredményeiről ad áttekintést.

A minta alapsokasága

A szegényminta a népesség alsó 30 százalékát kívánja reprezentálni a népesség olyan körében, amelyben viszonylag nagy valószínűséggel van gyermeket nevelő család. Ezért döntöttünk úgy, hogy csak azon háztartásokból veszünk mintát, amelyekben nincs 60 éven felüli személy. A 2001. évi népszámlálás szerint 6,3, a 2005. évi mikrocenzus adatok szerint 6,5 millió ember élt ilyen háztartásokban. A szegényminta alapsokaságát ezen belül a

¹ A 2006-ban készített adatfelvételt megelőzte 2001-ben és 2005-ben egy-egy hasonló módszertannal készített kutatás. A 2005-ös adatfelvétel eredményeit (módszertani okok miatt) jelen tanulmányban nem közöljük.

legalacsonyabb jövedelmű 30 százalék jelentette, ezt az 1,9, illetve 1,8 millió személyt kívántuk reprezentálni. Az így adódó szegény-meghatározás tágabb, mint az EU-ban széles körben elfogadott összehasonlító definíció, amely az ekvivalens jövedelem medián értékének 60 százaléka alatt élőket tekinti szegénynek. (Ebbe a körbe a népesség 12–13 százaléka tartozik.) *A jövedelmek alsó három tizedébe tartozók körülbelül azokat jelentik, akik a KSH által meghatározott létszám alatti élnek.* Az adatok tanúbizonysága szerint az így kijelölt népesség túlnyomó része valóban „szegény”, nehezen él – de ugyanakkor az adatok lehetőséget adnak arra, hogy vizsgáljuk a szegénység differenciáltságát, azokat a változásokat, amelyek a szegénység enyhébb formái mellett bekövetkeznek. Más szavakkal: adatainkból kikövetkeztethető, hogy a jövedelmek viszonylag kis változása mellett mely problémák oldhatók meg, melyek nem.

Mint ahogy minden becslésünk számos bizonytalanságot rejt, mintánk adataiból csak néhány esetben kockáztatunk meg országos szintű becslést, amely megmutatja, hogy a mintából származó eredményeket kivétítve milyen nagyságrendű csoportokat kapunk a népesség egészén belül.

A szegénységben élők helyzete általában, szociológiailag és politikailag „logikusan” akkor javul, ha a források bővülnek, és ha a bővebb források egy részének „lecsurgását”, a szegényekhez való eljutását a politikai akarat megfelelő intézkedésekkel elősegíti. A 2001 és 2006 közötti 5 év során mindkét feltétel valamilyen mértékben teljesült. Ami a forrásokat illeti, a bruttó hazai termék (a GDP) 2001–2006 között összesen 29 százalékkal lett nagyobb, és a naptárhatalással kiigazított éves növekedés minden évben elérte, vagy kissé meghaladta a 4 százalékos. Az egy főre számított reáljövedelmek 60 százalékkal, reálértékben 25 százalékkal nőttek.

A politikai akaratnak több jele van. A 2001 és 2006 közötti években került előtérbe a társadalmi kirekesztés ügye, készültek erre vonatkozó intézkedések és stratégiák: például európai ösztönzésre polgárjogot nyert a Nemzeti cselekvési terv a társadalmi összetartozásért (NCST, 2005). A központilag elosztott forrásoknál jelentős átcsoportosítás nem történt, de a gyerekes családokat és a szegényeket érintő ellátások reálértékben vagy szinten maradtak, vagy a szegényebbek egy részének helyzetét valamennyire javító szabályozások léptek életbe (pl. segélyezés, családi pótlék, minimálbér). *Így a szegénységben élő gyermekek és családjaik helyzete öt év alatt körülbelül az átlagoshoz hasonló mértékben javult.*

Elvben tehát volt minnek lecsurognia, és megjelent a „lecsurgást biztosítani hivatott” kormányzati akarat is. Ennek ellenére a szegények helyzetében nem tapasztalható érzékelhető relatív javulás: a többiekhez képest helyben maradtak. Ám abszolút romlás sem történt: a szegények jövedelmeinek reálértéke nagyjából a többiekhez hasonlóan emelkedett. A nemzetközi tapasztalatok alapján már azt is eredménynek kell tekintenünk, ha meg lehet akadályozni az egyenlőtlenségek folyamatos „spontán” növekedését és a szegények helyzetének ezzel egyidejű „spontán” romlását. Úgy tűnik, a 2001–2006 közötti periódusban a szegények összességét tekintve ezt sikerült elérni.

A szegénység sokdimenziós, bonyolult jelenség. Ennek megfelelően egyes összetevői eltérő irányokba, eltérő ütemben mozdulhatnak el. Ezért van jelentősége azon törekvéseknek, amelyek csak több tényező egyidejű javulása esetén tartják egyértelműnek a szegénység csökkenését. Ugyanezért van jelentősége olyan elemzéseknek, amelyek külön-külön elemzik a szegénységet jellemző tényezők változását. Az elmúlt öt évben ezek a mozgások differenciáltak voltak. Egyes indikátorok szerint a szegények között a viszonylag rosszabb helyzetű

csoportok helyzete valamivel tovább romlott, illetve valamennyit távolodott az országos átlagtól, más mutatók inkább relatív javulást mutatnak. Úgy tűnik, hogy a „strukturális helyben maradás” leginkább a jövedelmekre igaz: azokat sikerült relatív értelemben majdnem változatlanul tartani a legszegényebbeknél is. Ennek következtében *néhány, a jövedelmekkel közvetlenül összefüggő fogyasztási mutató is javult*. Fontos más összefüggésekben – aktivitási arány, iskolázás, lakáshelyzet – a szegények, és főként a legszegényebbek helyzete az országoshoz képest kevésbé javult, vagy éppen romlott. A jelen tanulmány a következő kérdésekre koncentrált:

- *Változott-e a szegénység összetétele, és ha igen mi ennek a jelentősége?*
- *Mi javult, vagy romlott a szegények helyzetében, hogyan alakultak a kirekesztés jelzései?*
- *Hogyan ítélték meg a szegénységben élők saját helyzetüket és kilátásaikat?*

Tanulmányunk főbb megállapításai a következőkben foglalhatók össze:

A legszembetűnőbb változás az, hogy a szegény népességen belül jelentősen *emelkedett a roma népesség aránya* – 24%-ról 32%-ra. (A kifejezés persze nem pontos. Amit mérni tudtunk, az azokban a családokban élő személyeknek a száma, amelyekben a kérdező szerint van roma a családban.) A változás fő oka a roma népesség növekedése olyan módon, hogy iskolázottságuk, foglalkoztatásuk nem javult. Szegénységük csak bizonyos metszetekben mélyült tovább. Így továbbra is igaz, hogy *a szegénység nem roma kérdés*, de inkább az, mint korábban. Ha kis mintán mért számainkat országos szintre vetítjük, akkor 2001-ben 1,4 millió nem roma, 450 ezer roma volt a szegénységben élők között, 2006-ban pedig 1,3 nem roma, 600 ezer roma. A pontos fogalmazásnak úgy kellene szólnia, hogy 450 ezren, illetve 600 ezren éltek olyan háztartásban, amelynek volt romának tekintett tagja². Továbbra is igaz, hogy amint az egyre szegényebb rétegek felé haladunk, úgy nő a romák aránya a csoportokon belül, de a legszegényebb harmad alatt 2006-ban már nem nőtt 55 százalék fölé. *A szegénység „kemény magja” nem etnikai meghatározottságú. Közös cigány–nem cigány társadalmi és egyéni sorsokról van szó.*

Fontosabb további fejlemény, hogy az országoshoz képest kissé *romlott a szegények körében a foglalkoztatás*. Az iskolai végzettség változása is inkább a társadalmi távolságok növekedésére utal. A magasabb végzettségűek számának és arányának országos szintű emelkedése ellenére a szegényeknél ebből semmi nem érzékelhető, sőt, a korábbinál többen ragadnak bent a nyolc általánosnál tovább nem jutók közé. A szegénység falura vándorlása folytatódik. A stagnálás vagy enyhe romlás a romák esetében is megmutatkozik, bár a szegénységben élők közötti relatív helyzetük nem romlott, egyes mutatóknál javult.

A szegénységben élők önmagukról alkotott képe nem sokat változott: *a többség folyamatosan vagy időközönként szegénynek tekinti magát*, és alig, vagy egyáltalán nem jön ki havi jövedelméből. Ami a szubjektív képből változott, az a jövőre irányuló *szinte egységes*, a többségnél megjelenő *pesszimizmus*. A felvétel időpontja (2006 ősze) biztos befolyásolta a negatív jövőképet, de talán nem csak erről van szó.

2001 és 2006 között *számos politikai és szociálpolitikai lépés történt a kirekesztés enyhítésére*: országos tervek fogalmazódtak meg, a segélyezés gyakorlata javult, számos helyi

² A TÁRKI számításai (Szívós–Tóth 2006) szerint – amelyeket részletesebben a jövedelmi fejezetben idézünk – 20 százalék lehet a romák között a nem szegények aránya. Ennek alapján 2006-ban 700 ezer fölött lehetett a romák száma Magyarországon, ami a korábbi demográfiai alapú előrejelzéseknek nem mond ellent.

kezdeményezés született. A reáljövedelmek öt év alatt érzékelhetően emelkedtek. Mindennek ellenére a szegénységben élők relatív lemaradása az átlag mögött fontos létfeltételek esetében inkább nőtt, mint csökkent, és *a kirekesztés néhány formája gyakoribbá vált*. Ezt azért tartjuk fontosnak nyomatékosan aláhúzni, mert 2007-től kezdve a politika elköteleződése alkalmasint még erősödhet is, de források kevésbé lesznek, az életszínvonal emelkedése megtorpan, sok csoportnál csökkennek a reáljövedelmek. Az elmúlt 5 év tapasztalatából az szűrhető le, hogy ha nem történnek sokkal nagyobb erőfeszítések a szegények érdekében, akkor *a szegénység és kirekesztettség* szinte elkerülhetetlenül terjedhet és *mélyülhet*.

A SZEGÉNYSÉG VÁLTOZÓ SZERKEZETE, 2001–2006

Romák a szegénységben élők között

A szegények összetétele sok szempontból eltér az ország népességének összetételétől, épp azért, mert a szegénységi kockázatok nem egyformák.

A legjelentősebb megfigyelt változás a szegénység etnikai összetételében, a szegényeken belül a romák arányában következett be. *A romák aránya a szegénységben élő személyek 24%-áról 32%-ára – ilyen kis minta mellett is szignifikánsan – emelkedett*. A kérdés annyira fontos, hogy nagy metodológiai óvatosságra van szükség. Ezért részletesen igyekszünk alátámasztani a romák számára vonatkozó becsléseinket.

Módszertani kitérő a romák számának becsléséhez

A magyarországi roma népesség arányának mérése általában problematikus. Az adatok eltérnek attól függően, hogy a kérdezt maga, a kérdező, vagy a környezet véleménye minősít romának egy személyt vagy egy családot; hogy a mérést egy tudományos intézet vagy egy kvázi hatóság (KSH) végzi; hogy a családok egészét, vagy a családban élőket egyénenként minősítjük. Egy néhány évvel ezelőtti kutatásban azok körében, akiket a vizsgálat kérdezőbiztosai romaként kategorizált, csak 36% minősítette önmagát is romának (Ladányi–Szelenyi 2001). 2001-es szegényvizsgálatunkban (Ferge et al 2002) a kérdezt és a kérdező véleményét is felvettük arról, hogy van-e roma tagja a családnak. A két válaszból adódó eredmények között ennél a vizsgálatnál csak egy százalékpontos különbség volt, lényegében fedték egymást. A két vizsgálat közötti eltérésnek számos, itt nem részletezhető módszertani oka van. A külső megítélést figyelembe vevő szociológiai vizsgálatok szerint 1970-ben 320 ezer, 1990-ben 470 ezer, 2001-ben 570 ezer roma élt az országban (Kemény 1976, Kemény 1997, Kemény I.–Jankó B.–Lengyel G. 2004). Hablicsek László (2005) szerint 15–20 év múlva „900 és 1 millió 100 ezer fő közötti romának minősített lakost becsülhetnénk.” A 2001 és 2006 közötti években a TÁRKI, illetve a MEDIÁN adatfelvételei alapján a háztartások 6–7, a népesség 7–8 százalékát becsülték a kérdezők romának, azaz teljes számuk 750–850 ezer fő közöttire becsülhető.

Saját vizsgálataink

A 60 év alatti háztartástagokból álló „szegény” családokat vizsgáltuk, azokat, akik e nem idősebb populáció alsó három jövedelmi tizedébe tartoztak. Ezekben a „szegény” mintákban a roma személyek aránya 2001-ben 24% volt, 2006-ban már 32%. Ezeket az adatokat kivetítve 2001-ben 454 ezerre, 2006-ban 610 ezerre becsüljük a roma népesség számát, *pontosabban azoknak a számát, akik olyan háztartásokban élnek, amelyeknek legalább egy tagja cigány volt, és a*

háztartásban nem élt 60 évnél idősebb személy. Ha elfogadjuk a TÁRKI becslését arról, hogy a romák 80 százaléka szegény, akkor a mintánkból számítható roma szegények száma elfogadhatónak látszik.

Ahogy a jövedelmekkel részletesen foglalkozó fejezetből kitűnik, a szegények körében valamennyire *szűkült a romák és nem romák közötti jövedelmi olló.* Más szavakkal, a szegény romák számának és arányának emelkedése nem járt együtt szegénységük további mélyülésével. Ezt példázza többek között, hogy arányuk a szegények között relatíve legrosszabb helyzetű, legalsó harmadban kevésbé nőtt, mint az e körben relatíve legjobb helyzetű felső tercilisben. Vagy, ha a kis mintával és lehetséges hibákkal számolunk, legalább annyi állítható, hogy a szegények között a cigányok aránya nőtt, de jövedelmi szegénységük nem vált mélyebbé.

A háztartásnak van-e roma tagja?	Alsó tercilis	Középső tercilis	Felső tercilis	Összesen
<i>2001</i>				
Nincs	56	81	91	76
Van	45	19	10	24
Összesen (N=4128)	100	100	100	100
<i>2006</i>				
Nincs	53	70	81	68
Van	47	30	19	32
Összesen (N=3057)	100	100	100	100

1. tábla: A személyek számának megoszlása a szegény minta terciliseiben a szerint, hogy van-e roma tagja a háztartásnak?)

A cigányok szegények közötti arányának növekedése inkább foglalkoztatási, iskolázottsági stb. hátrányaikkal, továbbá az egész kor- és családstruktúrával függ össze, mintsem jövedelmük csökkenésével, vagy a gyerekek számának gyors növekedésével. (Erre a kérdésre még visszatérünk.)

A szegénységben élők foglalkoztatása

A szegénymintában az aktivitási (foglalkoztatási) arányok lényegesen alacsonyabbak, a regisztrált és nem regisztrált munkanélküliek aránya jóval nagyobb, mint az össznépeségben. A szegények között a 15 éven felüli tanulók és más eltartottak aránya is nagyobb. A feltűnő az, hogy míg az országos statisztikák szerint 5 év alatt – ha alig érzékelhetően is, de – valamennyire javult a foglalkoztatottság, a szegények körében nem ez a helyzet. Ez azért lehet rossz hír, mert ebben az 5 évben rengeteg program irányult arra, hogy piacképessé tegyen olyan embereket, akik fizikai és pszichés állapotuk miatt sokáig kiszorultak a piacról. Noha a szegénység okai között az inaktivitás a legfontosabb tényező, egy kereső nem nyújt elég védelmet, ha a kereset alacsony: a szegényeknek jutó *keresetek jelentős része* (közmunka, minimálbér) valóban *túl kevés ahhoz, hogy őket a szegénységből kiemelje.* Más tapasztalatok szerint is a korábban piacképtelen új piaci szereplők keresete többnyire alacsony. A munkanélküliek számának országos növekedése a szegénymintában a gyenge munkaerőpiaci pozícióval rendelkezőket: a nőket, a pályakezdőket sújtotta erőteljesebben. Az aktivitási arány

csökkenése főként a nőket érintette. A romák esetében az aktivitás nem csökkent tovább. Igaz, a foglalkoztatottság eleve nagyon alacsony volt, de 2001–2006 között kissé emelkedett. Ugyanakkor a munkanélküli ellátásból sokan kiszorultak.

Aktivitási arányok a családok oldaláról közelítve

A szegény-mintákkal összehasonlítható össznépeség mintákban³ 2001 és 2006 között azonos, 59% volt az aktív keresők aránya a 15–60 évesek között. A szegénymintákban az arány alacsonyabb és csökkenő (35, illetve 31 százalék).

Személyek társadalmi–gazdasági csoportja	Teljes népesség		Szegényminta	
	2001	2006	2001	2006
Aktív kereső (foglalkoztatott)	59	59	35	31
Regisztrált munkanélküli	9	10	14	15
Nem regisztrált munkanélküli	-	-	7	7
Nyugdíjas, inaktív	32	20	23	25
Tanuló, eltartott gyerek		8	15	17
Egyéb eltartott		3	6	6
Összesen	100	100	100	100
N	(1001)	(9555)	(2745)	(1964)

* csak a kérdezett személyek.

2. tábla: A 15–60 év közötti személyek társadalmi–gazdasági csoportok szerinti összetétele az össznépeségben és a szegények körében (%)

Országos szintre vetítve ezeket az adatokat, megbecsülhető, mekkora sokaságot jelent a szegények között az egyik gyakran emlegetett és valóban égető mai probléma, a társadalombiztosításba járulékot (nagy valószínűséggel) nem fizetők aránya. A mintában lefedett 1,8 millió személy 7%-a nem regisztrált munkanélküli és 6%-a nem tanuló eltartott. Így összesen a szegények 13 százaléka, mintegy 250 ezer fő lehet biztosítás nélküli. Az igazi kérdés az, hogy ezen a jövedelmi szinten hogyan tudják az érintettek kifizetni a társadalombiztosítási, ezen belül az egészségbiztosítási járulékot. További, elvi jellegű kérdés az, hogy a becsült 250 ezer főből a mintegy százezer háztartásbeli, jórészt eltartott házastárs esetében nem a történelmileg kialakult gyakorlatot kell-e fenntartani, azt ugyanis, hogy egy nemzeti kockázatközlésben a járulékot fizető családtag hozzátartozói automatikusan biztosítottak. A részletes érvelés a jelentés keretein túlmutat. A kérdést elvi jelentősége mellett az teszi gyakorlatilag fontossá, hogy az itt vizsgált gyerekes szegény családok számára szinte teljesíthetetlen feladatot fog jelenteni a nem kereső anya után fizetendő újabb 3000–6000 Ft nagyságrendű összeg előteremtése.

Aktivitás a munkaerőpiac oldaláról közelítve

A foglalkoztatottság mértékének statisztikai mutatói közül legáltalánosabban a foglalkoztatottsági és az aktivitási rátát használják egy-egy csoport munkaerőpiaci részvételének jellemzésére. Magyarországon a rendszerváltást követően 1996–1997-ig

³ A strukturális elhelyezés érdekében 2001-ben egy hasonló elvek szerint kiválasztott, 1000 háztartásból álló mintát használtunk viszonyítási alapként (ILO-PSS felvétel). 2006-ban annak a teljes sokaságnak az adatait használtuk strukturális háttérként, amelyből a szegény minta leválogatásra került.

folyamatosan csökkent mind a gazdaságilag aktív (51%), mind a foglalkoztatott (47%) népesség aránya. E foglalkoztatottsági mélypont után napjainkig – ugyan egyre csökkenő mértékben – évről évre magasabbak a foglalkoztatottság mutatói (2006 első félévében 55 illetve 51%), de ezzel együtt is Magyarországon messze kevesebben „dolgoznak”, mint az EU tagállamaiban.

		2001	2006
Aktivitási arány	(15–74 éves) *	53	55
	(15–64 éves) *	59	n.a.
	(15–60 éves „szegény” minta)	56	51
Foglalkoztatási ráta	(15–74 éves) *	50	51
	(15–64 éves) *	53	n.a.
	(15–60 éves „szegény” minta)	35	31
Munkanélküliségi ráta	(15–74 éves) *	6	7
	(15–64 éves) *	10	n.a.
	(15–60 éves „szegény” minta)	38	42

* Forrás: Mikrocenzus 2005 KSH

3. tábla: A munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása⁴ nemenként (%)

A foglalkoztatottak átlagos száma a nem roma háztartásokban 2001-hez képest kissé csökkent (1,11-ről 1,02-re), a roma háztartások kedvezőtlen helyzetében lényegében nincs változás, a foglalkoztatottak átlagos száma ezekben a háztartásokban mindkét évben 0,5 volt. A két vagy több foglalkoztatott felnőttel rendelkező háztartások aránya a nem romák körében 29-ről 22%-ra csökkent, a romák körében változatlanul a háztartások 10%-ra jellemző, hogy legalább két felnőtt rendszeres munkával rendelkezik.

Míg a teljes népességben az aktivitás és a foglalkoztatottság mértéke (enyhén) emelkedik, addig az általunk vizsgált szegénymintákban mindkét mutató (enyhén) csökken. Kutatásunk adatai szerint a kevesebb aktív kereső mellett mind a munkanélküliek, mind az inaktív keresők aránya nőtt a vizsgált szegény népességben. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy noha a (regisztrált vagy nem regisztrált) munkanélküliség jár a legnagyobb szegénységi kockázattal a foglalkoztatás jellemzői közül, a valamilyen szociális ellátással rendelkező inaktív aránynövekedése is hat az elszegényedésre. A 2001 és 2006 között tapasztalható aránynövekedésükből az szűrhető le, hogy a munkaerőpiacról való bármilyen kiszorulás

⁴ *Aktivitási arány:* a gazdaságilag aktívak (foglalkoztatottak és a munkanélküliek) a megfelelő korcsoportba tartozó népesség százalékában. *Foglalkoztatási arány:* a foglalkoztatottaknak a megfelelő korcsoportba tartozó népességhez viszonyított aránya. *Munkanélküliségi ráta:* a munkanélküliek a gazdaságilag aktív népesség százalékában. A munkanélküliség esetében a népszámlálás és a mikrocenzus adataival dolgoztunk. Itt munkanélkülinek minősült az a személy, aki „a fő megélhetési forrásra vonatkozó kérdésnél nem jelölte meg, hogy az eszméi időpontot megelőző héten legalább egy órát dolgozott; - igen választ adott arra a kérdésre, hogy keres-e munkát, továbbá munkába állásának nem volt olyan akadálya, ami a munkavállalást csak két héten túl tenné lehetővé. Ez a munkakereséssel összefüggő, szubjektív besorolás szerinti kategória fogalmilag, a felvétel eredménye pedig nagyságrendileg közel áll a KSH által végzett folyamatos munkaerő-felmérés önbesorolás szerinti kategóriájához, és egyharmaddal haladja meg a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) kritériumrendszerét következetesen érvényesíteni tudó munkaerő-felmérés hasonló időszaki munkanélküliségi adatát” (KSH Mikrocenzus 2005). Saját vizsgálatunkban is szubjektív önbesorolás alapján minősültek „munkanélkülinek” a vizsgált személyek és családtagjaik. Munkanélküliségi adataink nagyjából megegyeznek a népszámlálási adatokkal.

(tehát a gyermekvállalás, a megváltozott munkaképesség vagy az életkor következtében inaktívvá válás is) ma inkább eredményezi a család életszínvonal romlását, mint 5 évvel ezelőtt.

1. ábra: A 20–59 éves népesség gazdasági aktivitásának változása a teljes népességben és a szegények között

A szegények foglalkoztatásának női arca

A nők gazdasági aktivitása közismerten alacsonyabb a férfiakénál: 2005-ben a 20–59 éves korosztályban a férfiak 71, a nők 59%-a volt foglalkoztatott, ami mindkét nem esetében magasabb a 2001-es értékeknél (férfiak 68%, nők 56%). A népesség legalacsonyabb jövedelmű harmadában a férfiak és nők foglalkoztatottsága között ennél jóval nagyobb a különbség – és ez a távolság 2001 óta tovább nőtt. Míg a férfiak között gyakorlatilag nem változott az aktív keresők aránya (kb. 50%), addig a nők között a 2001-ben mért 32%-os foglalkoztatottsági ráta 2006-ra 25%-ra csökkent.

	2001		2006	
	férfi	nő	férfi	nő
aktív kereső	49	32	50	25
munkanélküli	28	19	27	21
inaktív kereső	16	36	16	41
ebből GYES*	(1)	(21)	(1)	(25)
eltartott	7	13	7	13
Összesen	100	100	100	100
munkanélküliségi ráta	36	37	35	46

4. tábla: A 20–59 éves népesség gazdasági aktivitása a szegénymintában nemeként

A szegény családokban 2001–2006 között tehát főként a nők foglalkoztatása romlott. A férfiakhoz képest jelentősen nőtt körükben a munkanélküliség, és többen váltak inaktív keresőkkel – főként a GYES-en lévő nők aránya emelkedett meg ebben az időszakban.

A nők munkaerőpiaci helyzetét jelentősen meghatározzák a gyermeknevelés rájuk háruló feladatai, főként a szegény családokban, ahol az átlagosnál magasabb a gyermekek száma. Az elmúlt időszak fentiekben bemutatott változásainak értelmezéséhez figyelembe kell vennünk, hogy 2001 és 2006 között a szegény családokban nevelkedő 18 év alatti gyermekek száma valamelyest emelkedett (átlagosan 1,55 főről 1,73 főre). Az anyák elhelyezkedési esélyeit azonban főként az rontja, hogy 2006-ban 2001-hez képest mintegy kétszeres volt azoknak a (szegény) családoknak az aránya, ahol a legkisebb gyermek 4–7 év közötti. Másként fogalmazva, valószínű, hogy a *GYES utáni elhelyezkedés rossz esélyei 2006-ban több család anyagi helyzetét nehezítették, mint 2001-ben.*

Érdemes tehát kicsit részletesebben is megvizsgálnunk a nők munkavállalási jellemzőit a család életciklusának tükrében is. Amíg a családban él 3 év alatti gyermek, addig az anyák döntő többsége (78–83%) él a GYES lehetőségeivel, és otthon marad a gyermekével. Közvetlenül a GYES után csak kevesen (kb. a nők 1/3-a) helyezkednek el, ebben az időszakban a munkanélküliek és az eltartottak („háztartásbeliek”) aránya jelentősen megnő az anyák között. A legfiatalabb gyerek 8 éves kora után (azaz már a GYET lejárta után) kezd jelentősebben emelkedni a gazdaságilag aktív (munkavállaló vagy munkanélküli) nők aránya.

Az anya aktivitása	A legfiatalabb gyermek			
	0–3 éves	4–7 éves	8–15 éves	15 év feletti
<i>2001</i>				
aktív	8	32	54	40
munkanélküli	5	25	23	14
GYES, GYED, GYET	78	26	5	0
egyéb inaktív	3	6	10	33
eltartott	6	11	8	13
összesen	100	100	100	100
N =	194	167	241	24
<i>2006</i>				
aktív	3	24	43	30
munkanélküli	8	26	27	23
GYES, GYED, GYET	83	29	6	0
egyéb inaktív	3	3	11	40
eltartott	3	18	13	7
összesen	100	100	100	100
N =	183	127	157	12

5. tábla: Az anyák gazdasági aktivitása a szegénymintában a legfiatalabb gyermek életkora szerint

A szegénymintában a GYES-en lévő anyák negyedének a gyermek születése előtt sem volt állása, így az ő elhelyezkedési esélyeik igen rosszak. Ennek a csoportnak az aránya 2001 és 2006 között megnőtt, amely növekvő arány összefügg a pályakezdők növekvő elhelyezkedési nehézségeivel. (2001-ben a GYES-en lévő anyák 20%-ának, 2006-ban 28%-uknak nem volt korábban állása).

Aktivitás és kor

Az aktivitás kor szerinti összetételében is sajátos az eltérés a szegénységben élők és az össznéesség között. 2001 és 2006 között a teljes népesség esetén minden kohorszban enyhén emelkedett a foglalkoztatottak aránya, kivéve a 20–24 éves korosztályt, ahol a csökkenést

elsősorban az eltartottak (feltehetően a tanulók) arányának jelentős emelkedése magyarázza. A szegények esetében az általánossal ellentétes tendenciákat tapasztalhatunk: az elmúlt 5 évben minden életkorban csökken a foglalkoztatottság, de a 20–24 évesek között emelkedett, hiszen e fiataloknak csak töredéke tanul 20 éves kora után (azaz felsőoktatási intézményben). Ugyanerre a jelenségre utal az is, hogy a középiskolás korúak foglalkoztatottsága a szegény népességben relatíve magas (azaz ez az egyetlen kohorsz, ahol nem alacsonyabb az országos átlagnál).

A foglalkoztatott (de még inkább a gazdaságilag aktív) népesség emelkedése a fiatal szegények között elsősorban a férfiakra volt jellemző az elmúlt 5 évben, miközben a 20–29 éves nők között jelentősen megnőtt a GYES-en lévők aránya. Ha nagyon le akarnánk egyszerűsíteni a képet, akkor azt mondhatnánk, hogy az elszegényedés folyamatában az iskolai oktatásból való korai kilépés és családalapítás áll, melynek következtében a képzetlen fiatal férfiak korán (alacsony státuszú) munkába állnak, a nők gyermeket szülnek és otthon maradnak. A családok alacsony munkajövedelemből és (ennél még alacsonyabb) szociális transferekből összeálló bevételei egyre kevésbé képesek biztosítani a mind nagyobb család fenntartását. A helyzetből kilépni pedig – iskolázottság és munkatapasztalat híján – az idő múlásával egyre nehezebb lesz. Adataink szerint ez a (talán közhelyeszerű) folyamat látszik erősödni az elmúlt 5 év során.

A 20–29 éves szegények iskolázottsága 2001 és 2006 között érzékelhetően romlott. Ha figyelembe vesszük, hogy országos szinten e kohorszban ugyanebben az időszakban emelkedett az iskolázottság, akkor ez azt is jelenti, hogy az alacsony végzettség egyre nagyobb kockázati tényezője az elszegényedésnek. Az iskolai végzettség csökkenése a 20–29 éves szegények között legerőteljesebben a munkába álló fiatal férfiak, és az inaktív (GYES-en lévő) nők esetében érzékelhető.

Foglalkoztatás a gyerekes családokban

A fenti általános tendenciák a gyerekes családok körében is leképeződnek. A foglalkoztatott nélküli háztartások aránya nőtt és csökkent azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol több felnőtt is foglalkoztatott.

A foglalkoztatásra vonatkozó adatok alapján a szegény gyerekes háztartások helyzete 2001 óta tovább romlott. Az aktív keresővel rendelkező háztartások aránya csökkent, a gyerekes háztartások 36%-ban nincs foglalkoztatott felnőtt. Ez megközelítőleg kétszerese a gyerekes háztartásokra országosan jellemző, az EU-25-ökon belül igen kedvezőtlen adatnak (14%).

	2001		2006	
	Nincs aktív kereső	Van aktív kereső	Nincs aktív kereső	Van aktív kereső
Nem roma háztartás	24	76	25	75
Roma háztartás	57	43	58	42
Összesen	32	68	36	64
N=	249	525	206	369

6. tábla: A foglalkoztatottak arányának alakulása a roma és nem roma gyerekes háztartásokban, %

Ugyanakkor fontos kiemelni: az adatok ismét megerősítik, hogy a szegénység nem magyarázható csupán a munkanélküliség, illetve a foglalkoztatás alakulásával. A szegény

háztartások csaknem kétharmadában van dolgozó, foglalkoztatott felnőtt. Náluk a szegénység a foglalkoztatás rendszerességén, valamint az alacsony munkajövedelmeken múlik.

A szegénységben élők iskolai végzettsége

A foglalkoztatáshoz hasonló, illetve talán valamivel rosszabb a helyzet az iskolai végzettséggel. Noha tovább nőtt az általános iskola nyolc osztályát elvégzők aránya, mind 2001-ben, mind 2006-ban az átlaghoz képest kétszeres volt a szegények esélye, hogy legfeljebb a 8 általánosig jussanak el. Ugyancsak az átlaghoz viszonyítva a szegények mindkét vizsgált évben *fele akkora eséllyel jutottak az érettségiig, és 4–5-ször kevesebb eséllyel a diplomáig*. Míg országos szinten ezen az 5 éven belül is szignifikánsan tovább nőtt az érettségizettek és diplomások aránya, a szegénymintán belül jó esetben is inkább stagnálást, olykor enyhe romlást regisztráltunk. Ez *a tendencia azt is jelenti, hogy az alacsony iskolai végzettség 2006-ban nagyobb eséllyel vezet szegénységhez, mint 2001-ben*.

Személyek iskolai végzettsége	Teljes népességben*		Szegénymintában	
	2001	2006	2001	2006
8 általános alatti	21	4	9	7
8 általános		18	38	43
szakmunkásképző	32	23	30	29
érettségi	34	39	20	18
diploma	13	16	3	3
Összesen	100	100	100	100
N=	1001	12844	2767	1925

* Csak a kérdezett személy

7. tábla: A 15–60 évesek megoszlása iskolai végzettség szerint a teljes mintákban és a szegénymintákban, 2001–2006, %

A regisztrált változások a szegények körében érdekesen differenciálódnak. Az iskolázás enyhe romlása a szegénymintán belül szegényebbeket és kevésbé szegényeket egyaránt érintett (akár objektív, akár szubjektív mutatókkal mérünk). A szubjektíve legszegényebbek tűnnek ebből a szempontból a leginkább érintettnek. Náluk csökkent legkevésbé az iskolázatlanság, és náluk csökkent legnagyobb mértékben az érettségihez eljutók aránya. Az összefüggés talán fordítva jobban értelmezhető: a legkevésbé iskolázottak érzik magukat a legszegényebbeknek.

	Teljes mértékben szegény	Bizonyos szempontból szegény	Nem szegény	Összesen
2001				
8 általánosnál kevesebb	16	4	6	9
8 általános	46	33	30	38
szakmunkás	23	36	25	30
érettségi	14	23	30	20
diploma	1	3	8	3
Összesen (N=2766)	100	100	100	100

2006				
8 általánosnál kevesebb	14	4	1	7
8 általános	54	38	32	43
szakmunkás	23	33	32	29
érettségi	9	23	25	18
diploma	1	3	10	3
Összesen (N=1904)	100	100	100	100

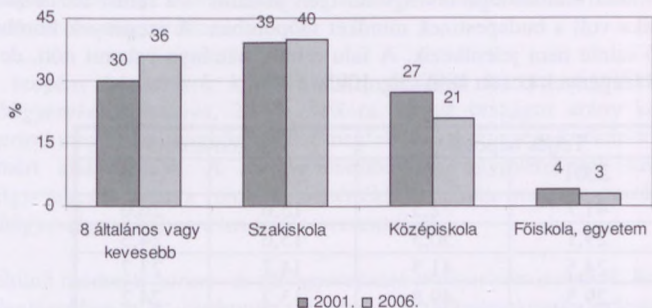
8. tábla: A 15–60 éves személyek iskolai végzettség szerinti megoszlása a szubjektív szegénységi csoportokban (attól függően, hogyan értékeli a kérdezett családja helyzetét) a szegénymintákban

Feltűnő, hogy ebben az esetben a cigányok nem tartoznak a vesztesek közé. Pozitívnek tekinthető mozzanat az, hogy folytatódik a cigányok alapszintű iskolázásának javulása. 2001-ben még 30 százalék nem fejezte be 15 éves koráig az általános iskolát, öt évvel később már ez az arány „csak” 18%. Igaz, ez a végzettség egyre kevesebbet ér a munkaerőpiacon, és a sikeres általános iskolai befejezést a korábbinál is kevésbé követte az érettségiig tartó iskolai pálya.

	Nincs roma	Van roma	Összesen
2001			
8 általánosnál kevesebb	3	30	9
8 általános	34	52	38
szakmunkás	35	14	30
érettségi	25	4	20
diploma	3	0	3
Összesen (N=2769)	100	100	100
2006			
8 általánosnál kevesebb	3	18	7
8 általános	36	61	43
szakmunkás	34	16	29
érettségi	24	4	18
diploma	3	1	3
Összesen (N=1925)	100	100	100

9. tábla: A 15–60 éves személyek iskolai végzettség szerinti megoszlása a szegénymintákban a szerint, hogy a háztartásban van, illetve nincs roma családtag.

Csak a gyerekes családokra koncentrálva a helyzet hasonló. A szülők iskolázottsága kedvezőtlenebbül alakult 2006-ban, mint 2001-ben. Tovább növekedett a szegény gyerekes háztartások körében az alacsony iskolai végzettségű háztartások aránya. Tíz alacsony jövedelmű gyermekes háztartásból 7–8-ban nincs olyan felnőtt, aki eljutott volna az érettségiig. A gyerekes háztartások 36%-ban a befejezett általános iskola a legmagasabb iskolai végzettség.

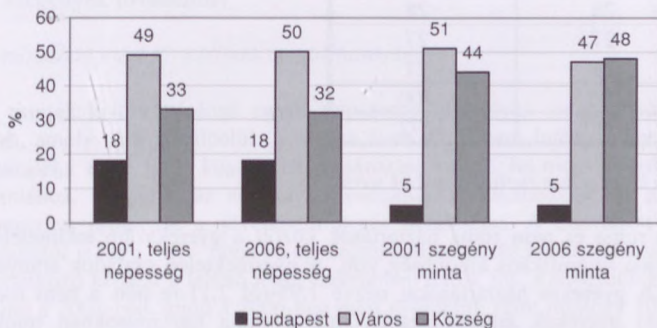

2. ábra: A szülők legmagasabb iskolai végzettsége 2001-ben, illetve 2006-ban, %

A roma háztartásokban a szülők iskolázottsága mindkét évben sokkal kedvezőtlenebb képet mutat, mint a nem roma háztartásokban. A roma háztartások esetében nincs jelentősebb változás, de a 2006-os adatok alapján is elmondható, hogy a szegény gyerekes háztartások körében a roma háztartások iskolai végzettsége *jelentősen elmarad a szegény nem roma háztartásokéhoz képest*. Ezekben a háztartásokban a csak általános iskolai végzettséggel rendelkező szülők aránya 2001-ben 71, 2006-ban 67% volt. A háztartások összetételének iskolai végzettség szerinti kedvezőtlen változása különösen a nem roma háztartásokban mutatkozik. Azoknak a nem roma háztartásoknak az aránya, ahol egyik szülőnek sincs 8 általánosnál magasabb végzettsége 18%-ról 21%-ra, a maximum szakiskolai végzettséggel rendelkezőké 43%-ról 45%-ra nőtt, a középfokú és magasabb végzettségűek aránya csökkent.

A szegénységben élők települési elhelyezkedése

A szegénység falura meneküléséről számos információ van. Adataink megerősítik a tendenciát. A vizsgált 5 év alatt a teljes népesség szerkezete a lakóhely jellege szerint nem változott, pontosabban a falusi arány talán egy kicsit csökkent. A szegényeket leképező mintában a budapesti szegénység aránya mindig relatíve kicsi volt (az összes szegényen belül 5%), és nem csökkent tovább. A falusi szegénység aránya viszont a városok „rovására” enyhén szignifikánsan emelkedett ($p = 0,017$).

3. ábra: A háztartások megoszlása település jelleg szerint az összes és a szegény háztartások körében, 2001 és 2006 (%)

A jövedelmek falu–város közti különbsége országosan igen jelentős – a falusi háztartások jövedelme alig 60 százaléka volt a budapestinek mindkét időpontban. A szegények körében azonban a települési lejtő szinte nem jelentkezik. A falu relatív hátránya valamit nőtt, de a különbség városi és falusi szegények között nem szignifikáns.

Település jellege	Teljes népesség		Szegényminta	
	2001	2006	2001	2006
Budapest	41,7	72,5	15,6	26,0
Város	29,1	50,3	15,6	24,5
Község	24,5	41,3	14,7	23,7
Összesen	29,5	49,8	15,2	24,2
Község/Budapest, %	59%	57%	94%	91%
N=	810	3793	1034	737

10. tábla: Egy főre számított jövedelem a település jellege szerint az összes és a szegény háztartások körében, 2001 és 2006, ezer Ft

A gyermekek számának változása

A gyermekes családokra szűkítve az elemzést, a fenti eltolódások mellett néhány kisebb, de fontos *szociodemográfiai változásra is érdemes felhívni a figyelmet. A szegénymintán belül a gyerekes háztartások aránya* lényegében megegyezik a két időpontban, az átlagos gyerekszám azonban nőtt.

A 2001-es adatfelvétel 1034 háztartása közül 774-ben (75%) nevelkedett 18 éven aluli gyerek, a 2006-os minta 737 háztartásából 575-ben (78%) élnek gyerekek. 2001-ben összességében az eltartott gyermekek átlagos száma 1,55 volt, jelenleg 1,73, a gyerekes háztartásokban ez a szám 2,07-ről 2,21-re nőtt (a népszámlálás és a mikrocenzus adatai alapján országosan 2001-ben és 2005-ben 1,6 körül alakult). Az első felvételnél a felkeresett háztartásokban élők 38,8%-a, a 2006-os felvételnél az összes személy 41,7%-a volt 18 éven aluli gyerek. A két mintában a gyerekek életkora csaknem teljesen megegyezik (átlagosan 9,3, illetve 9,2 év).

Korcsoport	2001	2006
0–4 éves	23	23
5–9 éves	28	28
10–14 éves	27	27
15–18 éves	21	21
Összesen	100	100
N =	1600	1272

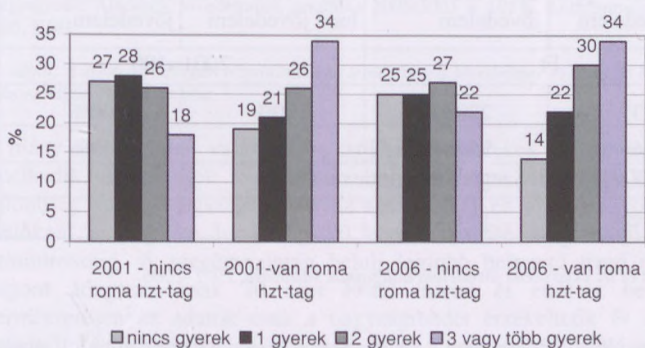
11. tábla: A gyerekek száma a két mintában életkori csoportok szerint, %

A teljes mintán belül a roma és nem roma háztartások között a gyerekszám tekintetében mindkét adatfelvétel idején szignifikáns különbség volt. A gyermektelen családok aránya a mintán belül csökkent. A gyerekes háztartásokat nézve 1,95-ről 2,11-re nőtt a nem roma háztartásokban nevelkedő gyerekek átlagos száma, míg a roma háztartásokban minkét adatfelvétel idején átlagosan 2,4 gyerek nevelkedett. A gyerekek száma, a családi átlagos gyerekszám a nem roma szegény háztartásokban nőtt jelentősebben. Az *eltartott gyerekek*

átlagos számának növekedését a nem roma háztartásokra 2006-ban jellemző magasabb gyerekszám magyarázza.

A szegény háztartások körében 2001 és 2006 között szignifikánsan nőtt a három- és többgyerekesek aránya, 29-ről 34%-ra. Ez az országos arány kétszerese. A gyerekszám szerinti megoszlás megközelítőleg megfelel a szegénységi kockázatok TÁRKI-s felvételekből ismert alakulásának. A szegénymintában az egygyerekesek kissé alulreprezentáltak, a kétgyerekesek aránya minimális mértékben haladja meg az országos arányt, a három- és többgyerekesek kétszeresen felülreprezentáltak.

Feltűnő módon a három- és többgyerekesek aránya nem a romák, hanem a többiek között nőtt jelentősebben. A cigányok körében a kétgyerekesek aránya emelkedett. Azaz a szegénymintán belül a romák és nem romák demográfiai habitusa közeledett egymáshoz. A cigányok aránynövekedését, a szokásos feltételezésekkel ellentétben, nem az okozta, hogy sokkal több nagycsalád lett. Sőt. Mintánk szerint mind a cigányok, mind a nem romák között csökkent a gyerektelen háztartások aránya, de a cigányok körében a kétgyerekesek, a többiek között a három- és többgyerekesek aránya nőtt jelentősebben.

4. ábra: A háztartások számának megoszlása az eltartott gyerekek száma szerint ha van, illetve ha nincs roma a háztartásban

A szegények jövedelmei

A mintában mért jövedelmek megbízhatósága

A minták kiválasztásának egyik alapszempontja olyan meghatározott felső jövedelemhatár volt, amely alatt körülbelül (a hatvan éven aluli, nem intézményben élő) népesség harminc százaléka él. E felső küszöb meghatározása nehéz, ha nincs jövedelmi adat ahhoz a teljes mintához, amelyből az alacsony jövedelműeket kiválasztjuk. A mintavételi nehézségektől független probléma a jövedelem-mérés nehézsége. A „bevallott” jövedelem a kérdéses módjától is függ. Mi – noha az egyszerűsített kérdés kockázatait ismertük – a jövedelmekre vonatkozó kérdést a lehető legegyszerűbben tettük föl. Valószínűleg ez a fő oka annak, hogy mind a 2001-ben, mind a 2006-ban mért jövedelmi szint mintegy 20 százalékkal alacsonyabb annál, mint amit a hasonló csoportoknál a TÁRKI (a mienktől teljesen eltérő módszerrel) mért. A TÁRKI-nál alacsonyabbra becsült jövedelmi szint nem csak a szegényeknél mutatkozott meg, hanem a (60 éven aluli népességet jellemző) teljes Szonda-mintánál is.

Ezért úgy tekinthetjük a szegénymintát, hogy az a struktúráján belül „megfelelően” helyezkedik el. A jövedelmi adatok részletei (csoportok szerinti differenciáltság, szóródások) nagy valószínűséggel a valóságos arányokat, viszonyokat tükrözik – csak az átlagok alacsonyabbak a másutt mértéknél. A nem jövedelmi adatoknál a torzítások nagy valószínűséggel kisebbek. Minthogy jelenleg három hasonló tartalmú adatfelvételünk van, amelyekből a 2001 és 2006. évi különösen jól összehasonlíthatók, számos fontos tendenciáról, valamint a két végpont közötti időbeli változásokról megbízhatóan tekinthető képet festenek az adatok.

A szegénységben élők (a minta háztartásai) átlagos jövedelme nominálértékben nagyjából 60 százalékkal nőtt. Ez azonos az országos átlagos névleges növekedéssel. Reálértékben a szegények helyzetének javulása valamivel kisebb. Ebben az időszakban ugyanis az országos árindex 127, a szegények árindexe (ugyancsak a KSH számításai szerint) ennél valamivel magasabb, 130% volt. A 60 százalékos nominális növekedés a szegényeknél reálértékben 5 év alatt 23 százalékos, évi átlagban 4 százalékos emelkedést jelent. *A szegénység átlagos szintje tehát 5 év alatt az országos javuláshoz közel hasonlóan emelkedett, a jövedelmi kirekesztettség nem nőtt és nem csökkent.*

Adatfelvétel	Egy főre jutó havi jövedelem	Ekvivalens havi jövedelem	Egy főre jutó havi jövedelem	Ekvivalens havi jövedelem
	Ft		2001=100	
2001	14839	22080	100%	100%
2006	23669	35407	160%	160%
Emelkedés reálértékben 2001–2006, Szegények árindexe 130%				
	123%	123%		

12. tábla: Az egy főre számított és az ekvivalens jövedelem átlagainak változása, 2001–2006

A minta az alsó 30 százalékot célozta meg. Az össznépelességben belül körülbelül ennyien (2005-ben már 1–2%-kal kevesebben) élnek a KSH által számított *létminimum alatt*, amely egy társadalmilag még elfogadható, bár igen szűkös szintet jelent. A 2006. évi mintavételben szereplő szegény háztartások közül a legmagasabb jövedelműek el is érték a létminimum határt. (A számításnál figyelembe vettük, hogy 2005 és 2006 között volt 5 százalékos áremelkedés, s hogy az általunk mért jövedelmek szintjét 20 százalékkal meg kell emelni, ha összhangban akarunk lenni a KSH által számított létminimum-számítási módszerrel). A mintánkba kerülő szegények tehát valóban a statisztikai létminimum küszöb alatt élnek. A többség (természetesen) jóval e szint alatt van. A távolság családtípusonként eltérő. A legnagyobb az átlagos különbség a gyermeküket egyedül nevelőknél, amelyek 56 százalékanál nincs aktív kereső, és a házaspároknál, akik kétharmada kereső nélküli (Többségük épp ezért került a szegények közé). E két csoport 40–50 százalékkal marad a létminimum küszöb alatt. A gyerekeseknél, akik között magasabb (1 gyereknél 70%, 2 gyereknél 80%, 3 gyereknél 65%, 4 és több gyerekkel 50% a keresővel rendelkezők aránya), valamivel jobb a helyzet, de a szegénységi rés így is 30 százalék körül van. Átlagos szegénységi rést nehéz számolni. (A KSH is vonakodva ad meg országos átlagot, épp azért, mert a létminimum nagyon érzékeny arra, hogy milyen családok átlagáról van szó.) Becslésünk az, hogy *a szegénységben élők átlagosan 35–40 százalékkal maradnak a létminimum alatt.*

	Létminimum 2005, egy főre	Létminimum családra, 2006, (2005. évi adat 5%-kal emelve	Mért családi jövedelem, 2006. 20%-kal növelve	Családi hiány, létminimum – tényleges jöv. (3-2)	Jövedelem a létmini- mumhoz viszonyítva (3/2)
	1	2	3	4	5
Házaspár	49357	103650	63480	40170	61%
Egyedülálló szülő, 1 gyerek	46537	93073	55044	38024	56%
Egyedülálló szülő, 2 gyerek	40426	121277	81471	39806	64%
Házaspár, 1 gyerek	45126	135379	92328	43057	65%
2 gyerek	40896	163583	120264	43319	70%
3 gyerek	37229	186146	134270	51876	69%
4 gyerek	34785	208710	159510	49200	73%

Megjegyzés: Alacsony jövedelműek árándexe 2006/2005 = 105%. Létminimum adatok forrása: Létminimum 2005, KSH

13. tábla: A 2006. évi becsült létminimum és a megfigyelt jövedelmek összege és létminimumhoz viszonyított aránya háztartástípusonként

A hiány aránya tehát valamelyest csökken a gyerekek számával, összege azonban inkább emelkedik. A számított létminimum és a tényleges jövedelem között havi 40–50 ezer Ft különbség van. A legszegényebb tíz százaléknál ez jóval nagyobb, például a 3 gyerekes szülőknél a meglévő havi alig 90 ezer Ft mellé még ennyi (86 ezer Ft) kellene a létminimumig. A szegénymintán belüli legjobb helyzetű tized (alulról harmadik decilis) viszont átlagosan csak 20 ezer Ft-tal marad el ettől a bevallottan szerény céltól. Természetesen az adatok csak a nagyságrendet érzékeltetik és sokféle bizonytalansággal terheltek. Így is elég világossá teszik, hogy a szegény családok miért nem tudnak megélni, számlát fizetni, miért adósodnak el.

A jövedelmek differenciáltsága

A mintavételnél beépített felső jövedelmi korlát természetesen összeszorítja a jövedelmek szóródását. Még így is igen jelentősek a különbségek a szegénység szintjei, fokozatai között. E szegény csoportokon belül – fogyasztási egységben számolva – a két szélső harmad átlagos jövedelmei között mintegy kétszeres, a szélső ötödök között 2,5-szörös, a tizedek között mintegy háromszoros különbség van. Ezen az alacsony szinten e különbségek nagyon jelentősnek számítanak – messze nem egyformán szegények azok, akik fejenként 12–15, mint akik 35 ezer forinttal gazdálkodhatnak.

A jövedelmek eloszlása a szegények körében sem egyenletes. Épp úgy, mint az össznépeségben körében, a nagy jövedelmi ugrás a legalsó tized (vagy alsó 15%) és a közvetlenül fölöttük lévők között vannak. A szegényeknél nincs meg az a második szakadék, amely országosan a gazdagok és a többiek között húzódik. Az össznépeségben belül a felső tized, huszad stb. és a közvetlenül alattuk lévők között különösen nagy az űr. Ez a szegények körében, a felső korlát beépítése miatt, természetesen hiányzik.

	2001	2006
	Alsó jövedelem ötöd = 1	
alsó jövedelem ötöd	1,0	1,0
2. jövedelem ötöd	1,6	1,4
3. jövedelem ötöd	1,9	1,7
4. jövedelem ötöd	2,2	2,0
felső jövedelem ötöd	2,5	2,3
(Átlagos havi ekvivalens jövedelem, 1000 Ft)	21,8	35,4

14. tábla: Egy fogyasztási egységre számított jövedelmek jövedelmi ötödök szerinti differenciáltsága

A jövedelmi szegénység differenciáltságának okait illetően feltételezhető lenne, hogy a szegényeken belüli jövedelemegyenlőtlenségek szerkezete, a differenciáló tényezők egymáshoz viszonyított fontossága hasonló okokra vezethetők vissza, mint az össznépe sségen belül. Ez azonban csak részlegesen igaz. A teljes népességen belül (a TÁRKI vizsgálata i szerint) a három legfontosabb differenciáló tényező, elég jelentős önálló hatással is, az iskolai végzettség, az aktivitás, valamint a gyermekek magas száma (3 vagy több gyerek). Az iskolai végzettség hatása kiemelkedő minden számítás esetén. A gyermekek (2, de főként 3 és több gyerek) szegénységi esélye mindig többszöröse az átlagnak, még a gyerekeknek legkisebb súlyt adó OECD2 skála mellett is. Ugyanez igaz a gyermekét egyedül nevelő szülőre. A településtípus – Budapest, város, község – hatása mindig kimutatható a falvak rovására. Ugyanakkor az utolsó vizsgált évben, 2005-ben a TÁRKI számításai szerint a roma csoporthoz tartozás már nem jelentett szignifikáns szegénységi kockázatot. A szegények körén belül némileg mások a differenciáló tényezők.

Gyermekek családok

A gyermekszám hatásának mértéke mindig a választott mutatótól függ. Az egy főre jutó jövedelem a szegény családoknál is a sokgyerekesek jelentős hátrányát mutatja, de a fogyasztási egységre vetítés szinte „kivasalja” a különbségeket⁵.

	Egy főre számított jövedelem	Ekvivalens jövedelem	Egy főre számított jövedelem	Ekvivalens jövedelem
	Ft/hó		Gyermektelen = 100%	
2001				
Nincs gyerek	16189	21894	100	100
1 gyerek	15388	22062	95	101
2 gyerek	15443	23189	95	106
3 gyerek és több gyerek	13187	21224	81	97
Összesen	14840	22080		

⁵ A korábbi felvételekkel való összehasonlítás érdekében egyelőre a 0,73 hatvánnyal való átszámítást használjuk, amely a az OECD1 skálához hasonló eredményt ad. Az eddigi kutatások szerint a szegény családoknál célszerűbb olyan skálát használni, amely közelebb van az egy főre jutó jövedelmekhez.

2006				
Nincs gyerek	26340	35840	100	100
1 gyerek	24363	34805	92	97
2 gyerek	24073	36327	91	101
3 gyerek és több gyerek	21849	34832	83	97
Összesen	23669	35408		

15. tábla: Egy főre számított és ekvivalens jövedelem differenciáltsága gyerekek száma szerint

A szegény háztartásokon belüli jövedelmi rétegződés olyan módon változott, hogy csökkentek a roma és nem roma háztartások közötti jövedelemkülönbségek.

	Egy főre számított jövedelem	Ekvivalens jövedelem	Egy főre számított jövedelem	Ekvivalens jövedelem
	Ft/hó		Nincs roma =100%	
2001				
Nincs roma	15801	23350	100	100
Van roma	11863	18148	75	78
2006				
Nincs roma	24935	37167	100	100
Van roma	20988	31682	84	85

16. tábla: Egy főre számított és ekvivalens jövedelem a szerint, hogy van-e roma a háztartásban

A foglalkoztatottak arányának csökkenésével összefüggésben kismértékben, de nőtt a szociális transzferek szerepe a gyerekes háztartások jövedelmében. Fontos (ismét) megjegyezni, hogy mindennek ellenére e szegény családok 70 százalékánál van bevallott piaci eredetű jövedelem.

	2001	2006
Csak piaci jövedelem	1	1
Csak szociális transzfer jövedelem	20	23
Piaci és szociális transzfer jövedelem	75	68
Egyéb jövedelem is	4	8
Összesen	100	100
N=	773	576

17. tábla: A gyerekes háztartások jövedelem-forrásai 2001-ben és 2006-ban, %

Iskolai végzettség

Az iskolai végzettség jövedelmekre gyakorolt hatása a szegény népességnél az országos adatokhoz képest kisebb. A valóban piacképességet jelentő magas iskolai végzettségek a szegények között ritkák, tehát az iskolai végzettség fontossága annyiban érvényesül, hogy az

érettségi, és kivált a diploma viszonylag jó védekezés a szegénységbe kerülés ellen. (A szegénység összetételének jellemzésénél megmutattuk, hogy pl. az érettségizett vagy annál magasabb iskolai végzettségű háztartásfők aránya minden szegénymintában 20 százalék alatt van, a 2001-es országos mintában 45%, a 2006-os országos mintában 55%.) Ugyanakkor ez a védelem messze nem teljes: érettségivel vagy diplomával is lehet keveset keresni. A magasabb iskolai végzettségűeknél ez tűnik szegénységük legfontosabb okának, ugyanis minden más mutatójuk kedvező: az átlagosnál kevesebb az inaktív, kétszer annyi közöttük a többkeresős háztartás, az átlagnál nem több a gyerekük, inkább a fővárosban laknak. Vagyis minden jelentős igyekezet ellenére az érettségizettek (ritkábban a diplomások) egy kis része szegénységben, vagy annak határán él. Alacsony kereset mellett a jobb iskola annyi védelmet nyújt, hogy ezek a családok kis eséllyel kerülnek a legszegényebbek közé, mintegy felerészben a szegénység „felső határán” (az alulról harmadik jövedelmi decilisben) élnek.

A legmagasabb iskolai végzettségű családtag iskolai végzettsége	2001	2006
legfeljebb 8 általános	100%	100%
szakmunkásképző	121%	112%
érettségi	130%	119%
diploma	135%	121%

18. tábla: Ekvivalens jövedelem differenciáltsága a háztartásban élők legmagasabb iskolai végzettsége szerint

Aktivitási arány

A szegények körében a messze legnagyobb hatású differenciáló tényező (szintén minden többváltozós számítás és minden jövedelemmutató mellett) az, hogy van-e, és hány kereső a háztartásban. Ez országosan is fontos faktor, de nem ennyire kiemelkedő hatású. A szegénymintában az aktivitástól függő jövedelmi különbség 40–50 százalék. (Itt nem vizsgáljuk, hogy mennyire munkára ellenősztönző az, ha a segély a minimális megélhetéshez hozzásegít, illetve mennyire ellenősztönző az alacsony bér.)

Aktív keresők száma a háztartásban	2001	2006
	Nincs aktív kereső = 100%	
nincs aktív kereső	100%	100%
1 aktív kereső van	134%	127%
2 vagy több aktív kereső van	146%	135%

19. tábla: Ekvivalens jövedelem differenciáltsága a háztartásban élők keresők száma szerint

Azt, hogy a kereső nélküli és többi háztartás között nem nagyobbak a különbségek, részben az magyarázza, hogy az univerzális ellátások, valamint a segélyek egy része eljut azokhoz a háztartásokhoz is, amelyekben nincsen kereső. Ezzel a teljes ellehetetlenüléstől megmenekülnek. A másik magyarázat az, hogy ebben a csoportban széles körben jellemzőek a piaci hátrányok, mint az alacsony képzettség, korszerűtlen szakképzettség, rossz település – azaz az elérhető keresetek maguk is alacsonyak. Ám, ismétljük, így is a szegénység legfontosabb magyarázó tényezője a munkahiány.

Romák és nem romák közti jövedelmi különbségek

Mindkét szegénység vizsgálat együttesen megerősíti azt a korábbi állításunkat, hogy „*a romák nagy része szegény, de a szegények többsége nem roma*”. Pontosabban: arra vizsgálatunk alkalmatlan, hogy az állítás első felét igazolja: ezt eddig kutatások sokasága igazolta. Az utóbbi években Szalai Júlia, Ladányi János, Kemény István, Jánky Béla, Babusik Ferenc, Kertesi Gábor kutatásai támasztják alá e korábbi tapasztalatok és tendenciák továbbélését. A TÁRKI adatbázisából e célra kiszámított adatok (amelyek saját mintáinkkal összehasonlíthatók, azaz csak azokat a háztartásokat tartalmazzák, amelyekben nincs 60 éven felüli személy) ugyancsak igazolják az állítás első felét. Ezek szerint a vizsgált években 65–70 százalék között volt a romák között a szegények aránya, azaz a romák többsége szegény volt abban az értelemben, hogy az adott mintában az alsó három jövedelmi tizedhez tartozott. Így a romák szegénységi esélye (a TÁRKI adatai szerint) az országos esély két–két és félszerese. Hogy az adat „igaz-e”, azt semmilyen más adatforrásból nem lehet ellenőrizni. A KSH eddigi adatbázisaiban nem szerepelt a roma változó. A cigány-kutatók vizsgálataikat többnyire a nagy roma népességű településeken vagy településrészekben végezték, ahol a többség egyben többnyire szegény. E mellett többnyire a környezet megítélését vették alapul, a TÁRKI pedig a kérdező megfigyelését tekintette mérvadónak. (Arra nem találtunk magyarázatot, hogy a TÁRKI adatok szerint miért romlott 2003-ban, majd javult 2005-ben a romák helyzete. A minták azonban viszonylag kicsik, tehát nem lehet egyértelmű tendenciáról beszélni.)

	2000	2003	2005
Nem szegény	37,7	29,8	34,2
Szegény	62,3	70,2	65,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

*Köszönjük a TÁRKI segítségét!

20. tábla: A romák között a szegények aránya a TÁRKI Monitor mintájából* ezen tanulmány részére készített adatfeldolgozás szerint

Ami az állítás második felét illeti, hogy ti. a szegények többsége nem roma, ezt ugyancsak alátámasztják a TÁRKI adatai. A szegénymintával összehasonlítható TÁRKI alminta szerint (alsó 3 jövedelemtized, nincs 60 éven felüli a háztartásban) mindhárom vizsgált évben a szegények mintegy 20 százaléka volt roma, 80 százaléka nem roma.

A háztartásfő roma?	2000	2003	2005
Háztartásfő nem roma	77,7	81,1	78,1
Háztartásfő roma	22,3	18,9	21,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

* Ennél a feldolgozásnál szegénynek tekintették az alsó 3 jövedelmi tizedbe tartozókat, romának pedig azokat, akik olyan háztartásban éltek, amelyeknek a kérdezőbiztos szerint volt roma tagja.

21. tábla: A szegények megoszlása a TÁRKI Monitor mintájából ezen tanulmány részére készített adatfeldolgozás szerint*

Noha nincs alapvető ellentmondás a TÁRKI és saját adatfelvételeink között, a roma szegénység trendjét illetően van eltérés a TÁRKI monitor-vizsgálataiból kivehető trendek és az általunk mért trendek között.

Saját vizsgálataink (amelyekben figyelmet szenteltünk annak, hogy ne maradjanak ki telepen élők a mintákból) alkalmasabbnak tűnnek az állítás második felének elemzésére, mely szerint a szegények többsége nem roma. Ezt az „igazságot” mindkét kutatásunk alátámasztja. Még ha az időbeni tendenciák (a mintavételi problémák miatt) némileg bizonytalanok is, az egyértelmű, hogy ezekben az alacsony jövedelmű népességet reprezentáló mintákban a romák aránya korábban 20, a két utóbbi évben 30 százalék körül van, azaz a szegények korábban közel 80, most inkább 70 százaléka nem roma. Ez ellentmond a TÁRKI stabilitást sugalló adatainak. A helyzet változását – az alsó három decilisben a cigányok arányának emelkedését – valószínűsíti a roma népesség növekedése, továbbá az, hogy sem aktivitási arányuk, sem iskolai végzettségük nem javult az utóbbi években.

A 2006-ban végzett adatfelvétel azt a korábbi megfigyelést is igazolja, hogy minél lejjebb húzzuk meg a küszöböt, azaz minél szegényebb csoportról van szó, annál nagyobb ott a romák aránya. A minta kicsi, egy-egy ötödben mintegy 200 háztartás, egy-egy harmadban 300 háztartás van. A tendenciák azonban a legrészletesebb csoportosításokban is teljesen egyértelműek: ahogy a mind szegényebb rétegek felé haladunk, úgy nő a romák aránya a csoportokon belül, de a legszegényebb harmad alatt 2006-ban már nem nőtt 55 százalék fölé. A szegénység „kemény magja” nem etnikai meghatározottságú. Közös cigány–nem cigány társadalmi és egyéni sorsokról van szó. (Ha ehhez hozzávesszük, hogy a biztosan a legszegényebbekhez tartozó hajléktalanok között nagyon kevés a roma, akkor a fenti állítás valószínűsége nő.)

	2001	2006
Egész szegénymintában	24	32
A szegényminta alsó 50 százalékában (medián alatt)	27	46
A szegényminta alsó 30 százalékában	35	55
A szegényminta alsó 20 százalékában	42	55
A szegényminta alsó 10 százalékában	51	54

22. tábla: Roma személyek aránya a különböző jövedelmi szintek alatt

Adataink azonban nem egyértelműek. Az előző tendenciával ellentétben (hogy az alsó harmadban, ötödben nagyon megnőtt a roma arány) enyhe javulásra, pontosabban a cigányok differenciálódására utal, hogy 2006-ban, 2001-től eltérően, bekerültek romák a szegényminta felső jövedelmi ötödébe is. Erre az arányra már hatással lehetnek egyes újabb intézkedések, illetve az, hogy a 2006-os mintában a korábinál valamivel magasabb a közép- és főiskolai, végzettségük aránya – azaz lehet, hogy valóban elkezdődött valamelyes javulás, még ha ennek mértéke még igen csekély is. A jövedelmi színvonalnál is vannak javulásra utaló jelek. Az átlagos jövedelmek szerint inkább közeledtek romák és nem romák jövedelmei. (Ebben az új családi pótlék és segélyrendszernek lehet szerepe.)

Van roma a háztartásban?	2001	2006
Nincs roma	23350	37167
Van roma	18147	31681
Nem roma/roma, %	129	117

23. tábla: Ekvivalens havi jövedelem: ha van, illetve. nincs roma a háztartásban (forint)

A jövedelmet differenciáló tényezők egymáshoz viszonyított hatása

Az egyes tényezők relatív hatását többváltozós regressziós számítással lehet összefoglalni. Jóllehet valamennyi tényező együtt is csak a jövedelmek szóródásának kis részét magyarázza (R négyzet: 20% körül), az egyenletbe bevont magyarázó tényezők (béták) jelentős része erősen szignifikáns, azaz valódi hatásuk van. Sokféle változó bevonásával kísérleteztünk. Szinte minden változó-mintázatban az aktivitási arány, illetve a keresők száma mutatkozott a legfontosabb tényezőnek. Ezt követte – nem mindig azonos sorrendben – a romák aránya és a (regisztrált vagy nem regisztrált) munkanélküliek száma. Az aktívak és a munkanélküliek száma egymástól függetlenül is hat. Ugyancsak az országos eredményektől eltérően az iskolai végzettség szintje egy regressziós modellben sem mutatkozott szignifikáns hatásúnak. A szubjektív változók bevonása (például szegénynek tekintik-e magukat, optimisták-e, osztálybesorolás) nem sokat változtatott a teljes megmagyarázott differenciáltságon, és a hatások többnyire kevésbé voltak szignifikánsak. Végeredményben leginkább mérvadónak és áttekinthetőnek az alábbi összefoglalás látszik:

Változó	Egy főre jutó jövedelem		Ekvivalens jövedelem	
	Standardizált béta	Szignifikancia szint	Standardizált béta	Szignifikancia szint
Adj. R négyzet	0,199		0,225	
Háztartásfő iskolai végzettsége	0,06	0,005	0,06	0,005
Hány aktív kereső van a háztartásban	0,20	0,000	0,32	0,000
Eltartott gyerekek száma	-0,18	0,000	0,02	0,343
Településtípus	-0,03	0,149	-0,02	0,361
Van-e roma a háztartásban (kérdező szerint)	-0,15	0,000	-0,15	0,000
Van-e nem regisztrált munkanélküli a családban?	-0,19	0,000	-0,18	0,000

24. tábla: Regressziós béta együtthatók egy főre számított, illetve ekvivalens jövedelem esetén (ANOVA regressziós modell, 2006)

A SZEGÉNYEK ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK NÉHÁNY OBJEKTÍV ÉS SZUBJEKTÍV JELLEMZŐJE

A szegények lakáskörülményei

A családok mai életét, de a gyerekek jövőjét is nagymértékben befolyásolják a lakáviszonyok. 2001 és 2006 között tovább javultak az országos lakásmutatók. Sajnos, a szegénységben élők lakásproblémáinak jellege és gyakorisága változatlan. A két adatfelvétel alapján úgy tűnik, hogy a lakások komfortfokozatában, a lakások zsúfoltságában, a lakókörnyezet jellegében nagy az állandóság. A szegénységben élő gyerekes háztartásoknak 2001-ben és 2006-ban egyaránt egyötöde olyan lakásban lakott, ahol nincs belső WC, illetve nincs a lakásban fürdőszoba. (2005-ben országosan 8% volt a fürdőszoba nélküli lakások aránya.) A gyerekes háztartások lakásainak 77%-ban víz/WC/fürdőszoba, a többi lakásban e három közül legalább egy hiányzik. Az egy szobára jutó lakók száma sem változott, mindkét évben meghaladta a 2 személyt. Ez több, mint kétszerese az országos arálynak, ahol egy

szobára már kevesebb, mint egy személy jut és a tendencia javuló. (2003-ban 0,98, 2005-ban 0,94 fő jutott egy szobára.). A gyerekes háztartások 20%-a zsúfolt lakásokban lakik, az egy szobában lakók száma ezekben az esetekben meghaladja a három személyt. A gyerekes háztartások 10%-a olyan lakásban, épületben lakott és lakik, amely nehezen közelíthető meg, mivel nincs kiépített, oda vezető út. Ezek az arányok 2001-ben és 2006-ban szinte azonosak, ezen a területen semmilyen elmozdulás nem tapasztalható.

	2001	2006
Van vízcsap a lakásban	86	85
Van WC a lakásban	79	79
Van fürdőszoba	82	80
Nincs a házhoz vezető műút, nehezen megközelíthető	10	9
Egy szobára jutó személyek száma	2,19	2,14

25. tábla: Néhány adat a gyerekes háztartások lakáshelyzetéről (%)

A lakással kapcsolatos hiányok, problémák halmozódása is változatlan mértékű. 2001-ben ugyan a megkérdezettek többféle lakásproblémát (nedves, sötét, rosszul záródó ajtók–ablakok, megközelíthetőség nehézségei, fűtés-problémák stb.) jeleztek, mint 2006-ban, de összességében változatlanul körülbelül a lakások 60%-ában nincsenek jelentősebb gondok. A problémák halmozódása (zsúfoltság, víz/WC/fürdőszoba-hiány, illetve jelentős számú minőségi probléma közül kettő, illetve három előfordulása) a lakások megközelítőleg 17%-át jellemzi mindkét adatfelvételen.

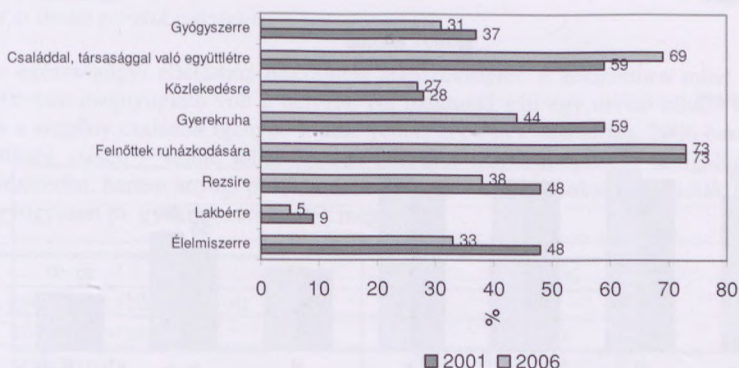
A lakásfenntartás terhei is nőni látszanak. 2001 és 2006 között emelkedett az adóssággal küszködő háztartások száma, éspedig 36-ról 39 százalékra, ha a családon belüli kölcsönöket nem számoljuk, 40-ről 44%-ra, ha a családi kölcsön is számít. 6-ról 7%-ra nőtt azon háztartások aránya, amelyekben valamilyen közművet kikapcsoltak. A növekedés nem szignifikáns, de valószínűsíthető, hogy az arány nem csökkent. Az arányok az átlagosnál szignifikánsan nagyobbak a romák és a sokgyerekesek körében. (A 3 és többgyerekesek 60 százaléka nem roma.)

Háztartás csoportok	Eladósodottak Aránya		Kikapcsolt közművel élők aránya	
	Összes háztartáson belül, %			
	2001	2006	2001	2006
Összesen:	39	44	6	7
Ebből:				
alsó decilis	45	53	8	11
felső decilis	32	35	4	5
romák	55	63	9	12
nincs gyerek	36	38	5	3
3 és több gyerekesek	50	52	8	14

26. tábla: Azon háztartások aránya, amelyekben adósság, vagy kikapcsolt-közmű van

A szükségletek kielégítése

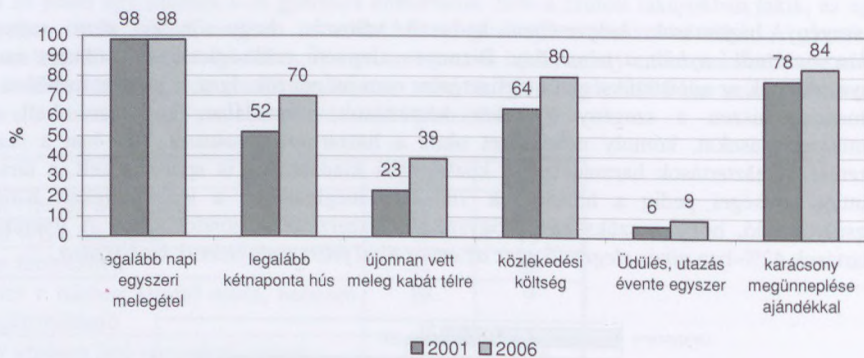
A szegény háztartások helyzetében kedvező változás, hogy *öt év alatt számos kiadáscsoportnál enyhült a pénzhiány*. Bizonyos alapvető szükségleteknél csökkent azok aránya, akiknek az adott szükséglet megfizetésére nem jut pénzük. Igaz, a helyzet továbbra is nyomasztó, hiszen a szegény gyerekes háztartások harmadában korlátozni kell az élelmiszerkiadásokat, komoly nehézséget okoz a háztartások csaknem 40%-ban a rezszi kifizetése, a háztartások harmadában a közlekedési kiadásokkal is spórolni kell, a társas együttlét költségei pedig a háztartások 70%-ban meghaladják a lehetőségeket. Külön hangsúlyozandó, hogy a szükséges gyógyszerek beszerzése is gondot okoz. A gyerekes háztartások 42%-ban *nincs elegendő pénz az orvos által felírt gyógyszerek kiváltására*.

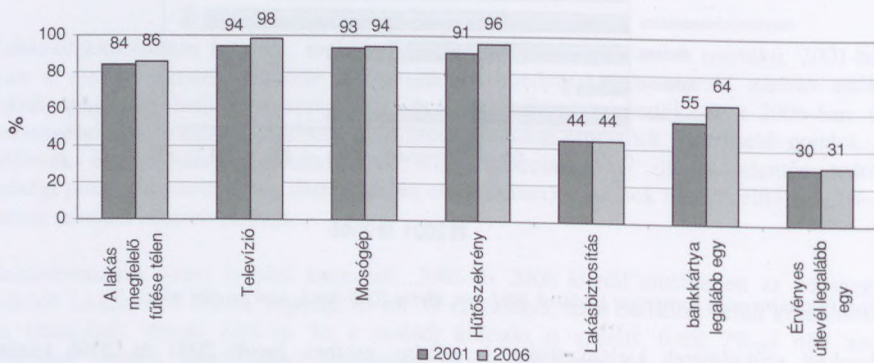
5. ábra: Pénzhiány miatt korlátozott kiadások 2001-ben, illetve 2006-ban („nem jut elég pénz”, %)

A konkrét szükségletek kielégítettsége is néhány esetben javult 2001 és 2006 között. Rendszeresebb a gyerekek gyümölcsfogyasztása, kicsit több újonnan vásárolt cipő jut a gyerekeknek, a szülők közül is többen hordanak újonnan vett meleg kabátot, stb. A *leglényegesebb elmozdulás az iskolához kapcsolódó szükségletek körében tapasztalható*. Jelentősen nőtt azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyekben a gyerekek részt tudnak venni az iskolai programokon, rendszeresen sportolnak, illetve lehetőségük nyílik számítógép használatra. Ezek hátterében részben olyan központi programok állhatnak, amelyek különféle iskolafejlesztéseket céloznak. A különórán való részvétel aránya is nőtt, de az 2006-ban sem érte el a háztartások egyharmadát.

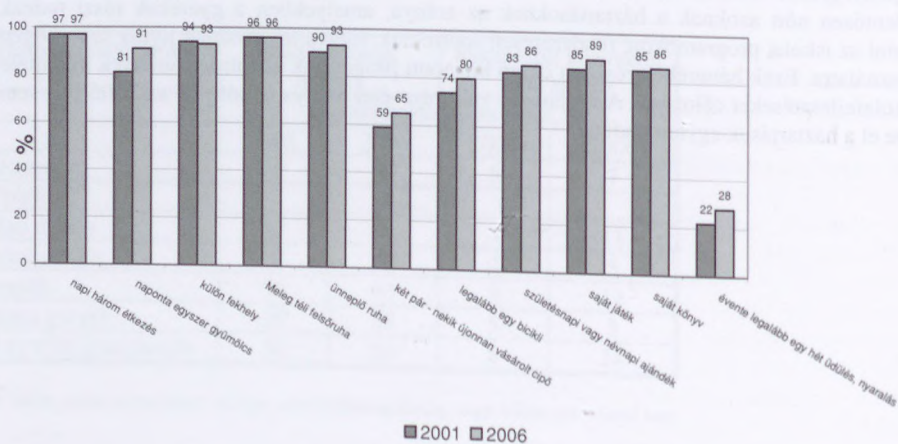
6. ábra: A szükségletek kielégítettsége 2001-ben és 2006-ban, %

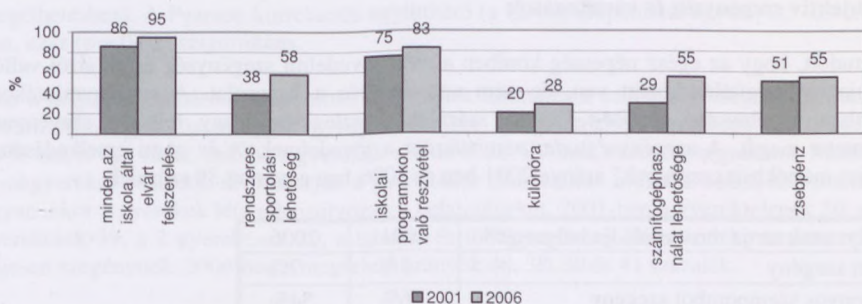
6/a Felnőttek szükségletei

6/b A háztartás felszereltsége

6/c A gyerekek szükségletei

6/d Az iskolás gyerekek szükségletei

Az egészségügyi ellátáshoz hozzájutás alapszükséglet. E tekintetben mind 2001-ben, mind 2006-ban megnyugtató volt a helyzet. Ha tudatossá vált egy orvosi ellátás iránti szükséglet, ezt a szegény családok igénybe tudták venni: 2001-hez hasonlóan, 2006-ban is a gyerekek – szükség esetén – szinte teljes körűen hozzájutottak a megfelelő szolgáltatáshoz. Az nem hozzáférési, hanem anyagi probléma, hogy az orvosi tanácsokat nem tudták mindig betartani, a gyógyszerzet pl. gyakran nem tudták megvenni.

	2001	2006
A gyerekeknek szüksége volt		
körzeti orvosra	86	89
szakorvosra	37	49
fogorvosra	42	50
kórházi kezelésre	21	27
Amikor szükség volt rá, a gyerek igénybe vette a szolgáltatásokat		
körzeti orvos	99	99
szakorvos	99	99
fogorvos	97	99
kórház	97	100

27. tábla: Az egészségügyi ellátások igénybe vételének alakulása 2001-ben és 2006-ban, %

Adatfelvételeink azt támasztják alá, hogy a legalapvetőbb szükségletek kielégítettsége többé-kevésbé általános ma Magyarországon. A szegény háztartások körében is megoldottnak tűnik az egészségügyi ellátás, és viszonylag ritka, hogy ne jussanak hozzá naponta a rendszeres étkezéshez. A gyerekek esetében 3%, a felnőttek esetében 2% számára ez nem biztosított. Az alacsony arányok azért még mindig több tízezer embert jelentenek – tehát ez a probléma sem teljesen megoldott. A jövedelmek öt év alatti 25 százalékos emelése a legsúlyosabb hiányok egy részét csökkentette. A szegény háztartásokban élők jelentős része azonban továbbra sem jut hozzá olyan szükségletekhez, amelyek a mai társadalomban széles körben hozzáférhető és társadalmilag elfogadott alapszükségletek. Ide tartozik például a megfelelő, emberhez méltó lakás, a téli fűtés, a gyerekek évi egyszeri rövid nyaralása.

Szubjektív szegénység és várakozások

Köztudott, hogy az egész népesség körében a mért jövedelmi szegénység és az arról vallott szubjektív megítélés között van, de nem nagyon erős a kapcsolat. A szegénymintákban azonban a túlnyomó többség (93–95 százalék) részlegesen, vagy teljesen szegénynek tekintette magát. A *szegénységtudat* nem tükrözi a jövedelmek öt év alatti emelkedését: a „teljes mértékben szegények” aránya 2001-ben és 2006-ban egyaránt 39 százalék.

Milyennek tartja most családja helyzetét?	2001	2006
nem szegény	5%	7%
bizonyos szempontból szegény	56%	54%
teljes mértékben szegény	39%	39%
összesen	100%	100%

28. tábla: A válaszok megoszlása a szerint, hogy a kérdezett hogyan ítéli meg családja jelenlegi helyzetét

Hasonlóan stabilak az önelhelyezési arányok arra a kérdésre adott válaszoknál, hogy milyen gyakoriak a pénzzavarok. A háztartások 69, illetve 66 százaléka állítja, hogy havonta kifutnak a pénzből, és csak 6, illetve 7 százalék válaszolja azt, hogy ez sosem fordul elő.

Valamivel jobban követik a mért jövedelemváltozást arra a kérdésre adott válaszok, hogy mennyire elég a háztartás jövedelme a megélhetéshez. 2001-ben a megkérdezettek 55, 2006-ban 46%-a vélte úgy, hogy jövedelme egyáltalán nem elég. Ugyanennyivel, 12-ről 23 százalékra nőtt azok aránya, akik (egy ötfokú skálán) a 3-as, (nagyon ritkán a 4-es, 5-ös osztályzatot) adták, azaz jövedelmüket „közepesen elégségesnek” tekintették.

Ha a lassú emelkedés nem tükröződik is a szegénységérzet erősségében, egy-egy időpontban elég szoros (0,01 szinten szignifikáns) az összefüggés a jövedelmi szint és a szegénység tudata között. Ez az összefüggés 2006-ban valamivel erősebb is, mint 2001-ben.

	Alsó jövedelem harmad	Középső jövedelem harmad	Felső jövedelem harmad	Összesen
2001				
nem szegény	3	4	9	5
bizonyos szempontból szegény	41	56	70	56
teljes mértékben szegény	57	40	21	39
összesen	100	100	100	100
2006				
nem szegény	3	10	9	7
bizonyos szempontból szegény	36	52	73	54
teljes mértékben szegény	61	37	18	39
összesen	100	100	100	100

29. tábla: A kikérdezett mennyire tartja szegénynek családját az egyes jövedelmi harmadokban (%)

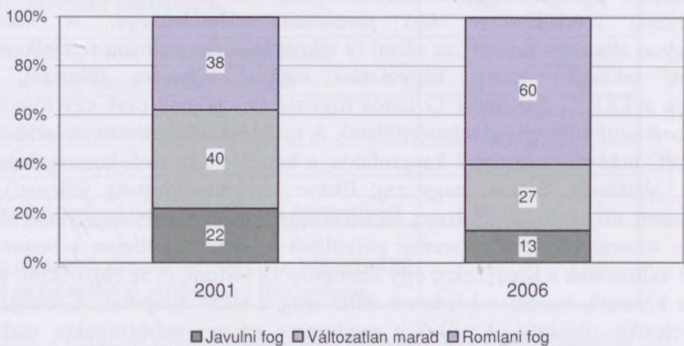
Hasonlóan erősek vagy még erősebbek az összefüggések a jövedelem és a többi szubjektív szegénység-változó között (pénzzavar gyakorisága, mennyire elég a jövedelem a

megélhetéshez). A Pearson korrelációs együttható (a három időpontban együtt) 0,3–0,4 körül van, azaz ($p = 0,01$) szignifikáns.

Más a helyzet mindhárom időpontban a gyerekek száma és a szubjektív szegénységmutatók között. Mindegyik összefüggés gyenge. Korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan⁶ 2001-ben és 2006-ban is úgy tűnik, mintha a gyerekek száma ellensúlyozná a szegénységtudatot. Másként, a sokgyerekes családok nem akarják a gyerekeket „hibáztatni” a család nehéz helyzetéért, s ugyanakkor a gyerekek léte ellensúlyozza a nehézségeket. 2001-ben a gyerektelenek 50, az 1 gyerekesek 39, a 2 gyerekesek 30, a három- és többgyerekesek 36 százaléka tartotta magát teljesen szegénynek. 2006-ban a megfelelő arányok 48, 38, 30 és 41 százalék.

A helyzet szubjektív megítélése tehát viszonylag kis változást mutatott a három szegényfelvételnél. Nem voltak jelentős változások a tekintetben sem, hogy mennyire tekintették magukat szegénynek a kérdés előtt három évvel.

Épp a viszonylagos állandóságok miatt meglepő az utolsó megkérdezéskor mutatkozó, a korábbiaknál sokkal *nagyobb pesszimizmus a jövőt illetően*. A pesszimizmus viszonylag könnyen magyarázható a már a kérdés idején bejelentett megszorító intézkedésekkel, és talán még inkább a 2006. őszi politikailag hiszterizált helyzettel.

7. ábra: Hogyan fog alakulni a háztartás helyzete a következő három évben (a megkérdezett szerint), %

Ugyanakkor, ellentétben a jelenre és múltira vonatkozó kérdésekkel, a pesszimizmus foka szinte független minden vizsgált szociológiai változótól. A korábbi kérdéseknél mindig azt találtuk, hogy a rosszabb helyzetű – kisebb jövedelmű, falusi, munkanélküli, kevésbé iskolázott – csoportok pesszimistábbak, mint a jobb helyzetűek. Ezek a különbségek teljesen eltűnnek az utolsó vizsgálatnál. Eddig egyetlen olyan – bizonyos értelemben politikai töltetű – változót találtunk, amely szignifikáns összefüggést mutat a jövőbeni elvárásokkal: a magukat felsőközéposztálynak tartók elvárásai jobbak, mint a magukat alsó-középnak, illetve munkásnak tartóké, és a legrosszabbak azoké, akik magukat az „alsó osztályhoz” tartozónak látják. Épp az alapvető szociológiai változótól való függetlenség, a politikai áthallású

⁶ Ezt az összefüggést figyeltük meg pl. az 1995. évi SOCO kutatásban több kelet-európai országban. (Ferge et al., 1995)

változóval való összefüggés miatt valószínűsíthető, hogy 2006-ban a korábbinál nagyobb erővel hatott a politika a társadalmi várákoszásokra, a jövő pesszimista előrevetítésére.

Szegénység és halmozott depriváció

Különböző kutatások eredményei alapján többé-kevésbé megegyező módon rajzolódik ki a népesség legkilátástalanabb helyzetben élő csoportja. Megközelítőleg a népesség 5–8%-a él tartós, mély szegénységben, mely a jövedelmi szegénységen túl – együtt vagy külön – megjelenik fogyasztásban, lakásviszonyokban, a szegénység érzetében. Ezekben a háztartásokban megközelítőleg 150–200 ezer 18 éven aluli gyerek él. A szegénység átörökítődének veszélye – bár az ismert mobilitási adatok alapján nem csupán őket fenyegeti – az ő körükben a legjelentősebb. E csoport kisebb fele roma, mintegy 60 százaléka nem roma.

A 2001-es és 2006-os adatok összehasonlítása során megkíséreltük, hogy azt a változó-mintát alkalmazzuk, amelynek alapján a TÁRKI legutolsó Háztartás Monitor jelentésében Havasi Éva elemezte a jövedelmi szegénység és a depriváció kapcsolatát (Havasi 2006). A változók maguk komplexek.

Az alapvető szükségletek kielégíttetésének korlátozottsága az élelemre, a fűtésre és a lakásfenntartásra (rezsi) rendelkezésre álló jövedelem elégtelensége. A lakások felszereltségének nagyon alacsony szintje „az elemi (a lakosság zöme számára rendelkezésre álló, természetesnek tekintett) tartós fogyasztási cikkek hiányára fókuszál.” A szegénységvizsgálatok a TÁRKI által mért 19 tartós fogyasztási cikknek csak egy töredékét mérték, így ez a változó nem teljesen összehasonlítható. A rossz lakáskörülmények indikátora kombinálja a benti WC hiányát, a lakással kapcsolatos, a kérdezett szerinti komoly hibákat (dohos, vizes, sötét, aládúcolt, beázik, nagy zaj, illetve légszennyezettség jellemzi), az összeférő által vélelmezett súlyos hibákat. Rossz lakáskörülményekben mért depriváció akkor áll fenn, ha a három mutató bármelyike szerint nélkülöző a háztartás, illetve a benne élő személyek.” Ennek a változónak a képzésekor egy szempontból tértünk el az előzőektől: a két felvétel során nem a kérdező, hanem a kérdezett ítélte meg a lakás állapotát. A szubjektív depriváció két összetevője objektív. Az első a rendszeres anyagi nehézségekre utal: „a háztartásnak hó végére rendszeresen elfogy a pénze”. A másik összetevő a háztartások ténylegesen befolyt jövedelmét és az általuk a „megfelelő” szintű megélhetéshez szükségesnek tartott jövedelmet veti egybe. A „szubjektív” szegénységérzet alapján azokat sorolta a depriváltak közé, akik önmagukról azt állítják, hogy „nélkülözések között élnek”, illetve „hónapról-hónapra anyagi gondjaik vannak”. Ennél a mutatónál mi az index alkalmazásától tekintettünk el, a havonkénti pénzzavart, valamint a háztartás megítélésekor az azt egyértelműen szegénynek minősítőket soroltuk a depriváltak közé. Egészében csak a halmozott deprivációs index logikáját tudtuk követni, pontos részleteit nem.

A depriváció halmozódása alatt mi is az egyes deprivációs típusok együttes előfordulását értjük. A háztartás akkor tekinthető „halmozottan depriváltnak, ha legalább kétféle szempontból tartozik a nélkülözők közé”. A külön-külön számított deprivációs indexeknél 2001 és 2006 között javulás volt, különösen a főként fogyasztásra utaló alapvető szükségleteknél. Itt a depriváció aránya 67-ről 54 százalékra csökkent.

	2001	2006
Alapvető szükségletekben (fogyasztás)	67	54
(Lakásfelszereltségben	3	2)
Lakáskörülményekben	44	40
Szubjektív mutatók alapján	72	70

30. tábla: Az egyes deprivációk megjelenése a szegény háztartásokban, 2001-ban és 2006-ban, %

A halmozott depriváció elsősorban az alacsony iskolázottságú, a kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetű és a roma háztartásokat érinti. A gyerekes háztartások helyzete a nem gyerekesekhez képest a két felvételnél ellenkező irányba tér el, azaz nincs tiszta összefüggés. A falusi háztartások (szokatlan módon) ebből a szempontból jobb helyzetűek, mint a városi szegény háztartások. A leginkább figyelemre méltó az, hogy – a gyerekes háztartások kivételével – minden csoportban eléggé szignifikánsan csökkent a halmozott depriváció. Ez egyrészt biztató – arra mutat, hogy van lehetőség elmozdulásra. Másrészt arra figyelmeztet, hogy a gyerekes (elsősorban sokgyerekes) családoknál nagyobb közös felelősségre van szükség.

	2001	2006
	%	%
Gyerekes háztartások	65	62
Nem gyerekes háztartások	70	53
Háztartások roma háztartástag nélkül	59	44
Háztartások roma háztartástaggal	91	80
Városi háztartások	69	58
Falusi háztartások	64	52
Aktív keresővel nem rendelkező háztartások	83	76
Maximum 8 általános iskolai végzettségű háztartástagokkal rendelkező háztartások	91	82

31. tábla: A halmozott depriváció megjelenése meghatározott háztartástípusokban 2001-ben és 2006-ban, %

Minden utóbbi években készült kutatás, elemzés arra utal, hogy az iskolázottság meghatározó szerepet játszik nem csupán a munkaerő-piaci helyzet alakulásában, hanem az egészségi állapot minőségében, a várható élettartam alakulásában és számos további, az élet minőségét meghatározó területen. Ezért olyan deprivációs mutatót is számoltunk, amely az iskolai végzettség változót is tartalmazza. A vizsgált háztartások körében a jövedelmi szegénység mellett halmozott deprivációval és alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők csoportja nagy valószínűséggel lefedi azoknak a kirekesztett háztartásoknak a körét, akik tartós szegénységben és nélkülözések között élnek és nincs számottevő kitérési lehetőségük. Ezeknek a háztartásoknak az aránya növekedett a vizsgált háztartások között. 2001-ben 21%, 2006-ban 27% volt ezekkel a hátrányokkal jellemezhető.

ÖSSZEFOGLALÁS

Mindent egybevéve azt valószínűsíthetjük, hogy a szegények jövedelmeinek lassú emelkedése ellenére a szegénység mélysége nem változott egyértelműen. Néhány, gyorsan változtatható és

kevés többletráfordítást igénylő szükségletet sikerült jobban kielégíteni – és ez a mindennapi közérzet javulása szempontjából fontos. Az iskolapolitika révén is sikerült előrelépni, elsősorban a számítógéphez hozzáférésben. Az alapvető életfeltételekben és az életet mélyen befolyásoló létbizonytalanságokban azonban gyakoribbak a romlás, mint a javulás jelei. A jövedelmek további emelése – főleg a különösen rossz helyzetű, így a sokgyerekes családoknál – ígér némi azonnali enyhülést. Mélyreható változásokhoz a jövedelmek mellett az eddigieknél jóval nagyobb erőfeszítésekre – elsősorban a lakáshelyzet javításában, a foglalkoztatásban, az iskolázásban – van szükség.

Irodalom

Ferge Zs. et al.: Societies in transition (1995). International report on the Social Consequences of the Transition. A survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert. Vienna: Institute for Human Studies. (Multigraphied)

„Legyen jobb a gyerekeknek” (2007): Nemzeti Stratégia 2007–2032.

2005. évi mikrocenzus 3. kötet. A foglalkoztatottak helyzete. KSH, Budapest, 2006.

Ferge Zs.–Tausz K.–Darvas Á. (2002): Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen 1. kötet Esettanulmány Magyarországról. ILO, Budapest, 2002.

Hablicsek L. (2005): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 2005.

Havasi É. (2006): Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: Szívós P.–Tóth I. Gy. (2006): Feketén, fehérén. TÁRKI Monitor jelentések 2005. TÁRKI, Budapest, 2006, p. 59–82.

Kemény I.–Janky B.–Lengyel G. (2004): A magyarországi cigányság 1971–2003, Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004.

Kemény I. (1997): A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). Magyar Tudomány 1997. 6. sz. 644–655.

Kemény I. (szerk.) (1976): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest 1976.

Ladányi J.–Szelényi I. (2001): A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korában. Szociológiai Szemle 2001. 4. sz. 85–95.

Nemzeti cselekvési terv a társadalmi összetartozásért 2004–2006. Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Egészségügyi Minisztérium, Budapest, 2005.

Szívós P.–Tóth I. Gy. (2006): Feketén, fehérén. TÁRKI Monitor jelentések 2005. TÁRKI, Budapest, 2006.

MAGYARORSZÁG 2020 PERSPEKTÍVÁJÁBAN

Ágh Attila, Tamás Pál, Vértes András, Varga Gyula
(Budapesti Corvinus Egyetem, MTA Szociológiai Intézet,
GKI Gazdaságkutató Zrt., Kaposvári Egyetem)

Vezetői összefoglaló

Az alkalmazott stratégiai kutatásnak a Magyarország 2020 perspektívájában valójában *három időhorizontra* kell kitekintenie. Az *első 2011*, amikor Magyarország tölti be az EU-ban a soros elnökséget. Erre folynak már az előkészületek, de határozott időkép és helyzetkép még nem alakult ki, pedig nagyon fontos előre tudni, hogy Magyarország és az EU milyen helyzetben lesz abban az időszakban. A projekt jelentősen hozzájárult ezekhez az előkészületekhez és más keretek között folytatjuk ezt a munkát. A *Magyarország 2015* időpont esetében már szerencsésebb helyzetben vagyunk, mert egy korábbi projekt esetében részletes vizsgálatokat végeztünk. A *Magyarország 2020* perspektívája a jelen projektben egyben az új indulási feltételekkel, a 2006–2007-ben megindult reformokkal a 2015-ös perspektíva átgondolásához is hozzájárult, s a reformok kidolgozásában a projekt résztvevői is aktív szerepet vállaltak. Az alábbi zárótanulmány előbb az általános jövőkép tekintetében vázol fel forgatókönyveket, majd azokat a gazdasági versenyképesség területén konkretizálja.

A globális világ mint nemzetközi környezet – forgatókönyvek

Magyarország mozgásterét 2020-ig döntő mértékben meghatározza az ország *külső környezete*. A geopolitikai, világgazdasági és az értékrendszerben végbemenő változások több elmozdulási lehetőséget rajzolnak ki. Ezek között ma nem láthatók egyértelműen kizárható változatok és abban sem lehetünk biztosak, hogy a nekünk tetsző vagy leginkább kedvezőnek tűnő változat megvalósulási esélye a legnagyobb. Egy biztos, hogy a világ, s benne Európa mozgásban van, s 2020-ban lehetőségeinket behatároló *Új Rend* (esetleg *Rendek*) a maitól különbözni fognak. A kutatási piacon ma elérhető nagy nemzetközi jövővíziók közül mi – némileg önkényesen – az amerikai *National Intelligence Council* 2020-as jelentését használtuk kiindulópontként. A további magyar szcenárió kialakításához ez világosan eltérő környezeti alternatívákat kínál. Itt négy nagy forgatókönyv látszik:

A *Davosi Világban* folytatódik a gazdasági növekedés. A világgazdaságot egyre inkább Kína és India megerősödése jellemzi és ezzel maga a globalizáció is átalakul, kevésbé fonódik majd össze a westernizációval. A „nyugatiak” és a „többiek” közötti különbségek egyre kevésbé jelentenek majd eltéréseket a gazdasági fejlődésben vagy a fejlettség szintjében. Ugyanakkor megmaradnak és markánsabbá válnak különbségek az értékrendszerekben, az egyén és a közösség viszonyának kulturális meghatározottságában és a jog és az erkölcs viszonyának értelmezésében. Mindennek egyértelmű politikai rendszerbeli következményei is lesznek. A világ egyértelműen multipolárisává válik és ebben az EU és az atlanti politikai kultúra egyértelműen csak egyik lesz (bár még mindig erősen meghatározó).

A *Pax Americana* körülményei között újrászerveződik – ha nem is az 1990-es években megtapasztalt formákban – az unipoláris, az USA köré rendeződő világ. Az USA meghatározó szerepe gazdasági és társadalmi innovációk forrásaként a következő évek kihívásaival szemben is megmarad. Az amerikai megoldások, és problémakezelési stílus

minta jellege megmarad és a nemzetközi rendszer integrációjában az amerikai eredetű kulturális innovációknak (természetesen a gazdasági mellett) a jelenlegihez képest még nagyobb szerepük lesz. A jelenlegi szkepszis az amerikai globális szerepvállalással kapcsolatban marginalizálódik.

Az *Új Kalifátus* jelzővel inkább szimbolikusan utalunk a radikális, vallásokhoz kötődő identitások politikai mozgalmakhoz kötődésére. Ezek olyan globális mozgásokat is beindíthatnak, amelyek az európai, s mögötte a szélesebben vett „nyugati” identitás számára alapvető kihívásokat jelentenek. Számunkra itt elsősorban nem a biztonságpolitikai fenyegetések lehetősége válik érdekessé. Annál sokkal fontosabb az, hogy ilyen, a hagyományos európai értékekkel szemben kritikus vagy elutasító globális aktorok megjelenése újrászervezheti az európai identitásokat is, vagy legalább is olyan alapvető kulturális vitákat generálhat Magyarországon is, amelyekre jelenleg egyelőre másképp nem is gondolunk.

A *Félelem Ciklusa* biztonsági kockázatok, az azokból generálódó szigorúbb társadalmi ellenőrzési formák újraértelmezhetik jelenlegi demokrácia-felfogásunkat, és talán az uralkodó álláspontokat is az egyén lehetőségéről és felelősségéről. A felügyelet és az ellenőrzés különböző formái egyre elfogadottabbakká, a helyi jogi rendszerekkel egyre harmonikusabban illeszthetővé válnak. A privacy-val és a személyes védelemmel kapcsolatos jelenlegi álláspontok mindebből következően nagymértékben átalakulhatnak. Ennek hatása lehet a sajtószabadságra, a személyes biztonság garanciáira és a demokrácia más jelenlegi definíciós elemeire is.

Ezek a forgatókönyvek a bizonytalanságok és a valamilyen biztonsággal máris ismert peremfeltételek bonyolult rendszereiben fognak működni (működnek máris). Ezek közül a 2020-as nemzetközi rendszerre néhányat külön is kiemelünk.

Viszonylag biztosan ismert	Meghatározó bizonytalanságok
A globalizáció nagyjából visszafordíthatatlan, de kevésbé „nyugatos”	Képesek lesznek-e az ázsiai vagy eurázsiai aktorok új játékszabályok kikényszerítésére?
A világgazdaság méreteiben is nő	A „lent” és a „fent” közötti különbség nő és törekennyé teszi a létező demokráciákat?
Az új technológiák elterjedése egyre inkább globális vállalatokhoz kötődik	Mennyire képesek az új technológiák kilépni a versenyszférából és átrendezni az állam működését?
Új gazdasági központok megjelenése (mindenekelőtt Ázsiában)	A nemzetközi összekapcsoltság hogyan hat az államok működésére (miben korlátoz, miben nyit új lehetőségeket)? Kína, India növekedését és esetleg Oroszország növekvő játéktérét hajlandó-e a Nyugat kielezett konfliktusok nélkül elfogadni?
A népesség öregedése Európában, de máshol is központi társadalmi problémává válik	Szuperhatalommá válik-e az EU? S egyáltalán, történik-e fordulat, ha késve is, a ma „lisszaboninak” nevezett folyamatban? S milyen hatással van mindezt az öregedést részben kiváltó bevándorlás?
Az energiaellátás a belátható évtizedekre globális szinten is elégséges	Vezet-e politikai instabilitás szállítások drámai kimaradásához nyersanyag-kitermelőknél vagy fontos technológiák előállításánál?

Egyre fontosabbá válnak a civil vagy nem állami aktorok	Képes-e a jelenlegi politikai rendszer – nemzeti és nemzetközi szinten – ezen aktorok integrálására?
A politikai iszlámmal Európának közösen is kezdeni kell valamit, ez alól Magyarország sem vonhatja majd ki magát	Milyen módon válaszolnak erre nemzeti ideológiáik, konzervatív jövőképek mozgósításával a nyugati társadalmak, s benne az EU országai?
Az atomenergia fontossága globálisan megmarad (ha országoként egyenlőtlenül is)	Megoldható-e az ezzel kapcsolatos új biztonsági problémák? Sikerül-e korlátozni az atomfegyverek elterjedését a különböző régiókban, és az extremista csoportok hozzáférését radioaktív anyagokhoz vagy biológiai fegyverekhez?
A közel-keleti problémacsomót 2020-ig nem oldjuk meg és árnyéka egyre több EU-tagállamra, köztük Magyarországra is rávetítődik	Képes-e az EU „civilizáló” hatást gyakorolni erre a térségre, vagy ellenkezőleg, az ott állandósuló konfliktusok egyre nagyobb mértékben az európaiakat is megosztják (nem utolsó sorban a moszlim bevándorlásra tekintettel)?
A nagyhatalmak közötti feszültségek nem generálnak komolyabb háborút	Milyen módon kezelik majd a verseny a nyersanyagokért és egyes külső aktorokkal szemben milyen szigorú lesz e tekintetben az EU „nemzeti utat” kereső tagállamaival?
A környezeti problémák etikai megközelítése felértékelődik	Az új technológiák alkalmazását egyre inkább értékválasztások és azokkal kapcsolatos viták kísérik (mindenekelőtt a biológiában és az orvostudományban)
Az USA-hoz hasonló erejű második globális aktor 2020-ig nem jelenik meg (sem az USA, sem az EU nem válik egyenrangúvá ebben az értelemben)	Milyen formákban és mennyire láthatóan lesznek képesek nemzeti politikai aktorok szembeszállni az USA túlsúlyával és megjelennek-e ezek az autonómia törekvések a technológiában, kultúrában, tudományban is?

Természetesen, a NIC-forgatókönyvek, illetve az általunk összefoglalt dilemmák az EU-ba integrálódott Magyarországon átfogalmazódnak. Azonban az EU-n belüli magyar mozgást további bizonytalanságként terhelik a magyar nemzeti identitással és az EU-n belüli kül- és biztonságpolitikák integráltságával kapcsolatos kérdések. Ezek hatásából a politikai döntéshozatal stílusára és lehetőségeire világosan következnek, illetve kizáródnak stratégiai opciók.

A magyar stratégia és a külső környezet tekintetében, a szempontjaink szerint, némileg leegyszerűsítve, *a magyar stratégia* tulajdonképpen két erőter metzésésénél alakul ki. Egyfelől, jövőbeli formálódása függ *a magyar nemzet tudatállapotától*, vagyis attól, hogyan gondolkozik önmagáról a magyar társadalom az európai környezetbe helyezve. Másfelől, függeni fog attól is, *mennyire centralizáltan, erőközpontúan*, meghatározó kül- és biztonságpolitikai programok kikristályosításával *próbál meg az EU működni*, illetve mennyire maradnak meg itt a nemzeti állam mozgásterei? Az *első* metszetben elsősorban a *stílust*, s kevésbé a tartalmi kérdéseket tartanánk itt meghatározónak. Úgy tűnik, hogy ma és a következő időszakokban egyébként az országon belül is a különböző kulturális és politikai pólusok között nagyobb vita folyik egy ilyen stratégia stílusáról, mint tartalmáról. Az

utóbbiban feltehetően a következő időszakban is könnyebben lehet majd megegyezni, mint az előbbivel. A magyar nemzeti önkép egyébként is gyakran a „kis nemzeti defetizmus” és a „középnemzeti” vagy „egykori majdnem nagyhatalmi” szélsőségeiből építkezik – előre nehezen programozható módon – konkrét kérdések kapcsán sokszor keveredve. Az EU közös biztonság- és külpolitikája is az utolsó években igen nehezen alakult ki – az előzetes elképzeléseknél sokkal lassabban és kezdetlegesebb is maradt. Ugyanakkor azonban mindebből önmagában nem következik, hogy ez 2020-ig is így maradjon. Illetve, hogy a szuperhatalmi elképzeléseit nem feladó USA, és az egyre határozottabb és sikeresebb ázsiai és eurázsiai nagyhatalmak (Kína, Oroszország, talán India) között az EU megmarad majdnem kizárólag kereskedelem- és emberi jogokat felmutató nagyhatalomnak, s nem épít ki ezek mellé valamilyen integrált, s nemcsak katonapolitikai biztonsági víziót magának. Ezekből különböző scenáriók következnek.

A magyar stratégiák önmagában ezek között választani nem tudnak. Mind a saját nemzeti víziók, mind az EU-n belüli hatalmi szerkezet evolúciója sokkal szélesebb és mélyebb, mint az az eszközrendszer, amellyel önmagában az ilyen stratégiák rendelkeznek. Következésképpen, a kérdés nem az, hogy egyik vagy másik stratégia ezek közül melyik típust választaná, vagy szeretné inkább alapvonalának tudni. Az igazi kérdés kettős. Egyfelől, milyen módon lehet, ha a szélesebb külső és belső erők valamely scenárió felé lökik a magyar külpolitikát, az abban felmerülő esetleges konfliktusokat kezelni, a felmerülő feszültségeket minimalizálni és a Magyarország és az EU-struktúrák, illetve Magyarország és szomszédai közötti kapcsolatokat úgy formálni, hogy az ily módon meghatározott mentális térben is működjenek. A szóba jövő eszközök és a rendelkezésre álló belső erőforrások az egyes scenáriókban természetesen mások lesznek és hatékonyságuk is eltér. Stratégiáink az egyes scenáriókat olyan adott tereknek tekintik, amelyekben azután megpróbálják eszköztárat optimalizálni. Másfelől, biztosítani kell a lehetséges gyors és kedvező átmenetet – ha a két alaperőtér változik és az egyik stratégiának egy másik scenárió irányába kell elmozdulnia. Itt elsősorban a scenárió illeszkedésének, az azokban használt eszközök átemelési, konvertálási lehetőségeinek biztosítása lesz meghatározó. A scenáriók közötti szükségszerű váltás (amely a következő 15 évben akár 2–3-szor is végbemehet) mindenképpen forrásvesztéssel jár. A stratégiának biztosítani kell az emberek, tapasztalatok, regionális partnerek maximális megőrzését ezekben az átmenetekben.

Az így kirajzolódó mozgásterek egy 2x2-es mátrixba rendeződnek össze aszerint, hogy a nemzettudat meghatározó megjelenési, érvényesülési stílusa a nyilvánosságban erőteljesebb, határozottabb, „nyomulós” vagy akár agresszívebb, illetve, hogy az visszafogottabb, semlegesebb-e (1. táblázat). Illetve, hogy a másik metszetben az EU kül- és biztonságpolitika nagymértékben magához vonz-e ma még szinte kizárólag nemzetállamhoz kötődő ismérveket, avagy lényegében megmarad a mai laza kooperációs szinten, vagy talán még ehhez képest is visszafajlik. A kirajzolódó scenáriók a következők lesznek:

	Erőteljes EU-külpolitika	Puha, lazán koordinált EU-külpolitika
„Nyomulós” nemzettudat	I. „Ütközéses” scenárió	III. „Különutas” scenárió
„Semleges” nemzettudat	II. „Reformracionális” scenárió	IV. Egyensúlyi scenárió

1. táblázat: Mozgásterek, scenáriók rendeződése

Az I. „*ütközéses*” scenárióban egy expanzionista, magát legalább is Kelet-Közép-Európában meghatározónak hívó nemzettudat és ezt a maga számára alapértékként követő nemzetállami elit kell, hogy magát definiálja erős, összpontosított EU-külpolitikai erőterben. Itt különböző konfliktusok jelenléte majdnem előre programozott. Elkerülhetetlen lesz az eurószkepszis valamilyen változatainak folyamatos jelenléte, kísérletek valós vagy vélt nemzeti érdekek erőteljes megjelenítésére. A szomszédság politikában állandósulhat, ha viszonylag alacsony intenzitású szinten is, valamilyen feszültség. A visegrádi együttműködés lobb csoportjai helyett (amelyekről gyakran itt problémák jelentkeznek) más ad hoc EU-tagállami koalíciókhoz csatlakozunk.

A II. „*reformracionális*” scenáriónál a határozott, kemény prioritásokat követő EU kül- és biztonságpolitika megmarad, de a magyar nemzettudat megjelenítési, érvényesítési stílusa nem egyszerűen puhább, hanem racionálisabb és higgadtabb lesz. Itt fontosabbá válhat a visegrádi csoport, s Magyarország aktívabb, de a brüsszeli szándékokkal nagymértékben konform szerepekben vállalhat a Balkán, Ukrajna és talán más posztsovjét térségek irányában is. Ezeken a külső EU-határokon és szomszédságokban Magyarország nem korábbi történeti „középhatalmi” szerepeinek virtuális megjelenítésével, hanem elsősorban regionális EU-koncepciók társszerzőjeként, illetve végrehajtójaként jelenik meg.

A III. „*különutas*” scenárióban az erőteljes önreprezentációs igény és a viszonylag gyenge EU erőkoncentráció önállósuló magyar regionális politikákat eredményezhet. Különleges krízishelyzetekben vállalhat a külpolitika itt a kellenél vagy az EU központjaiban elfogadottnál sokkal nagyobb mértékben kezdi saját történetileg meghatározott prioritásait itt érvényesíteni, jelentős feszültségeket gerjesztve a nemzetállam és az EU-apparátusok között.

A IV. *egyensúlyi* scenárió elsősorban helyi, ad hoc programokra koncentrál, hagyja a sokféleséget érvényesülni. Egymás mellett meg tudja valósítani a nemzetpolitikai és a szomszédsági célokat úgy, hogy azok nincsenek igazán összerendelve, de nagyobb baj nélkül léteznek egymás mellett. Itt mód van magyar részérdek nagyobb konfliktusok nélküli érvényesítésére úgy, hogy a stratégia középpontjába a kompromisszumkeresés kerül. Elképzelhető, hogy ez az állapot hosszú ideig fennáll és jelentős kompromisszumépítési gyakorlat halmozódhat fel.

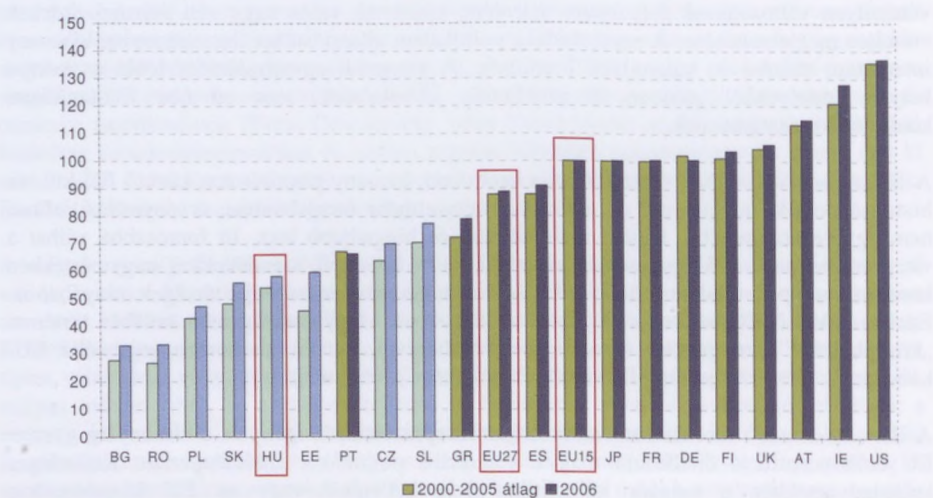
Feltehetően a legkevesebb problémát a IV. és a legtöbbet az I. forgatókönyv akár csak részleges megjelenése fogja okozni. Mindazonáltal hangsúlyozzuk, hogy a stratégia önmagában itt derivátum, levezetett célok és lépések rendszere. A szakértők, a kapcsolati technológusok mesterségbeli tudása a IV. forgatókönyvnél elsősorban a politikák koherenciáinak megőrzésében lesz, olyankor, amikor a puha környezet azokat igazán nem szorítja egymáshoz. Az I. forgatókönyvnél pedig, amikor erős akaratok és szándékok feszülnek szinte folyamatosan egymáshoz, a feltehetően állandósuló lehetséges konfliktusok feloldása lesz a stratégia legfontosabb feladata.

A stratégiai kutatás versenyképességi dimenziói

Eredmények és veszélyek

Magyarország a rendszerváltást követően élenjárt Kelet-Közép-Európában a piacnyitásban, a privatizációban, a verseny elősegítésében, a működőtőke beáramlásban és az ezekhez kapcsolódó szerkezeti reformokban. Ennek eredményeképpen a gazdaság gyorsan növekedett,

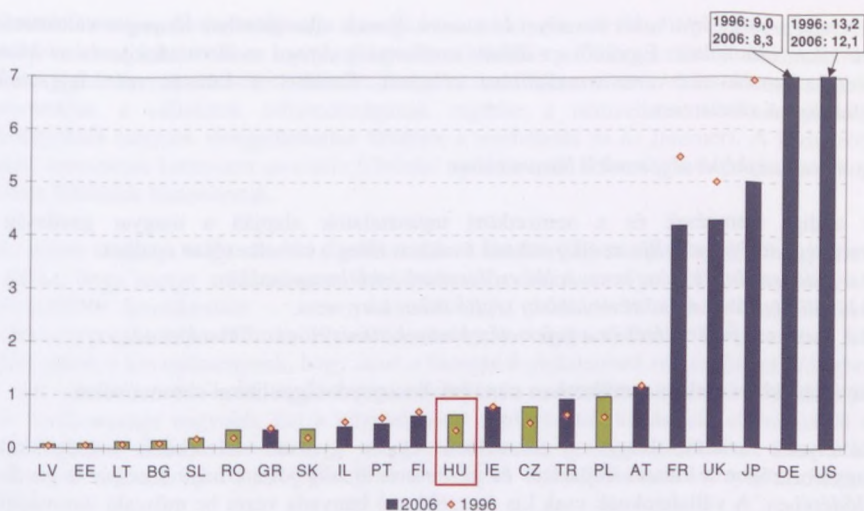
1995–2000 között Magyarország évi egy százalékponttal, 2000–2005-ben évi 2,4 százalékponttal zárkózott fel az EU-25-höz. A magyar gazdasági fejlettség szintje visszaesés nélkül, a leggyorsabban közeledett a négy visegrádi ország közül az EU átlagához.

Eurostat, OECD In: IMD World Competitiveness Online 2007

I. ábra: Egy főre jutó GDP vásárlóerőparitáson, 2000–2005 átlag és 2006 (EU-15=100 százalék)

Az export tartósan magas ütemben bővült, s tíz év alatt megduplázta a világkereskedelemben került termékek részarányát. Az ország igen komoly pozíciókat szerzett a fejlett európai országok piacain, több ipari exportcikk esetében is lehaladva olyan magasabb fejlettségű nagy EU- tagországokat, mint Spanyolország, Olaszország, Görögország vagy Portugália. A csúcstechnológiai export 30%-os részaránya elérte Finnország szintjét, messze maga mögött hagyva a többi kelet-közép-európai országot. Magyarország részesedése a világ működőtőke importjában is magas, s az ország kis mérete és közepes fejlettségi színvonala miatt figyelemre méltó, hogy ebben hasonló az osztrák, a portugál és a lengyel értékhez, s meghaladja a finnországit.

WTO

2. ábra: Részesedés a világ árukereskedelmében, 1996 és 2006 (százalék)

A magyar gazdaság versenyképes része – a vállalkozások számát véve alapul – ugyanakkor nagyon kicsi, alig lép túl a multinacionális vállalatok körén. A versenyképes ágazatok száma is erősen korlátozott, az ország régiói differenciáltan fejlődnek. Elsősorban azok a szektorok versenyképesek, ahol jelentős a külföldi vállalatok szerepe, így a gyógyszeripar, a gépkocsigyártás, az elektronikai ipar, a pénzügyi szolgáltatások és a logisztika, s ott erős a regionális fejlődés, ahol ezek koncentrálnak, elsősorban Közép Magyarországon. A csúcstechnológiai export is néhány külföldi nagyvállalattól származik, amelyekhez nem vagy alig kapcsolódnak magyar kis- és középvállalatok, s a high-tech termékek kutatás-fejlesztési háttere nem Magyarországon van. Mindezek miatt a magyar gazdaság – de ez más rendszerváltó országokra is jellemző – törekény, sebezhető, versenyképessége korlátozott, mert a vállalkozások széles köre nem képes alkalmazkodni a hazai és világ gazdasági környezethez, nem képes nyereségesen működni, illetve csak úgy, ha kiútként a fekete vagy szürke gazdaságból merít forrást, ami pedig hosszú távon nem reális lehetőség. Hogy nehezebbé vált a vállalatok versenyben való helytállása, ebben – a felhalmozódott belső feszültségek mellett – nem kis szerepe van annak, hogy a világgazdasági kihívások erősödtek. A piaci lehetőségeket szélesítette, viszont a versenyt is növelte az Európai Unióhoz való csatlakozás, s egyre komolyabb versenytársként jelennek meg nemcsak a táguló térség, de a globalizációba való gyors bekapcsolódásuk révén a fejlődő világ, elsősorban Ázsia országai.

Az utóbbi években súlyos figyelmeztető jelek tapasztalhatóak: (1) jelentősen hátrább sorolták az országot a világ versenyképességi rangsoraiban; (2) gyorsabban növekszik és zárkózik fel Észtország és Szlovákia, hamarosan utolérve a magyar fejlettségi szintet, sőt esetenként még a magasabb fejlettségi szintű Csehország és Szlovénia is; (3) minden kelet-közép-európai ország megelőzte Magyarországot a kivitel ütemét tekintve; (4) nem javul az igen alacsony foglalkoztatási szint; (5) több KKE-i ország nagyobb léptekkel haladt a szerkezeti reformok terén; (6) súlyos makrogazdasági deficitok halmozódtak fel, elsősorban az államháztartásban, ebben most „élenjárunk”, s ennek elkerülhetetlen korrekciója – az elvonások növekedése, a támogatások csökkentése – korlátozza a vállalatok versenyképességének javulását.

Versenyképességi kifulladás veszélyei látszanak. Ennek elkerüléséhez lényeges változtatások több síkon indokoltak. Egyfelől az állami tevékenység átfogó modernizációja és az oktatás (főleg a közoktatás) áramvonalasítása célszerű. Ezekkel a kutatás más fejezeteiben foglalkozunk részletesen.

Egy új versenyképességi modell három eleme

Az eddigi elemzések és a nemzetközi tapasztalatok alapján a magyar gazdaság új versenyképességi modellje az elkövetkező években főleg a következőkre épülhet:

- (1) a tudásgazdaság és az innovációs erőforrások jobb hasznosulása,*
- (2) a vállalkozások működését jobban segítő üzleti környezet;*
- (3) a gazdaság felfrédését és a befektetések növekedését előmozdító adórendszer.*

A továbbiakban ezeken a területeken mutatjuk be a gazdaságpolitikai alternatívákat.

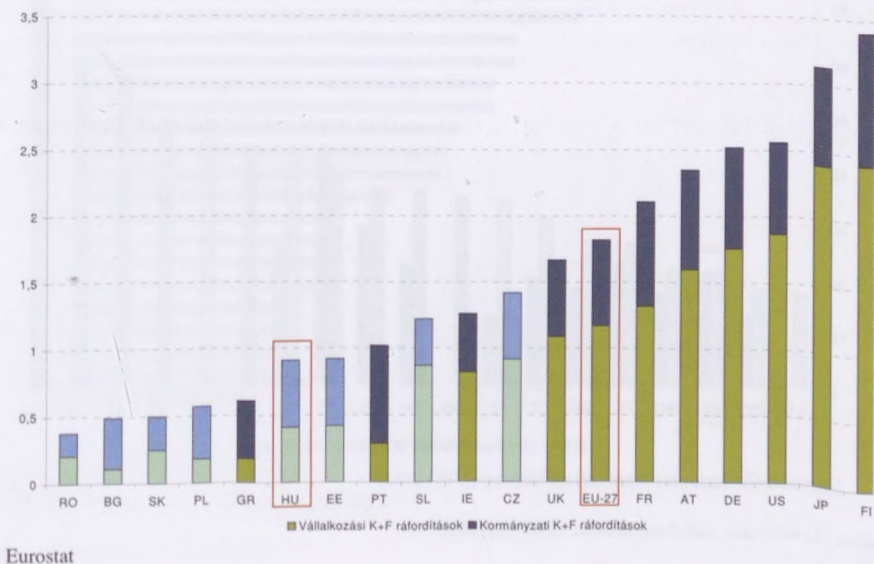
Közhelynek számít, hogy – ellentétben egyes gyorsan felzárkózó országokkal – Magyarországon a kutatás-fejlesztés és az innováció *alig játszik húzó szerepet a gazdaság fejlődésében*. A vállalatoknak csak kis és csökkenő hányada vezet be műszaki innovációkat, ennél fogva alacsony a versenyképes termékek és szolgáltatások aránya. Míg a GERD (K+F/GDP) szintje nagyjából a hasonló fejlettségű országokénak felel meg, a vállalati K+F ráfordítások alacsonyak, s a hazai KKV-k körében szinte hiányoznak. A hazai hozzáadott érték és tudás alacsony, a globálisan versengő értékláncoknak csak szűk és nem a legértékesebb szegmensei vannak jelen. Abból indulunk ki, hogy az innováció nem más, mint a tudományos eredmények kommercializálása, és ennyiben alapvetően a piaci szereplők feladata. Az innováció révén a vállalatok optimális esetben olyan globális versenyelőnyhöz juthatnak, ami a piaci pozíciók javulása által lehetővé tett termelés-bővülést profitra váltja. A piaci szereplők a közvetlen információk birtokában hozzák meg döntéseiket, melynek során saját tőkéjüket kockáztatják. Az állam közvetlen innovációs tevékenysége során – ettől eltérően – kevesebb közvetlen információ birtokában a közpénzeket teszi kockára. Végül is az állam számára az innováció annyiban lehet cél, amennyiben ez biztosítja az általános jólét növekedését. Az állam alapvetően két dolgot tehet: egyrészt *biztosítja a korrekt versenyfeltételeket*, másrészt *igyekszik saját (nemzeti) versenyzőit felvértezni a legjobb képességekkel*. Ez egyrészt a jogi, intézményi keretek törvényi feltételeinek biztosítását és azok betartatását, másrészt a nem piaci természetű közjavak (pl. oktatás) biztosítását jelenti. Az előbbiek fényében tehát az államnak döntően és elsősorban azzal kell foglalkoznia, amire a piac egyetlen szereplőjének sincs felhatalmazása, sem megfelelő kompetenciával nem rendelkezik.

(1) A javasolt K+F és innovációs stratégia *a hangsúlyt a GERD tartalmi, szerkezeti jegyeire, valamint a felhasználás hatékonyságának mérésére és javítására helyezi*. A vállalati versenyképesség alakulása és így az innováció is jelentős mértékben *a gazdaságpolitika függvénye* (így: az állami túlköltekezés megdrágítja a tőkéhez jutást, a magas reálkamat, a túlértékelt forint gyengíti a beruházási hajlandóságot és az innovatív vállalati magatartást, a közteherviselés aránytalanságai egyes szektorokat előnyhöz juttatnak mások kárára). A versenyképesség szempontjából kiemelkedően fontos *a verseny útjában álló akadályok lebontása, a gazdasági szabályozás (pl. a közterhek) stabilitása és főleg kiszámíthatósága*, amely alapvetően befolyásolja a vállalatok hosszú távon megterülő – így az innovációval kapcsolatos – döntéseit. Általános követelmény *a monopóliumhelyzetek mérséklése, a jogbiztonság megteremtése, illetve a korrupció visszaszorítása*. Ezzel összefüggésben fontos, hogy a vállalatoknak nyújtott állami támogatások és kedvezmények átláthatóak legyenek, s a

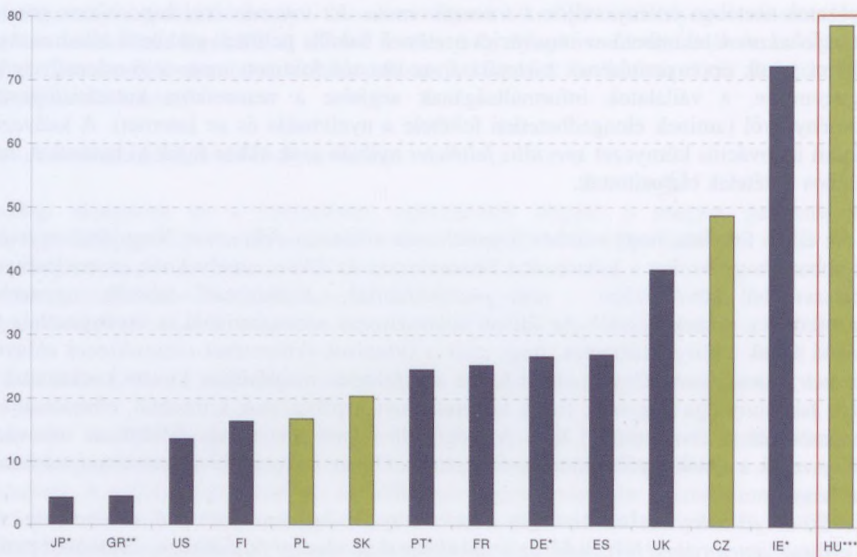
pályázatok esetében érvényesüljön a *transzparencia*. Az *innovációval kapcsolatos speciális állami feladatnak* tekinthető az innovációt ösztönző fiskális politikai eszközök alkalmazása, a szellemi jogok érvényesítésének biztosítása, az oktatás fokozott innováció-orientáltságának megteremtése, a vállalatok informáltságának segítése a nemzetközi kutatási-fejlesztési eredményekről (aminek elengedhetetlen feltétele a nyelvtudás és az Internet). A kedvezőbb vállalati innovációs környezet *speciális feltételei* nyilván csak akkor fejtik ki hatásukat, ha az általános feltételek biztosítottak.

(2) Az állam feladata, hogy *részben finanszírozza a kutatás-fejlesztést*. Nagyjából egyetértés van abban, hogy azokat a kutatásokat finanszírozza az állam, amelyeknek az eredményei – természetükből következően – *nem piacosíthatóak*, „közkinccsé” tehetők, ugyanakkor nemzetközileg „piacképesek”. Az állami finanszírozás szempontjából is érvényesülnie kell továbbá annak a követelménynek, hogy *azok a kutatások-fejlesztések részesüljenek előnyben, ahol már vannak eredmények*, ennél fogva a befektetés megtérülése kisebb kockázattal jár, illetve hatékonysága nagyobb. Ezt a követelményt a pályázatok kiírásánál, elbírálásánál és ellenőrzésénél is érvényesíteni kell. A megfelelő állami magatartás élénkíti az innovációt, kikényszeríti a hatékonyabb kutatás-fejlesztést. Olyan *kedvező következményei várhatóak, mint hogy*

- (1) erősödik az üzleti szektor kereslete a tudomány produktumai iránt, nő az innovatív cégek aránya, amennyiben fokozódik az érdekeltség a gazdasági fejlődésben, különösen pedig a külföldi piacokon történő növekedésben;
- (2) a vállalatok egyre szélesedő körének alakulnak ki üzleti kapcsolatai az állami és magán kutatóintézetekkel, a felsőoktatási kutatóhelyekkel;
- (3) az innovatív (nagy arányban külföldi) vállalati körrel is erősödnek a hazai kis- és középvállalatok együttműködései. Létrejönnek a fejlett országok példáiból ismert innovatív klaszterek és régiók; és
- (4) az innováció élénkítéséhez egyre nagyobb arányban járul hozzá a kockázati tőke.

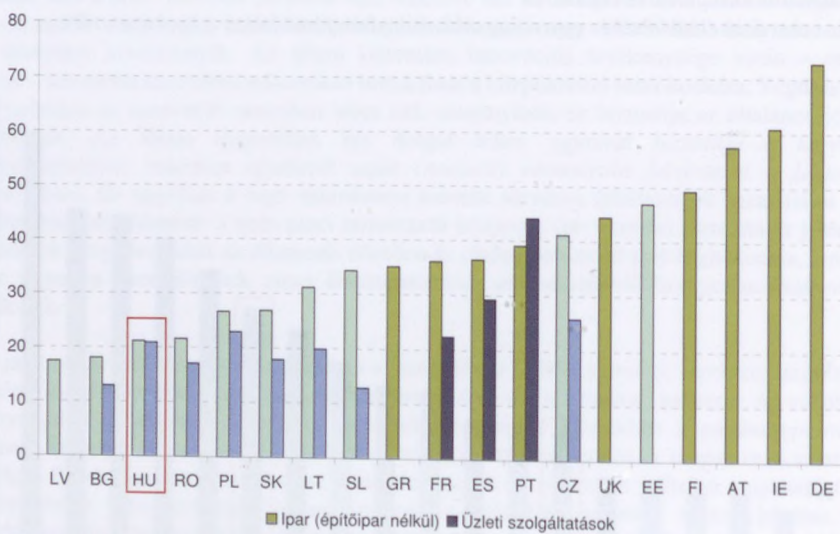
3. ábra: A K+F ráfordítások a GDP arányában, 2005 (százalék)

* 2003, ** 1999, *** 1998

OECD Main Science and Technology Indicators

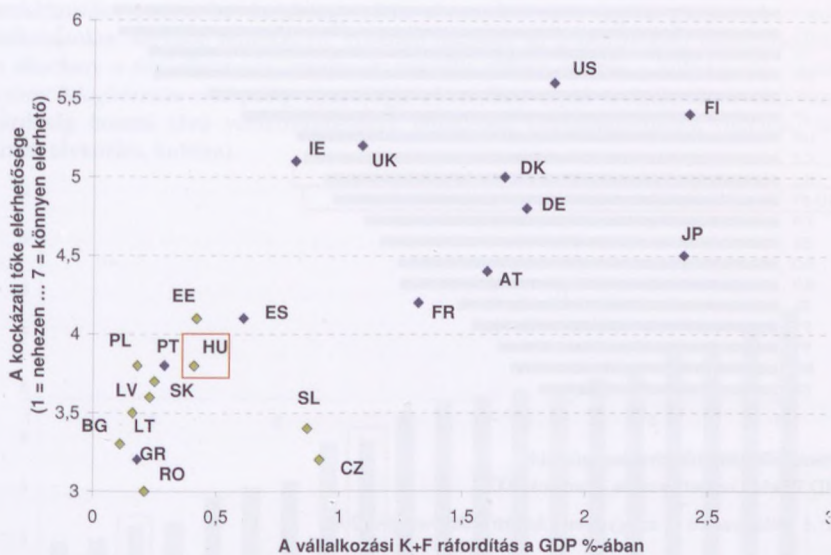
4. ábra: A külföldi tulajdonú vállalkozások aránya a vállalkozási K+F ráfordításokban, 2004 (százalék)

■ Ipar (építőipar nélkül) ■ Üzleti szolgáltatások

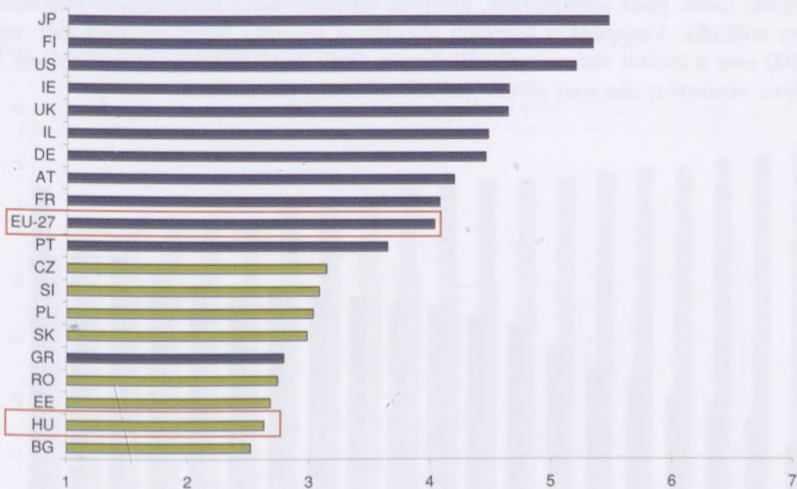
Eurostat Community Innovation Survey (CIS) 2004

5. ábra: Az innovatív vállalatok aránya, 2004 (százalék)

Eurostat, WEF The Global Competitiveness Report 2006-2007

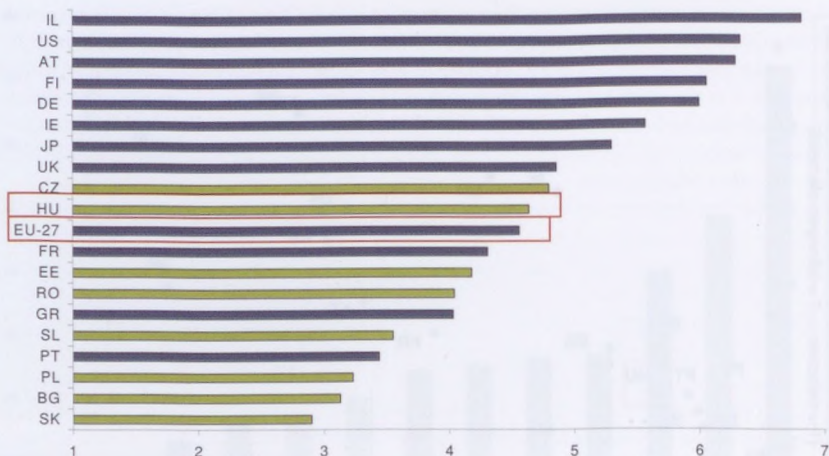
6. ábra: A kockázati tőke elérhetősége és a vállalati K+F közötti kapcsolat

1=a klaszterek fejletlenek; 7=fejlettek

WEF The Global Competitiveness Report 2004

7. ábra: A klaszterek fejlettsége, 2004

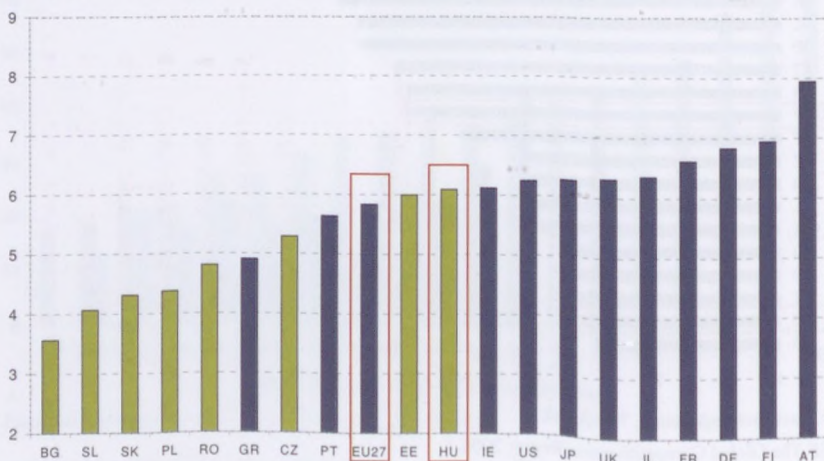

1=nem működik; 10=kiválóan működik

IMD World Competitiveness Yearbook 2007

8. ábra: A vállalkozások és az egyetemek közötti tudástranszfer, 2006

Az uniós jogharmonizáció és a versenyt erősíteni kívánó Lisszaboni Stratégia ellenére Magyarországon a vállalkozások környezetének szabályozási feltételei és egyes (részben állami, részben magántulajdonú) monopolhelyzetben lévő vállalatok korlátozzák a versenyt. Ennek nem mond ellent, hogy Magyarországon a piaci verseny intenzitása erősebb, mint más közép-kelet-európai országokban, hiszen 300–400 ezer mikro-, kis-, közép- és nagyvállalattal lehet számolni tartós piaci szereplőként, amelyek többsége piaci körülmények között, éles versenyben működik. Ugyanakkor legalább félmillió a vegetáló kényszervállalkozás, ebből mintegy 200 ezer a családi önfenntartó vállalkozás. Ezek nagy többsége a jövőben sem lesz versenyképes, viszonylag alacsony jövedelmet termel és alig adóztható.

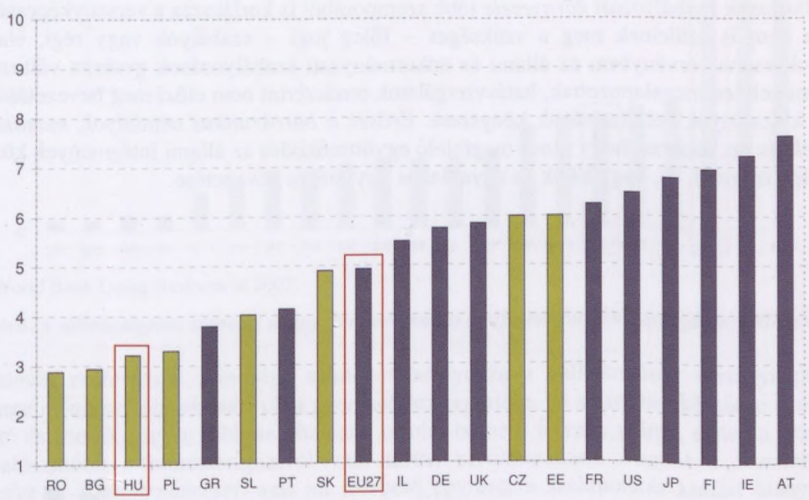

1=nem gátja a tisztességtelen versenynek; 10=hatékony gátja a tisztességtelen versenynek

IMD World Competitiveness Yearbook 2007

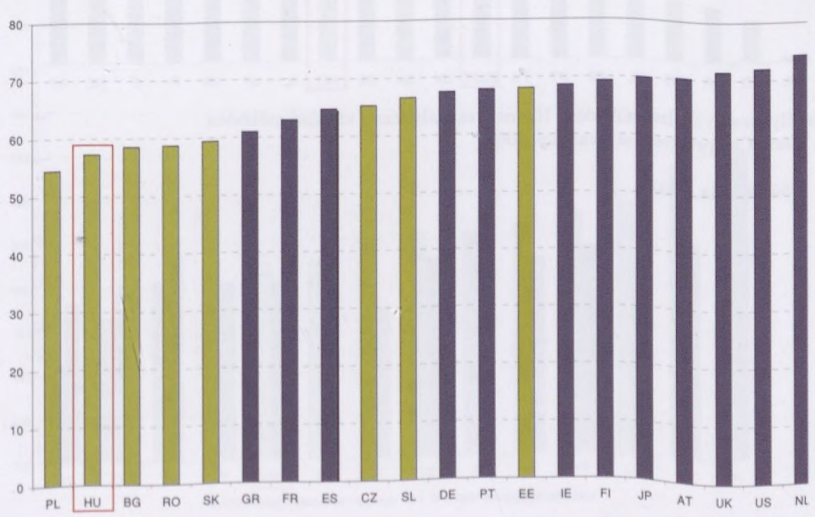
9. ábra: Versenyszabályozás, 2007

A fekete és szürkegazdaság magas aránya (becslések szerint ez legalább 20%), terheli az államháztartást, mert a bevételek egy része elmarad, s ez a legális gazdaságban működő vállalkozásokra nagyobb terheket ró. Hasonló hatással jár a nemzetközi összehasonlításban igen *alacsony a foglalkoztatás*, amelynek szociális terheit szintén a költségvetés viseli. Az *alacsony átlagbérszínvonal* pedig visszafogja a keresletet olyan szolgáltatások iránt, amelyek a gazdaság hosszú távú versenyképessége érdekében elengedhetetlenek (oktatás, képzés, Internet, távközlés, kultúra).

1=erőteljesen korlátozza a gazdaság fejlődését; 10=nem korlátozza azt
IMD World Competitiveness Yearbook 2007

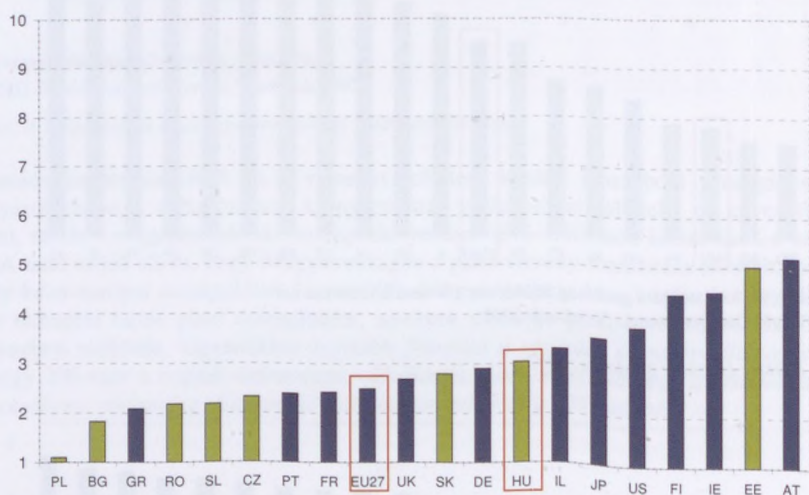
10. ábra: A fekete és szürke gazdaság, 2007

OECD

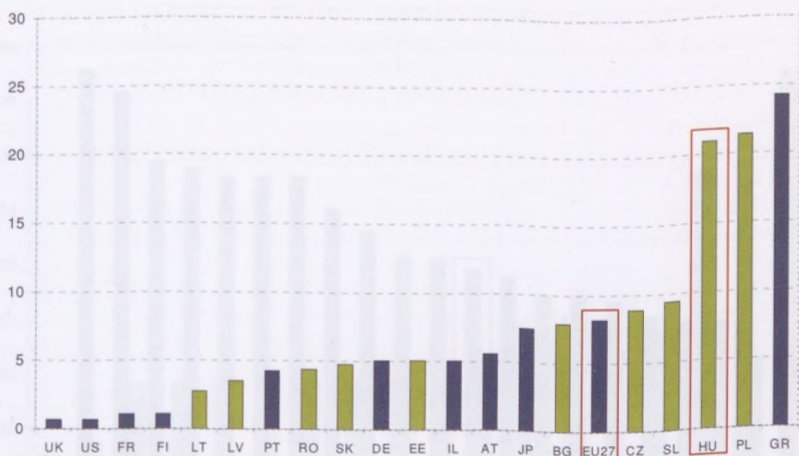
11. ábra: A foglalkoztatottak aránya a munkaképes korú (15–64 éves) népességben belül, 2006 (százalék)

Az állami tulajdonú vállalatok gazdasági eredményei rendre elmaradnak a magánvállalatokétól, nagy részük tartósan veszteséges, rendszeresen forrásokat vonnak el a költségvetésből. A közszolgáltatás az, ami rövid távon korlátozza a vállalkozások normális működését, s hosszabb távon sem szolgálja a versenyképességet (lásd: oktatás, képzés). Az államháztartást súlyos egyensúlyhiány terheli, ami szintén nehezíti a gazdasági növekedést, mert a vállalkozások helyzetét bizonytalanná teszi a rövid távú kényszerintézkedések, a kapkodás, a tervezett vagy részben elkezdett reformok kimenetelének nem kellő átláthatósága. A vállalkozások szabályozási környezete több szempontból is korlátozza a versenyképességet: gyakran nem is születnek meg a szükséges – főleg jogi – szabályok vagy régi, elavult szabályok vannak érvényben; az állami és önkormányzati szabályozások gyakran változnak, mert nem kellően megalapozottak, hatásvizsgálatuk rendszerint nem előzi meg bevezetésüket; gyenge a szabályok betartatásának kényszere. Erősek a bürokratikusság akadályok, magasak a költségek, és ezt fokozza, hogy nincs megfelelő együttműködés az állami intézmények között. Ezzel függ össze pl. az, hogy késik az egyablakos ügyintézés bevezetése.

1=akadályozza a vállalati működést; 10= nem akadályozza a vállalati működést
IMD World Competitiveness Yearbook 2007

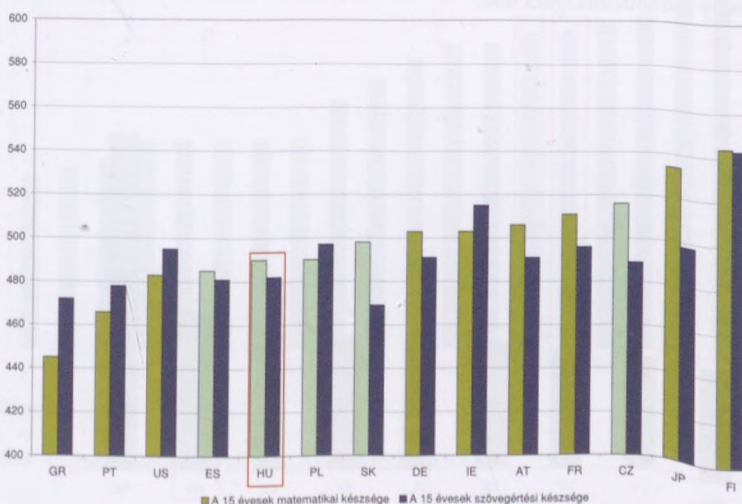
12. ábra: A bürokrácia, 2007

World Bank Doing Business in 2007

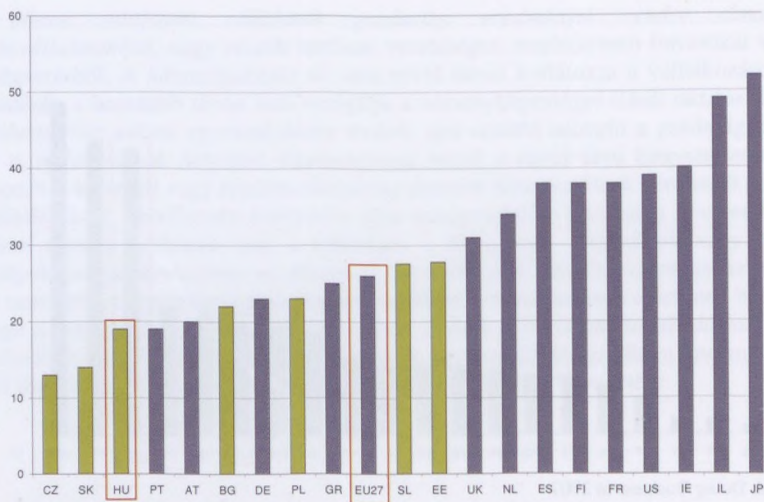
13. ábra: A vállalat alapítás költségei az egy főre jutó nemzeti összjövedelem (GNI) arányában, 2007 (százalék)

A humán erőforrások minősége szintén akadályozza a vállalkozások versenyképességét. Gyenge az alapszintű oktatás, pl. a gyerekek szövegértése, de számolási készsége is alacsony szintű és romlik. Egyre több az általános iskolát be nem fejezők száma, ennek a rétegnek a legvalószínűbb a munkaerőpiacról való tartós kívülmaradása. Nagyon a munkaerőpiaci kereslet és kínálat eltérései, ami jól mérhető egyrészt a szakmunkás kínálat hiányával az iparban és az építőiparban, másrészt a szakképzetlenek (a munkaképes lakosságon belül mintegy 2 millió fő) és a felsőoktatásból kikerülő elhelyezkedési nehézségeivel. A felsőszintű oktatás tömegessé válása a diplomák leértékelődését hozta magával, a „diplomagyarak” termékeit a munkaerőpiac gyakorlatilag nem ismeri el.

OECD PISA 2005

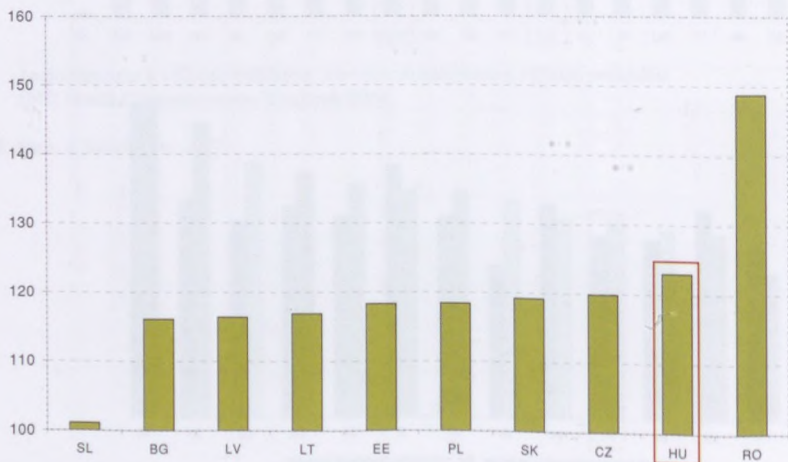
14. ábra: A 15 évesek matematikai és szövegértési készsége, 2003 (pont)

OECD Education at a Glance 2006

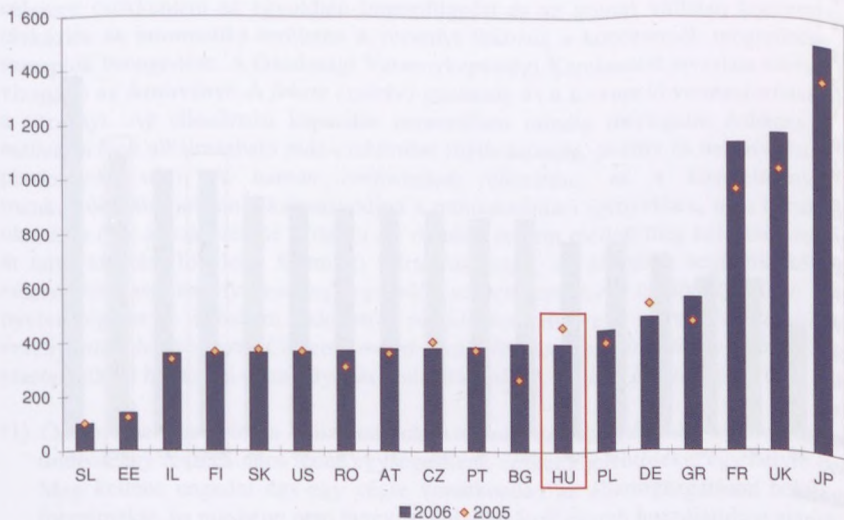
15. ábra: A felsőfokú végzettségűek aránya a 25–34 éves népességben, 2005 (százalék)

Egyes termelési tényezők gyors árnövekedése és magas ára is rontja a vállalatok versenyképességét. Ausztriához viszonyítva vásárlóerő paritáson 2000–2005 között 28-ról 40%-ra nőttek az egy főre jutó *munkaerőköltségek*, jobban, mint bármelyik új EU-tagállamban. Az *irodabérleti díjak* tekintetében Magyarország szintén költséghátrányban van; egy irodahelyiség átlagos éves (egy négyzetméterre vonatkozó) bérleti díja a fővárosban magasabb, mint Csehország, Lengyelország és Szlovákia fővárosában, sőt magasabb az osztrák bérleti díjnál is. Az energiapiac monopol jellege miatt a vállalatok *energiaköltségei* is meghaladják több versenytárs országét, s a *távközlési és informatikai költségek relatív magas szintje* is a verseny korlátozottságára utal.

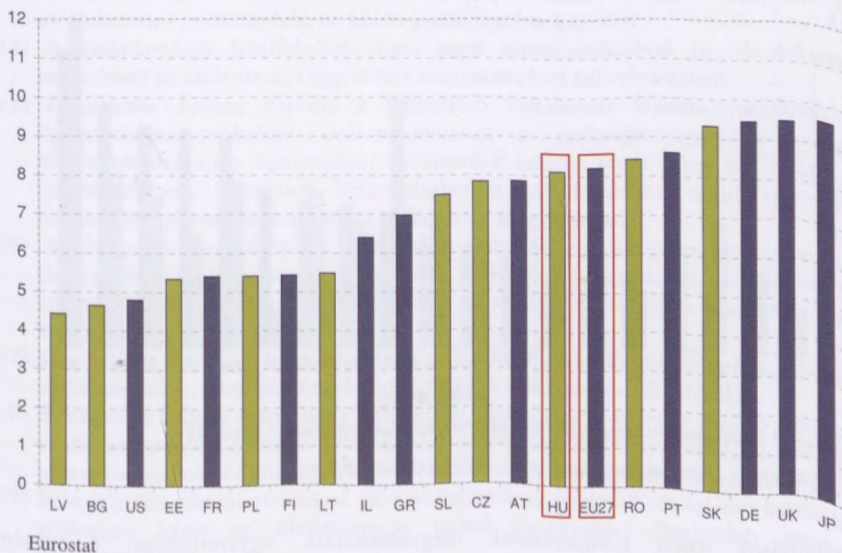
Eurostat

16. ábra: Az egy munkaóra jutó munkaerőköltségek alakulása, 2000–2006 (2000=100 százalék)

CB Richard Ellis, Global Market Rents, November 2006 In: IMD World Competitiveness Online 2007

17. ábra: Irodabérleti díjak, 2005 és 2006 (dollár/nm²év)

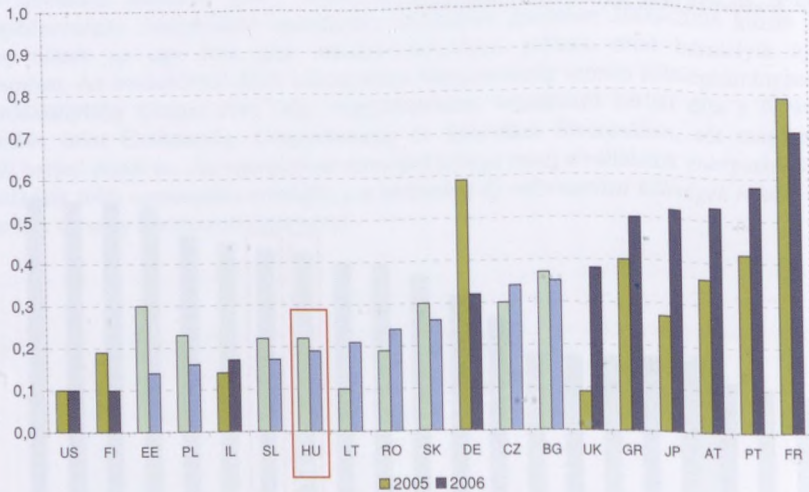
Eurostat

18. ábra: Az ipari elektromos áram díja, 2007 (euró/100 kWh)

Eurostat

19. ábra: Az ipari gáz ára, 2007 (euró/GJ)

International Telecommunication Union In: IMD World Competitiveness Online 2007

20. ábra: Mobiltelefon költségek (helyi hívás díja), 2005–2006 (dóllár/perc)

A vállalkozások üzleti környezetének megváltoztatása, egyszerűsítése, a verseny érvényesülésének biztosítása *nagymértékben az állam dolga*. Ugyanakkor a korábban felsorolt anomáliák is tükrözik, hogy a feladatok milyen különböző fajsúlyúak: vannak olyanok, amelyekhez átfogó reformok kellenek, míg mások egyszerűbben megoldhatók. A kormányzati, illetve önkormányzati szabályozás terén lehetőség szerint a *versenyt fokozó* megoldásokat célszerű előtérbe helyezni. Ennek jelentősége különösen nagy az *energiapiac*, a *közművek*, a *távközlés* és *informatika* vagy a *közlekedés* területén, mert ezek mindegyike

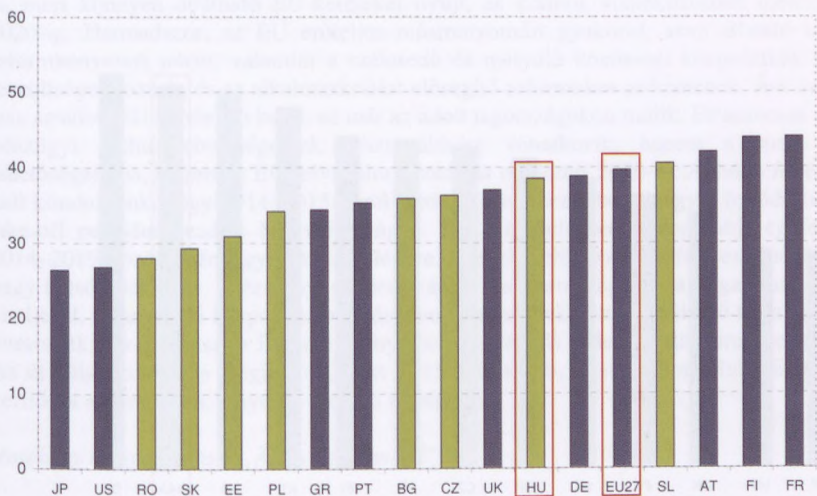
jelentős költségtényezője a vállalatok gazdálkodásának. Az energiapiac esetében például célszerű csökkenteni az egyoldalú importfüggést és az import vállalati koncentrációját. A távközlés és informatika területén a versenyt fokozná a koncessziók megszűnése, új piaci szereplők beengedése. A Gazdasági Versenyképességi Kerekasztal javaslata szerint felül kell vizsgálni az Ártörvényt. A *fekete (szürke) gazdaság* és a *korruptió* visszaszorítása élenkénté a versenyt. Az ellenőrzési kapacitás ismeretében mindig mérlegelni érdemes a *büntetés mellett/helyett* alkalmazható *más eszközöket* (nyilvánosság, pozitív és negatív listák, kamarai platformok, stb.). A *humán erőforrások fejlesztése*, az a követelmény, hogy a munkaerő kínálat jobban alkalmazkodjon a munkaerőpiaci igényekhez, nem hárulhat csak az oktatásra (bár annak szerepe óriási!). Az oktatási reform mellett meg kell teremteni az életen át tartó tanulást (life long learning) infrastruktúráját, az államnak segítenie kell a *KKV-k részvételét a munkahelyi (esetleg regionális szinten szervezett) továbbképzésben*, beleértve a nyelvi képzést is. Erősíteni indokolt a *tulajdonhoz*, illetve a *szerződésekhöz fűződő jogok* érvényesítési lehetőségeit. Célszerű mérni a *vállalkozások adminisztratív terheit* és ezt fontos szempontként használni a szabályozás kialakításánál. A *konkrét lehetőségek* közül néhány:

- (1) Össze lehet hangolni a vállalkozásokat terhelő *adatszolgáltatási kötelezettségeket*. Az űrlapok egy részét fontos lenne egységesíteni, ezeket a jelentéseket egy helyre benyújtani. Meg kellene engedni egy-egy cégre vonatkozóan az államigazgatáson belüli alapadatforgalmakat, ha másképp nem megy, a vállalkozások egyedi hozzájárulása alapján.
- (2) Elsősorban a mikro és kisvállalkozások közérzetét javítaná, ha az adó és járulék-bevallási nyomtatványok csak minimálisan változnának évről-évre.
- (3) Csökkenteni szükséges az adófajtákat, a bevallást és befizetést célszerű lenne egyidejűleg teljesíteni. Fontos lenne például, hogy az alkalmazottakat foglalkoztató kisvállalkozások ne havonta, hanem negyedévenként fizessék az adókat és járulékokat, ezek átutalása történhessen egy összegben, ne külön-külön jogcímek szerint.
- (4) A vállalkozások hitelfelvétele igen nagy adminisztrációval jár. A dokumentumok beszerzését az *elektronikus ügyintézés* elterjesztésével kellene segíteni.
- (5) Rendszerbe kellene foglalni a különböző vállalkozás fajtákra vonatkozó hatósági ügyintézéshez szükséges dokumentumokat, a szükséges nyomtatványokat CD-n beszerezhetővé vagy honlapokról letölthetővé kellene tenni. Meg kell oldani, hogy a dokumentumok, igazolások beszerzésében a vállalkozásokat segítő szervezetek (pl. bankok) is eljárassanak, ha arra a vállalkozás megbízást ad.
- (6) A támogatási lehetőségeket, forrásokat össze kellene hangolni, áttekinthetővé tenni. Ésszerűsíteni kellene az ezzel kapcsolatos döntési folyamatokat, az eljárásokat. Ezzel kapcsolatban a meglévő intézményekre támaszkodva *országos információs hálózatot* kellene létrehozni.
- (7) Meg kellene vizsgálni, hogy az adókon és járulékokon kívül milyen *terhek, díjak* terhelik a vállalkozásokat, áttekinteni ezek indokoltságát, törekedni csökkentésükre.
- (8) Könnyebbé kellene tenni, hogy vállalkozás alakulhasson egy-egy *projekt* lebonyolítására is. Ennek azonban feltétele a *vállalkozás-alapítással és -megszüntetéssel* járó ügyintézés időszükségletének és költségeinek a csökkentése. A *tőkeminimum is mérsékelhető*.
- (9) Igen jelentős adminisztrációval jár a vállalkozások gépkocsi- és telefon használata. Itt is szükséges lenne az adminisztratív terhek csökkentése (leginkább *átalány-jellegű* megoldásokkal).
- (10) Végre széles körben ki kellene alakítani – az alapítástól a megszűnésig(!) – az *egyablakos ügyintézés*rel kapcsolatos infrastruktúrát. Ha pl. változás történik a vállalkozás életében, ezt elég legyen egy helyen bejelenteni.
- (11) Egyszerűsíteni célszerű a *közbeszerzési eljárásokat*. Pl. csökkenjen az eredeti vagy hiteles másolatok benyújtásának a kötelezettsége, a felesleges igazolásokat ki kell iktatni.

Vissza kell szorítani a kiírók és a bírálók „speciális” jogait a formai követelmények számonkérésében és a „szubjektívnek” nevezett kritériumok súlyának növelésében. Szigorítani lehetne viszont a szerződéskötés utáni minőségellenőrzést és benchmarkingot.

(12) Ésszerűbbé lehetne tenni az adó- és TB-ellenőrzéseket, csökkenteni azok időtartamát; ezek sokszor igen nagy adminisztratív kapacitást kötnek le a vállalkozásoknál.

Sokan nem értenek azzal egyet, hogy a vállalati versenyképesség alakulása függ az adózástól, mások viszont úgy tartják, hogy annyiban mindenképpen versenyképességi tényező, hogy az országok az adózás tekintetében is versenyben vannak egymással. Az adózás azonban közvetetten bizonyosan hat a vállalatok versenyképességére, amennyiben az állami újraelosztástól, a vállalkozások működéséhez szükséges közjavak mértékétől, minőségétől és módjától függően is változik, romlik vagy javul a vállalkozások üzleti környezete. Magyarországon az átlagos adóterhelés, a GDP 38%-a körüli értéke közel van az EU átlagához, de magasabb, mint az EU viszonylag fejletlenebb országaiban. Magyarországon a nyereségadó szintje (16%) nemzetközi összehasonlításban alacsony (bár a különadóval és az IPA-val együtt már nem ez a helyzet), viszont a bért terhelő adóké (személyi jövedelemadók, társadalombiztosítás, munkaadókat és munkavállalókat terhelő egyéb adók) kiemelkedően magas (a bruttó bérek mintegy 50%-a), ami a foglalkoztatottság alacsony színvonalára és a kiskeresetűek jelentős adómentesítésére vezethető elsősorban vissza. *Az adók és járulékok egészének csökkentésére csak olyan arányban van mód, ahogy a megvalósított reformok hatására csökken az állami kiadások nagysága, illetve a gazdasági növekedés eredményeképpen nőnek az állami bevételek.* Hasonló a helyzet az adócentralizáció – az ország fejlettségi szintjéhez mérten magas – mértékével is. Így az adórendszer küszöbön lévő reformját – az adóterhek szerkezetének átrendezését, az adóbázis szélesítését, a vállalkozások adminisztrációs terheinek átrendezését – a konvergencia program alapján, a nullszaldós modell szerint célszerű megvalósítani. *Az adóreform feltétele az állam által finanszírozott feladatok körének – azok szűkítésének vagy bővítésének – világos meghatározása.* A finanszírozott célok közötti arányeltolódások akkor szolgálják a versenyképességet, ha csökkennek a termeléshez kapcsolódó közvetlen kiadások – érintsék azok az állami vagy állami forrásból finanszírozott magánvállalkozásokat – és például nőnek az oktatásra, képzésre, a vállalatok üzleti környezetének javítására vagy a környezetvédelemre fordított kiadások. *Az adóreform nemcsak az adózás szintjét érintheti (ami hatással van a befektetésekre), hanem az adózók körének és az adóbázisnak a szélesítését, különféle adók szerkezetét (pl. központi adók kontra helyi adók), az adózás igazságosabbá tételét és az adózás módját (egyszerűsítését) is. Az adóbázis szélesítése a szürke és fekete gazdaság kifehéredését, s ezzel összefüggésben a legális foglalkoztatás növelését célozza meg.* Az ezzel kapcsolatos állami kísérletek természetesen soha nem népszerűek és sokszor nem is hatékonyak, gyakran jogi korlátok és ellenőrzési kapacitás hiányosságai (kevés ellenőr, nem hatékony ellenőrzési módszerek) merülnek fel. Talán a legnehezebb ezzel kapcsolatban az adóelkerülést mint társadalmi normát megkérdőjelező tudatformálás, mert évtizedes megszokásokkal kell megküzdeni. Az adózás igazságosságának kérdése az adókedvezmények, adóelengedések – kivételek – kapcsán vetődik fel, nálunk főleg a külföldi nagyvállalatok ellen irányul a kis- és középvállalkozások részéről. A vállalkozások működését lényegesen könnyebbé tenné azoknak a közteher-fajtáknak a megszüntetése, ahol a behajtás és az adózó költségterhe együtt több mint az elért költségvetési bevétel (társadalmi költség szempontjából értelmetlen kisadók). Magyarországon a tervezett adóreform a fenti problémák mindegyikének csökkentését/megoldását kell, hogy szolgálja. Emellett fontos szempont, hogy a vállalatok számára az adószint mérséklése mellett (vagy attól függetlenül) az adózással kapcsolatos kötelezettségek előreláthatósága, legalább középtávú tervezhetősége és az adóadminisztráció egyszerűbbé tétele jelentene könnyebbséget.

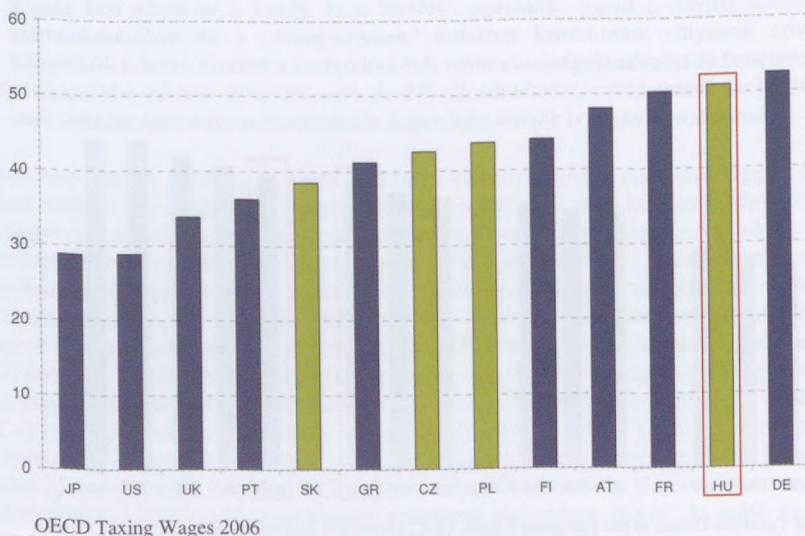
Eurostat Taxation Trends in the European Union, OECD Revenue Statistics 2005

21. ábra: Az összes adóbevétel a GDP arányában, 2005 (százalék)

KPMG's Corporate and Indirect Tax Rate Survey 2007

22. ábra: Vállalati nyereségadó kulcsok, 2007. január (százalék)

23. ábra: Béradók a munkabérlétszék arányában, 2005 (százalék)

A stratégiai kutatás társadalmi dimenziói – forgatókönyvek

A stratégiai kutatás mindig a tények és az értékek metszéspontján helyezkedik el, mindig arra a kettős kérdésre válaszol, hogy milyen országban fogunk/akarunk élni. Az értékekre alapított vízió ugyan „könnyű álmot ígér”, de alátámasztva a tényekkel és trendekkel *három feltétele* meglete esetén meg is valósítható:

- (1) kedvező külső körülmények,
- (2) hatékony közigazgatás (intézményi környezet) és
- (3) tartós társadalmi konszenzus.

Tegyük fel, hogy ez a három feltétel adva van, de akkor hogy is van? Erről szól az alábbi „merész jövőkép” vagy vízió, amit szándékosan ütköztetünk a jelen egyszerű bővített újrakiadásán alapuló szokványos jövőképekkel, amelyek az unalmas és perspektívátlan jelen időnek a jövőbe áttolásán alapulnak. A *forgatókönyvek* persze *mindent alternatív jövőképeket jelenítenek meg*, de többnyire beleragadnak a jelen megismétlésébe, holott az ismert közhely szerint a jövőről csak annyit tudunk, hogy az nagyon különbözni fog a jelentől. 2007 Magyarországa is drasztikusan különbözik 1987 Magyarországtól, s az alapvető feltételezésem az, hogy 2020 Magyarországa ugyanilyen radikálisan különbözni fog a kétezres évek közepének Magyarországtól. Erre utal nemcsak a sokat emlegetett spanyol és ír példa, hanem még a kevésbé sikeres portugál eset is, sőt a görög fejlődés legutóbbi évtizede is.

Kedvező külső körülmények – „Álom az EU-ról”

Az EU-tagság optimális külső feltételeket jelent a 2007–2020 közötti szakaszban. Mindenekelőtt az EU jelentős támogatást ad a jelenlegi, 2007 és 2013 közötti költségvetési szakaszban, s bár a következő szakaszban várhatóan valamivel csökkentett lesz ugyan az EU-támogatás, de így is erőteljes gazdasági-társadalmi húzóerő érvényesül majd 2014 és 2019 között is. Másodszor, az EU-tagság kötelezővé teszi a stratégiai tervezést, de egyben lehetővé

is, mert könnyen átlátható EU-kereteket nyújt, és számos vonatkozásban menetrendet ad 2020-ig. Harmadszor, az EU erőteljes reformnyomást gyakorol, azaz állandó intézményi reformkényszert jelent, valamint a szélesedő és mélyülő közösségi közpolitikák is állandó feszültséget hoznak, és az alkalmazkodást elősegítő reformokra serkentenek. Ám az, hogy mi lesz az adott EU kereteken belül, az már az adott tagországokon múlik. Ez nemcsak a fenti két pénzügyi ciklus lehetőségeinek kihasználására vonatkozik, hanem a soros elnökség lehetőségeire is, hiszen az EU felvázolta a rotációs rendszert 2020-ig. Abból a feltételezésből kell kiindulnunk, hogy 2014–2015 körül fordulat következik be a magyar fejlődésben, mint a take-off periódus kezdete Magyarországon. Ezt a fordulópontot megszbja egyfelől az új, 2014–2019 közötti pénzügyi ciklus belépése, másfelől előkészíti a 2011-es elnökséggel járó nagy belső átalakulás, intézményi modernizáció. Magyarország EU-tagsága tehát 2015 körül kiteljesül, valamennyi közpolitikában részt vesz, mindenekelőtt jól működő tagja lesz az euró-övezetnek és képes lesz az EU intézményeiben a hatékony érdekképviseletre („teljes tagság”). Az új külső kihívás is megjelenik, mert 2015 után újabb, lassú és bonyolult bővítési hullám kezdődik a környéken, a nyugat-balkáni térségben.

Hatékony közigazgatás – „Álom az államról”

A szokványos jelen- és jövőképekkel szemben nem abból indulok ki, hogy az állam szerepe csökken, hanem abból, hogy az állam szerepe a maga ciklikus mozgása során 2015 körül radikálisan megváltozik, mind „menyisége”, mind pedig „minősége” szerint. A modern állam ugyanis állandóan felvesz új és lead régi funkciókat, s most bele vagyunk ragadva abba a valós, de átmeneti nézőpontba, hogy az államnak le kell adnia bizonyos elévült–elavult funkciókat, ezért a szakértők többsége a jelen-centrikus „karcsú állam” bővületében él. Holott már most is az állami hatékonyság alapvető problémája az, hogy az állam nem volt még képes felvenni olyan új funkciókat, amelyek más államokban már kibontakoznak, s ezért ezek a megreformált, dinamikus államok vezetik a nemzetközi versenyképesség listáit. Amit jó közelítéssel hatékony közigazgatásnak, működőképes, „üzletbarát” intézményrendszernek nevezünk, az valójában az északi modellen alapul. Ezek átvétele a nemzeti és regionális sajátosságok figyelembevételével az északi országokon túl is lehetséges, hiszen valójában ez folyik egész Nyugat-Európában, ahol elismerten az északi modellt próbálják alkalmazni, s a kudarcos esetek oka az adott ország – például Franciaország – belső reformkapacitásának hiányában gyökerezik és nem az északi modell alkalmazásának korlátaiban általában. A 2010-es választásokig végbe megy az állam felesleges, elavult funkcióinak leadása, s megkezdődik az új funkciók kialakítása, ami 2010 után előtérbe kerül, már csak a soros EU elnökség húzóhatása miatt is. Az új funkciók *három címszó* alatt foglalhatóak össze:

- (1) fejlesztő állam,
- (2) környezetfenntartó állam és
- (3) produktivista (emberi beruházás-centrikus) állam.

Ezek az új funkciók mindhármán belső szinergiákat bontakoztatnak ki, de egyben egymás közt még erőteljesebb szinergikus hatásokat mutatnak.

- (I) Fejlesztő állam – a gyorsan változó globális világban az állam feladatává válik az intézményrendszer permanens modernizálása, állandó karbantartása és átalakítása. A fő feladat a rugalmas alkalmazkodás a globális környezethez, és főleg az EU nem különben gyorsan változó intézményrendszeréhez és közpolitikáihoz, az újabb integrált transznacionális intézményeihez és közösségiesített szakpolitikáihoz. Ennek jegyében készül a *Bertelsmann Reform Index* is, amely megvizsgálja majd a világ számos országának reform potenciálját, a globális változásokhoz való alkalmazkodási képességét.

- (II) Környezetfenntartó állam – a fenntartható fejlődés elvének megfelelően ki kell alakítani a gazdaságpolitika, szociálpolitika és a környezetvédelmi politika szerves egységét. Előtérbe kell állítani olyan újabb közpolitikákat, mint a fogyasztóvédelem, s ennek kapcsán át kell értékelni az emberi jogok egész tárházát, mint alapvetően a tiszta és egészséges környezethez és fogyasztáshoz, valamint a biztonságos közrendhez való jogot.
- (III) Produktivista állam (emberi beruházás) – a szolgáltató állam alapvető feladatává válik a jól képzett emberek előállítása a mindenkori termelési szerkezet fenntartására és dinamizálására a tudásalapú, információs társadalomban. Ez magában foglalja a munka világába való rugalmas bekapcsolódás össztársadalmi rendszerének (flexicurity) kialakítását és működtetését is.

Tartós társadalmi konszenzus – „Álom a társadalmi szerződésről”

Nincsenek örökké tartó konszenzuális politikai kultúrák és elitek. Bizonyos történelmi fordulópontokon konszenzus alakul ki és tartós lesz addig, amíg a program kifut. Az újabb útelágazásnál megint disszenzus lesz, amíg az alternatívákat újra kimunkálják, és akkor a döntés után létrejöhet az újabb szakaszra vonatkozó konszenzus. A spanyol fejlődésben is világosan elkülöníthetők a konszenzus és disszenzus korszakai, a Moncloa-paktum a konszenzus megtestesülése, az Aznar-kormány belépése viszont a disszenzus kezdetét jelentette, s most az EU-hoz való felzárkózás megvalósulásával formálódik az új konszenzus. Nálunk 1988-tól 1998-ig konszenzus volt a lényegi célokat illetően (általános demokratizálás és euro-atlanti integráció), de ennek megvalósulása után 1998–2010 között már disszenzus a további utak kimunkálásában. A jelenlegi reformok körüli összecsapásokban újra felvetődnek és letisztulnak az érdemi alternatívák, így 2010 után újra konszenzus várható. *A legfőbb feladat az, hogy a politikai és társadalmi szereplők megtanulják, és nyugatiasan gyakorolják a pártközi avagy intézményközi együttműködést, vagyis újra tanulják a kormányzati és ellenzéki szerepköröket, mint a konszenzus-készítés poli-technikáját, illetve az érdekképviseltek a racionális érdekképviselő és a kompromisszumok technikáját.*

Az állam és társadalom *átalakulásának komoly vargabetűi* voltak a rendszerváltásban. A jelenlegi reformoknak nemcsak a felhalmozódott történelmi adósságot (abszolút intézményi deficit), de nem is csupán az EU-belépéssel kiváltott intézményi igényt (relatív intézményi deficit) kell felszámolniuk, hanem *egy korrekciót is végre kell hajtaniuk*, nevezetesen a kilencvenes évektől elkezdődött *intézményi ál-európaizálás korrekcióját*. Az európai intézményi fejlődés fő útvonala a strukturális differenciálódás, ami azt jelenti, hogy mind az állami–kormányzati, mind pedig a társadalmi–önkormányzati szféra fejlődése intézmények differenciálódásával jár, ami szükségessé teszi a közöttük lévő mind bonyolultabb koordinációt is, de ez a folyamat a hatékonyság növekedésével jár. *Nálunk* viszont a kormányzati szféra gyengesége miatt *szélsőséges intézményi burjánzás történt*, a kormányzati intézmények és háttérintézmények egész dzsungelje jött létre, ami látszatra európaizálás, de valójában visszalépés volt és csökkentette, nem növelte a hatékonyságot. Mivel most még gyenge az állam, és tönkre dönti magát, ezért *a strukturális differenciálódás végzetesen leterhelte az állami–kormányzati szférát és drasztikusan csökkentette a koordinációt és a koherenciát*. Az állami szféra alsó szintje elburjánzott, a kormány–önkormányzatok–gazdaság háromszögben az üzlet korrumpálta az államból kinőtt szervezeteket. Ennek a jegyében *a PPP-konstrukció is az ellenkezőjére fordult* a „terheljük rá a mai terheket a gyerekekre és unokákra” és „legyen a haszon a vállalatoké és a rizikó az államé” elvek alapján. A kilencvenes években a gazdasági válságkezelés miatt volt recentralizálás, a kétezres évek második felében pedig az intézményi túlburjánzás miatt, de mindkét esetben ez egyszerre volt szükséges és káros is. A továbbiakban olyan erős állam és kormány kell, amelynek alapján

határozott strukturális differenciálódást lehet végrehajtani nyugatias módon, mégpedig az ügyek és a szintek szerint, s a hatékonyság jelentős növekedésével. Az átalakuló intézményi terepen ezzel radikálisan megváltozott szereplők jelennek meg. A fejlesztő állam felülről integrált és alulról építkező. Örökzöld téma, hogy *a civil társadalom nálunk fejletlen*, az állam és a civil társadalom „középen” nem ér össze, mert a „hidak”, mint a nagy társadalmi csúcsszervezetek, mint a Gazdasági és Szociális Tanács lényegében még hiányoznak, vagyis *a közvetítő szereplők nincsenek készen.* Jelenleg még az „elrajzolt” intézmények és a szerepzavarban lévő aktorok világában, az állami és társadalmi vakrepülés korszakában vagyunk, amit korrigálni kell a strukturális differenciálódás intézményi szerkezete és az érdektudatos, kompromisszum kész szereplők létrehozásával. Ebből *három általánosabb jellegű forgatókönyv adódik*, nemzetközi kitekintéssel:

Spanyol–ír forgatókönyv – a konszolidáció időszakában ugyanaz a kormány marad hatalmon két további cikluson át és határozott hosszú távú stratégiai célokat tűz ki maga elé. Megteremtődnek a fejlesztő állam alapvető intézményei és stratégia születik a fenntartható fejlődés intézményrendszeréről is. A produktívista állam színrelépésével előtérbe kerül az oktatás fejlesztése, mint a gazdasági szerkezetváltáshoz szükséges humántőke megteremtése és ezzel lehetővé válik a magas gazdasági növekedési pálya és a viszonylag gyors EU-felzárkózás, nevezetesen 2015 körül az EU-átlag 75 százalékát meghaladó szint elérése. Ez a forgatókönyv feltételez legalább egy mérsékelt alkotmányreformot, valamint a politikai és társadalmi szereplők közötti megegyezést, társadalmi szerződést a Moncloa-paktum modellje szerint. A spanyol forgatókönyv belépésére így 2010-ben lehetőség nyílik.

Portugál–cseh forgatókönyv – felülkerekedik a józan „paraszti” ész, minden a középuton és a középtávon történik, sokszor unalmas, sokszor váratlan fordulatokkal tarkított politikai élettel, de határozott és közepesen lassú előrehaladással. A gazdaság megy a maga pályáján, és erőteljesen alkalmazkodik az EU-környezethez, de a hatékony közigazgatás, mint kedvező belső intézményi környezet csak részben jön létre. A pártok bizonytalanok, de éppen ezért kötnek számos kisebb kompromisszumot, bár sohasem átfogót és nagyot, hanem az egyes közpolitikákra vagy azok együttesére – illetve legfeljebb az előre látható rövid időszakra – vonatkozó. A kormányok nem feltétlenül tartanak négy évig, de ezt már senki sem tekinti tragédiának vagy bizonytalanságnak, hanem az új rendszer természetes velejárójának. A gazdasági fejlődés ezért erősen hullámzó jellegű, akárcsak a beruházási görbe, bár egészében véve ez is közepes, mint minden, beleértve az EU-felzárkózást is. A 2014–2019-es pénzügyi ciklusban csökkennek a bennünket érintő EU-támogatások, de elég bőkezű „kilépési támogatást” kapunk. A közszereplők között és a közvéleményben mindenki nagyon meg lesz elégedve azzal, hogy mennyire nincs megelégedve az egésszel. A csehektől eltérően a magyarok ezt a forgatókönyvet a hagyományos nemzeti pesszimizmus elmélyítésére használnák fel, de közben a fejlődés közepesen halad előre.

Görög–lengyel forgatókönyv – a politikai erők polarizálódnak, s egymást váltják a hatalomban akár egy négyéves cikluson belül is, és képtelenek egymással a lényeges kérdésekben megállapodni. Ez lehetetlenné teszi hosszú távú stratégia kialakítását, legfeljebb középtávú elképzelések valósíthatóak meg a gazdaság egyes szereplőinek kedvére, de inkább a rövid távú célok dominálnak. A politikai instabilitás miatt szinte állandóan választási szituáció van, és folyton ígérni kell, ezért mindig más és más társadalmi rétegek vagy gazdasági szereplők megbékítése, „kivásárlása” kerül előtérbe az egymást váltó kormányok politikájában, még egy cikluson belül is. A gazdasági növekedési pálya alsó peremén zajlik a fejlődés, az EU-felzárkózás minimális, s az ország 2014 után is lényeges EU-támogatásra szorul, ahogy Görögország múltja és Lengyelország jövője mutatja.

Magyarországnak *komoly esélye van a spanyol-ír forgatókönyv enyhébb változatára*, ami a rosszabb esetben közel csúszhat a cseh forgatókönyv legdinamikusabb változatához. A lengyel káoszt az EU-27-ben az EU intézményei és a nemzetközi pénzügyi piacok a kisebb országoknak nem engedik meg. Az EU intézményei és a nemzetközi piacok idegesen reagálnának, és nagyon erőteljesen interveniálnának, ha nálunk a cseh forgatókönyv közepesen közepes változatánál rosszabb eset következne be. Ez akkor történhetne meg, ha a hazai jobboldal makacsul elzárkózna minden reformtól, s „a minél rosszabb, annál jobb” 2006-os választási stratégiáját átvinné 2010-re is. *De most még van esély* arra, hogy a magyar pártok készek legyenek a kooperációra. *A nemzeti konszenzus minimuma alapján* már a spanyol úthoz elég közeli lesz a fejlődés, sőt a legjobb esetben, egy szélesebb nemzeti kiegyezéssel a spanyol modell javított kiadása sem kizárható.

ÉGHAJLATVÁLTOZÁSI FORGATÓKÖNYVEK HAZÁNK TÉRSÉGÉRE

Bartholy Judit¹
(ELTE Meteorológiai Tanszék)

Vezetői összefoglaló

A 2005-ben lezárult PRUDENCE elnevezésű Európai Unió projekt évszakos éghajlati mezőinek felhasználásával Közép-Kelet-Európa térségére összefoglaló tanulmányt készítettünk az éghajlat várható alakulásáról. E tanulmányban egyrészt *összefoglaljuk a regionális éghajlati előrejelzések készítésének tudományos hátterét*. Röviden bemutatjuk a PRUDENCE projekt célját, s eredményeit. Másrészt *összegezzük a Kárpát-medence térségére rendelkezésünkre álló 50 km-es felbontású modellfuttatási eredmények alapján a hőmérséklet (átlaghőmérséklet, maximum- és minimumhőmérséklet), valamint a csapadék évszakos és havi becsült változásait, továbbá azok bizonytalanságait a 2071–2100 időszakra*. Az éghajlati karakterisztikák változásának mértékét és területi eloszlását regionális térképeken, illetve táblázatokban szemléltetjük az A2 és a B2 globális scenárióra vonatkozóan.

Elemzéseinket összefoglalva levonható az a következtetés, hogy *a Kárpát-medence hőmérséklete egyértelműen melegedő tendenciát mutat*. A legessimistább jövőképet festő A2 scenárió szerint a legintenzívebb melegedés nyáron (4,5–5,1 °C) várható, s csak néhány tizedfokkal kisebb télen (3,7–4,3 °C). A hőmérséklet-emelkedés mértéke nyáron északról dél felé, míg télen és tavasszal nyugatról kelet felé haladva növekszik. A 2071–2100-ra prognosztizált éves *csapadékváltozást csekély mértékű negatív tendencia* jellemzi. A különböző évszakokban viszont egymással ellentétes, jelentős mértékű változásra számíthatunk: télen növekedő, míg nyáron csökkenő évszakos csapadékösszeg valószínűsíthető. Mind nyáron, mind télen a csapadékváltozás mértéke meghaladhatja akár a 30–35%-ot. A téli csapadéknövekedés mértéke az ország északnyugati felében a legjelentősebb. *E folyamatok értelemszerűen alapvetően befolyásolják a régió mezőgazdaságát, s a katasztrófavédelemmel összefüggő megelőző és elhárító tevékenységeket*. A PRUDENCE eredmények alapján általunk összeállított becslések nem pótolják a dinamikus modellekkel végzendő részletesebb regionális vizsgálatokat, melyek a 21. század egészére, több globális éghajlati scenárióra és számos meteorológiai paraméterre, valamint az éghajlati szélsőségekre is kiterjednek. E projekt keretében a klímapolitikusok, gazdasági tervezők, agrárszakemberek számára összefoglalt eredmények csupán *előzetes, tendencia jellegű információkat* nyújthatnak az *adaptációs és felkészülési tervek kidolgozásához*.

REGIONÁLIS ÉGHAJLATI SZCENÁRIÓK

Bevezetés

Az elmúlt években mind az Európai Unió különböző testületei, mind az Amerikai Egyesült Államok szenátusa nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy lehetővé váljon a regionális éghajlati előrejelzések információtartalmának, minőségének, s megbízhatóságának

¹ Közreműködő munkatársak: Pongrácz Rita, Barcza Zoltán, Gelybó Györgyi, Kern Anikó, Szabó Péter, Szintai Balázs, Kovács Richárd, Torma Csaba, Hunyady Adrienn, Kardos Péter.

növekedése. A korábban jellemző sporadikus, nem kellően koordinált kutatások helyett megjelentek egyrészt az V. és VI. EU-keretprogramban az egész kontinenst átfogó programok (PRUDENCE, STARDEX, MICE), másrészt az Amerikai Egyesült Államokban egy külön kormánybizottság létesült a kutatások összehangolására.

2007. február 2-án jelent meg az IPCC (Éghajlatváltozási Kormányközi Testület) negyedik Helyzetértékelő Jelentései közül az első munkacsoport eredményeit közlő kötet (IPCC, 2007). Ez a munkacsoport foglalkozik a globális melegedés tudományos hátterével és az éghajlat várható megváltozásának becslésével. E jelentés szerint az Európa klímáját befolyásoló legfontosabb folyamatok: (1) megnövekedett vízgőzforgalom az alacsonyabb földrajzi szélességek felől a magasabb szélességek felé, (2) a légköri cirkuláció évközi, illetve hosszabb időskálán történő változása, (3) a téli hófedettség csökkenése a kontinens északkeleti részén, (4) a mediterrán és a közép-európai térséget érintő talaj nyári csökkenő víztartalma. Például a Közép-Európát érintő 2003-as nyári hőhullámot úgy is tekinthetjük, mint egy hosszan elhúzódó anticiklonális helyzet következményét (Fink et al., 2004), mely jelentős aszályt eredményezett a régióban (Black et al., 2004). A jelentés szerint Európa éves átlaghőmérsékletének növekedése a 21. század végére várhatóan jelentősen meghaladja a globális melegedés mértékét. A legnagyobb melegedés Észak-Európa térségére télen várható (Benestad, 2005), míg a Földközi-tenger régiójában nyáron. Észak-Európában a téli minimumhőmérsékletek nagy valószínűséggel jobban növekednek majd, mint a téli átlaghőmérsékletek (Hanssen-Bauer et al., 2005). Közép- és Dél-Európában a nyári maximumhőmérsékletek várhatóan szintén jobban növekednek majd, mint a nyári átlaghőmérsékletek (Tebaldi et al., 2006). A csapadék éves összege Észak-Európában nagy valószínűséggel nő (Hanssen-Bauer et al., 2005), míg a mediterrán térségben csökken. A két térség határán elhelyezkedő közép-európai régióban az éves összegek várhatóan nem nagyon változnak, viszont a téli csapadék növekedése és a nyári csapadék csökkenése prognosztizálható. A nyári csapadékcsökkenés és a tavaszi párolgásnövekedés következtében a nyári aszályok gyakorisága várhatóan megnövekszik Közép-Európában és a Földközi-tenger vidékén (Pal et al., 2004; Christensen és Christensen, 2004). Az európai melegedéssel szoros összefüggésben a havas napok száma és a hóvastagság az egész kontinensen nagy valószínűséggel csökken (IPCC, 2007).

Az 1990-es évek elejére egyértelművé vált, hogy a globális modellekkel technikailag lehetetlen regionális térszkálán is megfelelő pontosságú becsléseket készíteni. Ezt elfogadva, elsőként Giorgi és munkatársai (Giorgi, 1990) fejlesztettek ki egy áthidaló módszert, az ún. beágyazott modellekkel való szimulációt. A globális modellek eredményeit bemenő paraméterként felhasználó korlátos tartományú beágyazott modellek képesek a nagyskálájú változásokat lebontani területileg finomabb skálára. A regionális modellek felbontása mára akár 5–10 km is lehet, mely kisebb térségek pontosabb éghajlati leírását is lehetővé teszi.

Az Európai Unió V. keretprogramjának egyik jelentős kutatási projektje volt a PRUDENCE (<http://prudence.dmi.dk>), melyben kilenc Európai Unió országából összesen 21 egyetem, nemzeti meteorológiai szolgálat és kutatóintézet vett részt. Ez volt az első klímaváltozással kapcsolatos nemzetközi kutatás Európában, melynél pontosan meghatározott „menetrend” szerint történt a partnerek együttműködése (előre megállapodtak a futtatandó globális és regionális modellekben, azok felbontásában, a célidőszakokban és a vizsgált régióban). A projekt futamideje 2001-től 2004-ig tartott.

A PRUDENCE projekt abból a feltevésből indult ki, hogy előreláthatóan a klímaváltozások jelentős hatással lesznek az extrém időjárási események gyakoriságára és amplitúdójára,

valamint hogy a magasabb hőmérsékletek, az intenzívebbé váló hidrológiai ciklus, s a megélnélkülő légköri mozgások a regionális éghajlat megváltozását eredményezik. A kutatás fő célja az európai klímaváltozások kockázatának és hatásainak meghatározása volt regionális szcenáriók és bizonytalansági becslések alapján. Ezen belül kiemelt feladatként vállalták a 21. század utolsó három évtizedére vonatkozó *klímabecslések* és azok bizonytalanságának számszerűsítését, éghajlati és hatáselemző modellek összekapcsolását, *alkalmazkodási stratégiák kidolgozását* (Christensen, 2005). 2006 első félévében jelentek meg az első értékelő és összefoglaló publikációk.

Számos meteorológiai paraméterre (pl.: átlagos hőmérséklet, maximum- és minimumhőmérséklet, csapadékösszeg, szél, stb.) elkészültek a PRUDENCE projekt keretében a SRES A2 és B2 szcenárió (2071–2100 időszak) modellbecslései mind a négy évszakra. Mindegyik paraméterre megtörtént az 1961–1990 időszak kontrolladataival való összevetés, melyhez a Kelet-Angliai Egyetem Éghajlatkutató Osztálya (CRU) által összeállított adatbázist (New *et al.*, 1999) használták fel.

Ebben az összefoglaló tanulmányban *összegezzük* a Kárpát-medence térségére a 21. század végére várható *regionális éghajlatváltozási szcenáriókat* a PRUDENCE modellszimulációk felhasználásával. Az adatbázis vázlatos bemutatása után *az évszakai hőmérsékleti paraméterek várható alakulását*, majd az évszakai csapadék valószínűsíthető változását elemezzük.

Adatok

Finomfelbontású (10–25 km) regionális éghajlati modellek adaptálása Magyarországon jelenleg mind az Eötvös Loránd Tudományegyetem Meteorológiai Tanszékén (Bartholy *et al.*, 2006), mind az Országos Meteorológiai Szolgálatnál (Horányi, 2006) folyamatban van. Ezen klímaszimulációk eredményeire előreláthatóan még több évet várni kell, de a felhasználók és a különböző részterületek hatásvizsgálataihoz ennél sokkal előbb, már most szükséges az éghajlatváltozási szcenáriók megadása. Ezt a sürgető igényt kívánjuk kielégíteni azzal, hogy a PRUDENCE projekt eredményeit összegezzük és értékeljük a Kárpát-medence térségére, s így éghajlati becsléseket adhatunk a klímapolitikusoknak, illetve a nemzetgazdaság többi érintett szektorának a 21. századra a Kárpát-medence régiójára. Az A2 szcenáriót tekintő futtatások közül 16 szimulációt, míg a B2 szcenárió esetén 8 szimulációt vettünk figyelembe. Az *1. táblázatban* bemutatjuk e szimulációkat futtató intézetek listáját, valamint a regionális és globális klímamodelleket, melyek alapján elemzéseinkben a hőmérséklet- és csapadékváltozásokat bemutató kompozittérképeket készítettük. A Kárpát-medencét reprezentáló területnek a 45,25°–49,25°É és 13,75°–26,50°K által kijelölt térséget választottuk. A PRUDENCE szimulációk a 21. század végére (2071–2100) állnak rendelkezésre, s az alkalmazott referencia időszak 1961–1990.

	Intézet	Regionális modell	Globális modell	Szcenárió
1	Dán Meteorológiai Intézet	HIRHAM	HadAM3H	A2, B2
2		HIRHAM	ECHAM5	A2
3		HIRHAM finom felbontású	HadAM3H	A2
4		HIRHAM extra finom felbontású	HadAM3H	A2
5	Brit Hadley Központ	HadRM3P (ensemble/1)	HadAM3P	A2, B2
6		HadRM3P (ensemble/2)	HadAM3P	A2
7	Zürichi Műszaki Főiskola	CHRM	HadAM3H	A2

8	Kieli Atomenegiahasznosító Hajóépítési Társaság	CLM	HadAM3H	A2
9		CLM továbbfejlesztett	HadAM3H	A2
10	Hamburgi Max Planck Intézet	REMO	HadAM3H	A2
11	Svéd Hidrometeorológiai Intézet	RCAO	HadAM3H	A2, B2
12		RCAO	ECHAM4/OPYC	B2
13	Madridi Egyetem	PROMES	HadAM3H	A2, B2
14	Trieszti Nemzetközi Elméleti Fizikai Központ	RegCM	HadAM3H	A2, B2
15	Norvég Meteorológiai Intézet	HIRHAM	HadAM3H	A2
16	Holland Meteorológiai Intézet	RACMO	HadAM3H	A2
17	Francia Meteorológiai Szolgálat	ARPEGE	HadCM3	A2, B2
18		ARPEGE	ARPEGE/OPA	B2

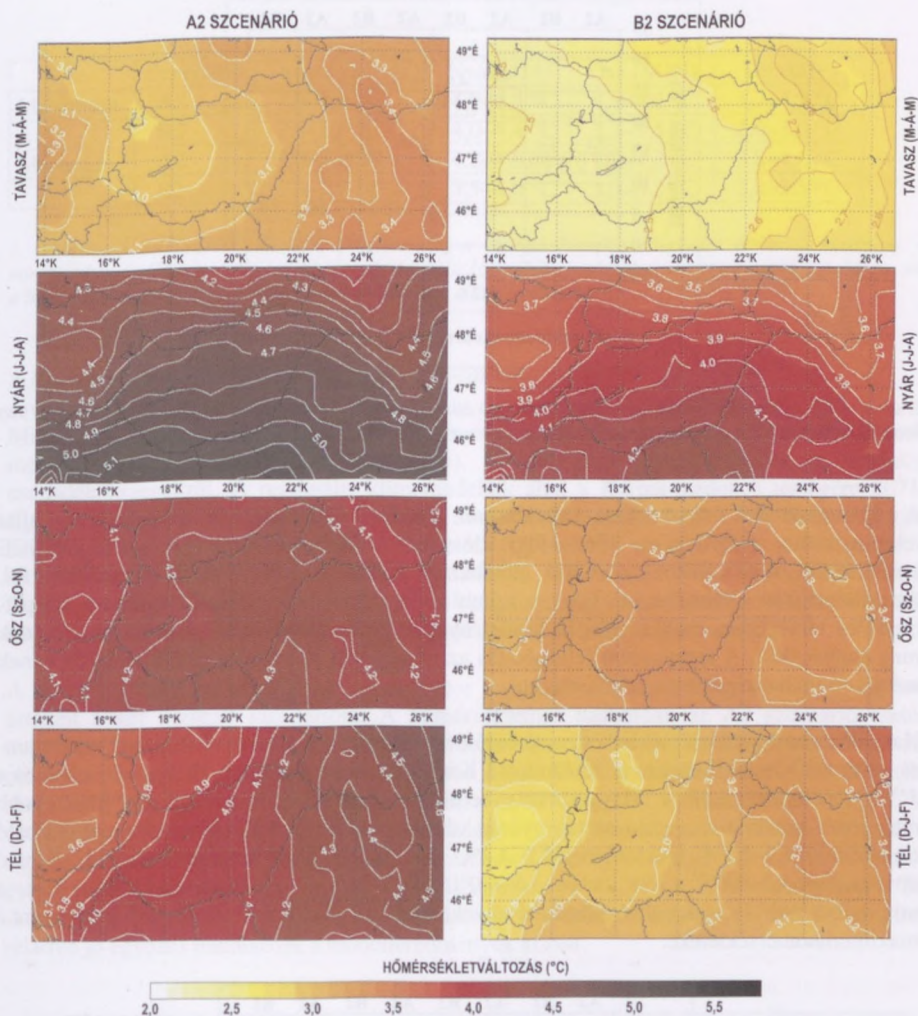
1. táblázat: Az elemzéshez felhasznált regionális modellek (RCM), az azokat futtató intézetek, a futtatáshoz felhasznált globális modellek, s rendelkezésre álló szcenáriók

A Kárpát-medencében várható hőmérsékletváltozás mértéke

Elsőként az évszakos átlaghőmérséklet várható alakulását vizsgáltuk a 2071–2100 időszakra. Az 1. ábra kompozitképein mutatjuk be a várható évszakos hőmérséklet-növekedést az A2 (balra), illetve a B2 (jobbra) szcenárió esetén (melyhez 16, illetve 8 modellfuttatást használtunk fel). Hasonlóan a globális és európai eredményekhez, a Kárpát-medencére is az A2 szcenárió esetén nagyobb melegedés várható, mint a B2 esetén. A 2. táblázatban a Magyarország területére várható melegedés mértékét összegezzük. A melegedés mindkét szcenárió esetén nyáron a legnagyobb (4,5–5,1 °C, illetve 3,7–4,2 °C), s tavasszal a legkisebb (2,9–3,2 °C, illetve 2,4–2,7 °C). A hőmérséklet emelkedés mértéke nyáron északról dél felé, míg télen és tavasszal nyugatról kelet felé haladva növekszik. A modellek eredményeiből adódó bizonytalanságot az előrejelzett hőmérsékletváltozás szórásértékeivel jellemezve a legnagyobb szórás nyáron (0,9–1,1 °C) jelentkezik mindkét szcenárió esetén.

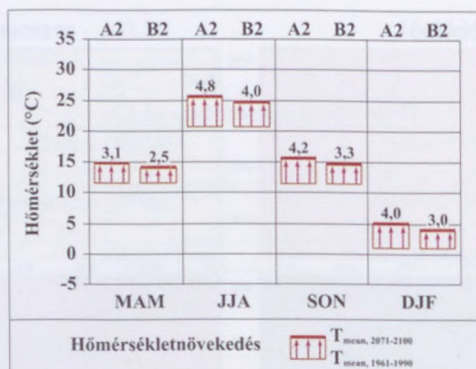
Szcenárió	Tavasz (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
A2	2,9–3,2 °C	4,5–5,1 °C	4,1–4,3 °C	3,7–4,3 °C
B2	2,4–2,7 °C	3,7–4,2 °C	3,2–3,4 °C	2,9–3,2 °C

2. táblázat: A 2071–2100 időszakra Magyarországra várható átlaghőmérséklet-változás értékei (az A2 szcenárió esetén 16 modellszimuláció eredményeit vettük figyelembe, míg a B2 szcenárió esetén 8 modellszimuláció eredményei álltak rendelkezésre)

1. ábra: Évszakos hőmérsékletváltozás (°C) a Kárpát-medence térségére 16, illetve 8 európai regionális (50 km-es rácsfelbontású) éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071-2100 időszakra, A2 (bal oldalon) illetve B2 (jobb oldalon) szcenárió esetére

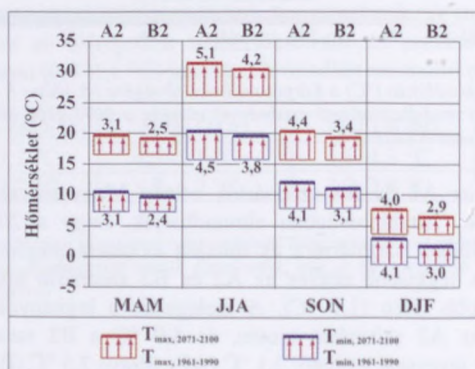
A 2. ábra összegezi az A2 és B2 szcenáriók esetén Magyarországra várható évszakos hőmérsékletváltozásokat. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a 2071–2100 időszakra a melegedés mértéke mindkét szcenárióra és minden évszakra meghaladja a 2,5 °C-ot, de kisebb mint 4,8 °C. A legkisebb eltérés az A2 és B2 szcenárió között tavasszal várható (0,6 °C), míg legnagyobb télen (1,0 °C). A melegedés a legnagyobb mértékű várhatóan nyáron lesz, 4,8 °C az A2 szcenárió esetén, és 4,0 °C a B2 szcenárióra. A legkisebb hőmérséklet-növekedés tavasszal várható: 3,1 °C (A2), illetve 2,5 °C (B2).

2. ábra: A 21. század végére Magyarországra várható átlaghőmérséklet-változás évszakos értékei (az 1961-1990 közötti referencia-időszak hőmérsékletei a Budapesten mért értékeket jelzik).

A klímamodellek tesztelésére általánosan használt módszer a jelenlegi éghajlat rekonstruálása, melyhez az 1961–1990 időszakot szokták alkalmazni. A PRUDENCE szimulációk verifikáláshoz a CRU adatbázist (New et al., 1999) használtuk fel. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a szimulációk felülbecslik a hőmérsékletet a Kárpát-medence térségében, csak a vizsgált terület nyugati és az északi határain figyelhetünk meg alulbecslést. A legnagyobb felülbecslés az ország déli részén figyelhető meg, de ennek mértéke sem haladja meg a 1,5 °C-ot.

Hasonlóan az átlaghőmérséklethez, a várható évszakos melegedés mértékét a napi maximum- és minimumhőmérsékletekre is ábráztuk a Kárpát-medence térségére. A 3. táblázatban és a 3. ábrán összegezzük a Magyarország területére várható változásokat. A legnagyobb melegedés mindkét szcenárió esetén nyáron várható: (1) a maximumhőmérsékletek várható növekedése 4,9–5,3 °C (A2) illetve 4,0–4,4 °C (B2), (2) a minimumhőmérsékletek várható növekedése 4,2–4,8 °C (A2) illetve 3,5–4,0 °C (B2). Amint a számértékekből kitűnik, a minimumhőmérsékletek valószínűsíthető növekedése általában (tél kivételével) kisebb, mint a maximumhőmérsékleteké.

3. ábra: A 21. század végére Magyarországra várható maximum- és minimumhőmérséklet-változás évszakos értékei (az 1961–1990 közötti referencia-időszak hőmérsékletei a Budapesten mért értékeket jelzik).

	Szcenário	Tavaszi (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
Maximum	A2	2,8–3,3 °C	4,9–5,3 °C	4,3–4,6 °C	3,7–4,2 °C
	B2	2,4–2,6 °C	4,0–4,4 °C	3,3–3,5 °C	2,6–3,0 °C
Minimum	A2	3,0–3,2 °C	4,2–4,8 °C	4,0–4,2 °C	3,8–4,6 °C
	B2	2,3–2,7 °C	3,5–4,0 °C	3,0–3,2 °C	2,8–3,5 °C

3. táblázat: A 2071–2100 időszakra Magyarországra várható évszakos növekedés értékei a maximum- és minimumhőmérsékletek esetén (az A2 scenário esetén 16 modellszimuláció eredményeit vettük figyelembe, míg a B2 scenário esetén 8 modellszimuláció eredményei álltak rendelkezésre)

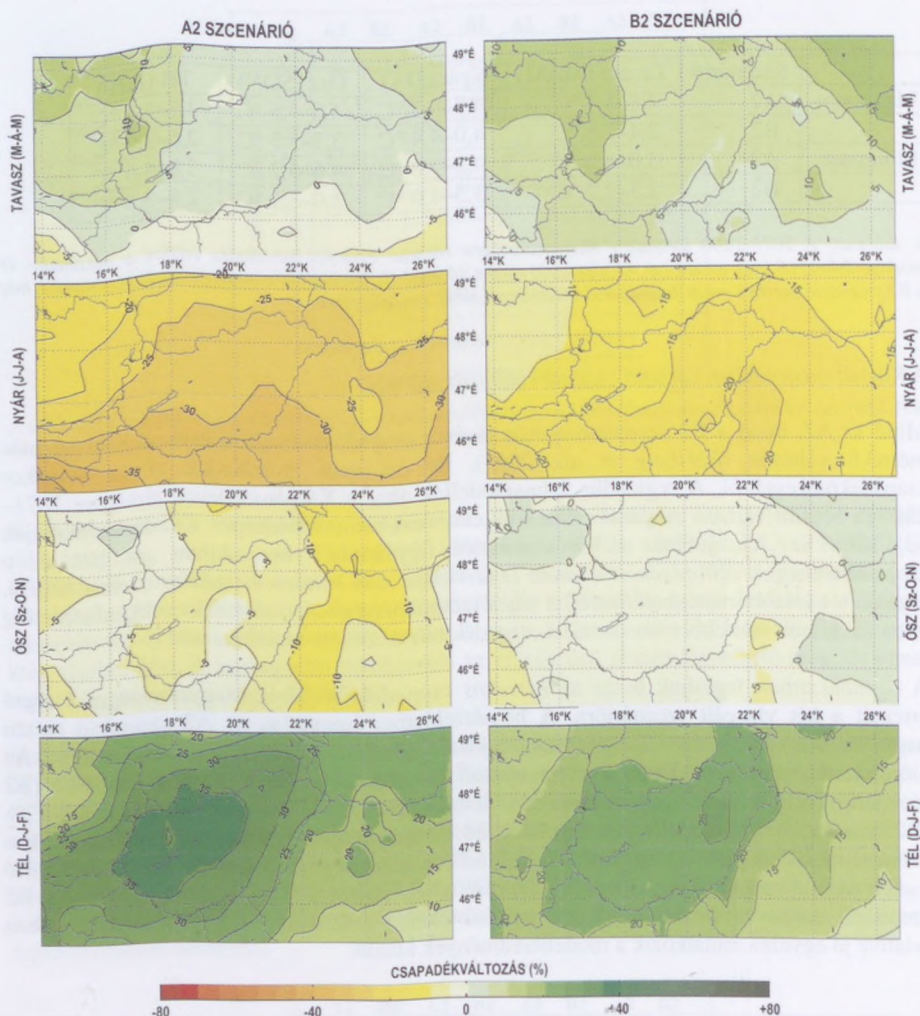
A Kárpát-medencében várható csapadékváltozás mértéke

Mind az A2, mind a B2 scenário esetén az éves csapadékösszegben nem várható jelentős mértékű változás (Bartholy et al., 2003), de ezt nem mondhatjuk el az évszakos csapadékösszegekről. A regionális klímamodellek által a Kárpát-medence térségére 2071–2100-ra becsült várható csapadékváltozások évszakos kompozitképeit a 4. ábrán mutatjuk be, balra az A2, jobbra a B2 scenáriót figyelembe véve. Amint jól látható, a csapadékösszegek változásának várható tendenciája nem minden évszakban azonos előjelű. Nyáron (és kisebb mértékben ősszel) a teljes vizsgált térségben a csapadék csökkenésére, míg télen (és kisebb mértékben tavasszal) a csapadék növekedésére számíthatunk.

A 4. táblázatban foglaljuk össze az évszakos csapadékváltozások Magyarországra várható értékeit a két vizsgált scenárióra. A hőmérséklethez hasonlóan az A2 scenário esetén nagyobb mértékű csapadékváltozások valószínűsíthetők, mint a B2 scenárióra. Az előrejelzett csapadékcsökkenés mértéke nyáron 24–33% (A2 scenário), illetve 10–20% (B2 scenário), míg a téli csapadéknövekedés mértéke 23–37% (A2 scenário), illetve 20–27% (B2 scenário). A modelleredményekből adódó bizonytalanságot reprezentáló évszakos szórásértékek alapján a modellek előrejelzésében a legnagyobb eltérések az A2 scenário esetén nyáron mutatkoznak (amikor a szórásértékek akár a 20%-ot is elérhetik), míg a B2 scenário esetén tavasszal (amikor a szórásértékek elérik a 16%-ot). A többi évszakban relatíve jó egyezés mutatkozik a modelleredmények között.

Szcenário	Tavaszi (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
A2	0 – (+10) %	(-24) – (-33) %	(-3) – (-10) %	(+23) – (+37) %
B2	(+3) – (+12) %	(-10) – (-20) %	(-5) – 0 %	(+20) – (+27) %

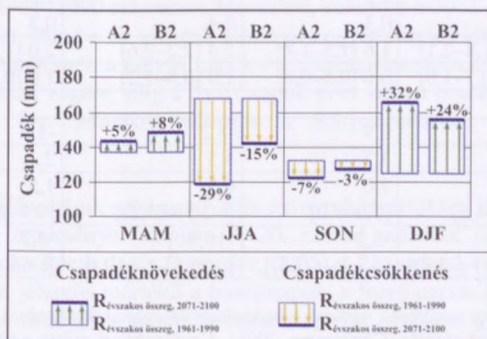
4. táblázat: A 2071–2100-ra várható évszakos csapadékváltozás értékei Magyarországra (az A2 scenário esetén 16 modellszimuláció eredményeit vettük figyelembe, míg a B2 scenário esetén 8 modellszimuláció eredményei álltak rendelkezésre).

4. ábra: Évszakos csapadékváltozás (%) a Kárpát-medence térségére 16, illetve 8 európai regionális (50 km-es rácsfelbontású) éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100 időszakra, A2 (bal oldalon) illetve B2 (jobb oldalon) Szenárió esetére.

Az 5. ábrán illusztráljuk a magyarországi csapadék éves eloszlásában várható változást az A2 és a B2 Szenárió esetén. Az évszakos csapadékcsökkenést sárga, míg a csapadéknövekedést zöld nyilak jelölik. Az 1961–1990 közötti referencia időszakban az átlagosan lehullott csapadékmennyiség alapján az évszakok csökkenő sorrendje: nyár, tavasz, ősz, tél. A modelleredmények valószínűsítik e sorrend teljes átrendeződését a 21. század végére. A modellek azt jelzik, hogy mindkét Szenárió esetén a legcsapadékosabb két évszak a tél és a tavasz lesz (ebben a sorrendben). A legszárazabb évszak az A2 Szenáriót figyelembe véve várhatóan a nyár, míg a B2 Szenárió esetén az ősz lesz. A klímaprojekciók alapján a B2 Szenárió esetén az évszakos csapadékmennyiségek közötti különbségek szignifikáns csökkenése várható (felére csökken), mely azt eredményezi, hogy az éves csapadékeloszlás kiegyenlítettebbé válik a 21. század végére. Nem mondható el ugyanez az A2 Szenárió

esetére, ahol várhatóan továbbra is jelentős mértékben eltér egymástól a téli és a nyári csapadékösszeg, csak a legszárazabb és a legcsapadékosabb évszak felcserélődik.

5. ábra: A 21. század végére Magyarországra várható csapadékváltozás évszakos értékei (az 1961–1990 közötti referencia-időszak értékei a Budapesten mért csapadékösszegeket jelzik).

A hőmérséklethez hasonlóan, a csapadékra is végeztünk hibaanalízist az 1961–1990 közötti időszakra a CRU adatbázis (New et al., 1999) felhasználásával. A csapadék esetén a modellek inkább felülbecslik a jelen éghajlati viszonyokat, s csupán a vizsgált terület délnyugati régiójában találunk alulbecslést. Szigorúan hazánk területét vizsgálva a szimulált és mért csapadékvértékek közötti eltérések a -10% és +20% közötti intervallumba esnek.

Az 1 °C-os globális melegedés esetén várható éghajlatváltozás a Kárpát-medencében

A PRUDENCE projekt keretében végzett modellfuttatások célidőszaka a 21. század vége (2071–2100), így a Kárpát-medencére vonatkozó elemzéseinkben mi is ezt az időszakot vizsgáltuk. A klímaváltozások okozta hatásvizsgálatokhoz a közelebbi jövőre vonatkozó előrejelzésekre lenne szükség, melyek egyelőre még nem állnak rendelkezésre. A századvégre (2071–2100) vonatkozó modellbecslések alapján Christensen (2005) meghatározta az 1°C-os globális melegedéshez tartozó regionális hőmérséklet- és csapadékváltozásokat az európai országokra (az A2, illetve a B2 szcenáriók esetén adódó globális melegedés mértékét 1°C-ra arányosítva). Ehhez az elemzéshez 50 km × 50 km-es ráccsal fedték le egész Európát, és az adott országok területére eső rácponti értékeket átlagolták. Majd az összes modellfuttatás (25) hőmérsékletre és csapadékra vonatkozó becsléseit összegezték. Ezután az éves és évszakos átlag- illetve szórásértékek alapján egy normál eloszlású valószínűségi függvényt illesztettek, és ez alapján számították a 95., 50. és 5. percentiliseket, melyek mindegyikéhez megadták a 95%-os konfidencia-intervallumot is. Ezeket az eredményeket foglaljuk össze Magyarországra az 5. táblázatban a hőmérsékletre, illetve a csapadékra vonatkozóan, melyek közel harminc rácpont becsléseit veszik alapul. A számszerűsített eredmények összhangban vannak az előző két fejezetben bemutatott térképeken látható becslésekkel.

A hőmérsékletre vonatkozóan egyértelmű melegedő tendencia jelentkezik, mely erősebb az 1 °C-os globális átlaghőmérséklet-emelkedésnél. Az éves 1,4 °C-os hőmérséklet-emelkedésnél nagyobb mértékű változásra számíthatunk nyáron és ősszel (1,7 °C, illetve 1,5 °C), míg télen és tavasszal valamivel kisebb mértékűre (1,3 °C, illetve 1,1 °C).

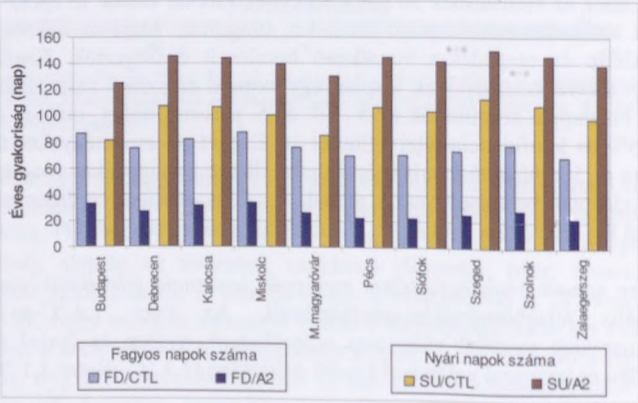
	Éves	Tavaszi (MAM)	Nyári (JJA)	Ősz (SON)	Téli (DJF)
Hőmérséklet (°C)					
Átlag	1,4	1,1	1,7	1,5	1,3
Szórás	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3
95. percentilis	1,9 [1,8–2,1]	1,6 [1,5–1,8]	2,4 [2,2–2,6]	2,0 [1,8–2,1]	1,9 [1,7–2,1]
5. percentilis	0,9 [0,7–1,0]	0,6 [0,5–0,8]	1,0 [0,8–1,2]	1,0 [0,8–1,1]	0,8 [0,6–0,9]
Csapadék (%)					
Átlag	-0,3	0,9	-8,2	-1,9	9,0
Szórás	2,2	3,7	5,3	2,1	3,7
95. percentilis	3,4 [2,2–4,6]	7,0 [5,0–9,0]	0,5 [(-2,3)–(3,2)]	1,5 [0,4–2,7]	15,0 [13,0–16,9]
5. percentilis	-3,9 [(-5,1)–(-2,8)]	-5,2 [(-7,2)–(-3,3)]	-16,9 [(-19,5)–(-14,1)]	-5,3 [(-6,4)–(-4,2)]	3,0 [1,0–5,0]

5. táblázat: Magyarországra vonatkozó várható hőmérséklet- és csapadékváltozások 2071–2100 időszakra 25 modellszimuláció eredményei alapján (Christensen, 2005). A percentilisek esetén a zárójelben található értékek a 95%-os konfidencia-intervallumot jelölik.

A 2071–2100-ra várható éves csapadékváltozást csekély mértékű negatív tendencia jellemzi. Az évszakos csapadékösszegben hazánkban jelentős (abszolút értékben átlagosan közel 10%-os) változás a téli és nyári évszakban valószínűsíthető, előbbi esetén növekedésre, utóbbinál csökkenésre számíthatunk. Az átmeneti évszakokban a különböző modellek által adott becslések nem ennyire egyértelműek – némelyeknél csökkenést, másoknál növekedést kapunk Magyarország térségére.

Extrém indexek alakulása

Az 1990-es évek végén nemzetközi összefogással alakult WMO-CCI/CLIVAR munkacsoport ajánlásai (Karl et al., 1999) alapján definiált extrém éghajlati indexeket használtuk a hazai szélsőségek tendenciáinak elemzéséhez. Korábbi vizsgálataink során (Bartholy és Pongrácz, 2005; 2007) meghatároztuk számos extrém hőmérsékleti és csapadékindex 20. század második felére vonatkozó tendenciáit a Kárpát-medence térségére. Ugyanezen indexek idősorait előállítottuk a svájci ETH intézet regionális modelljének szimulációs mezősorait felhasználva tíz magyarországi állomásra (Budapest, Debrecen, Kalocsa, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Pécs, Siófok, Szeged, Szolnok, Zalaegerszeg).

6. ábra: A fagyos napok ($T_{min} < 0^{\circ}\text{C}$) és a nyári napok ($T_{max} > 25^{\circ}\text{C}$) számának várható változása tíz magyarországi állomásra a svájci ETH modell alapján (CTL: 1961–1990, A2: 2071–2100)

A 6. ábrán két hőmérsékleti extrémindexet (a fagyos napok és a nyári napok éves számát) hasonlítjuk össze az 1961–1990 referencia-időszakra, valamint a 2071–2100 közötti időszakra az A2 scenárió esetén. Mind a tíz vizsgált állomásra egyértelműen látszik a jelentős mértékű változás mindkét paraméternél: a fagyos napok éves száma országos átlagban várhatóan 65%-kal csökken a 21. század végére, míg a nyári napok éves száma országos átlagban várhatóan 39%-kal növekedni fog. Mindkét változás a Kárpát-medence éghajlatának jelentős melegezésére utal.

A 6. táblázatban összefoglaljuk néhány további extrém hőmérsékleti index várható alakulását a modellszimulációk eredményei alapján. A 20. század második felében már elindult és detektálható változások (Bartholy és Pongrácz, 2005) a 21. század végére várhatóan tovább erősödnek. Különösen jelentős mértékű a hőségnapok, a forró napok és a túl meleg éjszakák számának emelkedése (melyek a modellbecslések szerint országos átlagban rendre eléri a 91%-ot, a 250%-ot, illetve a 625%-ot). A hideg szélsőségek gyakoriságában bekövetkező csökkenő tendencia szintén a melegedő éghajlatra utal.

Extrém index	Kontroll-futás (1961–1990)	A2 scenárió (2071–2100)	Változás mértéke	Detektált tendenciák 1961–2001 között
Nyári napok száma ($T_{\max} > 25^{\circ}\text{C}$)	101 nap/év	140 nap/év	+39%	+
Hőségnapok száma ($T_{\max} > 30^{\circ}\text{C}$)	49 nap/év	93 nap/év	+91%	+
Forró napok száma ($T_{\max} > 35^{\circ}\text{C}$)	13 nap/év	46 nap/év	+250%	+
Téli napok száma ($T_{\max} < 0^{\circ}\text{C}$)	25 nap/év	6 nap/év	–75%	–
Zord napok száma ($T_{\min} < -10^{\circ}\text{C}$)	8 nap/év	1 nap/év	–83%	–
Fagyos napok száma ($T_{\min} < 0^{\circ}\text{C}$)	77 nap/év	27 nap/év	–65%	–
Túl meleg éjszelek száma ($T_{\min} > 20^{\circ}\text{C}$)	5 nap/év	37 nap/év	+625%	+

6. táblázat: Extrém hőmérsékleti indexek változása Magyarországra a svájci ETH modell alapján

A 7. táblázatban néhány extrém csapadékindex várható tendenciáit foglaljuk össze a modellszimulációk eredményei alapján. Míg éves viszonylatban és országos átlagban relatíve kis változások várhatók, addig ha a januári és a júliusi (gyakran egymással ellentétes) tendenciákat tekintjük, akkor már jelentősebb a változás mértéke. Ez arra utal, hogy a csapadék éven belüli eloszlásában számíthatunk jelentős átrendeződésre. Például az 5 mm-nél nagyobb csapadékú napok évi száma várhatóan csak 2%-kal csökken a 21. század végére, viszont januárban 38%-os növekedést, júliusban 39%-os csökkenést jelez a svájci regionális klímamodell.

Extrém index	Kontroll- futás (1961–1990)	A2 Szenárió (2071–2100)	Változás évi mértéke (januárban, júliusban)	Detektált tendenciák 1976–2001 között
Extrém csapadéku napok száma ($R_{nap} > 20$ mm)	2 nap/év	3 nap/év	+37% (I: +308%, VII: -5%)	+
Nagy csapadéku napok száma ($R_{nap} > 10$ mm)	11 nap/év	13 nap/év	+13% (I: +89%, VII: -28%)	+
5 mm-nél nagyobb csapadéku napok száma ($R_{nap} > 5$ mm)	30 nap/év	29 nap/év	-2% (I: +38%, VII: -39%)	(-)
1 mm-nél nagyobb csapadéku napok száma ($R_{nap} > 1$ mm)	80 nap/év	69 nap/év	-13% (I: +13%, VII: -45%)	-
0,1 mm-nél nagyobb csapadéku napok száma ($R_{nap} > 0,1$ mm)	138 nap/év	118 nap/év	-15% (I: +9%, VII: -47%)	-
Napi csapadék évi maximuma	77 mm	69 mm	-11%	-

7. táblázat: Extrém csapadékindexek változása Magyarországra a svájci ETH modell alapján

Következtetések

Az Európai Unió V. keretprogram által finanszírozott PRUDENCE projekt az SRES A2 és B2 Szenárióra Európára ad becsléseket a 21. század utolsó három évtizedére, 50 km-es rácsfelbontással. Ennek eredményei alapján levonható az az általános következtetés, hogy a Kárpát-medence hőmérséklete egyértelműen melegedő tendenciát mutat – az évi átlagnál nagyobb mértékű hőmérséklet-növekedés várható nyáron és ősszel. A 2071–2100-ra várható éves csapadékváltozást csekély mértékű negatív tendencia jellemzi, mely az egymással ellentétes jelentős mértékű évszakos változásokból adódik: télen növekedő, nyáron viszont csökkenő évszakos csapadékösszeg valószínűsíthető. Részletesebben az alábbiakban foglaljuk össze a jelen tanulmányban tárgyalt vizsgálataink eredményeit.

- Hasonlóan a globális és európai eredményekhez, a Kárpát-medencére is az A2 Szenárió esetén nagyobb melegedés várható, mint a B2 esetén. A melegedés mindkét Szenárió esetén nyáron a legnagyobb, s tavasszal a legkisebb.
- A 2071–2100 időszakra a melegedés mértéke mindkét Szenárióra és minden évszakra meghaladja a 2,5 °C-ot, de kisebb mint 4,8 °C. A melegedés legnagyobb mértékű várhatóan nyáron lesz, 4,8 °C az A2 Szenárió esetén, és 4,0 °C a B2 Szenárióra. A legkisebb hőmérséklet-növekedés tavasszal várható: 3,1 °C (A2), illetve 2,5 °C (B2). A legkisebb eltérés az A2 és B2 Szenárió között tavasszal várható (0,6 °C), míg a legnagyobb télen (1,0 °C).
- Az 1961–1990 közötti referencia időszakban a szimulációk felülbecslik a hőmérsékletet a Kárpát-medence térségében, csak a vizsgált terület nyugati és az északkeleti határain figyelhetünk meg alulbecslést.

- A legnagyobb melegedés mindkét scenárió esetén nyáron várható. A maximum-hőmérsékletek várható növekedése 4,9–5,3 °C (A2), illetve 4,0–4,4 °C (B2). A minimum-hőmérsékletek várható növekedése 4,2–4,8 °C (A2), illetve 3,5–4,0 °C (B2). Amint a számértékekből kitűnik, a minimumhőmérsékletek valószínűsíthető növekedése általában (tél kivételével) kisebb, mint a maximumhőmérsékleteké.
- Nyáron zonális struktúra figyelhető meg minden hőmérsékleti parameter esetén, azaz a várható melegedés mértéke északról dél felé növekszik. Télen általában meridionális struktúra várható, azaz nyugatról keletre haladva nő a várható melegedés. Tavasszal és ősszel sokkal kisebbek a gradiens értékek, nem haladják meg a 0,4-et.
- Mind az A2, mind a B2 scenárió esetén az éves csapadékösszegben nem várható jelentős mértékű változás, viszont az évszakos csapadékösszegek változásának várható tendenciája eltérő előjelű. Nyáron (és kisebb mértékben ősszel) a Kárpát-medence térségében a csapadék csökkenésére, míg télen (és kisebb mértékben tavasszal) a csapadék növekedésére számíthatunk.
- Az előrejelzett csapadékcsökkenés mértéke nyáron 24–33% (A2 scenárió), illetve 10–20% (B2 scenárió), míg a téli csapadéknövekedés mértéke 23–37% (A2 scenárió), illetve 20–27% (B2 scenárió).
- Az 1961–1990 közötti referencia időszakban a legcsapadékosabb évszakunk a nyár volt, míg a legszárazabb a tél. A modelleredmények valószínűsítik az éven belüli csapadékeloszlás átrendeződését a 21. század végére. A modellek azt jelzik, hogy mindkét scenárió esetén a legcsapadékosabb évszak a tél lesz, míg a legszárazabb várhatóan a nyár (A2 scenárió), illetve az ős (B2 scenárió).
- A csapadékváltozásban mind az A2, mind a B2 scenárió esetén a legerősebb területi változékonyság télen várható, pozitív radiális gradienssel. Nyáron az A2 scenárió esetén zonális gradiens a jellemző, míg a B2 scenárió esetén radiális.
- A hőmérsékleti extrémindexekben a 20. század második felében már elindult és detektálható változások a 21. század végére várhatóan tovább erősödnek.
- A csapadék extrémindexekben éves viszonylatban és országos átlagban relatíve kis változások várhatók, viszont a januári és a júliusi tendenciákat külön-külön tekintve gyakran egymással ellentétes jelentős mértékű változásra számíthatunk.

Hangsúlyozzuk, hogy ezen becslések nem pótolják a dinamikus modellekkel (pl. Bartholy *et al.*, 2006; Horányi, 2006) végzendő a 21. század egészére kiterjedő finom felbontású (akár 10 km-es) regionális klímaanalízist, mely több globális éghajlati scenáriót vesz figyelembe és számos meteorológiai paramétert, valamint az éghajlati szélsőségeket is tartalmazza. Amíg ezek a részletes elemzések elkészülnek, addig az itt bemutatott eredmények tendencia jellegű információkat nyújthatnak a klímapolitikusok, gazdasági tervezők munkájához.

Irodalom

Bartholy, J., Pongrácz, R. (2005): Néhány extrém éghajlati paraméter globális és a Kárpát-medencére számított tendenciája a 20. században. AGRO-21 Füzetek 40: 70–93.

Bartholy, J., Pongrácz, R. (2007): Regional analysis of extreme temperature and precipitation indices for the Carpathian Basin from 1946 to 2001. *Global and Planetary Change* 57: 83–95.

Bartholy, J., Pongrácz, R., Matyasovszky, I., Schlanger, V. (2003): Expected regional variations and changes of mean and extreme climatology of Eastern/Central Europe. In: Combined Preprints CD-ROM of the 83rd AMS Annual Meeting. Paper 4.7, American Meteorological Society. 10p.

Bartholy, J., Pongrácz, R., Torma, Cs., Hunyady, A. (2006): A PRECIS regionális klímamodell és adaptálása az ELTE Meteorológiai Tanszékén. In: 31. Meteorológiai Tudományos Napok – Az éghajlat regionális módosulásának objektív becslését megalapozó klímadinamikai kutatások (szerk: Weidinger T.) Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, 99–114.

Benestad, R. E. (2005): Climate change scenarios for northern Europe from multi-model IPCC AR4 climate simulations. *Geophysical Research Letters* 32: L17704, doi:10.1029/2005GL023401.

Black, E., Blackburn, M., Harrison, G., Hoskins, B.J., Methven, J. (2004): Factors contributing to the summer 2003 European heatwave. *Weather* 59: 217–223.

Christensen, J. H. (2005): Prediction of Regional scenarios and Uncertainties for Defining European Climate change risks and Effects. Final Report. DMI, Copenhagen.

Christensen, O. B., Christensen, J. H. (2004): Intensification of extreme European summer precipitation in a warmer climate. *Global and Planetary Change* 44: 107–117.

Fink, A.H., Brücker, T., Krüger, A., Leckebusch, G.C., Pinto, J.G., Ulbrich, U. (2004): The 2003 European summer heatwaves and drought—synoptic diagnostics and impacts. *Weather* 59: 209–216.

Giorgi, F. (1990): Simulation of regional climate using a limited area model nested in a general circulation model. *Journal of Climate* 3: 941–963.

Hanssen-Bauer, I., Achberger, C., Benestad, R.E., Chen, D., Førland, E.J. (2005): Statistical downscaling of climate scenarios over Scandinavia: A review. *Climate Research* 29: 255–268.

Horányi, A. (2006): Regionális klímadinamikai kutatások: nemzetközi és hazai áttekintés. In: 31. Meteorológiai Tudományos Napok. Az éghajlat regionális módosulásának objektív becslését megalapozó klímadinamikai kutatások (szerk: Weidinger T.). Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, 62–70.

IPCC (2007): Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Working Group I Contribution to the Fourth Assessment Report of the IPCC. Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, New York.

Karl, T.R., Nicholls, N., Ghazi, A. (1999): Clivar/GCOS/WMO Workshop on Indices and Indicators for Climate Extremes Workshop Summary. *Climatic Change* 42: 3–7.

New, M., Hulme, M., Jones P. (1999): Representing twentieth-century space-time climate variability. Part I: Development of a 1961-90 mean monthly terrestrial climatology. – *Journal of Climate* 12: 829–856.

Pal, J. S., Giorgi, F., Bi, X. (2004): Consistency of recent European summer precipitation trends and extremes with future regional climate projections. *Geophysical Research Letters* 31: L13202, doi:10.1029/2004GL019836.

Tebaldi, C., Hayhoe, K., Arblaster, J.M., Meehl, G.E. (2006): Going to the extremes: an intercomparison of model-simulated historical and future changes in extreme events. *Climatic Change* 79: 185–211.

NAPSUGÁRZÁS ÉS TÁRSADALMI RUGALMASSÁG

Antal Z. László
(MTA Szociológiai Kutatóintézet)

Vezetői összefoglaló

Munkánk célja elsősorban az, hogy a tudományos kutatások eredményeit az ország lakossága – elsősorban a gyerekek, szülei és a pedagógusok – minél jobban megismerjék és egészségük védelmében hasznosítsák is. E program – amely az akciókutatás módszerét követi – lehetőséget kínál arra. Hogy az egész társadalmat érintő kérdésben a társadalom különböző szereplőinek rugalmasságát megvizsgáljuk.

A KUTATÁS CÉLJA, MÓDSZERE

A természet egyre gyakoribb és egyre erőteljesebben jelentkező változásai válasza kényszerítik az emberiség egészét, az egyes országokat, de a helyi közösségeket, családokat és az egyes embereket is. *Minden társadalom számára a fennmaradása érdekében alapvető fontosságú kérdés: milyen gyorsan képes a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni.* Kutatásunk célkitűzése az volt, hogy a Magyarországon ritkán alkalmazott akciókutatás módszerével (action research) vizsgáljuk meg a társadalmi rugalmasságot segítő és nehezítő társadalmi feltételeket.

Mivel az éghajlatváltozás miatt kialakuló „extrém időjárási jelenségek” sokfélék (árvíz, belvíz, aszály, hőség, magas UV sugárzás, szélviharok...), (VAHAVA, 2007) és nem lehet minden várható veszélyre kidolgozni a megfelelő választ, ezért kutatásunkban a megnövekedett UV sugárzásokra adott válaszok vizsgálatára koncentráltunk.

A választást több szempont is indokolja:

- a) Az erős és veszélyes napsugárzás miatt Magyarországon is folyamatosan növekszik a betegek száma.
- b) Egyre fiatalabb korban jelentkeznek az e miatt kialakuló bőr- és szembetegségek.
- c) A legtöbb természeti jelenség bekövetkezésében nagy a bizonytalanság. Az UV sugárzások ezzel szemben minden nyáron olyan magas értéket érnek el Magyarországon is, mely az egész ország területén a megfelelő védekező módszerek alkalmazását teszik indokolttá.
- d) A védekezés lehetőségei részletesen kidolgozottak és mindenkinek – a társadalmi különbségeket figyelembe véve – pontosan meg lehet mondani, hogy mit tehet a kockázatok csökkentése/elkerülése érdekében.
- e) A megváltozott körülmények már évek óta – ha különböző mértékben is –, de mindenki számára ismert.
- f) Ebben az esetben is a megnövekedett kockázat ismerete csak lassan és a társadalmi különbségek szerint eltérő arányban vezet az új szabályok alkalmazásához.

Kutatásunkat területileg is szűkítettük: az önkormányzatok vezetőivel és orvosokkal folytatott előzetes megbeszélések alapján három városban/városrészben, Óbudán, Mohácson, Vácon és kezdtük el a kutatást előkészítő megbeszéléseket.

Mivel kutatásunkban a Nap felé fordítottok a figyelmünket, megvizsgáltuk, hogy milyen szerepet töltött és tölt be a Nap az egyes emberek és a társadalom életében. Kutatásunknak ez a része rámutat arra, hogy milyen erős Napról kialakult elképzelések társadalmi meghatározottsága és ennek hatása a társadalom életére. Ezzel kapcsolatos eredményeinket részletesen ismertetjük, mert ez képezi kutatómunkánk elméleti hátterét.

A Nap szerepe a társadalom életében

A „globális felmelegedés” vagy másként fogalmazva klímaváltozás újból a Nap felé fordította az emberek figyelmét. Egyre inkább figyelniünk kell arra, hogy a Nap, nemcsak mint „kimeríthetetlen energiaforrás” játszik szerepet életünkben, hanem olyan zavarokat is okozhat a modern társadalmak életében, amelyekre eddig nem készültünk fel. Különösen az 2003. évi nyári kánikula – amely Franciaországban az egész egészségügyi ellátást próbára tette – hívta fel a figyelmet arra, hogy a Naphoz való viszonyunkat újra kell gondolnunk. Az idei hazai hőségriádók, melegrekordok és a magas UV értékek megerősítik azt, hogy a Naphoz való viszonyukat újra kell gondolnunk.

A Nap minden társadalom életében alapvető fontosságú szerepet tölt be, nélküle elképzelhetetlen az élet. A különböző társadalmak felépítésüktől, szerkezetüktől és földrajzi elhelyezkedésüktől függetlenül nem létezhetnének a Nap „segítsége” nélkül. Így van ez az emberi emlékezet óta (sőt ezt megelőzően) mind a mai napig. Azaz ebben a tekintetben nincs különbség még az egymástól legjobban eltérő társadalmak között sem.

Lényeges különbséget találunk azonban, ha azt vizsgáljuk, hogy a különböző társadalmak hogyan viszonyultak az életük fenntartásához nélkülözhetetlen Naphoz.

A Nap tudományos megközelítésben

Napjainkban a Nap eltűnésétől való félelemnek ma már nincs szerepe a társadalmak életének alakításában, és ezért egyre nehezebb ennek kultúraformáló erejét és a vallásos szertartásokban betöltött szerepét megértenünk. De a Nap „újjászületéséhez” kapcsolódó kiemelkedő jelentőségű ünnep a Karácsony, mind a mai napig tartó hatása mégis utal erre.

„Villanyfényes világunkban nem könnyű átlátni a sötétségtől való rettegés kultúraformáló szerepét, bár mindnyájan megérezzük, ha telente, az amúgy is rövid nappalok idején heteken át nem bújik elő a Nap, nem tudunk kimászni a depresszióból. A fényre, melegre törekvés vágya egysejtű kortunk óta zsigereinkben van, s ez a vágy visz bennünket a szellemvilág magasabb régióiba.” (Jankovics Marcell: A Nap könyve. Csokonai Kiadó, 1996, 12.)

Amiért napjainkban a Nappal foglalkozunk, az az ezzel éppen ellentétes félelem. Nem a Nap eltűnése aggasztja a modern társadalom embereit, hanem a Nap egyre inkább veszélyes sugárzása és melege. A bőrbetegségek, a szembetegségek növekedésének aránya, az aszálykárók, a kánikulában növekvő halálesetek száma, mind olyan társadalmi jelenségek, amelyek elkerülhetetlenül a Nap felé fordítják figyelmünket. S úgy tűnik ennek, a félelemnek is kultúraformáló hatása van!

Ezek után nézzük meg, hogy a Természettudományi lexikonban mit olvashatunk a Napról: „A Nap magas hőmérsékletű gázgömb, amelyben az energiát főleg atommag-reakciók

(elsősorban hélium szintézise) termelik. Sugárzása tartja fenn az életet a Földön.” (Természettudományi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 554.)

A Nap központi szerepére utal – szintén tudomány nyelvén megfogalmazva – az is, amit az éghajlat alakításában betöltött szerepéről tudunk. „Az éghajlati rendszer az éghajlatot hosszú távon kialakító és befolyásoló tényezők és folyamatok egymáshoz kapcsolódó, összefüggő együttese. Ennek a rendszernek a fő energiaforrása a napsugárzás, amely az egész rendszert működésben tartja.” (Varga-Haszonits Zoltán: Az éghajlatváltozás mezőgazdasági hatásának elemzése, éghajlati scenáriók. AGRO-21 Füzetek, 2003. 31. szám, 11.)

Ezek a megfogalmazások egészen mások, mint amilyenek a korábbi korok szakmai és vallásos műveiben olvashatunk, de mindegyikben közös vonás, hogy a Nap tartja fenn az életet a Földön. De amíg korábban ez a tudás összekapcsolódott a tisztelettel, mára ez jelentősen megváltozott. Ma a társadalmi normák alakulásában kiemelkedő szerepet játszó tudósokat elsősorban a Nap energiájának hasznosítása foglalkoztatja. Erre utalnak a Környezetvédelmi Lexikonban szereplő címszavak is: Napautó, napcsapda(!), napelem, napenergia, napenergia hasznosítás. Ez alapvető szemléletbeli változás. Ennek a szemléletbeli változásnak néhány következményét mutatjuk be a továbbiakban.

A Nap szerepének csökkenése a társadalom életében

A Nap tisztelete a mezőgazdasági munkát végző emberek között még mind a mai napig – ha nem is olyan intenzitással mint korábban – megfigyelhető. Már a népművészeti motívumok között is kiemelkedő szerepet kapnak a Nap-motívumok. A népmesékben és a díszítő művészetben hol egyértelműen felismerhető módon, hol csak szimbolikus utalásokban tűnik elő a Nap. Ezek közül igen jellegzetes a ház homlokzatán megjelenő sugárzó Nap, vagy a székely kapuk elmaradhatatlan Nap és Hold díszítése, vagy például a sírok kelet felé tájolása. Minderre – itt a részletesebb elemzés nélkül – azért utalok, hogy rámutassak: a természet közelében élő emberek számára nagyobb jelentősége volt magának a Napnak, mint a városi emberek számára.

A figyelmünket fordítsuk inkább arra a különbségre, ami a mindennapi életben máig megfigyelhető a falusias (mezőgazdasági munkát végző) és a városi életforma között. Természetesen e különbségben jelentős szerepet játszott a technikai fejlődés eredményeinek különböző időpontban történő elterjedése is a városokban és a falvakban. Hiszen például – ha késéssel is – a villany, vagy a TV megjelenése és a számítógép elterjedése a falvakban is megváltoztatta az évezredek alatt kialakított, a Nap mozgásához igazodó élet ritmusát.

Néhány példa segítségével mutatom be, hogyan működik az a társadalom, amelyben a Napnak jelentős szerepe van a mindennapi élet alakításában, s hogyan az a társadalom, ahol ennek jelentősége jóval kisebb.

Már a térbeli és időbeli tájékozódásban is jól érzékelhető ez a különbség. Míg a városban élő emberek igen ritkán hivatkoznak egy helymeghatározás esetén a Nap járását jelző égtájakra, a természet közelében élő embernek már pl. a fa északi oldalának felismerése is fontos tájékozódási szempont. De a két életforma közötti különbség még jobban kidomborodik az időbeli tájékozódás összehasonlításánál. Míg a falusi emberek – különösen – a villany bevezetése előtti időkben – napi és éves munkájukat is a Nap mozgásához igazították, addig a városokban ez a kapcsolat egyre gyengébbé vált. Természetesen ez nem szűnt meg, hiszen a városokban is a legtöbben nappal dolgoznak és nyáron veszik ki a szabadságukat. De

fokozatosan nő azoknak az embereknek a száma, akik éjszakai munkát végeznek (elsősorban a szórakoztatóiparnak és a biztonsági őrok számának gyorsütemű növekedése miatt) és az éves munka beosztásban is egyre kevesebb szerepe van az időjárás évszakonkénti változásának. Ezt a változást a „ciklikus” és „lineáris” időszemlélet különbségével írhatjuk le.

„A hagyományos paraszti időszemlélet talán leglényegesebb eleme a ciklikusság, mely sokkal inkább alkalmas a természeti környezet, az évszakok változásának megélésére, megértésére, valamint társadalmi és gazdasági tevékenységeik szervezésére, mint a lineáris időszemlélet...”

A parasztok ciklikus időszemlélete két pilléren alapul, melyek közül az egyik a természet körforgása, a naptári időtartamok (évszakok, hónapok, hetek, napok) folytonosan ismétlődő rendszere köré szerveződő tevékenységek «időbelisége». A parasztok az évet kevésbé a négy évszak szerint osztják fel... nem is a tizenkét hónap az, mely éves időszemléletük alapja, sokkal inkább meghatározó a legjellemzőbb gazdasági tevékenység, mely majd minden esetben két részre tagolja az évet. Az egyik a téli időszak, a másik a nyári (gazdasági) időszak, mely a különböző közösségekben jól meghatározható időpontokban – általában rituális események kísérete választóvonal mentén – váltják egymást.

A hagyományos paraszti ciklikus időszemlélet mellett a 20. század második felében egyre erősebben befolyásolta a falun élők időszemléletét egy más jellegű ciklikusság, illetve linearitás. A hó elejei fizetések rendszere következtében a családoknak rendszerint egy hónapnyi időre kellett beosztaniuk a büdzsét. Az év egyre inkább 12 hónap, semmint két gazdasági szezon alkotta ciklussá vált az emberek szemében. Az alkalmazotti munkakör az egyéni életpálya linearitását erősítette, gondoljunk csak a munkában eltöltött évek számával párhuzamosan emelkedő fizetésekre és az egyre magasabb munkahelyi presztízsre.” (Bali János: A hagyományos paraszti időszemlélet átalakulása a 20. században. In: Kultúra és Közösség, 2000. II–III. szám, 81, 82, 85.)

Ma már kevesen tudják, hogy a mutató óra működése is a Nap és a Hold járását mintázzák. Ezt jelezte néhány órán a kismutató végére helyezett Nap és a nagymutató végére helyezett Hold szimbólum.

E szimbólumok nélkül ez az összefüggés egyre ritkábban jut eszünkbe, s különösen nehéz ennek a kapcsolatnak a felismerése a számkijelzős órák esetében. Azaz elmondhatjuk, hogy a mezőgazdaságból élő emberek még úgy élték életüket, hogy pontosan tudták, hogy „az élet elképzelhetetlen a Nap nélkül”. S mivel tudták, hogy a Nap ereje életeti a növényeket, az állatokat és végső soron őket magukat is, tisztelték és becsülték a Napot.

Ennek a tiszteletnek egyik szép megfogalmazása az a mondat is, amit napnyugtakor mondtak: „Leszentült az Áldott.” E tisztelethez hozzájárult az is, hogy nyaranta megtapasztalhatták a Nap pusztító erejét is.

A városokban élő embereket mindeddig sokkal kevésbé foglalkoztatta az időjárás változása és a Nap napi vagy éves ciklusa. Egyre több olyan eszköz áll a rendelkezésünkre, amely a Nap számunkra zavaró hatásait kiküszöböli, vagy a Nap embert segítő „szolgáltatásait” helyettesíti. (Villany, óra, iránytű, zárt és fűtött közlekedési eszközök, modern fűtéstechikák, klímaberendezések...) Ennek következtében egyre inkább úgy érezhetjük, hogy életünket függetleníthetjük az időjárás változásaitól és a Nap mozgásától. Ennek eredményeként a Nap tisztelete is háttérbe szorult.

A Nap szerepének újrafelfedezése

A Nap-tisztelet háttérbe szorulásának azonban van egy másik jelentős magyarázata is. Ez pedig az a szemléletbeli változás, amely a Nap és az emberek viszonyát alapvetően befolyásolta. Tudjuk, hogy a Napot milyen sok társadalomban istenként tisztelték. Ez az egykori „Napisten” mára „magas hőmérsékletű gázgömbbé változott”. A több évezreden keresztül megszemélyesített Nap ilyen jellegű tárgyiasítása alapvetően megváltoztatta a Naphoz való viszonyunkat is. Mindössze egy csillag (közelebbi csillag) a megszámlálhatatlan csillagok közül. S olyan csillag, amelynek energiáját – mint olyan sok más természeti erőforrásnak – a saját javunkra korlátlanul felhasználhatjuk.

A klímaváltozást olyan hatásnak tekinthetjük, amely arra is utal, hogy az energia felhasználásában új szempontokat is figyelembe kell vennünk, hiszen a Nap melege elleni védekezésért, – végső soron a Naptól származó – növekvő energiafelhasználás (például a klímaberendezések működtetése) tovább rontja az élet lehetőségét a Földön.

Lehetséges, hogy az újfajta veszélyek felismerésének is szerepe van abban, hogy a társadalom egy része nem fogadja el a Nap tárgyiasítását jelentő szemléleti változást.

A Nap-tisztelet több évezredes hagyománya igen erőteljesen tovább él, illetve újjá éled. Ezt jelzi az a néhány új vallási mozgalomban a Nap kitüntetett szerepe. De erre utalnak a gyermekrajzok elemzései is, amelyekben a gyerekek gyakran szemet és szájat rajzolnak a Napnak. Ennek a szemléletbeli változásnak az új megoldására vállalkozott egy csillagász is, aki a következő kérdést fogalmazta meg könyvében:

„Mivel a Nap természetét szeretnénk megismerni, jelenségeit elsősorban abból a szempontból kell sorra vennünk, amely a Nap élő vagy élettelen természetének kérdésében a legfontosabb lehet.” (Grandpierre Attila: Az élő világegyetem könyve. Válasz Könyvkiadó, Budapest, 2002, 62.) Ebben a megközelítésben úgy is megfogalmazhatjuk a jelenlegi klímaváltozást vagy más szavakkal globális felmelegedést, hogy „a Nap haragszik az emberekre”.

A modern társadalmakban a Nap tisztelését a Nap energiájának felhasználására való törekvés és a Nap melegétől és erős, ártó sugaraitól való félelem váltotta fel. A veszélyek elhárítására egyre többet költünk és már megfigyelhetők azok a jelek, amelyeket e félelem társadalom alakító hatásaként is értelmezhetünk. Ezek közé tartoznak például azok a nyár elején megjelenő figyelmeztetések, amelyek viselkedésünk több szempontból történő megváltoztatását javasolják. Vonatkozik ez a táplálkozási, öltözködési, idő-felhasználási és még a bevásárlási szokásaink megváltoztatására is. S ma már egyre több épület ablakában fedezhetjük fel az évekkel ezelőtt még ritka klímaberendezéseket. Elképzelhető, hogy a legeredményesebb és a legkevesebb energiát igénylő védekezés az lenne, ha a mai modern életünk ritmusát is megpróbálnánk egyre jobban a Nap mozgásához igazítani. Ennek egyre több jelével találkozhatunk az emberi életfeltételek változásait legérzékenyebben érzékelő intézményekben: az egészségügyben. Ezt elsősorban a kronobiológiai kutatások eredményeinek köszönhetjük. A kronobiológia egyik kutatási területe a Nap és a Hold emberi egészségre gyakorolt hatása. E kutatások szerint bármennyire is elterjedt a modern társadalmakban a lineáris időszemlélet, az emberek egészségi állapotában bekövetkező változásokban számos olyan jelenség figyelhető meg, amelyekben a ciklikusság kimutatható. Ezeknek a ciklusoknak egy része a Nap (napi és éves) más része a Hold ciklusához kapcsolódik.

Minderről a következőket olvashatjuk egy a kronobiológia eredményeit ismertető és az alvás ritmusát vizsgáló könyvből: „Az egész folyamat tehát úgy fest, mintha belülről is éreznénk, hogy *«hány óra van»*, és ennek függvényében álmósodnánk el, még akkor is, ha előző éjjel egy szemhunyasnyit se aludtunk. A *«belülről»* kifejezés nem metaforikus értelmű: szabályszerű napszakos ingadozásokat írtak le a testhőmérsékletet (Monk, 1991), a hipotalamusz-hipofízis-mellékvese tengely működését és a kortizolszokrécit (Bagdy, Chrousos és Calogero, 1991), a dorsolaterális-caudális dopamintranszmissziót (Paulson és Robinson, 1994), a perifériás norepinefrinszintet (Bemmel, van Smeets és van Diest, 1986), a prolaktinszokrécit (Stroe és Gozariu 1997), a melatoninszokrécit (Lushington, Encel, Dawson, Lack 1995) és más biológiai változókat illetően.

A biológiai és szubjektív - viselkedésszerű - változók szabályszerű napszakos ingadozásai képezik a cirkadián ritmusokat, ez a kifejezés az említett fluktuációk hozzávetőlegesen 24 órás periódusidejét fejezi ki (Kukorelli 1991, Groves és Rebec 1992, Schwartz 1997). (Bódizs Róbert: Alvás, álom, bioritmusok. Budapest, Medicina, 2000, 45.).

Ilyen cirkadián ritmusokat figyelhetünk meg a születések számának alakulásában, a halálesetek bekövetkezésének idejében és néhány betegség előfordulásának gyakoriságában. De a gyógyítás idejének megválasztásában is jelentősége van az időpont megválasztásának. Például az operáció idejének megválasztásában, a pszichés betegségek megelőzésében és kezelésében. Az egyik legújabb irányzat képviselői szerint pedig a gyógyszerek mellékhatása jelentősen csökkenthető, ha a szedés idejének megválasztásánál sokkal jobban figyelembe veszik a Nap mozgását.

Mindezek azért figyelemreméltóak szociológiai szempontból, mert elképzelhető, hogy ez a tudás – azaz a Nap és az ember egészségi állapota közötti kapcsolat egyre részletesebb ismeretek – a társadalom életében is változásokat eredményezhet. Részben a gyógyító szakemberek között következhet be – a mai körülmények között egyre élesebb versenyben – egy az eltérő sikereken alapuló szelekció, másrészt az egyes emberek életesélyeit is befolyásolhatja, hogy saját maga vagy pedig gyógyítója figyelembe veszi-e az ún. cirkadián ritmusok hatását.

Mind a éghajlatváltozás, mind az egészségügyi kutatások eredményei arra utalnak, hogy *életünkben jelentősebb szerepet tölt be a Nap*, mint ahogy azt az elmúlt évszázad közvélekedése és tudományos eredményei alapján gondoltuk.

Az egész társadalom életében jelentős változásokat eredményezne, ha a ma domináns „védekezéses” megközelítés helyett *életünk ritmusát megpróbálnánk a jelenleginél jobban összhangba hozni a Nap mozgásával*. Ennek azonban fontos előfeltétele lenne a Napnak „mint az élet forrásának” – a mai kor szellemiségének megfelelő – tisztelete. Egy ilyen „ritmusváltás” lenne a leghatékonyabb megoldás az egészségünket és életünket elsősorban nyáron fenyegető veszélyek elkerülése érdekében. Kutatásunkban, éppen ezért a biztonságos napozás szabályainak megismertetése mellett erre a *ritmusváltásra és a Nap tiszteletére helyeztük a hangsúlyt*.

A KUTATÁS MENETE

Mivel a kitűzött cél az egészség megőrzése, kidolgoztuk a „Biztonságos napozás” elnevezésű a programot, amelynek a széleskörű megismertetésében a Magyar Vöröskereszt nyújt

segítséget. A „Biztonságos napozás” program szakmai elismerését jelentette, hogy az Egészségügyi Minisztérium illetékes főosztályvezetője is támogatásáról biztosította ezt a programot, s ezt a támogatást maga az Egészségügyi Miniszter egy levélben is megerősítette 2006-ban. 2007-ben pedig a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium támogatta az ultraibolya sugárzásokra vonatkozó adtok nyilvánosságra hozását.

A program megvalósítása során szoros kapcsolatot alakítottunk ki az Országos Meteorológiai Szolgálat munkatársaival (ahol az ultraibolya sugárzások erősségét hivatalosan mérik), az Országos Közegészségügyi Intézettel (ahol, kérésünkre, a hőségriadóhoz kapcsolódóan a UV-riadó tervét kidolgozták) és számos olyan orvossal – elsősorban a Semmelweis Egyetem Bőr-és Nemikórtani és Bőronkológiai Klinika orvosaival – akik az erős napsugárzás miatt kialakuló betegségeket gyógyítják. A szakmai együttműködés ezen kívül kiterjedt más szakterületek képviselőivel kialakított együttműködésre is, amelyről a későbbiekben még részletesebben írok..

Munkánkat nagymértékben segítette az is, hogy 2006-ban Londonban meglátogattam az ott kidolgozott hasonló – Sunsmart elnevezésű - program vezetőit, akik a tapasztalatokat és az elkészített anyagokat átadták és további támogatásukról biztosítottak.

A Budapest Gyógyfürdői és Hévízei RT-vel a tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. A megfogalmazott javaslatot, mely szerint az Óbudai Önkormányzat területén lévő három strand közül az egyikben indítsunk közösen egy a strandolók egészségére is figyelő programot, nem támogatták.

AZ EDDIG MEGTETT LÉPÉSEK

Vác

Az önkormányzat környezetvédelmi bizottságának vezetőjével többször tárgyaltam egy városi program kidolgozásának lehetőségeiről. A kialakuló együttműködés keretében szervezett konferencián – amelyet Vác polgármestere Bóth János nyitott meg – Mika János meteorológus és Antal Z. László szociológus tartott előadásokat az éghajlatváltozásról és annak várható társadalmi következményeiről. Nyár elején Dr. Páldy Anna, az Országos Közegészségügyi Intézet igazgató helyettese és Antal Z. László tartott előadást az éghajlatváltozás egészségügyi kockázatairól és a biztonságos napozás szabályairól. Mindkét eseményről a városi TV is tudósított. A Magyar Vöröskereszt helyi szervezetének vezetője és a városi ÁNTSZ vezetője vállalták, hogy közreműködnek a városi program megvalósításában és eljuttatják a gyermekintézményekbe a szülőknek szóló leveleket és a gyermekeknek készített szórólapokat. A levelek és a szórólapok elkészültek, s már a gyermekintézmények vezetőinek is kiküldtük az erről szóló levelet, de a pályázati pénzek nem érkeztek meg az iskolai év befejezése előtt, s ezért a leveleket és a szórólapokat nem tudtuk kinyomtatni.

Mohács

Az önkormányzat vezetői a velük történt személyes találkozó alkalmával támogatták a megfogalmazott elképzeléseket. 2006-ban három előadást tartottam Mohácson. Kettőt a városi gimnáziumban, egyet pedig a szakmunkásképző intézetben. A Magyar Vöröskereszt helyi szervezetének vezetője szintén segítette a munkánkat és előkészítette a szülőknek szóló

levelek és szórólapok szétosztását, amelyre azonban az előzőekben említettek miatt itt sem került sor.

Óbuda

Az önkormányzat környezetvédelmi bizottság elnöke és az e kérdésekben illetékes polgármester-helyettes is támogatásáról biztosította a programot. Óbudán a szakrendelő igazgatójával és a bőrgyógyászati osztály vezetőjével is többször tárgyaltam az Óbudán induló program megvalósításának körülményeiről, s mindketten fontosnak tartották és támogatták az elképzeléseket. A Magyar Vöröskereszt helyi szervezetének vezetője és egy e kérdéssel foglalkozó pedagógus segített volna az iskolai programok elindításában, de az előkészítő munkának – az említett okok miatt –, itt sem lett folytatása.

Magyar Vöröskereszt

A Magyar Vöröskereszttel közösen a három helyi program előkészítése mellett két országos programot is elindítottunk.

Jövő Háza

2006. május 13-án egy sajtótájékoztatót tartottunk, amelyben a közös programunk célkitűzéseit ismertettük. Május 15-én, szombaton délután indult el a 9 szombaton délutánonként tartott előadássorozat, amelyet orvosi állapotfelmérés követett. Mind a sajtótájékoztatónak, mind a programoknak kedvező sajtóvisszhangja volt. Ezeken a fórumokon is elhangzott, hogy ez az MTA Szociológiai Kutatóintézete és a Magyar Vöröskereszt közös programja.

Honlap indítása

Hosszas előkészületek után 2006. június elején elindult a www.napsugarzas.hu honlap. A honlap legfőbb értéke, hogy erre a nyárra egyedül ezen a honlapon volt hozzáférhető az egész országra másnapra vonatkozó UV előrejelzés. Az Országos Meteorológiai Intézettel kötött szerződés alapján minden nap elküldték azt a térképet, amelyen egy színskála alkalmazásával jelölték a másnapra várható értékeket.

A honlapról az MTI részletes közleményt jelentetett meg, amelyről aztán több napilap és sajtóorgánium is beszámolt. Ezt követően a honlap látogatottsága jelentősen megnőtt, s a nyár végére meghaladta a 12 ezret. A honlap szakmai részét az MTA Szociológiai Kutatóintézet készítette elő és a Magyar Vöröskereszt működtette, amelyhez egy sikeres pályázat (NCA) segítségével külön támogatást kapott. A kutatási terület bővítése lehetőséget teremtett arra, hogy a kérdés iránt lakossági érdeklődésről visszajelzést kapjunk, amelyekre a városi programokban – a források szűkössége miatt – mérsékeltebbek voltak a lehetőségek.

Országos Meteorológiai Szolgálat

A tavaszi és a nyári hónapokban intenzív együttműködés alakult ki a OMSZ - szel. Ennek keretében kaptuk naponta az ultraibolya sugárzásról előrejelzéseket. De ennek az együttműködésnek és határozott kérésünknek köszönhető, hogy az OMSZ által készített időjárás jelentésekben (TV-ben és a rádióban) nyár közepétől már szerepeltek az ultraibolya sugárzásokra vonatkozó információk is. Az együttműködési szerződésünket – egy

adománynak köszönhetően – 2007-ben is megkötöttük. Ennek keretében Magyarországon először az aktuális UV értékek is nyilvánosságra kerültek. Ennek köszönhetően megkezdett kutatásunk – amelynek eredményei csak hosszútávon érvényesülhetnek – a kutatási idő befejezése és a rendelkezésünkre álló források felhasználása után is folytatódik.

Szakértői bizottság

A társadalmi rugalmasság növelésében fontos szerepe van az e kérdéssel foglalkozó szakembereknek. A szakemberek közötti szervezett együttműködés kialakulása és a tudományos eredmények széleskörű megismertetése céljából javasoltuk az MTA Főtitkárának egy új az ózonréteg elvékonyodása miatt kialakult helyzettel foglalkozó tudományos bizottság létrehozását.

A gyermekek védelme

Több hasonló céllal működő nemzetközi szervezet (WHO, Sunsmart UK) tapasztalatai és hazai szakemberek közreműködésével kidolgoztunk egy iskoláknak szóló „Biztonságos napozás” című oktatási DVD-t. (Szerkesztette Antal Z. László) Az oktatási anyagot bemutattam a Magyar Vöröskereszt Bázisiskoláiban dolgozó pedagógusoknak tartott összejövetelén. Az ő oktatásban szerzett tapasztalatainak felhasználásával készült el a végleges változat, amely ezután felkerült a honlapunkra, s ma már minden érdeklődő számára hozzáférhető. Az oktatási anyagban a személyre szóló tanácsok mellett az is olvasható, hogy mit tehet egy intézmény a gyermekek és a pedagógusok egészségének védelme érdekében. A Magyar Vöröskereszt 145 Bázisiskolában és 200 ökoiskolában és számos más iskolában már ebben az évben bemutatták ezt a programot.

A program folytatása

2007 nyarán folytattuk a tavaly elkezdett munkát, amelynek célja alakosság tájékoztatása és a rugalmas társadalmi válaszok segítése. Ezért ebben az évben is nyilvánosságra hoztuk az OMSZ-től kapott UV adatokat. Két plakátot készítettünk (egyet a felnőttek és egyet a gyerekek részére) a biztonságos napozás szabályairól, amelyet több helyen is kítettünk. A Magyar Vöröskereszt 45 balatoni strandon tájékoztatja a fürdőzőket a kialakult új veszélyes helyzetről és a szükséges védekezési módokról. Kutatásunk keretében Dr. Páldy Anna közreműködésével elkészült az UV riadó terve, amely már ezen a nyáron több napon keresztül életbe is lépett. A következő évben pedig a szabadban dolgozók védelme és tájékoztatása érdekében dolgozzuk ki a program következő részét.

Feltételezésünk szerint az eddig kidolgozott és alkalmazott programok segítenek a társadalmi rugalmasság növekedésében. Mindez egy több éves munka első lépéseinek tekinthető, amelyet az MTA és MEH támogatásának köszönhetően kezdhettünk el. A támogatás befejezése után a megkezdett munka folytatódik, amelynek eredménye hosszútávon a betegségek csökkenése és a társadalmi rugalmasság feltételeinek jobb megismerése lehet.

AZ IPARI TEVÉKENYSÉGBŐL SZÁRMAZÓ SZÉN-DIOXID HOSSZÚ TÁVÚ ELHELYEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI MAGYARORSZÁGON

Fancsik Tamás, Török Kálmán, Törökné Sinka Mariann; Szabó Csaba; Lenkey László
(ELGI, ELTE, MTA–ELTE)

Vezetői összefoglaló

Az elsődleges meghatározások alapján, Magyarországon ipari eredetű szén-dioxid elhelyezése tekintetében hosszú ideig komoly kapacitások állnak rendelkezésre. *Magyarország* tehát szén-dioxid befogadás szempontjából *rendkívüli adottságokkal rendelkezik, ami – tekintettel a nemzetközi egyezményekben előírt szűkülő kibocsátási lehetőségekre – komoly gazdasági potenciállá fejleszthető.* Ennek megvalósulásához azonban, az európai lépésekkel összhangban, további részletes kutatásokra, valamint megfelelő jogi és gazdasági (motivációs) környezetre van szükség.

BEVEZETÉS

Az ipar által a levegőbe kibocsátott szén-dioxid mennyiségének csökkentése egy globális környezetvédelmi problémának, sőt talán nem túlzás, ha úgy fogalmazunk, hogy egy globális környezeti katasztrófa megelőzésének elengedhetetlen feltétele. Egyre többen értékelik például a sarki jég olvadását, a melegedő tengervíz hőtágulása miatti tengerszint emelkedést, bizonyos természeti katasztrófák (pl. tornádók) egyre szaporodó számát a kezdődő klímaváltozás intő jeleiként, amely jelenségek egyik legfőbb kiváltó okaként az üvegházhatású gázok, és ezen belül is legfőképpen a szén-dioxid kibocsátás növekedését jelölik meg.

Már több mint száz évvel ezelőtt, egy svéd kémikus, Svante Arrhenius felhívta a figyelmet a CO₂ kibocsátás által előidézett légköri felmelegedés lehetőségére, amit ma már a tudomány az üvegházhatás jelenségével magyaráz. A napsugárzás infravörös komponensének zöme csapdázódik a légkör hatására, amelynek köszönhetően Földünk éves középhőmérséklete 16°C körül alakul. (E nélkül az átlagos hőmérséklet -18°C lenne.) Amennyiben az üvegházhatású gázok, köztük a szén-dioxid mennyisége a légkörben megnövekszik, az infravörös sugárzás csapdázódása jelentősebbé válik, ami globális hőmérséklet-emelkedéshez vezet.

Az üvegházhatású gázok, így a szén-dioxid kibocsátásának csökkentése tehát stratégiai jelentőségű probléma az egész világ (elsősorban a nagy kibocsátók) és így Magyarország számára is, amely megoldására vonatkozó célkitűzések, feladatok számos nemzetközi egyezményben rögzítve lettek. Ehhez kapcsolódóan a feltételezett éghajlatváltozás hatásainak széleskörű vizsgálatára hazánkban is vannak már kezdeményezések (pl. MTA–KVVM VAHAVA-projekt, KVVM-háttéranyagok: www.kvvm.hu/szakmai/klima).

A szén-dioxid emisszió csökkentésére több lehetőség kínálkozik, mint például az energiafelhasználás hatékonyságának növelése, atomenergia, vízi-, illetve alternatív energiatermelés, vagy a szén-dioxid földalatti elhelyezése. Ez utóbbi eljárás alap gondolata a szénhidrogének másodlagos, harmadlagos kitermelése során született meg, nevezetesen szén-dioxidot sajtolnak a rezervoárba, ami – helyet cserélve a szénhidrogénnel – kihajtja azt, míg a

szén-dioxid a földalatti térben marad. Ezen alapgondolat általános alkalmazhatóságának vizsgálatára több nemzetközi szervezet alakult, amelyekben Magyarországot a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet képviseli. Ennek a stratégiai jelentőségű technológiának a vizsgálatát, hazai sajátosságokhoz illeszthető alkalmazhatósági elemzését tűzte ki célul a Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia közös stratégiai pályázata által finanszírozott konzorcium, melynek keretében vizsgáljuk és értékeljük a magyarországi szén-dioxid földalatti elhelyezésének lehetőségeit hazánk jelenlegi földtani-geofizikai ismertségének tükrében. A konzorcium vezetője a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet, tagjai az MTA–ELTE Geofizikai és Környezetfizikai Kutatócsoportja és az ELTE Környezettudományi Koordinációs Kutató Központja.

A szén-dioxid elhelyezés kérdése számos, rendkívül összetett problémát vet fel, tekintve, hogy mindössze tíz éve kezdtek e témában, nemzetközi egyezmények szintjén stratégiai célokat kitűzni a világ fejlett országai saját maguk számára.

Jelen dolgozatunkkal a magyarországi stratégiai célok kitűzéséhez és megvalósításához szeretnénk hozzájárulni. Ennek keretében bemutatjuk a közelmúltban megkötött nemzetközi egyezményeket és az azokból adódó kötelezettségeket, illetve az elhelyezés technológiai, valamint jogi vonatkozásait. A továbbiakban kitérünk az előzőekhez kapcsolódó – megítélésünk szerint – leginkább hangsúlyos stratégiai és tudományos problémákra. Megoldási javaslatainkat is ismertetjük, melyek elsősorban a földtudományi és a környezetvédelmi feladatokat érintik. Megbecsüljük Magyarország tárolókapacitását, valamint áttekintjük a szén-dioxid kereskedelemmel összefüggő kérdéseket, problémákat. Végül egy lehetséges cselekvési terv felvázolásával mutatjuk be a hatékony szén-dioxid elhelyezéshez vezető út legfontosabb állomásait.

NEMZETKÖZI EGYEZMÉNYEK, KIBOCSÁTÁSI HELYZETKÉP

A tudományos eredmények és megállapítások, illetve a környezetvédelmi mozgalmak hatására világossá vált, hogy az emberi beavatkozás, ezen belül is az ipar által a környezetünkre gyakorolt káros hatás beláthatatlan következményekkel járhat már a közeli jövőben is. Erre reagálva, a fejlett országok aktív részvételével a különböző káros anyagok kibocsátását limitáló nemzetközi egyezmények születtek. Ez a folyamat vezetett el végül a szén-dioxid- piac kialakulásához és kereskedelemhez, hiszen a Föld légkörének CO_2 befogadó képességével, mint korlátozott természeti adottsággal kell számolnunk. Ez utóbbi felismerés miatt született meg a nemzetközi összefogás és a különböző egyezmények.

Nemzetközi egyezmények és együttműködések

A fosszilis tüzelőanyagok nagymértékű felhasználása és a levegő CO_2 tartalmának rohamos növekedése előrevetíti a globális klímaváltozás lehetőségét, felhívva a figyelmet a légköri szennyezések veszélyeire. Ezért már 1972-ben az ENSZ Stockholmi Konferenciáján sürgették a légkörbe jutó üvegházhatású gázok és az éghajlatváltozás összefüggéseinek vizsgálatát.

A múlt század elejétől az ipari termelés szinte robbanásszerű fejlődésének és ezzel együtt az ipari gázok, közöttük is elsősorban a halogénezett freonok mind fokozottabb kibocsátásának az első komoly következménye az ózonréteg részleges elvékonyodása, pusztulása volt. Ezt felismerve, az 1987-es Montreali Jegyzőkönyv tiltotta be a halogénezett freonok használatát.

1988-ban megalakult az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (Intergovernmental Panel on Climate Change; IPCC). A szervezet feladata, hogy értékelje a klímaváltozás szempontjából fontos tudományos, technikai, gazdasági és társadalmi információkat és azok lehetséges hatásait. 1992-ben az ENSZ Rió de Janeiróban tartott konferenciáján elfogadták az Éghajlatváltozási Keretegyezményt (UNFCCC), amely nem tartalmazott sem konkrét kötelezettségeket, sem határidőket.

1997-ben a Kyotoi Egyezmény keretében megállapodás született a fejlett országok CO₂ emissziójának csökkentéséről, de a jegyzőkönyvet többek között az Egyesült Államok, Ausztrália és Oroszország sem ratifikálta. Az egyezmény keretében az azt aláíró 38 ország vállalta, hogy az üvegházhatású gázok kibocsátását 2012-re visszaszorítja a fejlett piacgazdasági rendszerrel rendelkező országok esetében az 1990-es évek szintjére. A piacgazdasági rendszerre frissen áttért, volt szocialista országok, az egyezmény értelmében egy megállapított bázisév CO₂ (és egyéb üvegházgázok, mint CH₄, NO_x, fluorokarbon vegyületek, SF₆) kibocsátásának 5%-ával történő csökkentést vállalnak. A megállapodás felveti a CO₂ kereskedelmet, azonban az egyezmény vállalásait teljesíteni képtelen országokkal szemben nem fogalmaz meg büntetési tételeket.

A szén-dioxid emissziójának csökkentése tekintetében kiemelt jelentőségű a földalatti térrészben történő elhelyezés lehetősége, amely mára világviszonylatban is stratégiai jelentőségű megoldásként szerepel a kibocsátók megítélése szerint is. Ezen lehetőség vizsgálatát olyan nemzetközi együttműködések keretében vizsgálják a világ geológiai szolgálatai, mint a CASTOR vagy az EU Geocapacity programja, amelyekben hazánkat a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet képviseli, az utóbbiban a közép-európai projekt vezetőjeként van jelen.

Helyzetkép az Európai Unióban

Jelenleg az európai kontinens a világ ÜHG kibocsátásának 12–15%-át adja, ami összességében nem jelentős, de ennek ellenére az EU kiemelt fontossággal kezeli a Kyotoi Egyezményben foglalt irányelveket. Az Európai Bizottság 2007. január 10-én bejelentette, 2007. március 9-én elfogadta az üvegházhatású gázok összeurópai szintű kibocsátásának az 1990-es szinthez képest legalább 20%-os visszafogását a következő 13 éves időtávban (Európai Energiapolitika (COM (2007) 1; SEC (2007) 12.). Ennek érdekében gyorsan és rövid határidőn belül (még az idén) több jogszabályt meg kell alkotni (a jogalkotási folyamat már elkezdődött).

Az Európai Parlament és a Tanács 1600/2002/EK határozatában elfogadott ún. Hatodik Közöségi Környezetvédelmi Akcióprogramban az éghajlatváltozást cselekvési prioritásként határozza meg és előírja a közöségi szintű kibocsátási kereskedelmi rendszer 2005-ig történő létrehozását, beleértve a szankcionálást is. Ezzel az előírással egyben egy piacot hozott létre, amely ösztönző lehet a szén-dioxid emisszió csökkentést megoldó komplex ipari technológiák, mint ezen új piacra felépülő új „ipari szegmens” fejlesztésére, finanszírozására is.

Az üvegházhatású gázok kibocsátás-csökkentésének meghirdetett programja a környezetvédelmi célok elérésén túl további lehetőséget jelent, nevezetesen jelenleg marginális vagy új iparágak előretöréséhez és a hozzájuk kapcsolódó piacok kialakulásához, megerősödéséhez vezet. Ilyen a CO₂ földalatti elhelyezésével kapcsolatos piac a kvótakereskedelmi rendszerrel együtt, az energiahatékonyságot kiszolgáló, illetve az

alternatív energetikai (nukleáris, hidrogén, szél, napenergiára alapozott stb.) iparágak és kapcsolódó piacaik. A jelentős gazdasági potenciál – mind a piac szereplői, mind az egyes tagországok közigazgatási rendszereit irányítók részéről – komoly aktivitást eredményezett a közelmúltban, különös tekintettel a CO₂ emisszió-csökkentés vonalán.

Magyarországi helyzetkép

Magyarország a Kyotoi Egyezmény aláírásával kötelezte magát, hogy az 1985–1987-es időszakhoz képest a 2008–2012-es időszakra 6%-os mértékben csökkenti az ÜHG kibocsátást. Eszerint Magyarország 2012-es ÜHG kibocsátása nem haladhatja meg a 113 Mt-át. A 2003-as adatok szerint Magyarország éves CO₂ kibocsátása 80 Mt volt és az előrejelzések alapján 2012-re nem fogja meghaladni a 97,2 Mt-át. Az Európai Bizottság 2007. márciusi határozata a 20%-os kibocsátás-csökkentésről és a 2008–2012-es kibocsátási tervek drasztikus csökkentése azonban cselekvésre ösztönző, intő jel lehet az elemzők szerint.

Az ÜHG-k legnagyobb kibocsátója jelen pillanatban az energetikai ipar. A teljes CO₂ kibocsátás 33%-áért felelős, ezt követi a nehézipar 25%-os részesedéssel. Ez alól csupán az atomenergetika, illetve egyes alternatív energiaforrások jelentenek kivételt.

A Paksi Atomerőmű üzembe helyezésétől (1987) számítva még 50 évig, azaz 2037-ig működhet a megvalósíthatósági tanulmányok alapján. 2037 után az atomerőműből származó energiahányad valószínűleg nem lesz pótolható tisztán alternatív energiaforrásokból. Amennyiben a jelentkező energiahányt fosszilis energiahordozókat alkalmazó erőművek beiktatásával oldanánk meg, az évente több mint 10 Mt CO₂, illetve 0,65 Mt N₂O kibocsátással járna, ami 1/3-a a 2006-ban, a teljes magyar ipar számára kiosztott CO₂ egyenértékű ÜHG kibocsátásnak, 1/10-e a 2012-es magyar vállalásnak.

A Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia megfogalmazott célkitűzései alapján az ország energiafogyasztása 2020-ig 20%-kal csökkenne, az alternatív energiahordozók alkalmazása pedig 2008-ig a mai 2%-os részesedésről 3,6%-ra, majd 2020-ra 10–15%-ra növekedne. Ha a megújuló forrásokból való energiatermelést maximálisan fejlesztenék, akkor is 2040 körül az igényeknek legfeljebb 20 százalékát tudnák e módszerrel fedezni. Ezen belül például a geotermikus energiavagyon megfelelő kiaknázása számottevően hozzájárulhat a hazai energiaigény kielégítéséhez. A közvetlen hőhasznosítás, tehát a hőszivattyús és a geotermikus erőművi megoldások a hazai energiaszükséglet kb. 10–15% -át tudná fedezni.

Összességképpen az látszik, hogy az energetika oldaláról rövid és középtávon nem számíthatunk kibocsátás-csökkenésre, de középtávon elképzelhető olyan forgatókönyv is az iparághoz kapcsolódóan, amely emisszió-növekedést eredményez. A szén-dioxid kibocsátás csökkentésének alternatív megoldására irányuló igény tehát mindenképpen jelentkezik ezen a vonalon. Ezt tükrözi az európai szén-ipar képviselői és az Európai Unió által 2006. október 10-én kötött megállapodás is, melynek értelmében fel kell gyorsítani a „tisztá szén” technológiák kifejlesztésének és kereskedelmi használatba történő bekerülésének folyamatát és 2015-re, az ipar és az európai szabályozás összefogásával már számos nagyméretű demonstrációs projektnek kell futnia Európában. Továbbá, már korábban, akár 2010-re, minden újonnan épült széntüzelésű erőműnek „leválasztásra kész” módon kell készülnie, hogy a később kereskedelmi gyakorlatban is bevezetendő CO₂ leválasztás és földalatti elhelyezés technológia egyszerűen hozzáilleszthető legyen.

A SZÉN-DIOXID FÖLDALATTI ELHELYEZÉSÉNEK TECHNOLÓGIAI ELEMEI

A szén-dioxid földalatti tárolókban történő elhelyezése több lépésből álló komplex műszaki feladat, nevezetesen a kibocsátott füstgáz egyéb komponensektől történő megtisztítását követően a szén-dioxidot megfelelő, az elhelyezésre alkalmas koncentrációjú, hőmérsékletű és nyomású állapotba kell hozni, a tárolóhoz el kell szállítani és egy – előzetesen földtani, környezetvédelmi szempontból bizonyíthatóan – alkalmas tárolóban el kell helyezni. A felsorolt technológiai elemek kidolgozottsága, fejlettsége határozza meg az elhelyezés költségviszonyainak jelentős részét. Tekintettel arra, hogy a földtani közeg igen jelentős mennyiségű szén-dioxidot képes befogadni, ezért a költséghatékony és biztonságos elhelyezési technológia kifejlesztése az egyik kulcsa a nagy volumenű emisszió csökkenés elérésének.

Dúsítás és leválasztás

A hatékony CO₂ elhelyezés alapkövetelménye, hogy a CO₂ gázt minél nagyobb tisztaságban el tudjuk különíteni az egyéb füstgázoktól, illetve a nem káros gázoktól (N₂, O₂, H₂O). A CO₂ füstgázból történő leválasztásának többféle módja van, amelyek közül a leggazdaságosabbnak az üzemanyag-égetés utáni, az üzemanyag-égetés előtti, illetve az oxigénes dúsítás látszik a jelenlegi szinten. A dúsítás és leválasztás technológiai folyamata dolgozatunk célkitűzésén kívül esik ezért ezzel részletesen nem foglalkozunk.

A CO₂ szállítása a kibocsátóktól a lerakókig

A CO₂ leválasztása után szárazjégként, vagy hidrátként tartálykocsikban, vonatokon, tankhajókon, vagy nagy mennyiségben fluid állapotban csővezetékeken szállítható. Ha egy 500 MW teljesítményű széntüzelésű erőművet veszünk alapul, óránként 400 tonna CO₂ kibocsátással, az napi 9600 t CO₂-t bocsát a légkörbe. Ennek 10%-os mérséklése esetén napi 960 t CO₂-t kell elszállítani a kibocsátótól a lerakókig, adott esetben akár több száz kilométerre. Ez kizárja a tartálykocsi, illetve a vasút alkalmazását hosszabb távon és limitálja pl. a folyami tankerek alkalmazhatóságát is. Csővezetéken történő CO₂ szállítást pillanatnyilag az Egyesült Államokban és Kanadában végeznek, évente 30 Mt CO₂-t szállítanak 300 km-es távolságba. Költségeit tekintve a vezetékes szállítás 1,24 USA centbe kerülne km-enként a megfelelő infrastruktúra kiépítési költségei nélkül.

A CO₂ földalatti elhelyezése és tárolása a nemzetközi gyakorlatban

CO₂ lerakásra és geológiai korokon (100 000 év) keresztül történő tárolására közetbe sajtolására az alábbi geológiai környezetek alkalmasak:

- mélyóceáni medencék aljzata,
- sódómok,
- kimerült kőolaj és földgáztelepek,
- gazdaságosan már nem hasznosítható széntelepek,
- mélyen fekvő sós vizes rétegek,
- bazaltos illetve ultrabázisos kőzetek.

Magyarországi tárolás esetén az első két megoldás természeti, földrajzi és/vagy földtani adottságaink miatt, az utolsó pedig kis tárolókapacitása miatt számít jó megoldásnak.

A CO₂ beinjektálása kimerült kőolaj- és földgáztelepekbe

A kőolaj és földgáz rezervoárok olyan geológiai képződmények, ahol a nagy átjárhatóságú (azaz permeábilis) közestesteket kis átjárhatóságú fedőképződmények takarják. A tároló szivárgásmentességét garantálja, hogy ugyanezek a képződmények évmilliókig meg tudták akadályozni a kőolaj és földgáz felszínre törését. A földtani vizsgálatok tárgyát képezheti, hogy a kitermelés során a tároló és a fedő nem károsodott-e, illetve a szén-dioxid és a tároló képződmény közötti kémiai átalakulások milyen hatással lehetnek a tároló hosszútávú stabilitására. A költségeket csökkenti, hogy a területről a korábbi földtani kutatás eredményei rendelkezésre állnak, valamint a meglévő kőolajipari létesítmények, berendezések egy része felhasználható.

A kőolajtelepek esetén CO₂ beinjektálással nagyobb kitermelési hányad érhető el. A világon jelenleg kísérleti jelleggel több helyen injektálnak CO₂-t kőolaj és földgáztározókba: pl. a CASTOR projekt keretében Ausztriában (Atzbach-Schwanenstadt), Hollandiában (K12b), Norvégiában (Snøhvit), a CO₂-SINK projekt keretében Németországban (Ketzin), a Weyburn projekt keretében Kanadában, Algériában (In Salah), valamint az Otway projekt keretében Ausztráliában. Magyarországon a MOL RT, illetve jogelődje is használ évtizedek óta nem ipari eredetű szén-dioxidot a szénhidrogén telepek jobb kiaknázására (pl. Budafa, Nagylengyel).

A CO₂ beinjektálása (gazdaságosan már nem hasznosítható) széntelepekbe

A szén nagy fajlagos felülete miatt a szén anyag könnyen tudja adszorbeálni a CO₂-t és egészen a bányai megnyitásáig tárolni képes. A CO₂ emellett képes kiszorítani az eddig tárolózkodott metánt, tehát a beinjektálásból gazdasági haszon származhat. A kellő tárolókapacitás kialakításához azonban esetenként a szénrétegeket össze kell zúzni, hogy jól áteresztők legyenek a gáz számára.

Az utóbbi két évtizedben az Amerikai Egyesült Államokban sikeresen alkalmazták ezt a módszert és 1996-ban már évi 28 millió m³ metánt termeltek 6000 kútból. Az így kitermelt metán több, mint 5%-át teszi ki az USA évi földgáztermelésének.

A CO₂ beinjektálása mélyen fekvő sós vizes rétegekbe

Mivel a mélyen fekvő sós vizes formációkban tárolt víz a sótartalma miatt ivóvíznek nem használható, potenciális szén-dioxid tárolóként vehető figyelembe, ha:

1. elég nagy a porozitása valamint a kiterjedése ahhoz, hogy elegendő mennyiségű szén-dioxidot tároljon,
2. eléggé elszeparált az ivóvízként használható vízbázistól,
3. alacsony permeabilitású fedője van, ami megakadályozza a szén-dioxid felfelé való szivárgását.

Példaként említhetjük, hogy az Északi tenger norvégiai részén kitermelt, 10-15% szén-dioxidot tartalmazó földgázt tisztítják és kb. 1000 m mélyen fekvő sós vizes rétegekbe préselik. A beszorított szén-dioxid mennyisége kb. 1 millió tonna/év. A projekt 1996 óta működik. (Sleipner West Gas Field projekt, Statoil és IEA Greenhouse Gas R&D Program). A gázmező teljes letermeléséig várhatóan mintegy 20 millió tonna szén-dioxidot fognak így módon tárolni.

A formáció, amelybe a szén-dioxidot beinjektálják egy sós vízzel telített konszolidálatlan homokkő kb. 800–1000 m-rel a tenger felszíne alatt. A homokkőben vékony agyagrétegek vannak, melyek befolyásolják a beinjektált szén-dioxid mozgását. A formációnak igen nagy a tárolókapacitása (1–10 GtCO₂). A formáció teteje regionális értelemben viszonylag lapos, a fedője egy vastag agyagpala réteg.

HAZÁNK ADOTTSÁGAI A CO₂ ELHELYEZÉSÉNEK TERÜLETÉN

Magyarország potenciálisan a kimerült kőolaj- és földgáztárolók, valamint mélyen fekvő sósvízes rétegek kihasználásával tudja megoldani szén-dioxid tárolási problémái zömét, továbbá jelentős perspektívái vannak a kimerült, illetve gazdaságosan nem kitermelhető mélyszinti szénbányák tározóvá alakítása esetén. Ez utóbbi esetben a költségeket csökkentheti a felszabaduló és kitermelhető metán hasznosítása. Amennyiben a rendelkezésre álló földtani – geofizikai információk alapján megbecsüljük az említett földtani objektumok tárolási lehetőségeit, hazánk egy új természeti erőforrás-ellátottságára kapunk adatot – tekintve, hogy a szén-dioxid befogadásra alkalmas közeg gazdasági, pénzügyi versenyelőnyt jelenthet a hazai, jelentős emisszióval rendelkező ipari termelők számára.

Magyarországi tárolókapacitás becslése

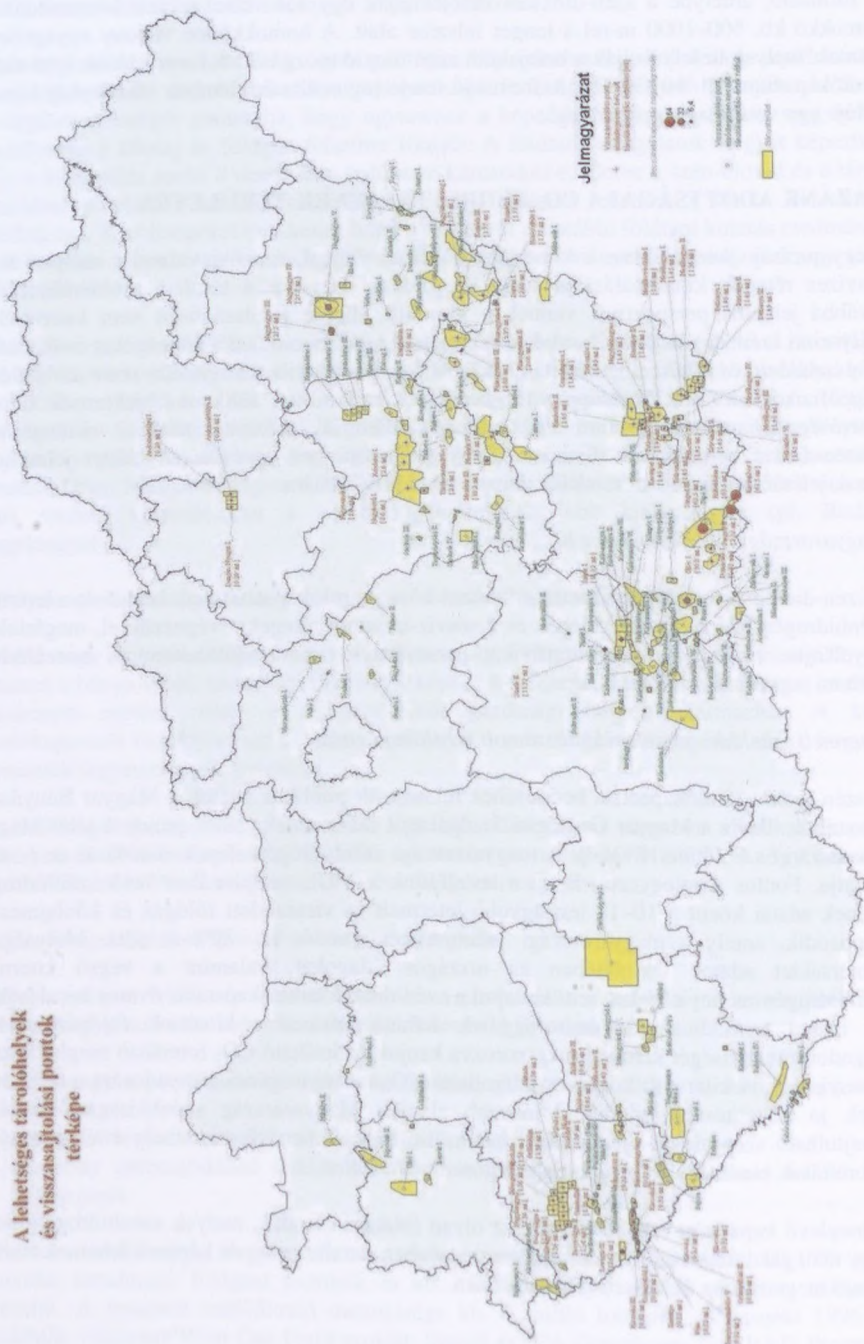
A szén-dioxid befogadására alkalmas földtani közeg tárolókapacitásának becslését a letermelt szénhidrogén telepek, a széntelepek és a sós víz-tartalmú rétegekre végezzük el, megfelelően figyelembe véve a fizikai, közetfizikai paramétereket és a nyilvánosan is hozzáférhető földtani – geofizikai információkat.

Letermelt szénhidrogéntelepekből számolt tárolókapacitás

A szén-dioxid tárolókapacitás becsléséhez felhasznált publikus adatok a Magyar Bányászati Hivaltól, illetve a Magyar Geológiai Szolgálattól származnak (2007. január 1-jétől Magyar Bányászati és Földtani Hivatal). A magyarországi szénhidrogéntelepek eloszlását az 1. ábra mutatja. Fontos megjegyezni, hogy a becslésünk a MOL tulajdonában levő szénhidrogén telepek adatai közül a 10–10 legnagyobb letermelt és visszaadott földgáz és kőolajmezőre alapozódik, amely a magyarországi szénhidrogéntermelés kb. 80%-át adta. Mélység és hőmérséklet adatok tekintetében az országos átlagokat, valamint a végső kitermelt szénhidrogén-mennyiségeket vettük alapul a szén-dioxid tároláskapacitás óvatos becsléséhez. Az ismert termodinamikai összefüggések felhasználásával a kitermelt földgáz m³-ben megadott mennyiségét kettővel megszorozva kapjuk a tárolható CO₂ tonnában meghatározott mennyiségét. A kitermelt kőolaj és a tárolható CO₂ mennyiségének hányadosára a 0,5 körüli érték jó közelítésnek adódik. Mindezek alapján Magyarország szénhidrogén tárolóiba besajtolható szén-dioxid mennyisége 469 millió tonnára becsülhető, amely érték a további finomítások eredményeképpen még jelentősen növekedhet.

A meglevő kapacitást tovább növelik az olyan földtani csapdák, melyek szénhidrogént nem, vagy nem gazdaságosan kitermelhető mennyiségben tartalmaztak, de képesek lehetnek a szén-dioxid megtartására és hosszú távú tárolására.

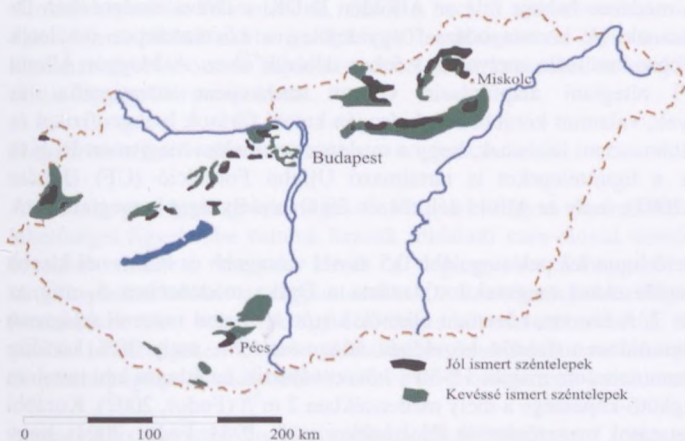
**A lehetséges tárolóhelyek
és visszasszajtolási pontok
térképe**

1. ábra: Magyarország szénhidrogéntelegei és potenciális szén-dioxid besajtolási helyei

Felhagyott, illetve gazdaságtalan széntelepek becsült tárolókapacitása

Magyarországon 9 köszénmedencét különböztetünk meg (2. ábra), melyek kora a jurától a felső miocénig terjed. Minőségük változó, az ENSZ-ECE és ASTM besorolás szerint ortho lignittől az alacsony szénültési fokú feketeszen állapotig megtalálható. Teleptani helyzetük változó, de a felső miocén és jurakorú köszeneknél elterjedésük a felszíntől több ezer méter mélységig igazolt.

2. ábra: Magyarország széntelepei Fodor (2004) után

Az MF esetében az ásványvagyon készlet a 350–400 km², melyből a bányatelekkel fedett és nyilvántartásban tartott terület 70 km². A földtani vagyon több mint kétharmada 1000 m-nél mélyebben szinklinális helyzetben található, melyet szeizmikus kutatások is megerősítettek. Ezen a területen a köszéntelepek összlet alsó része a 2600 m-t is elérheti.

A köszén-metán hasznosításának első formáját a mecseki medencében a bányamezők lefejtését megelőző lecsapolás adta (Kiss, 1995). Egyidejűleg hat bánya csatlakozott közös vezetékre, mely 90%-nál nagyobb metán tartalmú gázt szolgáltatott a lakosságnak. A hat éves program alatt 325 millió m³ gáz került ki ilyen módon a bányákból. Napjainkra mindegyik bányát felhagyták.

A mecseki köszén minősége a medence egyes részein különböző, a magas illótartalmútól (HVB) az alacsony illótartalmú (LVC) feketeszen állapotig változik. Kőzettani összetétele alapján a humusz köszénekhez sorolható, ahol a vitrintit tartalom 85%-nál magasabb. Hamu tartalma viszonylag magas, 20,1%, átlagos kén tartalma pedig 1,3%. A köszén porozitása 1–15% között változik, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a telepek vízzáróak. A köszén és a meddő betelepülések nedvességtartalma 0,5–2,0% között változik. Ugyanakkor a letermelt telepeket és a felhagyott bányajáratokat rétegvíz tölti föl. A köszén metánmegkötő-képessége a vizsgálati adatok alapján 50 m³/t, ahol a metán 92–98%-a kötött állapotban van és csak 2–8% található a szabad gázfázisban. A köszénhez kötött, kitermelhető metán készlet az MF-ben 18,9 milliárd m³ a bányászati technológiával kitermelhető, és 62,3 milliárd m³ a mély medencében fekvő köszénkészletben, melyből a szén-dioxid elhelyezés kapacitása a két területre 68 és 224 millió tonnának adódik kétszeres megkötési faktorral számolva.

A Pannon-medence részletes felépítését a medenceperemeken feltárásokban valamint víz-, szénhidrogén- és szilárd ásványi nyersanyag-kutatások során mélyített több ezer fúrás és geofizikai szelvényezés adatai alapján ismerjük. A Pannon üledékek (felső miocén-pliocén) Magyarország területének háromnegyedén fordulnak elő, melyet többnyire pleisztocén képződmények takarnak. A delta fáciesű, sok telepes lignit formációk (Bükkaljai Lignit Formáció, BLF és a Toronyi lignit Formáció, TLF), melyek minősége a földes-fás lignit állapottól a szub-bitumenes kőszén (fényes barnakőszén) állapotig is változhat, 200-1000 m vastag kifejlődésűek és a medence belseje felé az Alföldön D-DK, a Dráva medencében D-DNy irányába kivastagszanak. A kivastagodással egyidejűleg a kőszéntelepes összletek fokozatosan egyre mélyebbre kerülnek, melyet 2-3 fokos dőlésük okoz. A Magyar Állami Földtani Intézet, MÁFI rétegtani alapfúrásain végzett szekvencia sztratifráfiai és anyagvizsgálati eredmények, valamint korábbi szénhidrogén-kutató fúrások lyukgeofizikai és anyagvizsgálati adatai alátámasztani látszanak, hogy a medenceperemeken megismert BLF és TLF heteropikus fáciese a lignittelepeket is tartalmazó Újfalui Formáció (UF) (Juhász Györgyi szóbeli közlése, 2007), mely az Alföld déli részén 2000 m mélységig is megtalálható.

A gazdaságosnak tekinthető lignit telepek (legalább 0,5 m-nél vastagabb és 0,3 m-nél kisebb vastagságú meddő betelepülésekkel megszakított) száma a Dráva medencében 5, míg az Alföld területén átlagosan 7. A szerves kőzettani alkotók között a vitrinit macerál átlagosan 80% feletti. A nedvességtartalom a felszín közelében átlagosan 49%, mely 30% körülire csökken 2000 m-ben. A hamutartalom magas, 15-30% között változik, az átlagos kén tartalom 1,32%. A lignit metánmegkötő-képessége a mély medencékben $2 \text{ m}^3/\text{t}$ (Fodor, 2007). Korábbi $\delta^{13}\text{C}$ stabil szén izotóp kutatások megerősítették (Holzhacker et al., 1981; Fedor, 2004), hogy a Pannon medence szénhidrogénjeiben a gáz metán tartalma biogén eredetű és anyakőzetnek az UF lignitjei tekinthetők.

Habár a lignit metánmegkötő-képessége alacsony a feketekőszénhez viszonyítva, néhány közelmúltban végzett mérés rávilágított, hogy a lignit szén-dioxidmegkötő-képessége többszöröse is lehet, mint a metáné (Gluskotter et al., 2002). Ezekre a gyakorlati adatokra támaszkodva 9 szeres kapacitási faktort számítottunk a CO_2 megkötésre. Így 394 millió tonna CO_2 kapacitás adódott a Nagy Alföldre és 33 millió tonna a Dráva medencére.

A fenti elméleti becslések a későbbiekben tovább pontosíthatók a három kőszén medencében a gáztartalom, teleptani ismeretek, különösképpen a kőszénközettani, permeabilitás, tektonika, hidrogeológia megismerése által.

Mélyen fekvő sós vizes tározók

A mélyen fekvő, sós vizes formációk jelentik világszerte a legnagyobb szén-dioxid tárolási potenciált. Szén-dioxid tárolására a 800 m alatti, ivóvízként és más célokra fel nem használható vizes formációk használhatók. (A sós vizes tárolókba sajtolt szén-dioxid, valamint a víz és a mellékkőzet kölcsönhatásait részletesebben a CO_2 tározókban lejátszódó folyamatok c. fejezetben tárgyaljuk.)

A világ üledékes medencéiben található mélysós vizes formációk összes tárolókapacitása 56 000 Gt körül van, ha csak a fizikai lehetőségeket vesszük figyelembe. A világ évi összes CO_2 kibocsátása kb. 27 Gt-ra becsülhető. A két szám összehasonlításából kitűnik, hogy a mély sós vízi formációkban több mint 2000 év teljes szén-dioxid kibocsátása elhelyezhető lenne. Természetesen ez egy nagyon durva első közelítés, hiszen egy adott tároló használhatóságát mindig alapos előzetes földtani-geofizikai vizsgálatokkal kell igazolni.

Magyarországon a 3000 m mélységig tárolt, 30°C-nál melegebb vízkészletek becsült nagysága $2,5 \times 10^3 \text{ km}^3$ (Magyar Geológiai Szolgálat adatai alapján, lásd a 3. ábrát). Jelenleg, napi mintegy 0,5 millió m^3 -t hoznak felszínre különböző célokra (termálfürdő, gyógyfürdő, kommunális fűtés/melegvíz és üvegházak fűtésére). Az egyes víztározókra vonatkozó megbízható mennyiségi adatok hiányában a fenti durva összes készletbecslést tudjuk alkalmazni. Ha a magyarországi mély sós vizes formációk esetében - a Sleipner projektben az Utsira homokkő formációban becsült értékhez hasonlóan - 1% tömeg ekvivalens szén-dioxid tárolási kapacitást feltételezünk, akkor a becsült szén-dioxid tárolási kapacitás a mély sós vizes formációkban elérheti a $2,5 \times 10^4$ millió tonnát. Nyilvánvaló, hogy a földtanilag is alkalmas tározók összes kapacitása ennél jóval kevesebb, de még így is ez a tárolási forma rejti a legnagyobb perspektívát.

Magyarország szén-dioxid tárolókapacitásának becslése

Az összes, geológailag lehetséges és Magyarországon alkalmazható szén-dioxid elhelyezési lehetőséget figyelembe vettünk hazánk földalatti szén-dioxid tárolókapacitásának elsődleges becslése számára, melyek közül a legnagyobb felhagyott szénhidrogén lelőhelyek tárolókapacitás-adatai a legpontosabbak. A széntelepekre, illetve a mély, sós vizes formációkra adott becslések egy elsődleges közelítésnek vehetők. Az eddig figyelembe vett tárolási lehetőségeken kívül továbbiakkal is rendelkezik hazánk, mint például a megkutatott, de szénhidrogénre meddő tárolók, illetve további letermelt szénhidrogén mezők.

A magyarországi szén-dioxid tárolókapacításra vonatkozó 3. ábra adataiból kitűnik, hogy az ipari eredetű szén-dioxid elhelyezése tekintetében hosszú ideig komoly kapacitások állnak rendelkezésre hazánkban. Magyarország tehát szén-dioxid befogadás szempontjából rendkívüli adottságokkal rendelkezik, ami – tekintettel a nemzetközi egyezményekben előírt és a trendek alapján várható szűkülő kibocsátási lehetőségekre – komoly gazdasági potenciállá fejleszthető. Ennek további feltételei is vannak, amit jelentésünkben a továbbiakban még érintünk.

Tároló típusa	CO ₂ tárolókapacitás [millió tonna]	Évek száma
Mély sós vizes formációk	25000	806
Szénhidrogén mezők	469	15
Szenes rétegek	717	24

3. ábra: Az egyes tárolótípusok becsült szén-dioxid kapacitása. Az utolsó oszlopban („Évek száma”) feltüntetettük, hogy a jelenlegi, kvótákkal rendelkező nagy kibocsátók teljes évi CO₂ termelésének (kb. 31 millió tonna) geológiai elhelyezése mellett hány évig lenne elegendő a tárolókapacitás.

AZ ELHELYEZÉS KÖRNYEZETVÉDELMI, FÖLDTUDOMÁNYI PROBLÉMÁI

A szén-dioxid földalatti elhelyezés környezetvédelmi kérdéseit párhuzamba állíthatjuk a radioaktív hulladék-elhelyezés során megoldandó feladatokkal a következő értelemben: a befogadó földtani közeggel szemben elsődleges követelmény, – a radioaktív hulladék-elhelyezéshez hasonlóan – hogy a szén-dioxidot megfelelően hosszú időre garantáltan, alkalmasan elszigetelve, az ökoszisztémára veszélytelen módon legyen képes tárolni. Ennek

megfelelően a szén-dioxid földalatti tárolója és annak környezete komplex földtani-geofizikai vizsgálatokat igényel abból a célból, hogy megbizonyosodhassunk a tároló hosszú távú alkalmasságáról. Ezek a vizsgálatok sok tekintetben hasonlóak a hagyományos szénhidrogén kutatás során alkalmazott módszerekhez, de azokon felül számos új elemmel is bővülnek, melyek a besajtott szén-dioxid viselkedésével, tulajdonságaival, csapdázódásával, migrációjával és annak nyomon követésével (monitoring) kapcsolatosak. Ez utóbbi feladatok egy része, mint új kutatási irány jelenik meg, amely új eljárások és technológiák kidolgozásához vezetnek el.

A CO₂-tározókban lejátszódó folyamatok

A földalatti tárolóval kapcsolatosan a földtudománynak bizonyítania kell, hogy a szén-dioxid hatására a befogadó kőzetben esetlegesen lezajló folyamatok nem lesznek káros hatással a környezetre, az élővilágra. Ha tekintetbe vesszük, hogy jelenleg is léteznek (akár termelésbe is állított) szén-dioxid, valamint szénhidrogén telepek a földben, levonható az a következtetés, hogy nem idegen a természetes folyamatoktól a szén-dioxid földalatti elhelyezkedése, ráadásul eddig is együtt éltünk a természetes előfordulásokkal a természeti környezet jelentős károsodása nélkül. A probléma veszélyessége elsősorban az elhelyezendő mennyiség és a környezet kölcsönhatása során fellépő ismeretlen folyamatok miatt lehet, hiszen egy ország ipari kibocsátásának jelentős részét kell földtani közegben tárolni. A következőkben részletezett földtani feladatok elsősorban kimerült kőolaj, illetve földgáztározók felhasználása, meddő szénhidrogén kutak, illetve mélysósvízi tárolás esetén merülnek fel.

A CO₂ biztonságos lerakásához és a kockázati felméréshez feltétlenül ismernünk kell az adott geológiai közegben lejátszódó fizikokémiai folyamatokat. A szennyezés terjedését alapvetően megszabják a tározóban uralkodó körülmények, mint a hidrosztatikus nyomás és a hőmérséklet, a tározó kőzet anyagi minősége, átlagos szemcsemérete, porozitása, pórusmérteloszlása, a pórusok alakja és összekötöttsége, áteresztőképessége, a pórusfluidumok oldott anyagtartalma, diffúziós állandója és adszorpció kapacitása. Emellett figyelembe veendőek a besajtott szennyezőanyag fizikai tulajdonságai, mint a dinamikus viszkozitása, sűrűsége, oldhatósága a pórusfluidumban, reakciókészsége (kémiai potenciálja) a pórusfluidumokkal és a kőzettel, valamint a benyomás során alkalmazott technikai körülmények, mint a nyomás, illetve az adott idő alatt befecskendezésre kerülő anyag mennyisége. Mivel a CO₂ szállításának legolcsóbb verziója, ha szuperkritikus formában szállítják, valamint figyelembe véve, a potenciális CO₂-tározókban belül uralkodó nyomás és hőmérsékletviszonyokat, a szuperkritikus CO₂ sokáig nagy mennyiségben lesz jelen a tározóban. A szuperkritikus állapotú fluidumok nem tekinthetők sem folyadék, sem gáz halmazállapotúnak, mind a két halmazállapot tulajdonságait hordozzák.

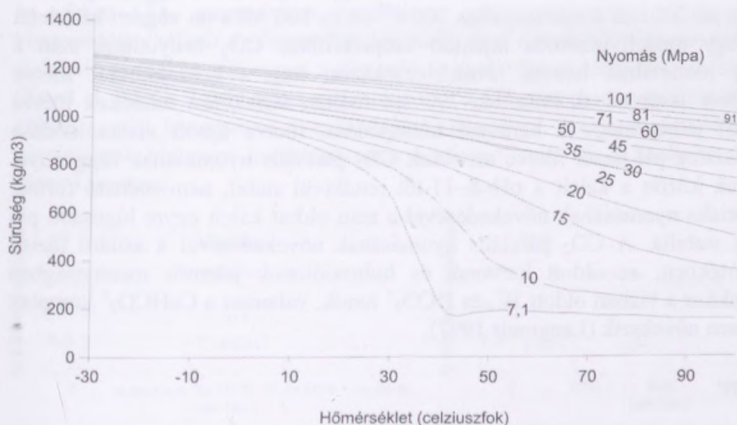
A szuperkritikus CO₂ transzporttulajdonságai

A transzportmodellezés sarokköve, hogy pontos információkkal rendelkezünk az adott közeg áteresztőképességéről (permeabilitás: k), illetve az adott anyag belső sűrűlódásáról (dinamikus viszkozitás μ) E két érték hányadosa adja meg a K értéket, mely a transzportegyenletek kulcsparamétere. A dinamikus viszkozitás mértéke alapvetően anyagi minőségtől, illetve a külső hőmérséklettől és nyomástól függ. A CO₂ dinamikus viszkozitása drasztikusan lecsökken a kritikus pontjához közelítve, így a szuperkritikus CO₂ migrációja egyszerűbb lehet adott esetben, mint a vízé.

Az advekció sebességét a Darcy-törvény adja meg, mely kimondja, hogy a transzport sebessége függ a K tényezőtől, illetve a tározón belül elhelyezkedő és a beinjektált fluidum között fennálló nyomáskülönbségtől.

A Darcy-törvényre épített transzportmodellek óriási hibája a CO_2 tározó rezervoárookban, hogy a K paraméter számításához felhasznált dinamikus viszkozitás értéke csak 1 fázist tartalmazó közegre ugyanaz. Ráadásul a tározón belüli reakciók miatt a potenciálisan jelen levő két fázis, a CO_2 és H_2O aránya is folyamatosan változik, ami szintén bonyolítja a transzportszámítást. A gyakorlatban a Darcy-törvény helyett reaktív transzportegyenletekkel számolnak (Wang & Jaffe 2004). Az advekciónál jóval lassabb folyamat a diffúzió, mely az adott közegen belül uralkodó kémiai potenciál különbségei által hajtott véletlen irányú rendezetlen mozgás. Az ideális eset az, hogyha az advekció és a diffúzió mértéke körülbelül azonos, ebben az esetben a CO_2 vándorlása a tározón belül rendkívül lassú.

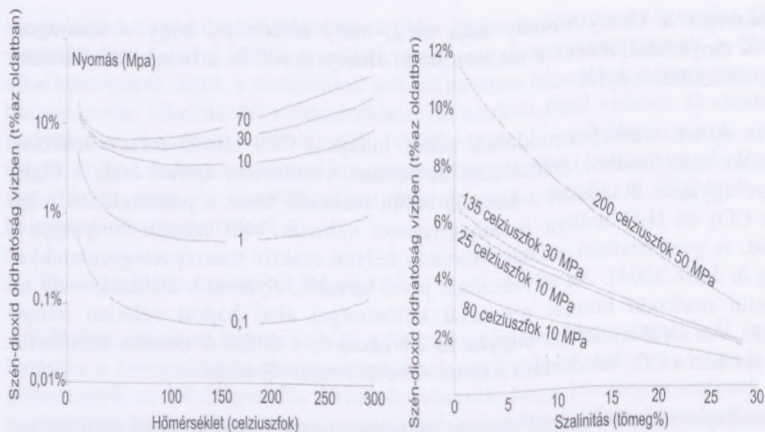
A CO_2 gáz halmazállapotban a levegőnél sűrűbb, azonban a tiszta víznél kevésbé sűrű anyag. Szuperkritikus állapotban azonban a CO_2 lehet a víznél sűrűbb (4. ábra). Ennek a körülménynek óriási jelentősége van, mivel a víznél sűrűbb superkritikus CO_2 nem a felszín felé migrál, hanem lesüllyed. Ez abban az esetben jelenthet kockázatot, ha a CO_2 bekerül a regionális fluidáramlásba, és szerkezeti vonalak, illetve fúrások mentén újból felszínre kerülhet. A tározó környezetében elhelyezett geokémiai csapdák esetében is feltétlenül számításba kell venni a CO_2 mozgásának irányát. Magyarországon a magas geotermikus gradiens miatt a kellően nagy mélységbe lenyomott CO_2 esetén ezzel a jelenséggel valószínűleg nem kell számolni.

4. ábra: A CO_2 sűrűsége a nyomás és a hőmérséklet függvényében (Bachu et. al.2002)

Fázisviszonyok, oldhatóság, reakciók

A CO_2 oldhatósága a pórusfluidumokban alapvetően megszabja a létrejövő reakciókat, illetve a CO_2 transzportját is. Az oldhatóságot alapvetően a hőmérséklet, a nyomás, illetve a pórusfluidum szalinitása határozza meg. A 5. ábráról egyértelműen leolvasható, hogy a CO_2 oldhatósága a legnagyobb kis sótartalmú pórusfluidumokban, a nyomás növekedésével pedig növekszik. A hőmérséklet növekedésével a szén-dioxid oldhatósága először erősen csökken, majd egy minimum után gyengén növekedik.

5. ábra: A CO₂ oldhatósága: a: a hőmérséklet; b: a szalinitás függvényében (Blencoe et. al 2003)

A CO₂, a tározó pórusfluidumai, illetve az anyakőzet közötti legjelentősebb reakció a karbonátosodás. A karbonátok komplexet alkotva oldódhatnak a vízben, magasabb pH tartomány mellett viszont kicsapódnak, így hosszútávon kikerülhetnek a fluidáramlásból. A fő kérdések a lejátszódó karbonátosodással kapcsolatban, hogy milyen oldott anyag van jelen, milyen pH viszonyok uralkodnak a pórusfluidumban, mi az anyakőzet és ezzel mekkora felületen és milyen fázisként érintkezik a CO₂, illetve, hogy milyen sebességgel zajlanak a reakciók. Kaszuba et al. 2003-as tanulmányában 200 C°-on és 100 MPa-on végzett kísérletei rámutatnak, hogy egy modellvíztartóba injektált szuperkritikus CO₂ benyomása után a pórusfluidok oldott iontartalma hosszú távon lecsökkent, míg a homokkőves, illetve agyagpalás tárolókőzet ásványainak felszínén 790 óra múltán átalakulási termékek illetve kicsapódott karbonát jelent meg. A karbonát kicsapódása, illetve újbóli visszaoldódása elsősorban a tározóközeg pH-jának illetve az oldott CO₂ parciális nyomásának függvénye. Felszíni körülmények között a kalcit a pH=8–11-től rendkívül stabil, nem oldható forma, azonban a CO₂ parciális nyomásának növekedésével a nem oldott kalcit egyre lúgosabb pH tartományban válik stabillá. A CO₂ parciális nyomásának növekedésével a szilárd fázisú CaCO₃ kisebb mértékben, az oldott karbonát és hidroxidionok jelentős mennyiségben csökkennek, ugyanakkor a vízben oldott H⁺, és HCO₃⁺ ionok, valamint a CaHCO₃⁺ komplex mennyisége jelentősen növekszik (Langmuir 1997).

A reakciók sebessége

A koncentráció változása az idővel abban az esetben, ha a reakció során egy komponens kivételével a többi feleslegben van jelen az alábbi általános alak szerint felírt egyenlet szerint történik:

$$\frac{dc_A}{dt} = -k \times c_A$$

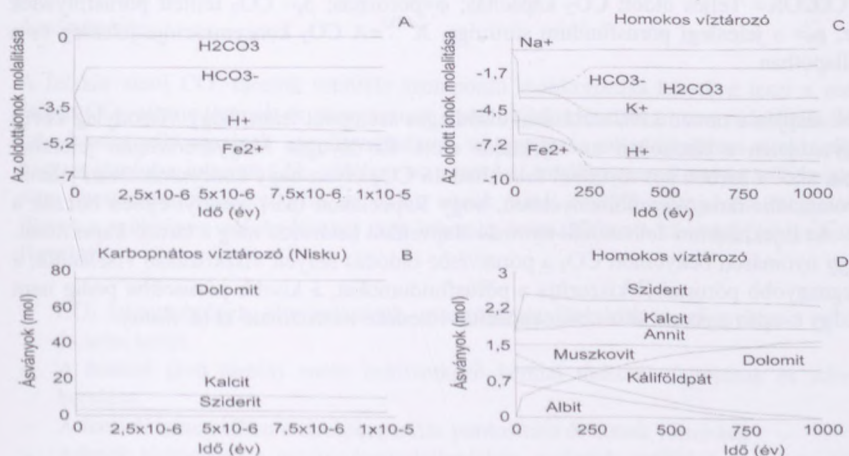
Ahol k=kinetikus konstans; c_A= „A” anyag koncentrációja az adott oldatban.

A CO₂ beinjektálása után bekövetkező reakciók modellezésére az egyik legtöbbször alkalmazott összefüggés a Lasaga által 1995-ben publikált egyenlet:

$$\frac{dn_i}{dt} = KA_{min} \exp\left(\frac{-E_A}{RT}\right) \left(\frac{Q}{K_{eq}} - 1\right)$$

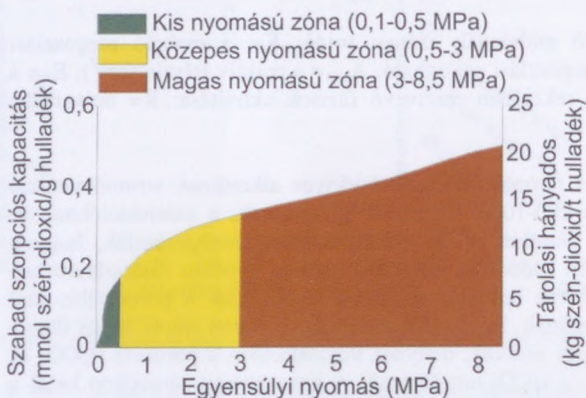
Ahol: n_i = a reakcióban résztvevő molekulák száma; t = idő; K = a reakció megoszlási együtthatója; K_{eq} = az egyensúlyi megoszlási együttható; A_{min} = a reaktív felszín (cm²); E_A = a reakció aktivációs energiája; Q = a reakcióban résztvevő fázisok aktivitása; R = univerzális gázállandó; T = hőmérséklet (K).

A karbonátos illetve sziliklasztos tározók jellemző ásványos alkotóinak termodinamikai adatai 10-100 MPa között, illetve 100-1000 °C között nyilvánosak, a szimulációknak itt nincsen akadály. A 6. ábra és Gunther et al. (2000) alapján leszögezhetjük, hogy a karbonátos tározókban a CO₂ vízbe oldódását követően nagyon gyorsan (másodperceken belül) a karbonátokban jelen levő vas tartalmú ásványok beoldódnak a pórusvízbe, ami gyorsan leszorítja a pórusvíz H⁺ tartalmát. Ezzel párhuzamosan a kőzetet alkotó kalcit illetve dolomit kissé lassabban, de ugyanígy oldódik, melynek köszönhetően a pórusvíz H₂CO₃ és H⁺ tartalma folyamatosan csökken, a HCO₃⁻-tartalom nő. A homokkőves tározókon belül a reakciók sebessége ennél jóval lassabb, de 1000 éven belül itt is megjelennek a stabil átalakult ásványok. Természetesen a reakciók sebességét, mint azt fentebb már említettük, nagyban befolyásolják, hogy milyen felületen tud érintkezni a szénsavas víz a tározóközzel, így az átalakulások sebessége tározónként változik. Természetesen a reakciók alapvetően befolyásolják a CO₂ további mozgását a tározón belül, egyrészt azért, hogy megváltoztatják az oldott CO₂ mennyiségét (ezáltal az oldat dinamikus viszkozitását), másrészt a visszaoldódás növeli a pórustérfogatot, mely által növekszik a permeabilitás, ugyanakkor az átalakuló termékek (főképpen a duzzadó agyagásványok létrejötte) csökkentik ezt az értéket (Xu et al. 2006). Tehát egyes reakciók során a CO₂ viszonylag gyorsan képes megkötődni és ezáltal a saját biztonságos csapdázódását elősegíteni, másrészt viszont a potenciális tározó vízzárójának bizonyos karakterisztikus ásványait, mint pl. a kaolinitet a CO₂ hosszútávon képes károsítani.

6. ábra: A H₂CO₃-H₂O és a kőzet kölcsönhatása az időben 1 molális CO₂-re nézve (1mol CO₂/1000g H₂O) a: A Nisku (karbonátos) tározó pórusvízeiben oldott kémiai komponensekre nézve; b: A Nisku tározó kőzeteiben jelen levő ásványokra nézve; c: Egy glaukonitos (homokkőves) tározó pórusvízeiben oldott kémiai komponensekre nézve; d: Egy glaukonitos (homokkőves) tározó kőzeteiben jellemző ásványokra nézve.

A CO₂ tartós megkötésének speciális lehetősége, ha nagy fajlagos felületű veszélyes, illetve bányászati hulladékokat alkalmazunk adszorberként (7. ábra). Németországban folyó (Azzam et al. 2006) kísérletek alapján szénbánya üregébe visszarakott bányameddő adszorpciós kapacitása elegendő a lokális CO₂ kibocsátók igényeinek kielégítéséhez.

7. ábra: Az ibbenbühreni szénbánya meddőjének adszorpciós izotermája (45 °C) a nyomás függvényében.

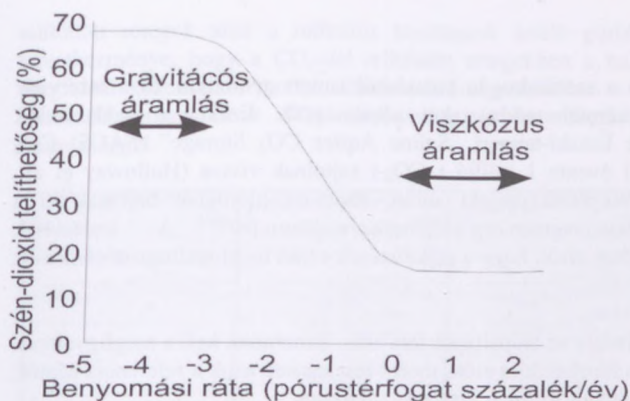
A CO₂ benyomásához alkalmazott technikai paraméterek

Egy tározóközegben oldott formában lerakható CO₂ maximális mennyiségére Bachu és Adams (2003) alapján a következő összefüggést írhatjuk fel:

$$TCO2OK = \iiint \varphi (\rho_s X_s^{CO2} - \rho_0 X_0^{CO2}) dx dy dz$$

Ahol: TCO2OK= Teljes oldott CO₂ kapacitás; φ =porozitás; ρ_s = CO₂ telített pórusfolyadék sűrűsége; ρ_0 = a jelenlegi pórusfluidum sűrűsége, X^{CO2} =A CO₂ koncentrációja jelenleg és a telített állapotban.

Mindezek alapján a tározó kiválasztásánál elsődleges szempont lehet, hogy viszonylag kevés CO₂ legyen jelen a tározóban az injektálás előtt. Ez Nyugat Magyarországon jelenthet problémát, ahol a karbonátos aljzatból felszabaduló CO₂ olyan nagy koncentrációban jelenik meg a potenciális tározóképződményekben, hogy Répcelakon ipari mennyiségben hozzák a felszínre. Az injektáláshoz felhasznált nyomás alapvetően határozza meg a tározó kapacitását. A túl nagy nyomáson benyomott CO₂ a pórusvízbe oldódás helyett viszkózusan viselkedik, a tározó legnagyobb pórusaiból kiszorítja a pórusfluidumokat, a kisebb pórusokba pedig nem hatol be. Így csupán a potenciális tározókapacitás töredéke használható ki (8. ábra).

8. ábra: A CO_2 telítettség a pórusterekben a benyomási hányados függvényében (Holt et. al. 1995). (Nagy injektornyomás mellett a CO_2 túlnyomó része gáz fázisban marad, így a teljes tárolókapacitásnak csak a töredéke használható fel.)

Természetesen a besajtoláshoz alkalmazható nyomást a CO_2 hőmérséklete, a pórusok mérete, víztelítettsége, a víztelített pórusok oldott anyagtartalma, a kőzet permeabilitása, a tározó hidrosztatikus nyomása, és hőmérséklete szabja meg. Ennek következtében az Egyesült Államokbeli tapasztalatokra alapozva a minimális mélység, amiben CO_2 tározó még elképzelhető 800 m, az injektálási nyomás maximálisan 2–10 MPa között lehet. (Singh 2004).

A fent leírt jelenségeket végiggondolva és modellezve meg tudjuk határozni az adott potenciális szén-dioxid tárolóban a besajtolás után várhatóan lezajló fizikai és kémiai folyamatokat, eseményeket és meg tudjuk ítélni a tározó biztonságosságát, valamint megtervezhetjük a szükséges biztonsági intézkedéseket. A ténylegesen lezajló folyamatokról és az előrejelzésünk jóságáról a bepréslés alatt és után alkalmazott monitoring során kaphatunk képet.

A monitoring

A felszín alatti CO_2 tárolók többféle szempontú monitorozása lehetővé teszi a rezervoárba sajtolt CO_2 elterjedésének és mozgásának nyomon követését és a rezervoár fizikai és kémiai tulajdonság-változásainak megfigyelését. A monitorozás célja általában annak ellenőrzése, hogy a tárolóba juttatott CO_2 valóban ott marad-e, meddig marad ott, és ha bármilyen előre nem látott esemény következik be, akkor annak minél korábbi előrejelzése megtörténhessen, illetve a szükséges intézkedéseket meg lehessen tenni. Ehhez a következő folyamatokat kell figyelni:

- CO_2 telítettségének, elterjedésének, mozgásának, fázisának megfigyelése a rezervoárban és azon kívül.
- A hosszú távú tárolás során bekövetkező kémiai reakciók fajtájának és sebességének becslése.
- A fentiek ismeretében a tárolókapacitás pontosítása és annak változása.
- Adatok biztosítása a rezervoár-modellezéshez, melynek segítségével hosszú távra előre jelezhető a CO_2 eloszlása, elterjedése, és becsülhető, hogy mekkora a tároló környezeti kockázata.

A monitoring módszerei

A CO₂ tárolók monitorozására a szénhidrogén kutatásból ismert geofizikai, és a rezervoár geológiában is használt geokémiai módszereket alkalmazzák. Ezeket a módszereket alkalmazzák többek között az Északi-tengeri „Saline Aquifer CO₂ Storage” (SACS) CO₂ visszasajtolási kísérletnél, ahol évente 1 millió t CO₂-t sajtolnak vissza (Holloway et al., 2005), valamint a kanadai Weyburn projekt során, ahol szénhidrogént hajtának ki a visszasajtoló CO₂-dal (www.ieagreen.org.uk/glossies/weyburn.pdf). A tesztelesek eredményeként megbizonyosodtak arról, hogy a célkitűzések során megfogalmazott elvárások teljesülnek.

A monitoring rendszer első feladata az alapállapot felmérés. Ismernünk kell a megfigyelendő mennyiségeket a visszasajtolás megkezdése előtt, mert ezek lesznek azok a referencia adatok, melyekhez a visszasajtolás utáni változásokat viszonyítani tudjuk.

Geokémiai módszerek

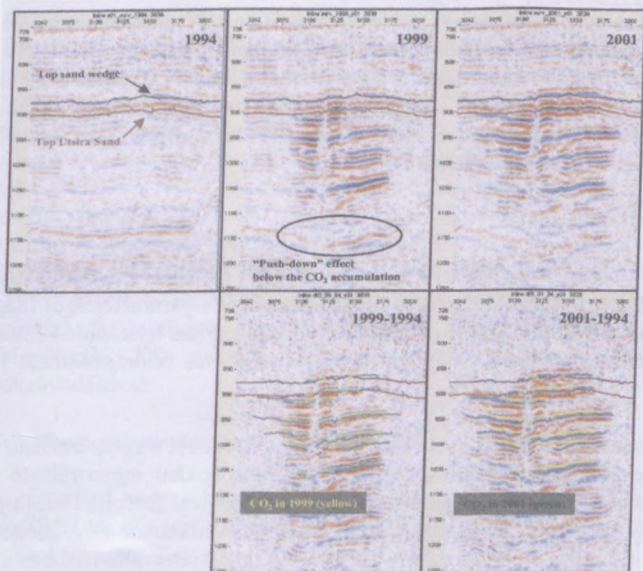
A CO₂ monitoring legelterjedtebb formája, hogy a tározó, illetve a tározó feletti régió pórusvíz összetételét, illetve gáztartalmát figyelik, valamint hogy folyamatos szeizmikus méréseket végeznek a tározó területén. Nance et. al (2005) megfigyelése szerint a CO₂ gazdag pórusvizekben a teljes oldott iontartalom ugrásszerűen megnövekszik, az oldott ionok közötti arány drasztikusan megváltozik, az anionok jóval jelentősebb mennyiségben jelennek meg az oldott anyagtartalomban, mint a kationok (melyek képesek a karbonátosodásra). A Weyburn CO₂ tározó kőzetében és pórusfluidumaiban a CO₂ mozgását Bachu et. al a $\delta^{13}\text{C}$ változásával követte nyomon a tározó kialakítását követő negyedik évben. Nance et al (2005) tanulmánya alapján a texasi kísérleti CO₂ tározókban a CO₂ mozgását a szuperkritikus fázishoz kevert perfluorokarbonok segítségével követik a közel felszíni megfigyelőpontokon. A gázfázisú CO₂ nagy mennyiségű felszabadulása esetén az kiszorítja a kőzetpórusokból a levegőt. Ennek hatására a feltört CO₂ előtt órákkal ugrásszerűen megnövekszik a talajban észlelhető radonkoncentráció.

Szeizmikus és mikroszeizmikus módszerek

Az Északi-tengeren folytatott SACS kísérlet bizonyította, hogy a hagyományos 3D szeizmikus mérések ismétlésével a rezervoárba sajtoló CO₂ mozgása kimutatható (Eiken et al., 2000, Brevik et al., 2000, Arts et al., 2002, Holloway et al., 2005). Az 1 m vastagságban felhalmozódott CO₂, nem csak gáz, hanem kritikus halmazállapotban is kimutatható. Ezek a vékony CO₂ rétegek is jelentős, megfigyelhető változást okoznak a szeizmikus jelek amplitúdójában és a terjedési időben. Ez a nagy felbontás teszi lehetővé, hogy esetleges szivárgás esetén a rezervoárból megszökő és a zárókőzetben felhalmozódó gázt is ki lehessen mutatni.

A néhány év időközönbséggel készült szeizmikus szelvényeken jól látható a CO₂-dal kitöltött térrész növekedése, és látható a CO₂ migrációs útvonala is (9. ábra). Ahogy az várható volt, a CO₂ a kisebb sűrűsége miatt felfelé migrál a rezervoárban. Eközben vékony agyag rétegekbe ütközik, melyek alatt felhalmozódik. Ezeket az agyagrégeket a besajtolás előtt készült referencia szelvényen – a felbontás durvasága miatt – még nem lehet látni. Mivel az alattuk felhalmozódó CO₂ az amplitúdót jelentősen befolyásolja, és ezek az amplitúdó anomáliák több szelvényben is követhetők, a rétegek láthatóvá váltak, ezáltal jelezve a CO₂ migrációs útját. Néhány helyen átjárók figyelhetők meg, ahol a CO₂ a rétegeken átáramlik. A CO₂-dal

telítődött rétegek alatt a reflexiók horizontok lefelé görbülnek (9. ábra). Ez annak a következménye, hogy a CO_2 -dal telítődött rétegekben a hullámterjedés sebessége kisebb. Megfelelő közefizikai modell alkalmazásával számítható a CO_2 telítettség, sőt a kritikus halmazállapotban tárolt CO_2 mennyisége is becsülhető és összevethető a beszajtolt mennyiséggel.

9. ábra: A SACS-project során az Utsira Homok Formációba sajtolt CO_2 szeizmikus képe az ismértelt mérések során. A CO_2 -rétegeket a különbség képeken sárgával (1999) és zölddel (2001) jelölték. A CO_2 -rétegek alatt a reflektorok lefelé görbülnek, ami a szeizmikus sebességsökkenés miatt következik be.

További információkat szolgáltat a rezervoárról a 3 komponensű mérés, ami annyiban különbözik a hagyományos szeizmikus méréstől, hogy itt az S hullámokat is regisztrálják (Liu et al, 2001). Az S hullámok terjedését elsősorban a közetmátrixban határozza meg, ezért a pórusokat kitöltő folyadék minősége (víz, gáz, CO_2) elhanyagolható módon befolyásolja a jelalakot. Az S hullámok ezért jobb képet szolgáltatnak a gázzal telített lencsék alatt, ahol a P hullámok amplitúdója erősen lecsökken. Másrészt az S hullámok terjedési sebessége jobban jellemzi a kőzetek típusát, harmadrészt az S hullámok terjedéséből sebesség-, és ezáltal a kőzetre jellemző (annak repedéseire, szerkezetére jellemző) anizotrópiát lehet meghatározni. A 3C méréseket ott érdemes végezni, ahol a rezervoár töredezett (vagy egyéb okból anizotróp), ill. ahol a P hullám észlelések a nagy gáztelítettség miatt nem használhatók.

CO_2 beszajtolásnál előfordulhat, hogy megnő a pórusnyomás, ami a csökkent szilárdságú helyeken szeizmikus emissziók kialakulását okozhatja. Az emissziók kapcsolódhatnak a már létező törésekhez, vetőkhöz, melyek áramlási csatornákat biztosíthatnak a CO_2 -nak. Ezek kimutatása különösen a zárókőzetben fontos (Fabriol, 2001). A mikroszeizmicitást folyamatosan regisztrálják, így amennyiben a CO_2 áramlása pórusnyomás növekedéssel jár, az indukált szeizmikus események helyének azonosításával a CO_2 mozgása folyamatosan nyomon követhető. Mikroszeizmicitás főleg az alacsony porozitású karbonátos kőzetekben jelentkezik, ahol a beszajtoló nyomás viszonylag nagy (néhány 10 MPa).

Mikrogravitációs mérések

Nagy pontosságú, ismételt mikrogravitációs mérésekkel meghatározható a CO_2 *in situ* sűrűsége, amit a tárolt CO_2 tömegének a becsléséhez lehet felhasználni (Williamson et al., 2001). A besajtolt CO_2 tömegével összevetve kimutatható, ha nagy mennyiségű CO_2 oldódik fel a rezervoár vizében. A gravitációs monitoringot riasztó rendszerként is lehet működtetni, mert kimutatja, ha nagyobb mennyiségű gáz szökik át a zárókőzetén. A gravitációs mérés térbeli felbontása jóval kisebb, mint a szeizmikus mérésé, de a szeizmikából nyert geometriai információkkal kiegészítve, hasznos kvantitatív adatokat szolgáltat. Nagyságrendekkel olcsóbb, mint a szeizmika, ezért az időben ritkább szeizmikus méréseket kiegészítheti, lehetővé teheti az „interpolálást” a különböző mérések közt. Alkalmazásánál feltétlenül szükség van besajtolás előtti gravitációs alapállapot felmérésre.

Mélyfűrés-geofizikai mérések

A hőmérsékletet és nyomást (formáció nyomást) folyamatosan, vagy ha lehet, akkor többször kell mérni, mert a CO_2 fázisa (gáz vagy kritikus) és oldódása ezektől a paraméterektől függ (Holloway et al., 2005). Ezek a termodinamikai paraméterek a rezervoárban lejátszódó kémiai folyamatokat is alapvetően befolyásolják, így a modellezéshez és előrejelzéshez is elengedhetetlenek.

Érdemes még folyamatosan mérni az elektromos ellenállást, mert értékéből meghatározható a gáztelítettség. Egy-, illetve háromkomponenses beépített lyukgeofonokkal regisztrálható a mikroszeizmicitás. A szeizmikus mérésekkel párhuzamosan VSP (Vertical Seismic Profiling) mérést lehet végezni, ami hozzájárul a szeizmikus mérések felbontásának növeléséhez. Akusztikus sebességszelvényezéssel meghatározható a P és S hullámok intervallumsebessége, amivel a felszíni szeizmikus sebesség kalibrálható. Ez pontosabb mélységkonverziót tesz lehetővé.

A monitoring eredmények felhasználása

A monitoring során szerzett adatok elemzésével, értelmezésével képet kapunk a rezervoárban zajló fizikai és kémiai folyamatokról. Ezek segítségével a numerikus fizikai és kémiai rezervoár modellek pontosíthatók, kalibrálhatók. A viszonylag rövid távú megfigyelések segítségével a megfelelően kalibrált numerikus modellekkel hosszú távon előre jelezhetjük (ezer, százezer évre előre), mi lesz a rezervoárban tárolt CO_2 sorsa. Hová fog migrálni, mekkora része oldódik fel a pórusvízben, mekkora része kötődik meg ásványokban, mikor kerül vissza az atmoszférába? A monitoring szolgáltatja azokat a részletes adatokat a rezervoárban zajló folyamatokról, melyek segítségével ezek a kérdések megválaszolhatók. A visszasajtolás előtt is viszonylag sokat tudhatunk a rezervoárról (ezen előzetes ismeretek alapján választjuk ki a helyet), azonban csak a visszasajtolás közben, a monitoring során derül ki, hogy a rezervoár tényleg úgy viselkedik-e, ahogy előre elterveztük, vártuk.

A tároló kiválasztása után meg kell kezdeni az állapotfelmérést, melyet a visszasajtolás és a tényleges monitoring követ. A tároló kiválasztása és az állapotfelmérés idő- (és pénz-) igényes, ezért az előzetes kutatásokat időben el kell kezdeni. A monitoring a CO_2 elhelyezés fontos része.

Amennyiben a szuperkritikus CO₂ képes áttörni a tározó vízfogó rétegén Pruess 2004-es szimulációja alapján az alábbi forgatókönyvvel számolhatunk. A szuperkritikus CO₂ egy része a nyomás csökkenésével beoldódik a környező vízbe, azonban a vízben oldhatatlan jelentősebb része felfelé tör. A nyomás és hőmérsékletcsökkenés hatására a szuperkritikus CO₂ két fázisúvá válik, létrejön a folyékony és gázfázisú CO₂. Ebben a három fázisú (víz-folyékony CO₂-gáz CO₂) zónában a CO₂ emelkedése helyett oldalirányban terül szét. A szétterülő CO₂ csóva nagyobb felületen érintkezik a környező közzettesttel, így gyorsabban hűl, melynek hatására a folyékony CO₂ gáz fázisúvá válik és tovább migrál felfelé. A három fázisú zónában ez a folyamat periodikusan megy végbe, a csóva vízszintes kiterjedése pedig növekszik, ahogy a környező közzet egyre inkább felmelegszik a CO₂-től. A három fázisú zóna tehát csökkenti a CO₂ mozgás vertikális sebességét. A kétfázisú CO₂-H₂O ezek után tovább migrál a felszín felé. A gázfázisú CO₂ már jól oldódik a vízben, így egy része képes oldatba menni. A levegővel telített pórusokból a CO₂ nagyobb sűrűsége miatt kiszorítja a levegőt, majd eléri a felszínt. A tömény CO₂ hatását vulkanikus területeken a bioszférára Holloway (1997) ismerteti. Ez alapján összefoglalva, a terület növényvilágának drasztikus pusztulása várható. Az emberre közvetlen veszélyt a zárt légterekben, mint például pincékben felgyülemelő CO₂ jelentene. Emellett számolhatunk a talaj és ivóvizek drasztikus savanyodásával.

Természetes és mesterséges geokémiai gátak

A tározóból megszökő CO₂ megkötésére több lehetőség is rendelkezésre áll. A tározó kijelölésénél célszerű figyelembe venni, hogy az sokkal mélyebben legyen, mint a lokális ivóvízkészletek, illetve az ivóvízbázis és a CO₂ tározó között több vízfogó réteg helyezkedjen el. Természetes geokémiai gátak tekinthetünk minden olyan nagy oldottanyagtartalmú pórusvizes zónát a tározóban illetve afelett, mely gyors karbonátosodásával hamar meg tudja állítani a felfelé migráló vízben oldott CO₂-t. Erre a legjobbak az esélyek, ha a pórusvíz nagy mennyiségben tartalmaz szabad magnéziumot, illetve kalciumot, illetve, ha a tározóképződmény feletti képződmények karbonátos kőzetek. Ebben az esetben nagyon gyors reakciókkal számolhatunk a felfelé törő CO₂ oldat illetve a kőzetek között. Mesterségesen is létrehozhatunk hasonló geokémiai gátakat, ha a tározó és az afeletti képződmények pórustereibe szabad magnézium és kalciumionokat tartalmazó oldatot, vagy olyan szilárd fázist juttatunk, (például a szerpentiniteket) mely hamar reakcióba lépnek a felfelé migráló CO₂-vel. Mivel a szuperkritikus CO₂ vízben oldhatatlan fázis, a geokémiai gátak elhelyezkedésénél feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a felfelé migráló CO₂ potenciálisan milyen mélységben éri el a háromfázisú zónát. A természetes geokémiai gátak előnye, hogy a tározás összköltségét jelentősen nem növelik. Amennyiben mesterséges geokémiai gát beépítése szükséges az anyagi vonzatokon kívül figyelembe kell vennünk azt is, hogy a szilárdfázisú anyag benyomása során az anyag könnyen eltömheti a pórustereket, így nem abban a szélességben terül szét, amelyben a biztonsági protokoll megkívánna.

A SZÉN-DIOXID KERESKEDELEM

A „Nemzetközi egyezmények és együttműködések” c. fejezetben leírt nemzetközi egyezményeken alapulva dolgozták ki az Európai Unióban a szén-dioxid kereskedelem rendszerét. Minden időszakban az egyes országokra lebontva osztják ki a kibocsátási egységeket. A kibocsátási egységek tulajdonosa jogosulttá válik 1 tonna szén-dioxid gáz

meghatározott időn belül történő kibocsátására. Az egységeket más, az Európai Gazdasági Térségen belüli természetes és jogi személyek részére szabadon átruházhatják. A kibocsátási egység forgalomképes vagyoni értékű jog. A tagállamoknak meg kell állapítaniuk az Irányelv megsértésekor alkalmazandó büntetések szabályait, továbbá gondoskodniuk kell ezek végrehajtásáról. A büntetéseknek hatékonynak, arányosnak és visszatartó erejűnek kell lenniük. Az ÜHG kereskedelméről szóló EU irányelv végső tervezete szerint, amennyiben egy létesítmény nem ad át tárgyévi kibocsátásának megfelelő egységet az államnak, büntetést kell fizetnie a nem fedezett kibocsátás után. Ennek a büntetésnek a mértéke 2005–2007 között 40 EURO/CO₂tonna, 2008–2012 között 100 EURO/CO₂tonna.

A Magyar Állam kereskedési időszakonként *Nemzeti Kiosztási Tervet* állapít meg, melyben előre meghatározzák:

- kibocsátási egységek teljes mennyiségét,
- az egyes ágazatok részére kiosztható kibocsátási egységek teljes mennyiségét,
- térítés nélkül átadandó kibocsátási egységek mennyiségét,
- kiosztásra nem kerülő kibocsátási egységek mennyiségét,
- tartalék arányát (új belépők),
- kiosztás módszerét (múltbeli kibocsátás, technológiailag elérhető kibocsátási szintet alapul véve).

Az energia illetve egyéb nehézipari kibocsátók referencia-kibocsátás számítását a magyar állam az 1998–2005-ig terjedő kibocsátási adatok alapján elvégezte, 2005-ben az összkvótából ingyenesen az ipari létesítményeknek juttatta a referencia-kibocsátásuknak megfelelő CO₂ egyenértékű kibocsátást. Az ETS-t megalapozó 2003/87/EK irányelv (a továbbiakban: Irányelv) 10. cikkével összhangban az összes kiosztható kibocsátási egység mennyiségének 2,5%-a térítés ellenében kerül kiosztásra. Az árbevételből befolyó összeg Kormány által meghatározott hányadát az állam a kibocsátás-csökkentéssel összefüggő tevékenységekre, illetve a megújuló energiaforrások használatára és az energiafelhasználási hatékonyság javítására irányuló intézkedések finanszírozására fordíthatja. A 66/2006 (III.27.) kormányrendelet alapján 2006-ban az állam által 30 940 866 tonna CO₂ egyenértékű ÜHG kvóta kiosztása történt meg a különböző létesítmények között térítésmentesen. Ebben benne foglaltatik az új belépők tartaléka, a 2005-ös maradvány, valamint a bezárt- és a meglévő létesítmények kvótája.

Az Irányelv értelmében 2005-től a hazai létesítmények (*Létesítménynek minősül*: 2005. évi XV. Törvény 1. számú mellékletében foglaltaknak megfelelően, bizonyos küszöbértékek felett a kibocsátók.) kizárólag üvegházhatású gáz kibocsátási engedéllyel működhetnek. Az engedély előfeltétele, hogy az igénylő létesítmény üzemeltetője bizonyíthatóan képes legyen kibocsátását nyomon követni, a környezetvédelmi hatóság részére a tárgyévét követő év március 31-ig hitelesített jelentést tenni.

Minden hazai kibocsátási engedély köteles létesítmény üzemeltetője megkapja az államtól évente, ingyenesen a Nemzeti Kibocsátási Lista alapján, 2005. január 1–2007. december 31. között jóváhagyott kibocsátási egység mennyiségét. Az ilyen módon, ingyenesen átadott széndioxid kibocsátási egység mennyiség a létesítmény *szén-dioxid kibocsátási kvótája, tehát az e fölötti kibocsátás szankcióköteles*. A létesítmények kibocsátási egység mennyiségében bekövetkező változásait (kiosztás, eladás-vétel, visszaadás, törlés nyilvántartása) a *forgalmi jegyzék* rögzíti.

A létesítmények tárgyévét követő év áprilisáig kötelesek a tárgyévben ténylegesen megvalósult kibocsátásaiknak megfelelő mennyiséget az államnak átadni. Ha egy létesítmény a kibocsátásait nem fedi le, a kvótaadósságot a következő évre továbbviszi. Ez azt jelenti, hogy a büntetés megfizetése nem mentesít az elmaradt egység-átadás teljesítése alól. Azt a rákövetkező évben teljesíteni kell. Az egység-átadási kötelezettséget nem teljesítők listáját nyilvánosságra hozzák. A felesleges kvótákat azonban el lehet adni, vagy közös kibocsátást lehet kezdeményezni.

A CO₂ kvóta piaci ára 2005 második felében, valamint az év elején még 18–22 Euro között mozgott, áprilisban pedig kevéssel meghaladta a 30 Eurót. Azonban április végén, amikor az előző évi kibocsátási adatok nyilvánosságra kerültek, kiderült, hogy az európai létesítmények többségénél felesleg jelentkezik, mert a cégek a jövőbeni kvótahiánytól tartva igyekeztek minél nagyobb mennyiségű kvótát kieszközölni a hatóságoknál. Az adatok nyilvánosságra kerülésekor a szén-dioxid tőzsdén a kvóta árfolyama meredeken zuhanni kezdett és egy hét alatt 10–11 Euróra esett vissza. Jelenleg a kvóták ára tartósan 1 Euro alatt van.

A szén-dioxid kibocsátás gazdaságossági problémái

Az Európai Közösség Bizottsága által 2005. december 22-én közzétett útmutatóban meghatározták, hogy a nemzeti kiosztási tervre vonatkozó módosítások bejelentésének végső határideje 2006. december 31. (kivétel a Bizottság által megkövetelt módosítások).

A jelenlegi kiosztás hátrányosan érinti a korai beruházókat, és az üvegházhatású gáz kibocsátását minimalizáló korszerű létesítményeket, hiszen nincs tekintettel a CO₂ kibocsátás intenzitására (termelés és a szén-dioxid kibocsátás viszonya).

Az eddig működő rendszer alapja, egy elviekben kibocsátás-csökkentést gerjesztő, önfenntartó mechanizmus, állami beavatkozást nem igényelve a létesítmények egymás finanszírozzák.

Ennek lényege, hogy aki a CO₂ kibocsátását az elvárt mértékben már nem tudja lecsökkenteni például azért, mert a kibocsátás csökkentése tekintetében élen jár, és csak rendkívül nagy beruházás eredményeképpen tudná tovább csökkenteni alacsony hatékonysággal az emissziót, az együttes teljesítés kapcsán, egy korszerűtlen cégnél CO₂ csökkentő beruházást finanszírozva, közösen elérhetik a kívánt csökkentési szintet.

Ebben az esetben azonban a következő problémák adódhatnak. Jövedelmeket von el a kibocsátás csökkentésben élen járó létesítményektől meg nem térülő módon, hiszen lehet, hogy a beruházás eredményeként csak a kibocsátás csökkentési kényszernek tudtak megfelelni, és felesleges, vagy elégséges kvóta nem jön létre, amit értékesíthetnének a beruházás finanszírozásához. További bizonytalanság, hogy elegendő eladható kvóta esetén is, a labilis kvótaárak miatt nem biztos a megtérülés az évek során, illetve egy előfinanszírozási kényszerbe sodorhatja a beruházókat, hiszen a kvótakiosztás évente történik, így csak minden kiosztást követően tudják értékesíteni a felesleget.

Tehát a rendszer hibája, hogy a korszerű, környezetkímélő technológiát alkalmazó létesítményektől is további kibocsátás csökkentést vár el, illetve az egyes ágazatokban elérhető kibocsátás minimalizáló képességet is figyelmen kívül hagyja.

További hátránya a rendszernek, hogy a hanyag, többletkibocsátást okozó szennyező létesítményeket passzivitásra kényszeríti, hiszen a korszerű létesítmények a csökkentési kényszer miatt majd finanszírozzák őket.

Az Európai Közöségek Bizottsága által 2005. december 22-én kiadott közlemény (COM (2005) 703), alapján látható, hogy a felvetett problémák egy részét felismerték:

„A második időszakra vonatkozó létesítményi szintű kiosztások meghatározásánál a Bizottság szükségesnek véli, hogy a tagállamok ne hagyatkozzanak az első időszak kibocsátásaira és egyéb adataira. Máskülönb azok a létesítmények, amelyek a kibocsátást az első kereskedelmi időszakban jelentősen csökkentették alaptalanul hátrányt szenvednek azáltal, hogy a második időszakban kevesebb kibocsátási egységet kapnak, mint azok a létesítmények, amelyek a kibocsátást az első időszakban nem csökkentették.”

Ezen a ponton megfogalmazható egy fontos stratégiai feladat, nevezetesen olyan kvótakereskedelmi rendszert, tehát piaci szisztémát kell kidolgozni nemzetközi és hazai szinten, amely ösztönzi az ÜHG-k, illetve a szén-dioxid emisszió csökkentését, valamint az azt elősegítő technológiák alkalmazását, illetve az azokra való igényt. Ellenkező esetben nem fognak elindulni azok a stratégiai tevékenységek, amelyek a környezetterhelés csökkentését célozzák meg. Ennek az állításnak a tényszerűségét az mutatja, hogy jelenleg vagy minimális költségvetésű, vagy elsősorban bányászati, tehát egyéb haszon elemekkel bővített projektek működnek nemzetközi szinten, meglehetősen kis számban.

A CO₂-elhelyezés költség-haszon elemzése

A szén-dioxid elhelyezés várható költségei az irodalomban található adatok alapján csak hozzávetőlegesen becsülhetők mert a konkrét ár nagyban függ az alkalmazott technológiától és a helyi körülményektől. A jelenlegi technológiák általában a jelenlegi kvótaárak esetén semmiképpen nem hordoznak nyereséget a jelentős csökkentés mellett elkötelezett gazdasági szereplők számára – legalábbis az energetikai szektorban. A korábbi megállapítások tehát, hogy a jelenlegi kvótakereskedelmi rendszer nem segíti elő az eredendő környezetvédelmi probléma megoldását, nyilvánvalóak. Ez azonban visszahat a kutatások és fejlesztések finanszírozására is.

Az államnak, de az uniónak is két feladata van, amennyiben a leghatékonyabb módon, azaz a földalatti tárolás segítségével akarja megoldani az emisszió-csökkentést. Egyrészt meg kell változtatni a kvótakereskedési rendszert, elősegíteni a kvótaárak magas-tartását, másrészt be kell indítani az elhelyezés technológiai lépéseinek olyan irányú fejlesztését, ami a költségek csökkenésének irányába hat. A jelenlegi helyzetben ugyanis az ipari vállalatok nem érdekeltek korszerű K+F jellegű kutatások elindításában, mivel beláthatatlan a megtérülése az ilyen jellegű befektetéseknek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Kormányzati cselekvési tervkoncepció a nemzeti CO₂-kibocsátás csökkentési stratégia kialakításához

Hazánkban a CO₂-kibocsátás csökkentés, tehát a klímavédelem egyik legperspektivikusabb eleme, a jelen munkában vizsgált földalatti elhelyezés lehetősége. Ennek feltételeit a

technológiai, földtudományi, gazdasági és jogi körülmények szabják meg, amelyek kialakítására és szabályozására egy cselekvési tervet javasunk a hazai adottságok és a nemzetközi eredmények, tapasztalatok és folyamatok, jelen munkában történő áttekintése eredményeként.

A cselekvési terv megvalósulásának üteme, mértéke a szén-dioxid kibocsátás csökkentésben, illetve az elhelyezésben érdekelt szereplőktől függ. A legfontosabb szereplők a magyar állam mint a szén-dioxid kibocsátás csökkentési Európai Uniói kötelezettségek országos szintű felelőse, a legnagyobb ipari kibocsátók és természetesen a CO₂ kibocsátás csökkentésének végrehajtásában érdekelt szervezetek (egyetemek, állami kutatóintézetek, magáncégek, egyesületek), szakemberek (energetikusok, technológusok, vegyészek, geológusok, geofizikusok, közgazdászok, jogászok). Első lépésben a felsorolt érdekeltelk részvételével, de a Magyar Állam megfelelő képviselőjének (pl. valamely minisztérium) vezetésével egy munkacsoport alakítása a feladat, amely a jelenlegi helyzet áttekintését, a feladatok meghatározását, a szereplők számára történő konkrét lebontását, az érdekeltelk közötti szakmai koordinációt, és ennek eredményeként ajánlások megfogalmazását végzi. A továbbiakban olyan feladatköröket határoozunk meg, amelyek egy később felálló munkacsoport feladatainak konkrét kialakítását teszik lehetővé.

A CO₂-elhelyezés technológiai feladatai

- CO₂ dúsítási és leválasztási technológiák, fejlesztési irányok és várható eredményeik áttekintése, különös tekintettel a hazai alkalmazhatóságra.
- A CO₂ szállítás hazai lehetőségeinek vizsgálata technológiai és gazdaságossági oldalról egyaránt.
- Injektálási és korróziós problémák elemzése.
- A CO₂ besajtolási módszerek áttekintése hazai és külföldi projektek alapján.

A CO₂ földalatti elhelyezés földtudományi feladatai

- Általános földtudományi megismerési szint növelése Magyarországon.
- Tárolókapacitás becslésének folyamatos pontosítása, a kapacitással, mint földi erőforrással történő gazdálkodás szempontjainak kidolgozása.
- A potenciális tárolóterületek alapállapot-felmérése, kapacitásának becslése, biztonsági szempontú kockázatainak értékelése.
- A besajtolási technológia optimális megvalósíthatósági kritériumai hazai viszonyokra vonatkozóan (A rezervoár repedéseinek lezárását elősegítő adalékok stb.).
- A besajtott CO₂ és a környezet (közet, fluidum, oldott anyag) kölcsönhatásának vizsgálata. Az ásványkiválások mértékének, sebességének becslése a természetes barrier-hatás növelésének kérdései, az eredmények környezetvédelmi szempontú értékelése.
- A besajtott CO₂ nyomon követése a tárolóban, a migráció vizsgálata, monitoring eljárások kidolgozása.
- Az optimális tároló-kiválasztás szakmai szempontjainak kidolgozása a fentiekben elvégzett vizsgálatokra is alapozva.
- Hosszú távú földtani stabilitás-vizsgálat, veszélyforrás előrejelzés, értékelés (földrengés-veszélyeztetettség, a rezervoár hosszú távú stabilitása stb.).
- A tároló stabilitásának biztonsági elemzését elősegítő módszertan kidolgozása (ún. FEP-listák készítése) a környezeti hatások legteljesebb körű elemzése érdekében.

A CO₂ földalatti elhelyezés gazdasági feladatkörei

- A különböző geológiai szerkezetekben történő tárolás gazdasági kockázatai és a kockázatkezelés lehetőségei hazánkban.
- CO₂ kvótakereskedelem aktuális helyzete hazánkban és az EU-ban.
- Kvótaárak alakulása és hatása a CO₂ földalatti elhelyezés finanszírozási lehetőségeire.
- Az elhelyezéshez kapcsolódó műszaki, technológiai lehetőségek vizsgálata gazdasági szempontból, költség/haszon vizsgálatok.

A CO₂ földalatti elhelyezés jogi vonatkozásai

- Nemzetközi egyezmények és együttműködések áttekintése.
- Jogi háttér az EU vonatkozásában.
- Jogi háttér az egyes EU országokban.
- Jogi háttér Magyarországon.
- Az EU várható szabályozásainak, az egyes EU országok idevonatkozó jogi hátterének adaptálhatósága a hazai jogi környezetbe.
- A CO₂ kibocsátáshoz, tároláshoz kapcsolódó jogi szabályozás kidolgozása a földtani szempontok figyelembe vételével a radioaktív hulladék-elhelyezés mintájára.

KONKLÚZIÓK

A dolgozatban áttekintést adtunk az emisszió csökkentést meghatározó nemzetközi egyezményekről és az ezekből levezethető, a nemzetközi gyakorlatnak megfelelő megoldásáról, a földalatti elhelyezés problémáiról. Törekedtünk arra, hogy ezzel kapcsolatosan kitérjünk mindazokra a kérdésekre, amelyek Magyarország tekintetében ezt az eljárást meghatározzák, befolyásolják. A súlyponti kérdéseket természetesen a földtudományi vonatkozások tekintetében domborítottuk és domborítjuk ki a továbbiakban is.

A tanulmányban az alábbi megállapításokat tekintjük *stratégiai szempontból* kiemelőnek a szén-dioxid – földalatti tárolás segítségével történő – kibocsátás-csökkentés elősegítése szempontjából:

1. *Magyarország geológiai adottságai alapján rendkívül kedvező helyzetben van a szén-dioxid földalatti elhelyezésének szempontjából: a jelenlegi éves kibocsátást akár több tíz évig, teljes mennyiségben el tudja helyezni a Föld felszíne alá.*
2. *A földalatti elhelyezés technológiai lépései már adottak a nemzetközi gyakorlatban, azonban magas költséggel valósíthatók meg és üzemeltethetők, tehát további kutatási irányokat jelent az egyes technológiai lépések költséghatékonyabb eljárásokkal történő kiváltása.*
3. *Bányászati műveletekhez kapcsolódó földalatti CO₂ elhelyezés folyik jelenleg is Magyarországon, a környezeti hatások vonatkozásában azonban nem történtek vizsgálatok.*
4. *Kidolgozható a földalatti CO₂ elhelyezés tudományos technológiai háttere, amely jelenleg tartalmaz még nyitott kérdéseket, de összeállítható egy, akár jogszabályi, vagy hatósági, szakhatósági gyakorlat számára alkalmas követelményrendszer és vizsgálati eljárási rend.*
5. *A CO₂ földalatti elhelyezésének szabályozását a nukleáris hulladéktárolók létesítéséhez hasonló jogszabályban lehet és szükséges megoldani.*
6. *A CO₂ emisszió középtávon, azaz a következő évtizedben nem fog csökkenni, a rendelkezésre álló kvótamennyiség azonban igen, tehát a jelentős bírságok elkerülése*

végzett az ipar szereplőinek komoly érdeke – a működés zavartalanságának biztosítása érdekében – az emisszió csökkentését olcsón és hatékonyan megoldani. Amennyiben ez nem sikerül, az visszahathat a hazai ipari szektor piaci működésére, árképzésére is.

7. A kvótakereskedelem rendszere, az EU-s és hazai szabályok nem kedveznek az emisszió gyökeres csökkentésének megoldása tekintetében, sőt a korszerű technológiák és megoldások bevezetése és alkalmazása ellen hatnak.

Irodalom

A Kormány 66/2006. (III. 27.) Korm. rendelete a 2005–2007 közötti időszakra vonatkozó Nemzeti Kiosztási Terv és Nemzeti Kiosztási Lista kihirdetéséről, valamint a kibocsátási egységek kiosztásának részletes szabályairól.

A Magyar Geológiai Szolgálat Ásványvagyon-nyilvántartása a 2006. január 1-jei állapot szerint. MGSZ kiadvány, Budapest, 2006, CD-ROM.

A Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia Konceptiójának Alapjai (VAHAVA-project) 1–42.

A Paksi Atomerőmű honlapja (www.npp.hu).

Arts et al., 2002. Monitoring of CO₂ injected at Sleipner using time lapse seismic data. GHGT-6 Conference, Kyoto, 2002.

Az Európai Parlament és A Tanács 1600/2002/EK határozata (2002. július 22.) a hatodik közösségi környezetvédelmi cselekvési program megállapításáról.

Azzam, R., T. Kempka, M. Waschbüsch; Tomás Fernández-Steeger (2006): Development and Evaluation of Innovative Strategies for Storage and Permanent Immobilization of CO₂ in Geological Formations / CO₂-Trap in: http://webserver.lih.rwth-aachen.de/lih/content/e29/e2626/index_eng.html

Bachu et al., 1994. Aquifer disposal of CO₂: hydrodynamic and mineral trapping. Energy Conversion and Management, 35, 269–279.

Bachu, S. (2002): Sequestration of CO₂ in geological media in response to climate change: road map for site selection using the transform of geological space into the CO₂ phase space; Energy Conversion and Management 43, 87–102

Bachu, S., J. J. Adams (2003): Sequestration of CO₂ in geological media in response to climate change: capacity of deep saline aquifers to sequester CO₂ in solution; Energy Conversion and Management 44, 3151–3175.

Bergman, P. D., E. M. Miller; Z. Y. Chen (1997): Disposal of power plant CO₂ in depleted oil and gas reservoirs in Texas; Energy Convers. Mgmt Vol. 38 pp. 1–6.

Brevik et al., 2000. Expectations and results from seismic monitoring of CO₂ injection into a marine aquifer. 62nd EAGE meeting Glasgow, paper B-21.

Carbon Sequestration Leadership Forum (2005): CSLF Technology Roadmap pp.1–30. (www.cslforum.org).

Czernichowski-Lauriol et al., 1996a. Analysis of the geochemical aspects of the underground disposal of CO₂: scientific and engineering aspects. In: Deep injection disposal of hazardous and industrial waste, ed. John A. Apps. Chin-Fu Tsang, 565–583, Academic Press.

Czernichowski-Lauriol et al., 1996b. Inorganic geochemistry. In Final report of Joule II project No. CT92-0031: The underground disposal of CO₂, ed. Holloway, 183–276, BGS, Keyworth, Nottingham, UK.

Eiken et al., 2000. Seismic monitoring of CO₂ injection into a marine aquifer. SEG Calgary 2000 International Conference and 70th Annual Meeting, Calgary, paper RC-8.2.

Emberley et al., 2004. Geochemical monitoring of fluid-rock interaction and CO₂ storage at the Weyburn CO₂-injection enhanced oil recovery site, Saskatchewan, Canada. Energy, 29, 1393–1401.

Etheridge, D. M., L. P. Steele, R. L. Langenfelds, R. J. Francey, J.-M. Barnola and V. I. Morgan (1998) "Historical CO₂ records from the Law Dome DE08, DE08-2, and DSS ice cores" in Trends: A Compendium of Data on Global Change. Carbon Dioxide Information Analysis Center, Oak Ridge National Laboratory, U.S. Department of Energy, Oak Ridge, Tenn., U.S.A.

Fabriol, 2001. Feasibility study of microseismic monitoring (Task 5.8). BRGM Comissioned Report BRGM/RP-51293-FR.

Fedor F. 2004: A közép-alföldi kevertgáz öv gázainak eredete. Ph.D doktori értekezés. Miskolci Egyetem 120. p.

Fodor B. 2007: Magyarország szénhez kötött metánvagyona. Coalbed methane in-place resources in Hungary. Földtani Közlöny 136/4, 573–590.

Gluskoter, H., Mastalerz, M., Stanton, R. 2002: The Potential for Carbon Dioxide Sequestration in Coal Beds: New Evidence from Methane and Carbon Dioxide Adsorption Analyses of Coals from Lignite to Anthracite. Coalbed Methane Worksop in Hungary, Presentations, Sept. 23, 25–26. Budapest, CD-ROM.

Gunter, W. D., E. H. Perkins, I. Hutcheon (2000): Aquifer disposal of acid gases: modelling of water – rock reactions for trapping of acid wastes; Applied Geochemistry 15, 1085–1095.

Holloway et al., 2005. Best Practice Manual from SACS Saline Aquifer CO₂ Storage Project. IEA Greenhouse Gas R&D Programme, Schlumberger Research, European Comission.

Holloway, S. (1997): Safety of the underground disposal of carbon dioxide; Energy Conversion and Management 38, 241–245.

Holt, T., J. I. Jensen, E. Lindeberg (1995): Underground storage of CO₂ in aquifers and oil resevoirs. Energy Conversion and Management 36, 535–538.

Holzacker, K., Koncz, I., Fisch, I., 1981. A stabszénizotóparány-adatok felhasználási lehetőségei. *Kőolaj és Földgáz* 14, 178–187.

Kaszuba, J. P., D. R. Janecky, M. G. Snow (2003): Carbon dioxide reaction processes in a model brine aquifer at 200 C and 200 bars: implications for geologic sequestration of carbon; *Applied Geochemistry* 18, 1065–1080.

Keeling, C.D. and T. P. Whorf (2004) "Atmospheric CO₂ records from sites in the SIO air sampling network" in *Trends: A Compendium of Data on Global Change*. Carbon Dioxide Information Analysis Center, Oak Ridge National Laboratory, U.S. Department of Energy, Oak Ridge, Tenn., U.S.A.

Khaitan, S., Lowry, G., Dzombak, D. (2004): Field evaluation of the effects of carbon dioxide/vegetation/amendment on neutralization of bauxite residue. *J. Environ. Eng.* 18, 26–39.

Kiss, J. 1995: A mecseki gázlecsapolás történeti áttekintése és fúrólukás gázfeltárás lehetőségeivel kapcsolatos kutatások. In: Némédi Varga, Z. (szerk.): *A mecseki feketeköszén kutatása és bányaföldtana. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből VII.* Miskolci Egyetem, 317–331.

Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change (1997).

Langmuir, D. (1997): *Aqueous Environmental Geochemistry*; Prentice Hall 1–590.

Lasaga, A. C. (1995): Fundamental approaches in describing mineral dissolution and precipitation rates; *Chemical Weathering Rates of Silicates Minerals; Reviews in Mineralogy* 31, 23–86.

Liu et al., 2001. A Demonstration Project at the Sleipner Field. Work Area 5 (Geophysics) – Multi-component seismic monitoring CO₂ gas cloud in the Utsira Sand: a feasibility study. BGS Commissioned Report CR/01/064.

Marland, G., T. A. Boden, and R. J. Andres. 2003. "Global, Regional, and National CO₂ Emissions." In *Trends: A Compendium of Data on Global Change*. Carbon Dioxide Information Analysis Center, Oak Ridge National Laboratory, U.S. Department of Energy, Oak Ridge, Tenn., U.S.A. http://cdiac.esd.ornl.gov/trends/emis/tre_glob.htm].

Nance, H. S., H. Rauch, B. Strazisar (2005): Surface Environmental Monitoring At the Frio CO₂ Sequestration Test Site, Texas
http://www.beg.utexas.edu/mainweb/presentations/2005_presentations/co2/surfaceenviron.pdf

Pál G., Huba B. (2004): Magyarország energetikai környezetértékelése és a kapcsolódó indikátorok meghatározása, különös tekintettel a megújuló energiaforrások felhasználási lehetőségeinek kiaknázására; Környezetállapot értékelés Program Pályázati Tanulmányok 2003-2004 Témajavaslat és előtanulmány. 1–41.

Pruess, K. (2004): Thermal Effects During CO₂ Leakage from a Geologic Storage Reservoir; Lawrence Berkeley National Laboratory; University of California pp. 1–5.

Siikavirta, H. (2003): CO₂ capture, transport and storage: costs Laboratory of Energy Engineering and Environmental Protection (Finland) Short Course. 1–17.

Varagani, R. K., F. Chatel-Pélage, P. Pranda, H. Farzan, S. J. Vecchi, M. Rostam-Abadi, Y. LU, A. C. Bose (2006): Oxy-Combustion Process for CO₂ Capture from Coal Fired Power Plants: An Overview of Techno-Economic Study and Engineering Feasibility Analysis; GHGT-8 8th International Conference on Greenhouse Gas Control Technologies Book of Abstracts Oral Presentations. 272–274.

Wang, S., P.R. Jaffe (2004): Dissolution of a mineral phase in potable aquifers due to CO₂ releases from deep formations; effect of dissolution kinetics; Energy Conversion and Management 45, 2833–2848.

Williamson et al., 2001. Gravity monitoring of the CO₂ bubble. BGS Comissioned Report CR/01/063.

Xu, T., E. Sonnenthal, N. Spycher, K. Pruess (2006): TOUGHREACT- A simulation program for non-isothermal multiphase reactive geochemical transport in variably saturated geologic media: Applications to geothermal injectivity and CO₂ geological sequestration; Computers and Geosciences 32, 145–165.

AZ EMBERI TERMÉSZET TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VIZSGÁLATA

Csányi Vilmos
(ELTE Etológiai Tanszék)

Vezetői összefoglaló

Az utóbbi években egyre határozottabban alakul ki egy az emberi viselkedés evolúciós eredetét, mechanizmusait természettudományos eszközökkel vizsgáló tudományterület: az etológia, az antropológia a pszichológia és az evolúciós tudományok határterületein. Idetartozik a humánetológia, az evolúciós pszichológia és a különböző területeken folyó tudatvizsgálatok. Egy átfogó tanulmányban az adott határterületek releváns anyagait gyűjtöm össze és vázolom azokat az episztemológiai eszközöket, amelyekkel ezek a vizsgálatok elvégezhetőek és egy későbbi fázisban lehetővé teszik hazai kutatások elindítását.

KUTATÁSI CSOMÓPONTOK, EREDMÉNYEK

A humán viselkedési komplex

Az emberre jellemző, őt az állatoktól megkülönböztető viselkedési tulajdonságokat egy „komplex” egyes tagjaiban találhatjuk meg, de az ember emberi mivoltát csak együttesen hozzadják létre. A „komplex” egyes tagjai, egyes viselkedési módok, mintázatok általában nem önállóan nyilvánulnak meg, hanem összekapcsolódva, integrálódva másokkal. A komplex úgy írható le, mint egy háromdimenziós szociális tér, amelyben az egyes dimenziók: a csoportéttel kapcsolatos tulajdonságok, a csoportétt összehangolását szolgáló viselkedési mechanizmusok és a szociális konstrukció. A komplex egyes elemei ebben a térben úgy helyezkednek el, hogy megnyilvánulásukat valamennyi dimenzió befolyásolja, bár nem azonos mértékben.

a) A csoportéttel kapcsolatos tulajdonságok

1. Az ember vonzódik társaihoz, gyakran kíván kapcsolatba lépni velük.
2. Az emberi csoportoknak általában saját egyedisége, individualitása van.
3. Az ember hűséges lehet közösségéhez.
4. Az ember esetenként hajlandó a saját érdekeit csoportja érdekei mögé helyezni.
5. Az emberi agresszió a közösségen belül igen alacsony szintű és sokféle módon szabályozott.
6. Az ember hajlandó közössége szabályait elfogadni, és képes a szabályokat a közösség rangsorába illeszteni. Az emberi rangsor ezért vegyes összetételű.
7. Az ember kész társaival megosztani táplálékát.
8. Az ember hajlandó társaival együttműködni, segítséget adni, és segítséget kérni.
9. Az emberi csoportokat könnyű egymás ellen hangolni.
10. Az emberi szexualitásnak három funkciója van: reprodukció, stressz-oldás és a párkapcsolat erősítése.
11. Az embergyerek anyai kötődése átruházható másokra.
12. Az embernél nemcsak az anya, de az apa és a közösség más tagjai is részt vesznek az utódok gondozásában.

b) A csoportélet összehangolását szolgáló viselkedési mechanizmusok

13. A közösségben élő ember képes az együttérzésre, az empátiára.
14. Az embernél megjelent a hipnotizálhatóság különös tulajdonsága
15. Az ember egyedülálló a ritmus, az ének, a zene és a tánc művelésében és élvezetében.
16. Az ember képes társai viselkedési mintáit utánozni, akkor is, ha ez nem jár valamiféle előnnyel.
17. Az ember fegyelmezhető. Önként vagy enyhébb-erősebb késztetés hatására képes meghatározott viselkedési mintázatokat elsajátítani.
18. Az ember tanítható és nevelhető.
19. Az ember gyakran alakít ki viselkedési rítusokat és szabályokat.

c) Konstruktív képességek

20. Az emberi arc több mint kétszáz különböző érzelem-gondolat kifejezésére alkalmas. Testével, mimikájával történeteket képes konstruálni
21. Az emberi kommunikáció legfontosabb formája a beszélt nyelv
22. A ember képes az absztrakcióra és képes elképzelt, virtuális rendszereket létrehozni.
23. Az embernek számos képessége van a tárgyak alakítására, szerszámok készítéséhez, technikák és technológiák alkalmazásához.
24. Az ember képes közösségei szociális szerkezetét egyedileg kialakítani.
25. Az ember képes hiedelmeket és hiedelemrendszereket képezni, amelyek bonyolultsági foka egészen magas lehet.

Kiemelem azt a felismerést, hogy az emberi csoportok kialakuló rangsorai mindig kettős természetűek. Az ember csoportokon belüli agressziójának csökkenésében nagy szerepe van az emberi csoportokban kialakuló rangsor alapvető megváltozásának. Az emberi csoportokban is van rangsor, de az embernél a rangsorba nemcsak személyeket, hanem szabályokat is lehet sorolni. A szabálykövetés akár önálló tulajdonságnak is felfogható, de valójában szoros összefüggésben van a rangsorral, mert például a szabályok csökkentik a rangsor kialakításához szükséges erőfeszítéseket, azaz tovább redukálják az agressziót. Ennek a vegyes rangsornak a kialakulása tette lehetővé a sok millió emberből álló társadalmak létrejöttét.

Végül összefoglalom a fentebb vázolt tulajdonságcsoportok kölcsönhatásának néhány különös következményét. A szoros csoportstruktúra, az összehangolási készség és a konstruktív aktivitás zárt visszacsatolási hurkot hoz létre. Az izolált csoport konstruktív aktivitásának jó része magára a csoportra irányul, amit a szinkronizáció felerősít, és a csoporthűség és kísérőjelenségei tartósítanak, vagyis a csoport önmagát konstruálja! És ezt a csoportot már közösségnek nevezzük. A közösségek megjelenésének sokféle következménye van. Az egyik a különböző szabályrendszerek, normák és a nyelv felszíni struktúráinak kialakulása. A nyelv, a rokonsági rendszerek, a rítusok, de a mindennapi gyakorlat is rögzül a kultúrákban, hozzájárulva a csoport-individualitáshoz. Mindennek az is következménye, hogy megjelent az embercsoportok közötti változatosság, amely a különböző állatfajok csoportjainak nem sajátja, ezáltal a minden faj számára adott egyedi genetikai változatosság fölé egy új szerveződési szinten megnyilvánuló változatosság került, ami hatalmas mértékben megnövelte az emberi faj alkalmazkodóképességét. Ez a kulturális evolúció legfontosabb következménye.

AZ EMBERI VISELKEDÉS EVOLÚCIÓJÁNAK FORDULÓPONTJA: AZ EMBERI KÖZÖSSÉGEK MEGJELENÉSE

Az állatoknak csak csoportjaik vannak, az embernek lehetnek közösségei. Azt vizsgáltam, hogy ezeket milyen biológiai erők tartják fenn, miért, milyen biológiai okokból, és feltehetőleg hogyan jött létre a közösség. A *közösség* alatt olyan embercsoportot értek, amelynek tagjai esetenként hajlandók a saját egyéni érdekeiket a közösség érdekei *mögé* helyezni. Az állatok erre nem képesek és az ember se mindig, nagyon sok olyan emberi csoport, organizáció, szervezet van, amely nem felel meg a közösség kritériumainak.

A közösség ilyen módon történő meghatározása nem általánosan elfogadott a biológiában sem, különösen annak *szociobiológia* néven ismert irányzatában. A társadalomtudósok egy része és a biológusok közül a szociobiológusok úgy gondolják, hogy minden emberi viselkedés végső motivációja az önérdék, és különböző genetikai modelljeiket ennek a feltevésnek az igazolására használják. Ez érthető álláspont, hiszen az egész evolúciós elmélet voltaképpen az önérdékek versengésén alapul. A szociobiológiai dogma szerint az emberi csoportjelenségek mindegyike megmagyarázható az egyéni viselkedésre vonatkozó biológiai szabályokkal, például a kölcsönösség elvárásával vagy a rokonszelekcióval. Úgy gondolják, hogy a különböző szociális szerveződések maguktól sohasem alakulnának ki, ezeket mindig a különböző önérdékek *társadalmi egyeztetése* hozza létre. Ez azért is nagyon érdekes, mert az evolúcióelmélet megalapozója, Darwin az ember származásában a moralitás megjelenését tekintette a legfontosabb evolúciós tényezőnek, és létrejöttét a csoportszelekció hatásának tulajdonította. A moralitás, az erkölcs pedig sok esetben éppen arról szól, hogy a közösségem érdekei, értékei érdekében *hajlandó vagyok egyéni áldozatot is hozni*.

Nem vitás, hogy az állati viselkedésre vonatkozó evolúciógenetikai magyarázatok teljesen kielégítőek, ha a szelekciós mechanizmusok közül kizárólag az individuális szelekciót, a rokonszelekciót, különleges esetekben pedig a kölcsönösséget vesszük figyelembe. Az állati csoport nem azért jön létre, hogy egy új valami szerveződjön. Nem jelenik meg valami önálló létező az egyedek felett, amelynek saját érdekei lennének, hanem az állati önérdék kívánja meg a csoportos viselkedés kifejlődését. Amikor egy páviáncsoport hímjei dühödten védelmezik csoportjukat akkor a már meglévő leszármazottaikat, rokonaikat és további szaporodási lehetőségüket védik. Ha ezt nem tennék meg, akkor leszármazási soruk gyorsan eltűnne az evolúció színpadáról. A csoporton belül is állandó versengés folyik az egyedek között a szaporodási sikerért, ami a csoportokon belüli viselkedést is alapvetően meghatározza, és csak a saját érdekeiket szem előtt tartó egyedeket jutalmazza. Az állati csoportélet modellezhető költség-nyereség egyenletekkel. Az egyed védelmet, információt, szaporodási lehetőséget kap a csoportban, ezek a nyereség főbb tételei, de kevesebb szabad erőforráshoz jut, versenytársai vannak, a csoportot nagyobb valószínűséggel támadják meg a ragadozók, paraziták, ezek pedig a ráfordítás költségei. A csoport létezését, méreteit, a csoporton belüli viselkedés módjait pontos összefüggésbe lehet hozni az egyes fajoknál a környezetfüggő ráfordítás-költség arányaival.

Az ember esetében azonban a segítségnyújtás nem korlátozódik a közeli rokonokra és az egymást jól ismerőkre. Az emberek például vért adnak, szervezetük legértékesebb folyadékából, folyékony szervéből egy részt, és nemcsak rokonaiknak és nemcsak azért, mert egy nap majd a vért kapó vizontszolgálatot tesz. Az idegeneket kenyérrel, sóval üdvözlő kultúrák szokásait sem lehet a fenti evolúciógenetikai modellekkel megmagyarázni. Fajunk különleges, az állatok között nem ismert sajátja a fajtársak és a csoport esetenkénti önzetlen segítése. Az *ember* az egyetlen olyan állat, amely *csoportjáért, közösségéért életét is*

hajlandó feláldozni, tekintet nélkül a szaporodási sikerben megnyilvánuló veszteségeire. Az ember az egyetlen olyan faj, amely szüntelen, *kielégíthetetlen érdeklődéssel* fordul fajtársai felé, mindig szeretné ismerni azok elmeállapotát, véleményét, gondolatait, vágyait, terveit, noha ezek az ismeretek nem mindig szükségesek a saját jólétéhez.

Noha ezek az állítások az antropológusok, pszichológusok egy része számára nyilvánvalók voltak, a szociobiológiai modellekben nem érvényesültek. A szociobiológusok és a genetikai redukionisták, mindig úgy érveltek, hogy bármilyen cselekedetről is legyen szó, abban mindig kimutatható az egyéni, önző érdek. Hogy ezt könnyebb legyen kimondani, néha a gének "önzéséről" beszéltek.

Az utóbbi években azonban mind határozottabban jelentkeztek az ellenvélemények. Az amerikai Boyd és Richerson olyan populáció-genetikai modelleket készített, amelyek bizonyos feltételek esetén megengedték a csoportszelekció működését is. Feltételezésük szerint, ha egy csoport kultúrájában olyan mechanizmusok működnek, amelyek csökkentik a csoport tagjai viselkedési fenotípusainak különbségeit, de egyben növelik a csoportok közötti fenotípusos különbségeket, akkor, de csakis akkor, működhet a csoportszelekció. Vagyis ez a feltétel éppen megfelel az ősi csoportkultúrák kialakulásának. Nagy kulturális különbségek alakulnak ki a közösségek között, de *egy adott közösségen belül nagyon hasonló a viselkedés*, a nyelv, a szokások. Bohem neves antropológus gondos vizsgálatokkal éppen azt mutatta ki, hogy a modern vadászó-gyűjtögető társadalmakban is léteznek ilyen kulturális mechanizmusok.

Az egyenlőségen alapuló (*egalitáriánus*) csoportkultúrák jelentősen csökkentik az egyének csoporton belüli versengését, egyetértésen alapuló döntési mechanizmusokat hoztak létre, valamint szigorúan büntetik a csalókat, az önzetlenség esetleges kihasználóit. Ezeknek a kulturális mechanizmusoknak a hatásai mindenben megfelelnek a csoportszelekciós modellek követelményeinek. Csökkentik a csoporton belüli egyéni különbségeket és ennek megfelelően a csoporton belüli versengést, egyidejűleg növelik a csoportok közötti különbségeket és a csoportok versengését, tehát kialakulhatnak a valódi csoportszelekció feltételei.

A legutóbbi években az *emberi csoportszelekció elmélete* mind a megfigyelések, mind pedig az elméleti modellek kimunkálása területén jelentősen haladt előre. Lényegében egy több szinten működő szelekciós teóriát alkalmaznak az emberi csoportszelekció magyarázatára, ami egyébként az általam kidolgozott elméletből, az evolúció általános elméletéből is következik, és ott korábban, hasonló megfogalmazást nyert

AZ EMBER VELESZÜLETETT RENDSZERSZERVEZŐ KÉPESSÉGE

Ha sorra vesszük a humán viselkedési komplex elemeit azokat a különleges tulajdonságokat, viselkedésformákat, amelyek minket az állatoktól megkülönböztetnek és elgondolkodunk kölcsönhatásaikon kiderül, hogy ezek a képességek, bár nagyon összetett és bonyolult hálózatot alkotnak egyszerűbben is leírhatók.

Az embernek társaihoz történő különleges vonzódásából, az együttműködési hajlandóságából, a szabálykövetési képességéből, a csoporttevékenység összehangolásának sokféle módjából egyértelműen következik, hogy az *ember szeret közös akciókban részt venni közössége tagjaival*

A következő, az akciókkal összefüggő különleges tulajdonságunk az, hogy a *közös akciókat közös hiedelmek alapján szeretjük végezni.*

Természetes számunkra, hogy a közösségeinkben, még ha nem is optimálisan működő közösségekről van szó, akkor érezzük jól magunkat, és akkor végzünk szívesen közös akciókat, fogadunk el közös hiedelmeket a közösség tagjaival, ha részt vehetünk a közösség szociális konstrukciójában, vagyis *szeretünk részt venni a közösség közös szociális konstrukcióiban.*

Végül a negyedik jellegzetesség akkor jelenik meg, ha az előző három jó ideje működik már valamilyen mértékben, ilyenkor *hűségesek vagyunk a közösségeinkhez.*

Az talán egyértelmű, hogy a közös akciók, közös hiedelmek, közös konstrukciók együttes előfordulása és a velük járó hűség pontosan megfelelnek egy emberi szociális rendszer alaptulajdonságainak. Nyugodtan állítható, hogy bármilyen emberi társas szerveződés rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. *Az emberre jellemző viselkedési komplex tárgyalásakor pedig láthattuk, hogy a benne szereplő tulajdonságok fajspecifikus jegyek, amelyek velünk születnek.*

A RENDSZERSZERVEZŐ KÉPESSÉG MŰKÖDÉSE TÖMEGTÁRSADALMAKBAN

Megszaladási jelenségek

Biológiai szempontból különös helyzet alakult ki a földgolyón. Több mint hatmilliárd nagytestű ragadozó él rajta, az ember, aki minden más szempontból is hódító életmódot folytat és nyilvánvalóan túlszaporodott. Gyakorlatilag kiradírozta a bioszférát, a legtöbb helyen agrárerdővel, termőfölddel, legelővel helyettesítette, és megszüntette a bioszféra önszabályozását, aminek csak egyik jele a bolygó átlaghőmérsékletének gyors emelkedése. Számptalan fajt kiirtott vagy a kipusztulás szélére sodort. A tengerek sok jel szerint halódnak a kizsákmányoló halászati módszerek miatt. Ijesztően csökken a változatosság a bioszférán belül, amivel egyenes arányban csökken annak belső stabilitása. A bioszféra helyett létrehozott agrárbirodalmat pusztán a termelési igények alapján szervezik, monokultúrákból, amelyek tartós fennmaradásának feltételeiről semmit sem tudunk. Néhány száz növény- és állatfaj helyettesíti a hajdan majd harmincmillió különböző fajt tartalmazó bioszférát.

És ez még csak az egyik változás. A másik talán még reménytelenebb. Egy olyan faj, amely kis létszámú, zárt közösségekbeni életre szelektálódott, és ilyen életmódot folytatott millió évekig, egy pillanat alatt elképesztően elszaporodott, és a befogadó, szinte korlátlan, változatos erőforrásokkal rendelkező bioszféra helyett saját maga lett a tulajdon környezete és egyetlen erőforrása. A kis közösségek képesek ugyan az egyezkedési viselkedésre, az ember kevésbé agresszív és sokféle környezetben megél, de ezt az emberkoncentrációt nem biztos, hogy képes tartósan elviselni alaptermészetének torzulása nélkül. Már nem képes stabilis kisközösségeket alakítani, már nincsen mindenki által elfogadott kultúrája, és erősen kétséges, hogy hatmilliárdan képesek-e egyáltalán létrehozni ilyet. Biológiai törvények alapján *ez a faj pusztító populáció-összeomlás előtt áll.* Nem valószínű, hogy létszámának évszázadok óta tartó exponenciális növekedése képes lesz még egy megduplázódást összeomlás nélkül elérni. A biológus csak csodára várhat, „antropológiai fordulatra”, arra, hogy a faj a maga kőkorszakbeli viselkedési kényszereivel képes lesz teljesen új feltételekkel is megmaradni, békésen élni. A csodát már csak a kultúrától várhatjuk.

A *kulturális evolúció sebes változásai* a fejünk felett zajlanak. Érdeemes megvizsgálni, hogy ebben a helyzetben mi a sorsa az *egyénnek*, milyen, a *biológiáját* érintő támadások érték, *milyen viselkedésreakciókat mutat a védekezésben*. A humánetológia és a biológia egyéb területeinek vizsgálódásai alapján jól ismerjük azokat a *humánökológiai* körülményeket, amelyek az ember biológiai természeté számára optimális életfeltételeket nyújtanának. Az utolsó kétmillió év evolúciója mély nyomokat hagyott az ember természetében Egyértelmű az is, hogy az optimális nem mindig azonos a lehetséggel, sőt legtöbbször a kívánatossal sem, tehát nem azért kell ezeket a biológiai szempontokat sorra vennünk, hogy a társadalom feltétlenül igyekezzen megvalósítani őket. Elegendő, ha a társadalom tagjai tudják, hogy életkörülményeik hol térnek el az optimálistól, milyen árat fizetnek a civilizáció esetleg már megkedvelt áldásaiért. Érdeemes talán azt is megjegyezni, hogy az ember biológiai evolúciója a nagy populációméret miatt szünetel, nincsenek lényeges genetikai változások, csupán stabilizáló szelekció folyhat.

A „megszaladás” biológiai, evolúciós jelenség, akkor fordul elő, ha valamilyen szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat, növel. Ilyen például a pávakakasok farktollazata. A színes, hatalmas struktúrát a nőtények válogató ízlése futtatta meg, de a hatalmas tollazat a kakas egyéni élete számára nagy teher: a ragadozók sokkal könnyebben kapják el, mint kisebb díszű társait. Azért szelektálódott ki mégis, mert aki megússza a ragadozókat, az sok nőtény kegyeit nyerheti el, és utódai tovább örököltik a feltűnő díszítményt. A megszaladási jelenség időnként egy faj kihalásához is vezethet. Az óriás ősszarvas olyan hatalmas agancsokat szerzett hasonló okokból, amelyek végül lehetetlenné tették életét, és kipusztult.

Az embernél észlelhető *megszaladási jelenségek* kulturális természetűek. A civilizáció előtti ember nagyon kedvelte az édes ízt, de ritkán élvezhette, mert a vad gyümölcsökben a cukor csak az érés tetőpontján jelenik meg rövid időre. Így biztosítja a növény, hogy az állatok csupán az érett gyümölcsöt szedjék le, és így a magok is érett állapotban kerüljenek valami jó helyre. Az édes íz kedvelése vezetett tehát a vitamindús gyümölcsök fogyasztásához. Manapság évi sok tíz kilogramm cukorral elégítjük ki édesség igényünket, ezért „szaladt meg” a cukor kedvelése, ami számtalan élettani károsodás, betegség forrása. Különböző statisztikák szerint ma már több kórosan elhízott ember él a földön, mint amennyi éheznek.

Az ősember másik kedvence a zsír íze volt, mert az is nagyon tápláló, és a vadon élő állatokban nagyon kevés van belőle. A háziállatokban bezzeg annál több, a belőlük készült szalámi és a különböző kolbászfélék, felvágottak úsznak a zsírban. A zsír és az cukor együttes hatása már a gyönyörök teteje, a modern ember ezt is nagy élvezettel fogyasztja, csokoládénak hívják. Ez a szenvedélyünk is „megszaladási folyamat” eredménye.

Az ember igen korán megtalálta *tudatállapotának módosítási lehetőségeit*. A busmanok tánca, a jóga, és sok más rítus, ceremónia vezetett tudatmódosuláshoz. Az emberek ősidők óta használnak növényi eredetű tudatmódosító szereket, drogokat a különféle ceremóniák, rítusok közben. Ezek a szokások azonban ritkán váltak szenvedéllyé, mert beágyazódtak a kultúra szövetévébe. Nem naponta, hanem bizonyos alkalmakkor, bizonyos emberek élhettek a tudatmódosítás lehetőségével és legtöbbször valamilyen pozitív, segítő eljárás során. A modern ember úgy kezdi fogyasztani ezeket a drogokat, mint a csokoládét. Megint „megszaladt valami”. Csak az érdekli, hogy kielégítsen egy elsődlegesen élettani vágyódást, megfosztva azt minden kulturális háttértől. Az alkoholizmus, a dohányzás, a drogfogyasztás ma már a társadalomban élő emberek többségére jellemző.

Megszaladási jelenség a prostitúció is, amit sokan szeretnek „ösi” foglalkozásnak nevezni, de ez meglehetősen téves nézet. Csak a normális szociális kötődéseiből kiszakadt, vagy oda be sem ágyazódott ember elégszik meg a szexualitás hármass funkciója közül kizárólag eggyel, a stressz-oldóval. Éppen úgy, mint a különböző ízek vagy a drogok esetében, a *prostitúció* is egy mérték nélküli, azonnali kielégülést szolgáltató mechanizmus, és még szegényesebb formában ez a pornográfia is. Az ember nembeli lényege a konstrukció. Nemcsak nyers, természet adta táplálékot fogyasztunk, hanem szakácskodunk, kulturális konstrukciókat hozunk létre, íz-harmóniákat, új kombinációkat, étket, amely nemcsak a test szükségleteit elégíti ki, hanem a szellemet is foglalkoztatja, felfedezőútra visz, magasabb rendű élményt nyújtva, mint az állati falás. A szexet illetően, aki nem kér a párkapcsolat gyönyöreiből és gyötrelmeiből, aki nem élvezi azt a szociális konstrukciót, amit egy pár, egy család képez, szerencsétlen ember, pusztán a legprimitívebb állati ösztöneit szolgálja ki. Sajnos, modern kultúránk sajátos álszentsége lehetetlenné teszi, hogy a gyerekek megfelelő mintákkal találkozzanak, és tanulmányozzák azokat, pedig minden kultúra tanult dolog.

Magyarországon sokkal többet költenek az autókra, mint az az általános életszínvonalból következne. Nálunk, de persze máshol is, az autó kisebb mértékben közlekedési eszköz, és nagyobb mértékben *státuszsimbólum*. Minden kultúrában vannak státuszok, és ezekhez megfelelő szimbólumok is tartoznak. Baj akkor van, ha ezek a státuszok nem illeszkednek a kultúrába, ha a státuszokat nem a közösség életében való tevékenység, a közös célokért való munka során nyerjük, hanem a státuszok egyszerűen megvásárolhatóak. Ez is „megszaladási jelenség”. A kultúra saját folyamataival szerzett státusz sokkal értékesebb, mint az, amelyet meg lehet venni. A természetes státusz lehet eredmény, jutalom, megbecsülés, egy közösségben betöltött funkció, amelyet nem fenyegetnek mások, nem fordulhat elő, hogy holnap valaki egy nagyobb, egy újabb valamit vesz, és a mienk ettől értéktelenné válik. Mindenképpen viszonyt, a közösség többi tagjához kötődő viszonyt fejez ki a státusz, és ha ez kimosódik belőle, értéktelen cicomává válik.

Vannak bonyolultabb megszaladási jelenségek is, egyik a *hatalom megszaladása*. Az ember szüntelenül képes azon munkálkodni, hogy a rangsorban minél előkelőbb helye legyen. Ez a modern embernél is így van. A civilizáció előtti ember esetében a rangsor a kultúra szerves része volt. Az elnyerhető „hatalom” személyes kapcsolatokban kiépülő dominanciát jelentett. A modern társadalmak számtalan hatalmi pozíciót hoztak létre, amelyek lényegében adminisztrációs, szervező, szakértői munka alapján működő döntési központok. A pozíciók betöltőinek a szó etológiai értelmében vett hatalma minimális, a kultúra azonban olyan sallangokkal vette körül ezeket a pozíciókat, amelyek valódi hatalomnak tüntetik fel őket. Csakhogy a hatalomvágnak nincsen biológiailag is érzékelhető felső határa, mint például az éhségnek a jóllakás. A hatalom valódi vagy látszólagos növelésének kevesen tudnak ellenállni. Nem fejlődött ki ilyen korlát, mert a kis csoportok terjedelme magától korlátozta az elnyerhető hatalom mértékét. Miután a *hatalomvágnak nincsen felső korlátja*, az emberek korlátlan hatalmat szeretnének, noha éppen etológiai okokból azt funkcionálisan amúgy sem tudnák érvényesíteni.

Egytagú csoportok

Az ember természetes közösségei a történelem folyamán nagyon gyorsan redukálódtak. A törzsből nemzetség, a nemzetségből nagycsalád, a nagycsaládból nukleáris család lett, és ma a magukat legfejlettebbnek tekintő államok polgárai személyes autonómiájára büszkék. A közösségi kultúrában a személyes autonómiának nem sok tere volt: a közösség tagjai egész napjukat közösen töltötték, együtt vettek részt a rítusokban, együtt szereztek meg és

fogyasztották el táplálékukat, és emellett folyamatosan beszélgettek. Ma élő archaikus társadalmak tagjai felmérések szerint szintén beszélgetéssel töltik idejük legnagyobb részét. A beszélgetés a csoportorganizmus gondolkodási folyamata, ebben alakul ki a csoport tevékenysége, mindennapi gyakorlata. Nincs magánélet, nincs külön szoba, izoláció, ezek mind az ismeretlen tömeg biológiai hatása elleni, újkori védekező mechanizmusok. A modern szervező eszmék természetesen a saját előnyüket hangsúlyozzák. Autonóm, szabad személyiség vagy, aki meg akarja valósítani önmagát, mondjuk az életét szervezni kezdő fiatal embernek, ha a párodát megtalálod, ő is ilyen lesz. Köss ügyes kompromisszumokat, egyezkedj, hogy jól járj és a másik se veszítsen. Szó sincsen lojalitásról, örök hűségről, erkölcsi kötelességről, önfeláldozásról. Ezek a jól ismert tanácsok a csoportok közötti egyezkedési mechanizmusokat mintázzák. Az *autonóm személyiség* a végső csoportredukció, az *egytagú csoport*, amely csak *önmagához hűséges, de kész egyezkedni másokkal*. A modern társadalomban tehát a biológiai kötődés szerepe folyamatosan csökken (nő az elidegenedés, ahogyan ezt a társadalomtudósok másképpen megfogalmazták), és a társadalom szerkezete egyre inkább az egytagú csoportok, az autonóm egyének egyezkedési struktúráival írható le. Ha mélyebben elemezzük a személyes autonómia koncepcióját, kiderül, hogy az ember rendszerképző tulajdonságai működnek itt is, de nem másokkal fűzik össze az embert, hanem sajátmagával: a végezz közös akciókat belső utasítása, úgy jelenik meg, hogy gondold ki teljesen egyedül, mibe fogsz, hova mész, mit dolgozol, hogyan szórakozol. Akcióidat kizárólag magadnak kell megtervezned. Hiedelmeidet illetően ne hallgass senkire. Van józan eszed, ki tudod te válogatni azokat. Vallást, vagy ateizmust, politikát, vagy annak utálatát, személyes szokásokat, babonát, természetgyógyászatot. Ha valami nem válik be, vagy te úgy döntöttél, hogy nem vált be, eldobod, és más hiedelmet keresel. A lényeg a te függetlenséged. Ne írja elő neked senki, hogy mire gondolj, miben higgy. Ami pedig a szociális konstrukciókat illeti: szabad vagy, az lesz, ami akarsz, csináld meg magad, építs ki egy neked való életet, és ne függj senkitől, sem anyagilag, sem érzelmileg. Arra légy büszke, hogy önálló, autonóm személyiség vagy. Természetesen sokan vagyunk, vannak csoportok, egyének, akik dolgaidat befolyásolhatják. Vigyázz, hogy ezeket kellőképpen távol tudd tartani magadtól, nehogy a befolyásuk alá kerülj. Használj őket, uralkodj rajtuk. Ezekben az elképzelésekben tulajdonképpen egy, egyetlen tagú csoport számára követendő egyezkedési taktika jelenik meg. A populáció-növekedés olyannyira összenyomta a természetes csoportok akcióterét, hogy azok létszáma egyetlen személyre, az autonóm, "szabad" polgárra redukálódott, aki a megegyezési technikákat alkalmazva igyekszik csoportjának, azaz saját magának a lehető legjobb pozíciót biztosítani a hasonlóan egytagú csoportok versengésében.

Az egytagú csoportok szerepét azért fontos felismerni, mert ezekben éppen úgy működnek a szociális rendszerformáló erők, mint a közösségi emberben, de mivel egyetlen személyre visszacsatoltan hatnak, az a személy, aki egytagú csoport, a legtöbb helyzetben nem az egyénekre jellemző, azoktól elvárt módon fog viselkedni, hanem úgy, mint egy közösség. A *közösségek tagjainak viselkedése* sok más szempontból is könnyebben *kiszámítható*, ha ismerjük közösségük kultúráját. Az, hogy egy egytagú csoport hogyan fog viselkedni egy adott helyzetben, szintén megjósolható az ő személyes kultúrájának ismeretében, de ha egytagú csoportokból álló *tömeg viselkedését* szeretnénk *megjósolni*, reménytelen megszerezni a szükséges személyes információt. *Új modellek, új módszerek kellenének*. Pillanatnyilag, az egytagú csoportok megjelenése nagy bizonytalanságot hozott a modern társadalmak életébe.

A megszaladási jelenségekkel rokon, bár némileg más természetű az a jelenségcsoport, amelyben az ember alapvető humánetológiai igényei, amelyek természetes módon nem elégülhetnek ki, mégis a felszínre törnek, és a modern ideavilágban különös megfogalmazást nyernek. Talán a kultúra „etologizálása” néven lehetne őket számon tartani. Az ember szeretne kis személyes csoportokban élni, azok tagjait jól ismerni, elmerülni a kis csoport szociális melegében. Ennek az igénynek a pótlására jelentek meg a „virtuális csoportok”. Valamiféle előformáik, klubok, egyesületek formájában már régóta jelen vannak, de igazi formájukat a televízió hozta létre. A „szappanoperákban”, a „szomszédok” sorozatokban különböző társadalmi rétegek számára különböző szinteken láthatunk egy kiterjedt családot, mindennapi problémákkal, válásokkal, egybekelésekkel, születésekkel, halálokkal, mindent pontosan úgy, ahogyan egy kis, egymást jól ismerő csoportban ezek megtörténnek. Lehet, hogy rokonaink más városokban vannak, de nem hívjuk őket fel telefonon, és nem írunk nekik levelet, nem kopogunk be a szomszéd nénihez, hogy nem kell-e neki valami a boltból, nem hallgatjuk meg az ismerőst az utcán, hogy kalandjait elmesélje, de minden este hajlandóak vagyunk leülni egy órára a televízió elé, hogy mindezen dolgok csinált, virtuális mását végignézzük. Ezeknek a műsoroknak hallatlan népszerűsége humánetológiai jelenség. Ez hiányzik, ezt szeretnénk, egy kicsi, jól átlátható közösséget.

Régen a szociális élet része volt, hogy öseink ültek a tűznél és hallgatták az öregeket, meg a csoport tekintélyesebb tagjait a világ dolgairól, arról, hogy mennyi húst kell majd szárítani, fenyeget-e éhínség, ellenség, gonosz varázslat. Jó volt hallani, látni, hogy sorsunk, a csoport sorsa, megbízható, jól ismert kezekben van. Ma ugyanezt szolgáltatja a média, amikor a világ nem túlságosan sok, egy-két tucat politikusát napról napra bemutatja, amint intézik dolgaikat. Érteneik hozzá, magabiztosak, intézkednek. Ezek az emberek jól kiválasztott színészek, jól megírt szerepeket játszanak. Nekünk. De a világ dolgairól fogalmuk sincsen. Ki tudta megmondani mondjuk egy héttel a berlini fal leomlása előtt, hogy egy hét múlva új világ kezdődik? Sokszor elismerték, hogy senki, sem a politikusok, sem a háttérben lévő szakértők. A világ igen bonyolult, és ha lehetne belőle valamit érteni, az bizonyára a matematika, a közgazdaság és a pszichológia száraz nyelvén lenne csak érthető, ezek viszont nem sok embert érdekelnek. Ami mindenki számára érdekesebb, az a döntéshozók kis, ismerős csoportja. Ha őket látjuk, megnyugszunk. Biológiánk készítet erre.

Az ember érzékeny a veszély jeleire, a média pedig ezt kihasználva gyártja a teljesen felesleges, értelmetlen információkat arról, hogy Kínában egy busz lezuhant és hatvan ember meghalt, vagy a Gangeszbe fúlt harminc ember egy hajóval. Az, hogy közben milliók haltak meg rákban, balesetben, végső elgyengülésben, gyilkosság miatt, az érdektelen, az statisztika. A sok közül egyet kiválasztani, konkrét elemet bemutatni, hatásos, figyelemfelkeltő dolog. Erre vevők vagyunk.

A modern társadalom legmélyrehatóbb beavatkozása az emberi természetbe az volt, hogy lerombolta a kis kultúrákat elválasztó határokat, tönkretette a zárt, szemtől szembe csoportokat. Ez a folyamat még csak nem is egészen új keletű, már a nagyobb létszámú kultúrák kiépülésével megkezdődött. A csoportkultúrában élő ember számára minden, ami jó és elfogadható, megvan az adott kultúra globális reprezentációiban. Amikor a zárt csoporttársadalom kinyílik, az egyén hamarosan sokféle kultúra hordozójával találkozik, a korai és a mostani városokban a szomszéd, a munkahelyi társ teljesen eltérő dolgokat tarthat jónak, rossznak. Vita, összehasonlítás kezdődik. Az a folyamat, ami a Biblia szép költői nyelvén a „jónak és a rossznak a megismerését” jelenti. „Ádám” a csoporttársadalomból kilépve kénytelen saját maga felismerni a jót és a rosszat, mert

ebben a csoport már nem segíti. A kis kultúra nem adott módot a válogatásra, a jó és csak a jó adott volt. És sajnos *az evolúció nem készítette fel az embert a választásra*. Ez teljesen új feladat. Valójában nem is oldható meg, hiszen a kis kultúra globális reprezentációi önmagukban már kiállották a megbízhatóság összes próbáit, sok generáción keresztül. Ha egy új szokást, nézetet, gondolatot átvesznek egy másik közösségi és kipróbált reprezentációból, semmiféle biztosítéka nincs annak, hogy ez működni fog, hasznos, lesz, jó lesz.

A későbbi fejlődéssel már teljesen eltűnt fejünk felől az átlátható, ember méretű közösségi reprezentáció. Elvesztettük a viszonyítási alapjainkat.

Az az utasítás, amely az egyik viselkedési komplexben hasznos, nem biztos, hogy jó a másokban. A komponensek egymásra épülése veszett el.

Érdemes azt is megjegyezni, hogy a modern társadalmak tele vannak „felülről” szervezett, szépen elképzelt intézményekkel, amelyek valójában üresek. Csak azok működnek, csak azok nyernek valódi funkciót, amelyek számtalan módon kapcsolódnak az adott társadalom vagy hely kultúrájához. Az emberi tevékenység rendkívül nagyszámú apró kis elemből, agyi reprezentációból nyeri a működéséhez szükséges feltételeket. Ha ezeket valaki helyettesíti egy nagy ívű elképzeléssel, olyan szociális organizációval, amelynek nincsenek meg az apró kapcsolatai az emberekkel, akkor az nem fog működni. A maguk evolúciós folyamatában az emberi társadalmak mindig alulról szerveződtek, először jöttek létre a közösségek és csak azután a másodrendű csoportok, szövetségek. Manapság villámgyorsan alakítanak összetett organizációkat anélkül, hogy a résztvevők akár csak ismernek egymást. *Stabil*, mindenki által elfogadott *társadalmi struktúrákat csak alulról kiindulva lehet felépíteni*.

Modern társadalomban a legnagyobb kár a gyermeket éri. Minden gyermeknek legalább három évig az anya folyamatos jelenlétére van szüksége normális fejlődéséhez, azután pedig sokféle, különböző korú emberrel, felnőttekkel, gyerekekkel való kapcsolatot igényel a szocializáció zavartalan lefolyásához. Ezzel szemben a gyerekek egy részét már a megszületésük után néhány hónappal berakják egy bölcsődébe, később egész napos óvodába, ahol hasonló korúak veszik körül, és nincsen alkalma arra, hogy fejlett imitációs és azonosulási képessége révén megfelelő felnőtt magatartásmintákat szerezzen. Az öregeket bedugjuk az öregek otthonába, ahol az egyedüllétől, a szeretethiánytól szenvednek, a gyermekeket pedig, akikkel törődhetnének, szintén külön zárjuk el.

Szegény iskola, az a ruhatár, ahova gyermekeinket elhelyezzük, hogy fegyelmezett, erkölcsös, munkára motivált felnőttként kapjuk majd egyszer vissza őket, azt hiszi, hogy neki az a dolga, hogy a kis fejekbe minél több hasznos információt töltsön. Mivel ezt a mechanikus folyamatot a gyermekek kezdeményezőképessége, természetes aktivitása igencsak akadályozza, a legtöbb iskola amolyan fegyelmező intézménnyé alakult át, ahol a kívánt célt, ha kell, erőszakkal is elérik. Pedig az iskolának afféle gyermek-„törzsnek” kéne lennie, kisebb-nagyobb bandákkal, ahová jó bejárni, ahol mindenkit szeretnek, segítenek, ahol a gyermek, ha szükséges, érzelmi támaszt és vigaszt kap. Mellesleg persze tanulhatna is valamit, de ha egy tizenéves igazán meg akar valamit tanulni, rendszerint sokkal gyorsabban teszi meg, mint azt az iskola képzeleli. Tanul akkor, ha motiválva van. *Az embert a szemtől-szembe csoport aktivitása motiválja a legjobban*. Ha a család felnőtt tagjai dolgoznak, és ezen nemigen lehet már változtatni, akkor az iskolának kellene a család melegét pótolni. Az ismeretelsajátítás, a számonkérés, a teljesítmény harmadlagos, az jönne magától is, ha az iskola ráeszmélne tényleges feladatára. Egyébként könnyen meg lehetne oldani a problémát, ha a számonkérés és az intenzív tanulás

külön intézményekben zajlana, és az iskolában, a gyerek állandó tartózkodási helyén, nem kérnék számon az eredményt.

A döntéshozók nem tudják felfogni, például azt, hogy ha 30-40 azonos korú gyereket bezárnak egy osztályba, azokat egyetlen felnőtt irányítása alatt nem lehet megfelelően nevelni. Egy ember felnevelése sokkal több odafigyelést, törődést igényel, ami csak kis, vegyes csoportokban, megfelelő felnőtt dominanciaviszonyok mellett lehetséges. Az *embergyerek* biológiai okok folytán *csak domináns személyektől tanul könnyen, szívesen*. A dominancia persze nem a verésről vagy állandó fegyelmezésről szól. A pedagógusi pálya elnőiesedett, a pedagógusok túlterheltek, rosszul fizetettek. A tanárok többsége ilyen körülmények között képtelen a tanításhoz elengedhetetlen *kulturális dominanciát* kiépíteni. A kulturális dominanciával rendelkező személyek stabilis anyagi háttérrel, széleskörű műveltséggel, hozzáértéssel rendelkeznek, és természetesen a társadalomban is domináns szerepeket töltenek be. A politikusok nem tudnának mit kezdeni velük, valószínűleg ez a legnagyobb akadály a helyzet rendezésének. A társadalom hihetetlen mennyiségű pénzt, energiát képes ölni erőművekbe, gátakba, fegyverekbe, de valamiért nem hajlandó biztosítani az oktatásra, a nevelésre, a gyermekek kultúrájának felépítésére a szükséges rávalót. Valószínűleg azért sem, mert ezek hosszú távú beruházások. Egy értelmes gyermekkort nyújtó drága iskolarendszer csak 20-30 év múlva szolgálná meg az árát az emberszerű, kiegyensúlyozott, kulturált felnőttekben. Ilyen hosszú távú, nem különösebben látványos célokat a politikusok nem szeretnek zászlójukra tűzni.

Az iskola és a nevelés kérdése összefügg azzal is, amit az „optimális társadalmi sebesség” kérdésének nevezhetnénk. Akinek gyermekei vannak, jól tudja, hogy a gyerekek életében kritikus időszakok fordulnak elő, hogy bizonyos ismeretek elsajátítását nem lehet túlságosan korán erőltetni, *az emberi élőlénynek van tehát valamiféle saját ütemterve a fejlődésre és a felnőtté alakulásra*. Kimutatták például, hogy bizonyos problémákat más agyterületekkel oldanak meg az emberek kamaszkorban, mint felnőttkorban

Irodalom

Csányi, V.: *Az evolúció általános elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 154.

Csányi, V.: *Evolúciós rendszerek: Az evolúció általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 1988, 280.

Csányi, V.: *Evolutionary Systems and Society: a general theory*. Duke University Press, Durham, 1989, 304.

Csányi V.: *Az emberi viselkedés*. Sanoma, Budapest, 2006, 390.

AZ EMBERI TERMÉSZET A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLETEK TÜKRÉBEN

Csató Katalin, Horváth József, Soós Sándor, Virág Ildikó
(MTA Közgazdaságtudományi Intézet)

Vezetői összefoglaló

A stratégiai kutatási pályázat keretében három egymásra épülő, de önálló tanulmány készült. A munka súlyponti részét képező empirikus vizsgálatot két elméleti jellegű dolgozat egészíti ki. *Közös következtetésük*, hogy nagy súlyt kell fektetni az oktatásra/nevelésre ahhoz, hogy a társadalmi érdeket ne erőszakkal kelljen érvényesíteni a szűklátókörű egyénekkal szemben. Még a szűk egyéni érdeket tekintve is folytonos tanulást követel meg az egyéntől a felgyorsult technikai fejlődés. Tehát egyszerre egyéni és társadalmi érdek, hogy a tanulási lehetőség mindenki számára biztosított legyen. A *főbb eredmények* részletesebben, a tanulmányok sorrendjében:

- 1) A piacgazdaságot megjelenítő *homo oeconomicus* hagyományos felfogása azok álláspontját látszik megerősíteni az elméleti vitákban, akik szerint mint tipikus magatartásformát leíró emberképnek nincs érdemi alternatívája. A társadalmi szintű tudatosság az önérdeket szélesebben értelmező tanultság révén valósulhat meg.
- 2) Az evolúciós közgazdaságtan fogalmi hálózatainak empirikus vizsgálata azt mutatja, hogy a biológiától átvett evolúcióelmélet közgazdasági alkalmazása egy általánosított, mindkét tudománytól függetlenedett, új evolúcióelmélet kialakulásához járult hozzá, amelynek már nincs szüksége a sokat vitatott biológiai analógiákra.
- 3) Az empirikus vizsgálat eredménye az a mérés, amely kimutatja, hogy a háztartások és családok anyagi, felhalmozott tudás vagyonbeli, munkaerő-piaci helyzete és lakóhelye hogyan határozza meg a fiatalok iskolai végzettségét, az iskolatípusok közötti választását és mindezek következményeként munkaerő-piaci szereplését.

EMBERI TERMÉSZET – KORAI KÖZGAZDASÁGI ELMÉLETEK

A közgazdaságtan túlnőni látszik klasszikus értelemben vett határain. Úgy tűnik, hogy már nem is a „gazdaság van beágyazódva a társadalomba”, hanem a társadalom a gazdaságba. Követendő emberkép lett a *homo oeconomicus* és a belőle levezethető társadalomkép. A versenyben edződött, egyéni önző érdekei szerint racionálisan cselekvő és ebben az értelemben „sikeres” ember lett az ideál, aki belátása és képessége szerint menedzseli magát. Különösképpen így van ez hazai politikai kultúránkban.

A közgazdaságtan vitathatatlanul a döntéshozás tudománya, csak az *operacionalizálható* és *kvanifikálható*, jellemzően rövid távú célokat tudja kezelni. Valójában nem nagyon tud túlmenni a ráfordítás–eredmény, ár–kereslet viszonyokon, minden tényező az ezekre gyakorolt hatásában jelenik meg.

Nem a közgazdászok hibája, hogy számukra az ember (a fogyasztó, a termelő) tevékenységében *célracionális* lény, miközben tudjuk, hogy sok cselekedete közvetlen gazdasági érdeke szerint irracionális lehet. A közgazdaságtan ugyanis a *tipikus*, ismétlődő jelenségekkel foglalkozik, amelyekből összeállnak a gazdasági folyamatok. A tipikus viselkedés pedig *haszonmaximalizáló* illetve *ráfordításminimalizáló*.

Az se feltétlenül a közgazdászok hibája, hogy a politikai köztudat az anyagi gyarapodást tekinti az egyedüli „boldogságforrásnak”, hogy az olyan típusú kérdések mint társadalmi igazságtalanság, szociális egyenlőtlenség, erkölcsi válság stb., társadalmilag bármilyen fontosak is, *háttérbe szorulnak a gazdasági kérdésekkel szemben.*

Ugyanakkor a közgazdászok felelőssége, hogy a szakmaszerűség fokozódásával egyidejűleg ne zárkózzanak be saját tudományterületükbe. A hibát nem akkor követik el, amikor a gazdaságot a maga működési logikája szerint írják le, tudomásul véve mondjuk a termelési döntések profit-orientáltságát, hanem amikor gazdaságpolitikai tanácsadókként elmulasztják a figyelmet felhívni a gazdasági szemlélet egyoldalúságára.

Eszmetörténeti megközelítés

A 18. századi gazdasági gondolkodás sajátossága, hogy az ember és szükségletei jelentik a kiindulópontot. A filozófiáról leváló közgazdaságtan következőképpen antropológiai indíttatású volt. A 17–18. századi természetfilozófia (angol empirista és francia racionalista felvilágosodás) szorosabban a francia *szenzualista* ismeretelmélet alapján az érzékelésre képes emberi természetből vezette le az ember ismereteit és lehetőségeit: jogait és kötelességeit. Tehát elfogadta, hogy létezik egy valóság, amelyet az ember érzékeivel és a ráció révén képes felfogni. (Kant után a „valóság” eltűnik, s csak elméletben létezik.)

A közgazdászok az emberi természetet egyszerre tekintették a gazdasági cselekvés magyarázó elvének és normatív mozzanatnak. Az ember eredendő, egyetemes joga önfenntartása függetlenül attól, hogy eredendően jónak vagy rossznak született-e. Természetes törekvése a szenvedés elkerülése, illetve az élvezetek megszerzése. (A jó – helyes – hasznos irányba mutató gondolatvonal megfordításából indul ki az *utilitarizmus* (Bentham 1748–1832)), majd a *marginális* forradalom (Jevons, Menger, Walras). Szabadságában áll és kötelessége is mindazt megtenni, amivel testi és szellemi szükségleteit kielégítheti. (Tulajdonhoz való jog). E szabadságában csak a másik ember hasonló joga korlátozhatja. A gazdasági élet célja a létfenntartáshoz szükséges javak bővített újratermelése. A nyereség (profit) eszköz a prosperitáshoz.

A filozófiáról leváló (francia gyökerű) közgazdaságtan elfogadta a „társadalmi szerződés” gondolatát, mert elfogadta, hogy az *individuum* nem boldogulhat egyedül. Elfogadta, hogy a társadalmi együttélés megkívánja az egyén természetes *egoizmusának* korlátozását a társadalmi akarat érvényesítésére. Elfogadta, hogy az állam oldja meg az egyén és a társadalom konfliktusát. Elfogadta a gazdaság önszabályozó mechanizmusának elvével együtt a „társadalmi játékszabályok” kiépítésének szükségességét. Az állam örködik a közjón és a közérdeken, ügyel az „erény” érvényesítésére és a „bűn” elkerülésére. A francia filozófusok és nyomukban a gazdaságfilozófusok az emberek megegyezését a rációra vezették vissza, az ember mint racionálisan gondolkodó lény választja a társadalmi állapotot.

Az értelem és érzelem viszonyában a (francia) közgazdasági gondolkodás az érzelmet az értelem alá rendelte, s ez a döntéseiben emóció mentes, s szemléletében a ráció vezérelte ember válik tipikussá. Ezzel szemben a felvilágosodás skót közgazdászai, lévén morálfilozófusok is (Hume, Smith, stb.), az ember döntéseiben az érzelmenek az ésnél esetenként nagyobb esélyt adtak. Az „ész csak rabszolgája a szenvedélynek”. „Nincs semmi ésszerűtlen abban, ha inkább az egész világ pusztulását választom, mint azt, hogy egy karcolás essék a kisujjamon” – írta Hume. [Hume (1976) 546. o.]

A korai közgazdaságtan tehát az egyénre koncentrált és feltételezi, hogy az egyéni önérdékeket követő racionális cselekedetek összessége társadalmi léptékben nézve is pozitív, a társadalmi jólét emelkedik. Elméleti szempontból ez azt jelenti, hogy az egyénekre megfogalmazott állítások átvihetők társadalmi szintre (módszertani *individualizmus*).

A *marginalista* forradalom által megújult (*neoklasszikus*) közgazdaságtan később már fel sem veti a társadalmi szintű gazdagság illetve jólét kérdését, csak az egyéni szint vizsgálatát tartja feladatának. A nemzeti, azaz *makrogazdasági* szintet pedig az egyéni szintű eredmények pusztá összegzésével tartja leírhatónak, ahol nincsenek külön törvényszerűségek.

A nagy gazdasági világválság ébreszti rá a közgazdászok egy részét – mindenekelőtt Keyneset és követőit – arra, hogy *makroszinten* olyan törvényszerűségek uralkodnak, amelyek nem vezethetők le a *mikroszintűekből*, s nyilvánvalóvá válik, hogy az egyéni *haszonmaximalizálás* társadalmi szinten olyan eredményre vezethet, amelyet senki sem akart. Visszatér a klasszikusoknak a társadalmi szintre megfogalmazott kérdésekből való kiindulása, azzal a lényeges különbséggel, hogy a választ is társadalmi szinten – a gazdaságpolitika szintjén – keresik, s nem az egyéni szintű *haszonmaximalizálástól* várják a társadalmi problémák megoldódását.

A *makroökonómia* hozzásegítette a közgazdászokat (legalábbis egy részüket) ahhoz, hogy a *racionalitást* több síkon és különböző *időhorizonton* szemléljék, s lássák, hogy ugyanaz a döntés a különböző tovaggyűrűző hatásokat figyelembe véve lehet egyszerre *racionális* és *irracionalis*. Csakhogy az az egyéni döntéshozó, akinek nincs módjában befolyásolni a tovaggyűrűző hatásokat, s pláne ha nem is ismeri ezeket, *tipikusan* a rövid távú egyéni érdek alapján fog *racionális* döntést hozni, s ez a rövidlátó önző egyén lesz, jogosan, a *mikroökonómia homo oeconomicusa*, mert az ő döntése a *tipikus*, amiből a társadalmi szintű gazdasági folyamatok is összeadódnak.

A modell: a homo oeconomicus

Quesnay vagy Smith világában a politikai rendnek, az állami kormányzásnak az emberi természetből kell kiindulnia, következésképpen a gazdaságfilozófia is magukból az emberekből meríti céljait. Az állam szerepét illetően, mint tudjuk, eltérő véleményen voltak, de abban egyetértettek, hogy az emberek képesek felismerni, mi hasznos és mi káros számukra, s ebben érdekük jó iránytű. Az ember tehát olyan racionális gazdasági lény, *homo oeconomicus*, aki hasznának maximalizálására törekszik, arra, hogy várt haszna költségéhez képest maximális legyen. Ez az érdek cselekedetei mozgatóereje. Közgazdasági értelemben a haszon annak a viszonylagos örömmek, vagy elégedettségek a mértéke, amelyhez az anyagi javakban való gyarapodás juttatja az embert. Bár az idők folyamán fogalmi és módszertani kritikák merültek fel ellene, a *homo oeconomicus* a tankönyvekben ma is így írják le.

A *homo oeconomicus* eredetileg kétarcú volt. Megalapozó gondolata, hogy az ember kétféle (természeti és politikai) állapotnak a terméke. Egyfajta önérdék vezette *racionalitás* (*célracionalitás*) irányítja a különböző áruk *termelésében* szűkösen rendelkezésre álló, alternatív módon felhasználható erőforrások közötti választásban, és egyfajta önérdék (*érdekracionalitás*) vezeti a javak *elosztásában* a társadalom különböző tagjai és csoportjai között.

A Hume-Smith által kijelölt vonalon, lévén korukban elismert morálfilozófusok is, a *homo oeconomicus* tulajdonságai közé tarozott „beleérző képessége”, az ember *szimpátiára* való

hajlama, hogy képes felmérni mások érzelmeit, s ezért óvakodik ártani embertársainak. Vagyis önérdékét (*self-interest*) korlátozhatja saját érdeke ellenében. Ha úgy tetszik ez is egyfajta, később sokféleképpen értelmezett „láthatatlan kéz”, amely biztosítja a társadalmi stabilitást. Egy magasabb szintű önzés, amely felismeri a cserében, hogy a saját cél eléréséhez mások igényeinek a kielégítésén keresztül vezet az út. Az embernek tehát nemcsak az hasznos, ami közvetlenül a maga számára haszonnal jár, hanem az is hasznos lehet, amiből egy másik ember húz hasznot (Smith erre építi fel gazdasági rendszerét).

Quesnay-nél és a fiziokratáknál a *ráció* vezérelte ember valójában egy kellően informált személy volt. A *ráció*hoz tartozott az ember tudása, tanultsága, a gazdasági törvények ismerete, stb. vagyis, hogy kellően felkészült ember hozza döntéseit. Olyan ember, aki a rövid távú és távolabbi érdekeit mérlegelve képes a jövőt meghatározó döntéseket hozni. Tanultsága révén több jószághoz juthat, tökéletesebben elégítheti ki szükségleteit, nagyobb hozamot és hasznot érhet el, összességében a jólét magasabb szintjén élhet.

A területi korlátok miatt részletesebben a hazai irodalomban ismeretlen, s a nemzetközi irodalomban is csak kevésbé ismert, az emberi természetet „humánológiai” nézőpontból megközelítő *fiziokrata* felfogásra térünk ki.

A fiziokrata örökség

A pályafutását orvosként kezdő Francois Quesnay első írásai, az orvosi munkákat leszámítva, természettudományos alapokon álló filozófiai és orvos-antropológiai jellegű fejtegetések voltak. [*Essai physique sur l'économie animale* (Természettani tanulmány az élőlény fiziológiájáról) 1736, Gallica, Internet]

Quesnay a kartézianusi velünk született ideák gondolatát nem fogadta el. Úgy gondolta, hogy az állattól az embert a megismerés képességével rendelkező ész, vagy értelem különbözteti meg. Az érzékek értesítenek a test egyes tulajdonságairól, ezek a benyomások egy összérzékebe *sensorium commune*-be futnak össze és ebből alkotjuk meg azután a tárgy képét. E közös helyet, mely Arisztotelésznél a szív volt, Quesnay nem jelölte meg. Nála valamennyi természetes ismeretünk érzékelésből és benyomásokból származik. Az ész, akárcsak Arisztotelészénél, kettős: cselekvő és szenvedő lehet. Az elme spirituális, intelligens és aktív szubsztancia, amely befolyással lehet a testi eseményekre. E befolyásoló hatásán alapszik az ember szabadsága, vagyis az a képessége, hogy ideákat alkot, logikai műveleteket végez velük és a szükséges ismeretek birtokában cselekszik. Az embert nem tekintette gépnek, akit kizárólag szükségletei determinálnak.

Quesnay-nél az ember, a passzív, szenzitív, vagyis csak érzékelésre képes állatvilággal szemben, aktív akarattal rendelkezik, mert rendelkezik az *intenció* és az óhajítás képességével. Akarata intellektuális akarat, tehát rövid távú érdekénél képes távolabbra is tekinteni. Ebben különbözik az állatvilágtól. Az ember képes pillanatnyi érdekéről lemondani és távolabbra tekinteni, míg az állatok számára az élvezetet az éppen rendelkezésükre álló javak jelentik. Az ember azonban képes arra, hogy a jövőben nagyobb haszonnal járó alternatívát válassza. E képességében rejlik szabadsága, az, hogy cselekedetét vagy nem cselekedetét eszének ellenőrzése alatt tarthatja. Amikor az ember érdekeire nézve jól vagy rosszul dönt, megválasztja a legbiztosabban célba juttató eszközöket is.

A természetfilozófiai gondolkodás kiinduló tételét Quesnay átvette. E szerint az állatvilágból két alapvető cselekvési mozgatórugót hoztuk magunkkal: élelemszerzés és fajfenntartás. A

természeti állapotban az emberek egyenlők voltak, mindenkinek, ha szenvedés árán is, de fent kellett tartani életét, és mindenki felelőséggel is tartozott magáért.

A létfenntartáshoz szükséges javakból mindenki igényei szerint részesült és jogában is állt megszerezni, mindazt, amit létének fenntartása indokolt. Itt Locke köszön vissza, aki szerint az ember annyit foglalhat le munkájával a közösből, amennyit életében képes hasznosítani. Ha mondjuk a megszerzett gyümölcs megrohad, vagy a vadhús megromlik, akkor vétett az általános természeti törvény ellen, többet vett el, mint amihez joga volt, ekkor elvette felebarátja részét.

A Pareto-optimum fogalmával jelenik meg majd e gondolat a közgazdaságtanban. Ha olyasmit vesznek el valakitől, amit ő valójában nem tud használni, akkor az ő helyzete nem romlik, míg javul azoké, akiknek odaadják.

Az értelem gyakorlásának feltételét Quesnay az ismeretekben, a tanultságban jelölte meg, mondván hogy az emberek csak tudásukkal arányosan lehetnek ésszerűek. Mert a lélek képességét csak azokra az ideákra alkalmazhatja, amelyekkel bír. (Quesnay a kartéziánusi velünk született eszmék gondolatát nem fogadta el).

A fiziokraták nagy súlyt fektettek következképpen az emberek felvilágosítására, oktatására. Tervezeteket készítettek az iskolahálózat fejlesztésére szerte Európában, tankönyveket írtak, oktatási feladatokat vállaltak.

A homo oeconomicus újrágondolva

Szüksége van-e a közgazdaságtannak arra, hogy a *homo oeconomicus*-ra építse az elméletet? Van-e olyan *releváns* közgazdasági összefüggés, amelyet ebből vezetünk le?

Mivel a közgazdaságtan, mindenekelőtt a *mikroökonómia* központi kategóriája a csere illetve a piac, ahol az emberek tagadhatatlanul önérdék-követőknek mutatkoznak, ezért természetes, hogy a *mikroökonómia* embertípusa a *homo oeconomicus*, az egyéni érdek szerint cselekvő egyén, aki a döntéseit a *haszonmaximalizálás* elve szerint hozza.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy használható ismeretekhez jutunk azáltal, hogy feltételezünk valamilyen *maximalizálendő* célfüggvényt, mert a hasznosság fogalma nem *operacionalizálható*, nem lehet számszerű értékeket rendelni hozzá. Az első *operacionális* fogalom a kereslet, s tapasztalati úton csak erről tudunk valamit mondani. Az, hogy a keresleti függvényt, úgymond, levezetjük a hasznossági függvényekből, csak látszat, mint az égés „magyarázata” a *flogiszon* segítségével.

Attól, hogy hasznossági függvényről és ennek *maximalizálásáról* nem beszélhetünk, a fogyasztó viselkedése még lehet *racionális*, amely pl. olyan nyilvánvaló esetekben érhető tetten, amikor azonos funkciójú (helyettesítő) javak esetén összeveti az árarányokat a konkrét *paraméter* szerinti arányokkal, amennyiben az illető javak egyetlen *paraméterben* különböznek. Tehát itt is inkább csak *részracionálitást* tudunk értelmezni.

Az egyéni *racionalitás* azonos-e az önzéssel, az önérdék követésével? Ha feltételezzük, hogy a cserében a gazdasági szereplők önérdék-követők, akkor az *altruizmus* éppen nem cserekapcsolatokat, nem piaci kapcsolatokat tételez fel.

Nem teljesen önkéntes tevékenységek esetében az egyéni és a közösségi szintű *racionalitás* szembe kerülhet egymással. A társadalmi szintű tudatosságot közvetíthetik a társadalom által elfogadott értékek, amelyek az egyéni *preferenciarendszerbe* építik be (*internalizálják*) a társadalmi érdeket. Az értékkövetés szembekerülhet a pillanatnyi (ön)érdek követésével. Mivel ma még elég ritkán fordul elő, hogy valaki önmagától a társadalmi érdek szerint hozza meg az egyéni döntését, szemben a saját rövid távú érdekével, ezt, mint nem tipikust nem érdemes beépíteni az elméleti modellbe. Használhatóbb elméletet kapunk, ha az önérdék-követést tételezzük fel, mint tipikust, s azt vizsgáljuk, hogy az önérdék-követésből adódó negatív társadalmi következményeket milyen társadalmi szintű döntésekkel lehet elkerülni.

Az emberi magatartást ugyanakkor nem lehet az érvényes intézmények (szokások, szabályok, törvények) nélkül leírni. Az emberi mentalitás és az intézményrendszer egymással kölcsönhatásban változik. E viszonyon belül az intézményi változás az aktív oldal, míg a mentalitás hosszabb idő alatt alkalmazkodik, s az új intézmények kialakításánál figyelembe kell venni a régebbi intézmények által kialakított gondolkodásmódot és magatartásformát.

Összefoglalás

A közgazdasági gondolkodásmód kifejtésére keretet nyújtó *homo oeconomicus* fogalma, arra az alapgondolatra épül, hogy az emberi érzékszervi észlelés szolgáltatja a „nyersanyagot” az érzelmi benyomások és a fogalomalkotás számára. Következésképpen az ember csak saját érdekét (hasznát) képes felismerni, de képes azt az értelem kontrollja alatt tartani. Az ésszerűség feltételezése egyben normatíva is: döntés a "minimális áldozattal (befektetéssel) jutni adott élvezethez (anyagi javakhoz, profithoz (pénzhez), illetve adott ráfordítással maximális élvezethez" logikája mentén (hatékonyság). Az *egyéni érdekek összehangolódásának transzmissziós mechanizmusa az ember szimpátiára való képessége, morális elkötelezettsége* (skót-angol vonalon), *az értelem, az emberi tudás* (francia vonal). (A szocialista rendszerekben megvalósított reformok lényegében az emberi természet szerint spontán kialakuló viszonyok, nevezetesen az áruviszonyok irányába tett lépések voltak).

Miközben az ember magával hozta az állatvilágból az alapvető (a lét- és fajfenntartással kapcsolatos) szükségletei kielégítésére való törekvést, s gazdasági tevékenységének közvetlenül vagy közvetve (esetleg nagyon sok áttételen keresztül) ez adja az indítékát, az emberi fejlődés éppen azzal jellemezhető, hogy a közvetlen szükséglet-kielégítés és a cselekvés (munka) között egyre nagyobb a távolság, egyre hosszabb hatásláncolat köti őket össze egymással, miközben az emberi munka hatékonysága mind mennyiségi értelemben (termelékenység), mind minőségi értelemben (a javak sokfélesége) megsokszorozódott.

Ezt az emberi tudás gyarapodása tette lehetővé, mégpedig az *együttes tudásé*. Emellett a piaci mechanizmus lehetővé teszi azt is, hogy az egyes egyén, a társadalmi munkamegosztáson és „tudásmegosztáson” keresztül, viszonylag szűkebb ismeretek birtokában is boldogulni tudjon. (Élelemszerző tevékenység helyett jövedelemszerző tevékenység.) A primitív élelemszerző és a jövedelemszerző ember között nem feltétlenül van különbség a társadalmi szintű tudatosság szerint, noha az utóbbi esetben lényegileg jobban függ az egyén a társadalomtól, de ez a függés annyira áttételes (szemben a primitív ember közvetlen törzsi kapcsolódásával), hogy ez a függés inkább szabadságnak tűnik, s ezért az egyéni szintű racionalitásnak (az önérdék-érvényesítésnek) sokkal nagyobb lehet a súlya a cselekvési indítékok között.

Az egyéni szintű cselekvések társadalmi hatásának az átlátására, az egyéni és társadalmi érdekek közötti összhangnak az egyén rövid- és hosszú távú érdekei közötti összhangként való felfogására elsősorban *magas szintű tudással rendelkező egyének képesek*.

AZ EVOLÚCIÓS KÖZGAZDASÁGTAN FOGALMI HÁLÓINAK DINAMIKÁJA TUDOMÁNYMETRIAI SZEMSZÖGBŐL

A vizsgálat célja

A jelen vizsgálat célja a modern evolúciós közgazdaságtan fogalmi hálójának feltérképezése, elsősorban az evolúciókutatással feltételezett kapcsolatának, transzdiszciplináris jellegének értékelése céljából. A vizsgálat *feltáró jellegű*, független mind az evolúciós közgazdaságtani diskurzustól, mind pedig a narratív elmélettörténeti-eszmetörténeti megközelítésektől, ugyanakkor ezekhez *szolgáltató empirikus eredményeket*.

Anyag és módszer

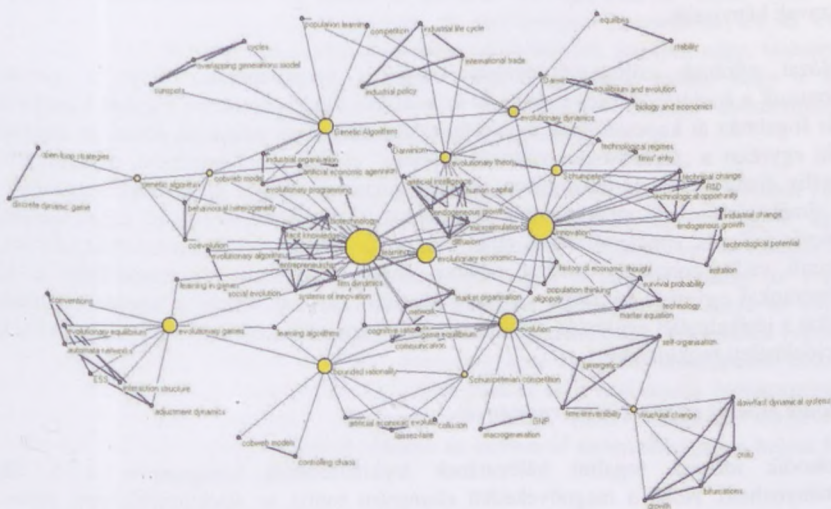
- A vizsgálat mintája a területet reprezentáló *Evolutionary Economics* c. folyóirat teljes anyaga 1996-tól 2007-ig.
- A vizsgálati egységek a cikk [article] típusú publikációk.
- Az alkalmazott módszer a strukturális (kvantitatív) tudománymetria egy, az információtudománytól kölcsönzött eljárása, a látens szemantikai elemzés. Az eljárás szövegkorpuszok tartalmi szerveződését jellemző, „mögöttes” fogalmi hálózatok feltárására alkalmas (Leydesdorff, Hellsten, 2005, 2006).
- Az vizsgálat során a jelzett időszakot négy, 3-3 éves időszakra bontva, a cikkek kulcsszavainak felhasználásával kinyertük az egyes időszakok látens szemantikai térképét, kulcsszó-hálózatok formájában. A fogalmi szerveződés vizsgálata ezek elemzésével zajlott.
- A hálózatok felépítéséhez a vektortér-modellt alkalmaztuk: az egyes vizsgálati egységek (kulcsszavak) vektorokként való jellemzésével, és a vektorok hasonlóságának mérésével. Hasonlósági index: Salton-cosinus. A hasonlósági határérték: $\text{Cos}(v_1, v_2) > 0,21$. A hálózati élek a fogalmak asszociációjának erősségét, a csomópontok átmérője az előfordulási gyakoriságot jelzi (Leydesdorff, Vaughan, 2006, Klavans, Boyack, 2006).
- A kapott hálózatok legnagyobb összefüggő részét, komponensét elemeztük.

Az elemek komponensek közti eloszlásának indexelésére a Simpson-féle diverzitási indexet

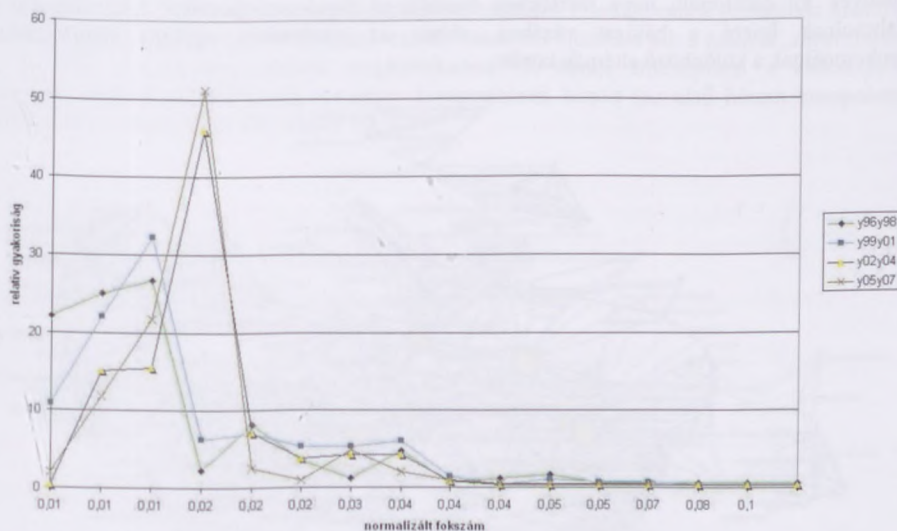
használtuk: $D = 1 - \sum_{i=1}^n p_i$ (komponens-index).

Az első időszak (1996–1998) eredményei

Az első vizsgált időszakban kirajzolódó fogalmi háló legkiterjedtebb összefüggő komponensét jeleníti meg az 1. ábra (N=172). A hálózat struktúráját jól látható módon kis számú, de magas fokszámú csomópont határozza meg, amelyek egy-egy nagy relatív gyakoriságú kulcsszónak felelnek meg. Ezek a szavak kapcsolják össze a kulcsszavak további csoportjait, ilyen módon a diskurzust tematizáló központi fogalmakként kezelhetők, amelyek a terület fontosabb pólusait, dimenzióit reprezentálják (a teljes hálózat fokszám eloszlását rögzíti a 2. ábra).

1. ábra: Az 1996–1998 közötti időszakot jellemző kulcsszóhálózat

2. ábra: A négy vizsgált időszak kulcsszó-hálózatainak fókuszeloszlása

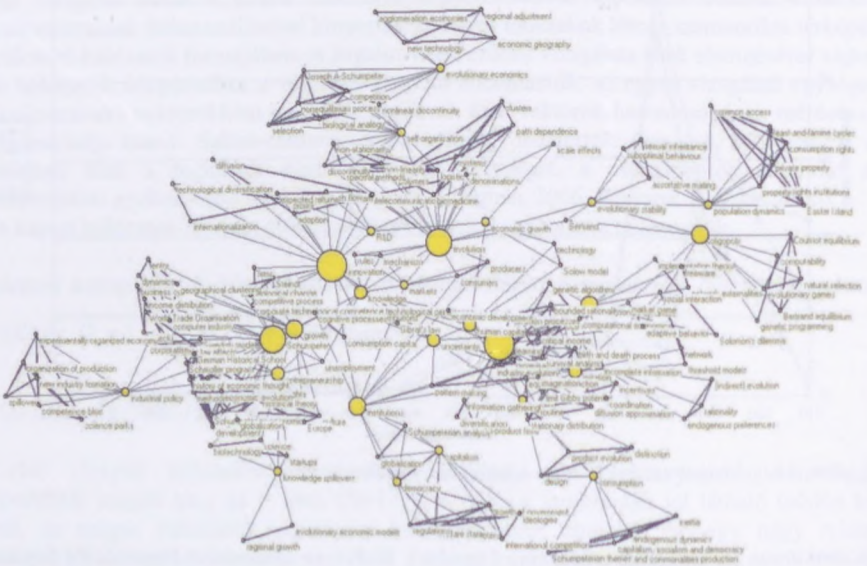
A diskurzus fő tengelyét a *learning* [tanulás], illetve az *innovation* [innováció] fogalom pár alkotja. A hálózatot ezekhez kapcsolódva szervezi tovább – az *evolutionary economics* triviális jelenlététől eltekintve – az *evolution* [evolúció], a *Genetic Algorithms* [genetikai algoritmusok], az *evolutionary games* [evolúciós játékok] és a *bounded rationality* [korlátozott racionalitás] fogalma. A harmadik szintet, ismét az előzőekhez kapcsolódóan, további, az evolúcióbíológiaihoz rendelhető fogalmak (*evolutionary theory* [evolúcióelmélet],

evolutionary dynamics [evolúciós dinamika]), valamint az elmélettörténeti vonatkozású kulcsszavak képviselik.

A hálózat vázának csillag-topológiáját vizsgálva megállapítható, hogy a *genetikai algoritmusok* a *korlátozott racionalitás* és az *evolúció* által összefűzött fogalmi klaszterek a *tanulás* fogalmán át kapcsolódnak egymáshoz közvetlenül. A másik fő pólus, az *innováció* egyesíti egyrészt a „technológiai változás–fejlődés” címkével jellemezhető, összefüggő (és maximális élsúlyú, vagyis lényegében egy-egy cikket ábrázoló) klasztereket, másrészt az olyan elmélettörténeti és meta-elméleti fogalmakat (*Schumpeter*, *evolúciós közgazdaságtan*, *populációs felfogás*, *elmélettörténet*), amelyeket a *darwinizmus* egyetlen hurokba szervez. A többszintű csillag-topológia mellett (illetve annak részeként) jól érzékelhető a főbb csomópontokat egyetlen hálózattá szervező „kerülő” útvonal, amely a *tanulás*–*racionalitás* tematikát a *játékelmélet* evolúciós alkalmazásainak fogalmain keresztül kapcsolja az általános evolúcióelméleti fogalmakhoz.

A második időszak (1999–2001) eredményei

A második időszak fogalmi hálózatának legkiterjedtebb komponense a 3. ábrán tanulmányozható. Noha a megnövekedett elemszám rontja az áttekinthetőséget, ebben az esetben még inkább érvényesül az a mintázat, amelyre fent „többszintű csillag-topológiaként” hivatkoztunk, ami a diskurzus vázát illeti. Eszerint a terület fogalmi struktúráját ebben az időszakban is néhány központi fogalom (magas fokszámú csomópont) részhálójá dominálja, amelyek jól elkülönült, nagy mértékben összefüggő fogalomcsoportokat („kisvilágokat”) kapcsolnak hozzá a hálózat vázához, ebben az értelemben egyfajta interfészként funkcionálnak a különböző altémák között.

3. ábra: Az 1999–2001 közötti időszakot jellemző kulcshálózat

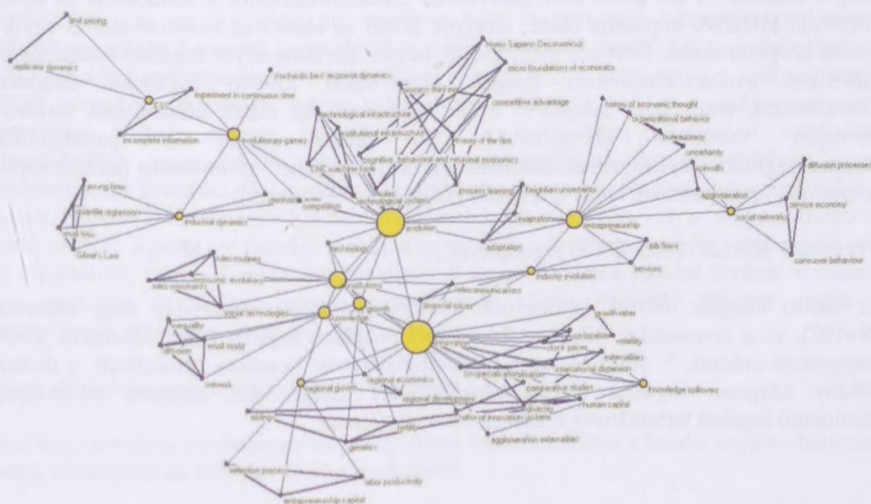
A legfontosabb csomópontokat illetően a teljes hálózatra vetített fokszám eloszlás és az egyes kulcsszavak relatív gyakorisága hasonló (de nem egyforma) képet mutat. A hálózat (legalább)

négypólusúnak tekinthető, amelyben a *tanulás*, az {*innováció*, *tudás* [knowledge], *Schumpeter*, *növekedés* [growth]} klaszter, az *intézmények* [institutions] és az *evolúció* [evolution] azonosíthatók olyan csomópontokként/részhálóként, amelyek négy, viszonylag jól elkülönülő modulra bontják a teljes komponenszt. Figyelemre méltó, hogy a korábbi időszakban kiemelt szerepet játszó *Genetikai Algoritmusok* elveszti diskurzus-szervező funkcióját, noha továbbra is jelen van a *tanulás* környezetében.

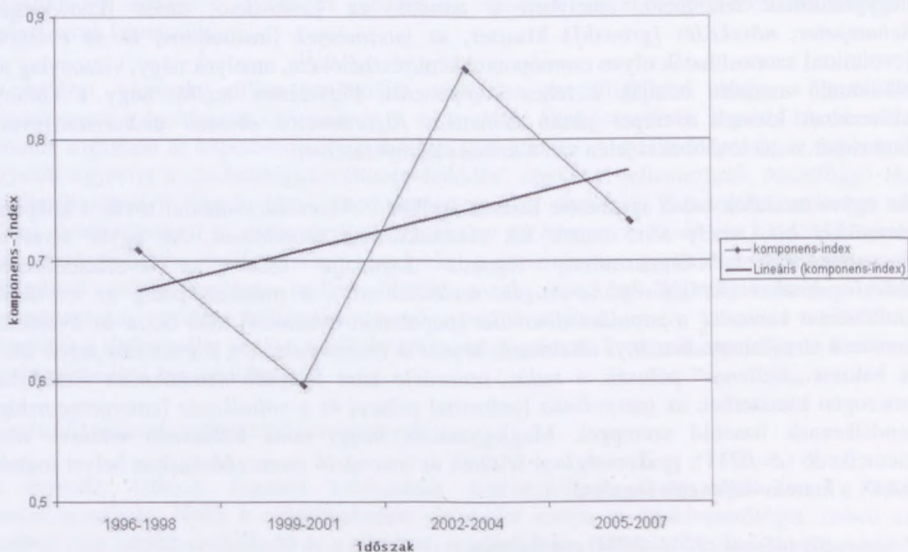
Az egyes modulok belső szerkezete szintén árulkodó. Az *evolúció*-modul további központi elemekkel bír, amely köré annak két részdiskurzusa csoportosul. Az egyik ágon az *önszerveződés* [self-organization] fogalma kapcsolja össze az evolúcióelméleti kulcsfogalmakat (*útfüggőség*, *versengés*, *szelekció* stb.), a másikon pedig az *evolúciós stabilitás*on keresztül a *populációdinamika* [population dynamics] köti össze az evolúciós keretet a társadalomtudományi alkalmazás témáival (*magántulajdon*, *fogyasztási jogok* stb.). A hálózat „átellenes” pólusán, a *tudás*, *innováció* köré felépülő, tematikusan viszonylag heterogén klaszterben az *iparpolitika* [industrial policy] és a *vállalkozás* [entrepreneurship] rendelkeznek hasonló szereppel. Megjegyzendő, hogy, noha fókuszát tekintve nem kiemelkedő ($d=,0211$), gyakoriságával feltűnik az *innováció* szomszédságában helyet foglaló R&D, a kutatás–fejlesztés fogalma.

A harmadik időszak (2002–2004) eredményei

A harmadik időszak legnagyobb összefüggő részhálóját a 4. ábra mutatja be. Az elemszám nagyjából az első időszaknak megfelelő szintre csökkent ($N=82$), ennek hátterében azonban nem a fogalmak számának csökkenése, hanem módosult eloszlása áll: a hálózat „*diverzitása*” a korábbi időszakokhoz képest megnövekedett (5. ábra), amennyiben a kulcsszavak egyenletesebben oszlanak meg az egyes komponensek között (az első három komponens részesedése rendre 34%, 9%, illetve 7%).

4. ábra: A 2002–2004 közötti időszakot jellemző kulcs-hálózat

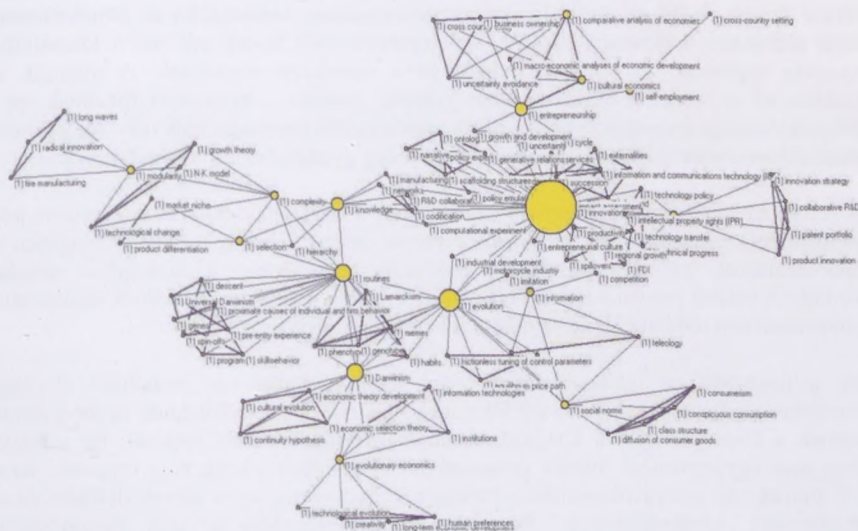

5. ábra: A komponens-index változás a vizsgálat teljes időszakában

A hálózat topológiája a korábbiaknál jóval modulárisabb szerkezetet tükröz. Amellett, hogy a fentiekben leírt szerkezeti sajátosságok továbbra is fennállnak, ezúttal jól körülhatárolható (1) egy összefüggő mag, amely ugyanakkor (2) két pólusra osztható, amelyek egy-egy kiterjedt és egyetlen ponton összefüggő részre bontják a fogalmi hálót. A magot a legmagasabb gyakoriságú és fokszámú csomópontokból álló {*evolúció*, *innováció*, *intézmények*, *növekedés*, *tudás*} halmaz alkotja, amelyben az *evolúció* képviseli az egyik pólust, a többi elem együttese pedig a másikat. A két pólus köré szerveződő kulcsszó-hálózatot a *vállalkozás* és az *ipar evolúciója* kifejezés kapcsolja össze, amelyek közül az előbbi az *evolúció*-modul egyik fő ágának központi eleme. Érdemes megfigyelni, hogy a két hangsúlyos fogalom között olyan, a szintetikus evolúcióelméletben hangos nézetvitákat kiváltó fogalmak teremtenek összeköttetést, amilyen az *adaptáció* és az *exaptáció*. Az másik pólus ismét viszonylag heterogén tematikus szempontból, de általánosságban a paradigmatis közgazdaságtudományi fogalmak dominanciájával jellemezhető (*humántőke* [human capital], *externáliák* [externalities], *tudás-áttérjedés* [knowledge spillovers]).

A negyedik időszak (2005–2007) eredményei

Az utolsó vizsgált időszak legnagyobb komponense ismét viszonylag nagy elemszámú ($N=102$), és a szemantikai háló legtöbb elemét magában foglalja (l. az időszakot jellemző komponens-indexet, 5. ábra). A hálózat topológiája most is erősen centralizált: a diskurzus néhány központi fogalom alkotta tengely köré szerveződik, amelyek többé-kevésbé elkülönülő fogalmi tartományokat kötnek össze (6. ábra).

6. ábra: A 2004–2007 közötti időszakot jellemző kulcsszónálázat

Az így – fokszám, gyakoriság és a hálózatban elfoglalt pozíció alapján – meghatározott kulcsfogalmak sorában az *innováció* és az *evolúció* mellett megjelenik a *gyakorlat* [routines] és a *Darwinizmus* fogalma, amely számos fogalmi tartományt köt össze. Fontos fejlemény a *komplexitás* megjelenése a kulcsfogalmak sorában. Míg a *vállalkozás* fenntartja alapvető közvetítő szerepét, addig az *intézmények* fogalma perifériálissá válik.

A rendszer szerkezete ismét két fő modullal jellemezhető. Ezek egyikének középpontjában, mint korábban is, az *innováció* áll, amely a köré csoportosuló közgazdaságtudományi fogalmak sokaságán keresztül kapcsolódik a másik modulhoz vezető két csomópontozhoz, az *evolúció–tudás* fogalompárhoz. (A közvetítő fogalmak között számottevő a szakpolitikákra [policy] vonatkozó fogalmak aránya.) Ez utóbbi, második modul a *tudás–gyakorlat–darwinizmus* tengely mentén bomlik ki, és a legtágabban értelmezett szintetikus evolúcióelmélet, vagy inkább általánosított evolúcióelmélet fogalmi tárházán (mint csomópontokon) keresztül fűzi a diskurzus ezen részéhez a közgazdaságtudomány néhány fogalmát. Ebből a szempontból érdemes kiemelni két részletet: (1) a *növekedéelmélet* [growth theory], a *piaci rés* [market niche], a *termékdifferenciálódás* [product differentiation] vagy a *szelekció*, vagy a *komplexitás* fogalmán át kapcsolódnak a hálózat további részéhez; (2) a *gyakorlat* és a *Darwinizmus* csomópontok között kifeszülő klaszter magja a {*Lamarckizmus*, *fenotípus*, *genotípus*, *mémek*} halmaz.

Diszkusszió és következtetések: a fogalmi dinamika tendenciái

A fenti négy periódus eredményeit tekintve, illetve összehasonlítva a terület fogalmi hálózata és annak dinamikája az alábbiak szerint értékelhető.

(1) A terület fogalmi szerveződésére a teljes elemzési periódus alatt jellemző, hogy az evolúciós közgazdaságtan egy szűk és egy tág fogalmát karakterizálja.

(2) A terület (mint kodifikált, önálló részterület) egyfajta definíció, illetve öndefiníció törekvése fedezhető fel az első két időszak mintázatában, amennyiben az elmélettörténeti fogalmi tartomány, különösen pedig a Schumpeterre való hivatkozás (és a klasszikusan kapcsolódó fogalmak) az egyik fő hangsúlya a vonatkozó mintáknak. A második két időszakban ez az elmélettörténeti vonulat gyengül, jóllehet a klasszikus fogalmak (pl. a *vállalkozás*) szerepe fennmarad vagy erősödik, ami a terület korosodásának (és – legalábbis az elmélettörténet vonatkozásában – az „önreflektív jelleg gyengülésének”) tulajdonítható.

(3) A vizsgálatban felvetett legfontosabb kérdés, hogy a közgazdaságtannak ez a területe jelen formájában milyen értelemben „evolúciós”, vagyis milyen vetületeit foglalja magában az evolúciókutatásnak az a transzdiszciplináris kapcsolat, amely a diszciplína nevében tükröződik. A választ szintén a fent jelzett *kéttengelyű szerveződés vizsgálatából*, elsősorban a tág értelemben vett területet ábrázoló modul felépítéséből vonhatjuk le.

Ennek a modulnak az időbeni dinamikájára általánosságban az mondható el, hogy folyamatosan tágítja azoknak az evolúciókutatási fogalmaknak, modelleknek és módszertani elemeknek a körét, amelyet a közgazdaságtudományi fogalmakhoz kapcsol. Ez a tágítás azonban nem egyszerűen az ilyenek számának növekedésében jelenik meg (egyesek, ha el nem is tűnnek, de marginalizálódnak), hanem az absztrakciós szint növekedésében és az evolúciókutatás „határterületeinek” fokozódó bevonásában. Míg az első időszakban (a schumpeteri megközelítést leszámítva) az evolúciós metodológiát lényegében az evolúciós (genetikai) algoritmusoknak és az evolúciós játékoknak a gazdasági ágensek viselkedésének modellezésére való alkalmazása uralja – ami egyben jól mutatja a terület számítástudományi elköteleződését már a kezdetektől fogva –, addig a későbbiekben ezt a modult olyan fogalmak dominálják, amelyek egyfajta általánosított, a biológiai tartománytól független evolúcióelmélet meghatározó elemeiként tekinthetők (önszerveződés, útfüggőség, komplex rendszerek). Ebben az értelemben a terület evolúciós vetülete nyitott, és a biológiai analógia helyett egy abból absztrahált, több területen alkalmazható (mémek), ebben az értelemben általánosított evolúcióelmélettel fonódik össze (amelynek darwini jellege nem szükségszerű). Ez a nyitottság egyben azt is jelenti, hogy ha megfelelő magyarázóerejű modelleket alkalmaz, a biológiai analógia kérdésessége önmagában nem kérdőjelezheti meg megközelítésmód legitimitását.

AZ EMBER KÖRNYEZETE ÉS OKTATÁSI ESÉLYEI

Bevezetés

Az ember veleszületett tulajdonsága a tanulási képessége. A genetika mai álláspontja szerint ez a képesség nem különbözik az egyes emberi populációkban. Az eltérő körülmények hatására azonban különbözik az egyes személyek és egyes társadalmi csoportok *tanulási karrierje*. Vizsgálatunk arra irányul, hogy a mai magyar viszonyok között az első munkavállaláskor mely és milyen mértékű különbségek jellemzik a fiatalokat a felhalmozott tudás-vagyon tekintetében. A kutatás tágabb értelemben vett célja, hogy a *hazai oktatáspolitikai és a fiatalok munkába állását elősegítő foglalkoztatáspolitikai számára* az európai tendenciákhoz is illeszkedő *támpontot adjon*.

A tudás és a munkaerő termelésének és újratermelésének mikro-szinten egyik legfontosabb színtere a háztartás. Korábbi vizsgálataink eredményeiből kiindulva a jelen vizsgálatok is a fiatalok családi, háztartási háttérnek a feltérképezése irányultak keresve mindazokat a

tényezőket, amelyek jó esélyeket biztosítanak a háztartásokban felnövekvő fiatalok számára a munkaerőpiacon jól értékesíthető képzettség megszerzésére. A dolgozatban *a háztartásokban élő 25 év alatti fiatalok helyzetét vizsgáljuk az iskoláztatás és a munkába állás szempontjából.*

A környezet, amelyben eldől, hogy az ott nevelkedő fiatal milyen eséllyel fog megfelelni életpályája során azoknak a követelményeknek, amelyekkel szembe találja magát súlyos társadalmi meghatározottságokkal, családi háztartási korlátokkal terheltek, amelyeket igen nehéz átlépni az egyén szintjén.

E meghatározottságok szempontjából szerintünk döntő jelentősége van a szülők iskolai végzettségének, az ezáltal elfoglalt társadalmi pozíciójának, az ennek következtében megszerezhető jövedelmi pozíciónak. Az utóbbi másfél évtizedben, nagyon fontossá vált az is, hogy a szülőknek egyáltalán van-e valamilyen pénzkereső tevékenysége. A munkanélküliség, vagy a különböző okok miatt bekövetkezett inaktivitás a legsúlyosabb társadalmi problémává lépett elő, és mindez az ország különböző térségeiben más és más. E tényezők együttes hatása nagymértékben meghatározza a gyermekek iskoláztatását, s vele együtt a jövőbeni pozícióját a munka világában.

Az iskoláztatási, oktatási folyamatból a következő mozzanatokra koncentrálunk: A 0–14 éves, nem iskolás, és az általános iskolás gyermekek helyzetét a háztartás jövedelmi helyzete, a háztartás és a szülők aktivitása, és foglalkozási kategóriája, a település típusa és a szülők iskolai végzettsége szempontjából jellemezzük.

A 14–19 éves korosztály esetében az *oktatás típusával* is foglalkozunk. A fentiek szerint jellemzett háztartásokból milyen eséllyel jut el a fiatal egyáltalán a középfokú oktatásig, ha eljut, akkor milyen arányban tanul szakiskolában, illetve érettségit adó középiskolában.

Ugyanezeket a szempontokat vesszük sorra a háztartásban élő 20–25 éves korosztályok esetében is a tanuláshoz, illetve a felsőfokú oktatáshoz való hozzájutás kapcsán. A munkába állás szempontjából csak a két utóbbi korcsoport jön szóba.

A háztartás és szülők fentiekkel azonos kategorizálása szerint az oktatási intézményben nem tanuló 15–19 éves, illetve 20–25 fiataloknak a munkához való viszonyát (dolgozik-e vagy nem) elemezzük.

A rendszerváltás óta az oktatás terén végbement változások impozánsak, legalábbis ami a részvételt illeti. Az OECD (*Education at a Glance* (2006)) adatai szerint 2004-ben a magyar fiatalok részvétele az oktatásban mind a 15-19 évesek korcsoportjában mind a 20–24 évesek korcsoportjában az OECD, sőt az EU 19 átlaga felett van. Így Magyarország maga mögött tudhatja pl. az Egyesült Királyságot és Ausztriát.

Az ugyanitt található adatok szerint a nem tanuló és munkanélküli fiatalok korcsoportjukhoz viszonyított aránya a 15–19 évesek korcsoportjában is kicsit jobb, a 20–24 évesekében viszont rosszabb, mint az OECD átlag.

A vizsgálat tárgyát képező öt évben kedvező jelenség, hogy az oktatásban való részvétel folyamatosan nőtt, és ezzel párhuzamosan csökkent a nem dolgozó és nem is tanuló fiatalok aránya. Különösen nagy változás történt a 20–25 évesek korcsoportjában a tanulás igen jelentős bővülésével. Ez azzal járt, hogy csökkent a munkában lévők aránya, ami az jelenti, hogy *a vizsgált korosztály problémái az oktatási rendszerben oldódnak meg.* További és más

vizsgálok tárgyát képezi, hogy a tanulás bővülése további pályájukon milyen hatással van a munkaerő-piaci szereplésükre. Az átlagok mögött azonban nagy szóródások vannak, melynek bemutatása a fő célja tanulmányunknak.

Végül oktatási esélykülönbségeket a családi háztartási környezetben az oktatási rendszer hatásai is befolyásolják. Erre vonatkozó bizonyítékot szolgáltatnak a PISA-vizsgálatokhoz kapcsolódó kutatások számos hazai vizsgálattal együtt.

Vizsgálatainkat a KSH Háztartási Költségvetési Felvételének (HKF) adatállományára alapoztuk. Tanulmányunkban az 1999-es és a 2004-es felvételt használtuk fel. A KSH a HKF adatfelvétel módszertanát a *Családi költségvetés adattár (2000-től Háztartás-statisztikai Évkönyv)* című, évenként megjelenő kiadványsorozatban publikálja. A számítási munkák elvégzéséért és hasznos szakmai tanácsaiért köszönet illeti Molnár Györgyöt és az adatbázis rendezésén dolgozó Galla Viktóriát.

Az oktatás és a munkaerő-piaci részvétel háztartási háttere és mutatói

Az oktatási rendszerben a kötelező oktatáson túli részvételt és annak hosszát, illetve a korrekció lehetőségét tartjuk lényegesnek. Véleményünk szerint az első igazán fontos választópontot a középfokú oktatásba való belépés jelenti, bár már az ezt megelőző iskolaválasztás is jelentősen differenciál. *Első mutatónk* az érettségit adó középiskolai, illetve szakiskolában való tanulás aránya a nappali tagozaton tanuló 15–19 éves fiatalok körében.

A *mutatóink második csoportja* a tanuló, a dolgozó (amely tartalmazza, az estin levelezőn vagy egyéb formában tanulókat is), és végül nem tanuló és nem is dolgozó 15–25 évesek korcsoporton belüli aránya.

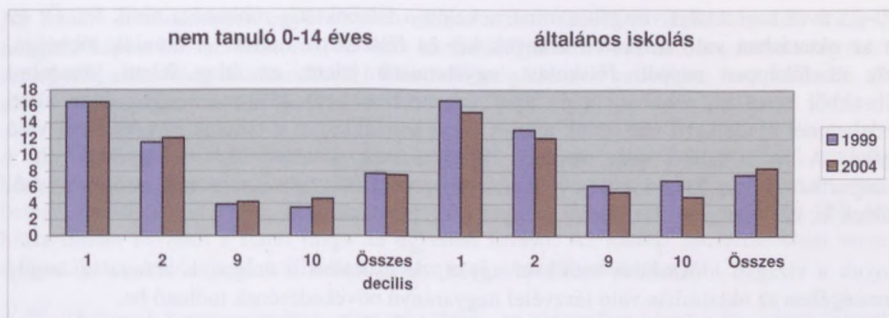
A háztartásokat az alábbi mutatókkal jellemezzük:

- az ekvivalens jövedelmi decilisek (itt a legegyszerűbb ekvivalens jövedelmi decilis számítását alkalmazzuk: az egy főre eső jövedelem helyett az egy fogyasztási egységre eső jövedelmet vesszük; a fogyasztási egység számítása: létszám a 0,73. hatványon),
- a háztartás a háztartásfő és a szülők aktivitása,
- a háztartásfő jövedelemszerző tevékenysége,
- a szülők iskolai végzettsége,
- a lakóhely település típusa.

A számításokat a rendelkezésünkre álló 1999-es és a 2004-es évre végeztük el.

A fiatalok helyzete az ekvivalens jövedelmi decilisek szerint

A 0–14 éves nem iskolás gyermekek és az általános iskolások relatíve szegény, átlag alatti jövedelmű háztartásban élnek. (A mintában az átlagjövedelem a hatodik decilis átlag körül van.) (1. ábra)

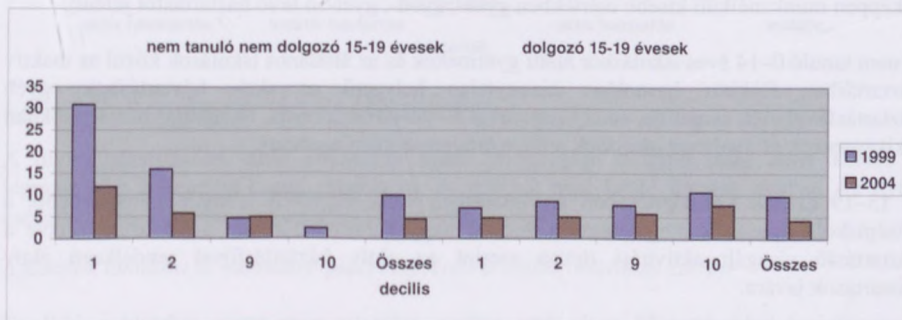
1. ábra: A 14 év alatti korosztály jövedelemviszonyai

A 15–19 éves korosztályban a többség is az átlagosnál szegényebb háztartásokban él, és helyzetükben öt év alatt romlás tapasztalható. Az összes nappal tagozaton tanulók körében 61%-ról 67%-ra nőtt az átlagosnál alacsonyabb jövedelmű háztartásokban élők aránya. Az érettségit adó középiskolába járók helyzete ennél kedvezőbb, a szakiskolai tanulóké hátrányosabb. Arányuk 75%-ról 80%-ra nőtt. Ennél is hátrányosabb a nem tanuló, nem dolgozók helyzete masszív 83% körüli aránnyal.

Az oktatásban való részvétel aránya a 15–19 éves korcsoport százalékában 5 év alatt 80%-ról 90%-ra nőtt (a nem tanuló nem dolgozó fiatalok aránya viszont ezzel párhuzamosan csökkent), és részvételi aránya a jövedelem szempontjából meglehetősen kiegyenlített.

A középfokon tanulók az érettségit adó középiskola felé töreksenek. Bár ez a folyamat zömében a vizsgált időszaknál korábban zajlott, de még a vizsgált öt év alatt is folytatódott. Így a szakiskolai tanulók aránya a mintában 26-ról 22%-ra csökkent. Ezt az arány csökkenést előrelépésnek tekinthetjük az egyén mobilitása szempontjából, azonban a többiek esetében a decilisenkénti különbségek továbbra is fennállnak, sőt tovább nőttek. Az érettségit adó középiskolába járáshoz háromszor-négyszer nagyobb esélye van a tizedik decilisben élő fiatalnak, mint az elsőben.

Az igazán nagy problémát a nem tanuló és nem is dolgozók jelentik, bár a vizsgált időszakban a tanulók korcsoporton belüli arányának növekedésével a nem tanulók aránya mintegy felére, 20-ról 10%-ra csökkent, ám a legelső decilisben még így is több mint négyszer annyian vannak, mint a legfelső decilisben (2. ábra).

2. ábra: A tanulók korcsoporton belüli aránya

A 20–25 éves korosztályt vizsgálva mindenekelőtt a felsőoktatás robbanása tűnik fel. Öt év alatt az oktatásban való részvételi arányok két és félszeresre nőttek. A tanulók többsége, amely itt főképpen nappali főiskolást, egyetemistát jelent, az átlag feletti jövedelmi decilisekből kerül ki, azonban öt év alatt valamivel (41-ről 45%-ra) nőtt az átlag alatti jövedelemmel rendelkező részvevők aránya, azaz mérséklődött a tanulás jövedelemtől való függése. A nem tanuló nem dolgozó 20–25 évesek viszont 75, illetve 84%-ban a korcsoportban is az átlag alatti jövedelmű háztartásokból, zömmel a két alsó decilisből kerülnek ki, körülbelül tízszer akkora eséllyel a legelső decilisben, mint a legfelsőben.

Arányuk a vizsgált időszakban csökkent ugyan, de csökkent a dolgozók aránya is, amely összességében az oktatásban való részvétel nagyarányú növekedésének tudható be.

A fiatalok helyzete a háztartás és a szülők aktivitása szerint

A fiatalokat talán még az anyagi hátrányoknál is rosszabbul érinti, ha inaktív háztartásban élnek, azaz nincs a háztartásban egyetlen aktív kereső sem.

2004-ben az iskoláskor alattiak és az általános iskolások 13–14%-a élt inaktív háztartásban, amely az iskoláskor alattiak helyzetében mintegy 3 százalékpontnyi javulást jelent 1999-hez képest.

A 15–19 évesek között a szakiskolai tanulók valamivel magasabb, és a vizsgált időszakban növekvő arányban éltek inaktív háztartásokban, ugyanakkor a gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók kissé javulóan (2004-ben már csak 9%) éltek inaktív háztartásban. A választóvív itt is a nem tanuló nem dolgozó 15–19 évesek helyzetében mutatkozik meg, hiszen 27%-nak a háztartásában nincs egyetlen aktív kereső sem. (Dolgozó 15–19 éves értelemszerűen nincs inaktív háztartásban, hiszen akkor a háztartás nem lenne inaktív.)

A 20–25 évesek között a tanuló, a főiskolai, egyetemi hallgatók jellemzően az aktív háztartásokban találhatók, de azért több mint 10%-os arányban inaktív, főleg nyugdíjas háztartásfőjű háztartásokban is élnek. A nem tanuló nem dolgozók 26%-a pedig ebben a korosztályban is az inaktív háztartásból került ki a vizsgált időszakban enyhén javuló tendenciát mutatva.

Az aktív háztartásokat tovább bontjuk aszerint, hogy a háztartásfő aktív, nyugdíjas és egyéb, az inaktív háztartásokat pedig aszerint, hogy nyugdíjas és egyéb a háztartásfő státusza. (A HKF-ben a háztartásfő az a személy, akit a háztartás annak jelöl meg. Az egyéb háztartásfő főképpen munkanélküli kisebb mértékben gyes-, gyed-, gyet-en lévő háztartásfőt jelent).

A nem tanuló 0–14 éves iskoláskor alatti gyermekek és az általános iskolások közül az inaktív háztartásban élőkhez hasonlóan bizonytalan helyzetű az aktív háztartásban egyéb háztartásfővel élők csoportja, amely arányukat 3–4%-kal szaporítja. Nyugdíjas háztartásokban a kisgyerekek és általános iskolások aránya értelemszerűen alacsony.

A 15–19 évesek korcsoportjában az oktatásban való részvételi arányok mérsékeltebb, a középiskola típusának megválasztása viszont nagy eltéréseket mutat a háztartás, illetve a háztartásfő vizsgált aktivitási típusa szerint az aktív háztartásfővel rendelkező aktív háztartások javára.

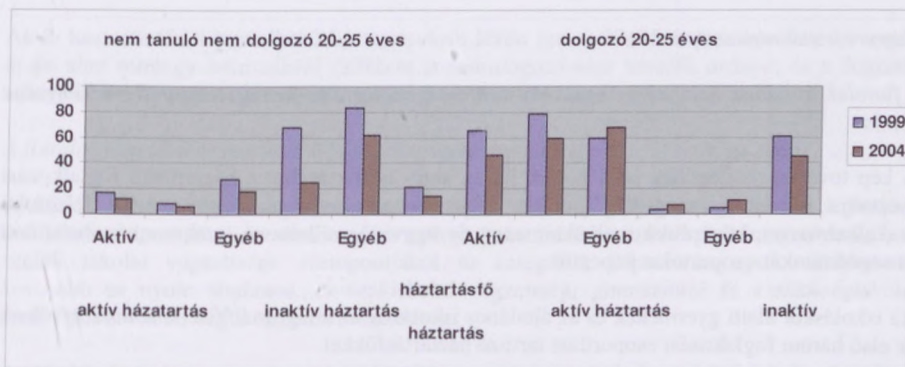
Az inaktív háztartásokban egyértelműen magas a nem tanuló és nem dolgozók aránya, az átlaghoz képest két-háromszoros, az aktív háztartásfőjű, aktív háztartáshoz képest négyszeres. Az egyéb, azaz főleg munkanélküli háztartásfő még akkor is probléma, ha a háztartás aktív, azaz a háztartásban van más aktív kereső.

A 15–19 évesek az aktív háztartásokban az egyéb és a nyugdíjas háztartásfővel rendelkező háztartásokban viszonylag nagy arányban dolgoznak, illetve gyes-, gyed-, gyet-en, esetleg betegállományban vannak. Kimutatható volt, hogy a 15–19 évesek mintegy 2% olyan háztartásban él, ahol a fiatal maga az egyetlen kereső. Az inaktív háztartásokban szereplő dolgozók nem valós munkavállalókat, hanem csak az utóbbiakat takarja.

A 20–25 évesek korcsoportjában, mint már láttuk, az *oktatásban résztvevők* aránya hihetetlen mértékben nőtt. Ez az itt vizsgált mindegyik háztartástípusot érintette, de az átlagos részvételi aránynál kisebb arányban tanulnak a fiatalok az egyéb háztartásfővel rendelkező inaktív háztartásokban.

A nagy különbségek a *munkaerő-piaci részvételben* mutatkoznak meg, bár a nem tanuló és nem dolgozók aránya jelentősen csökkent még az inaktív háztartásokban is. Leginkább továbbra is az inaktív háztartásban élő fiatalok veszélyeztetettek, közülük is azok, akik egyéb (főképpen munkanélküli) háztartásfővel élnek Relatív helyzetük a vizsgált időszakban nem változott. Érintettségük az átlagosnak több mint négyszerese.

A korcsoportban magas a dolgozó fiatalok aránya a nyugdíjas és egyéb háztartásfőjű aktív háztartásokban. Kimutatható volt, hogy a korosztály fiataljainak 11%-a olyan háztartásban él, ahol rajta kívül nincs más kereső. Ilyenkor a háttérben nyilván olyan helyzet húzódik meg, hogy más eltartó híján a fiatal kénytelen dolgozni a maga és vele együtt élők eltartása érdekében (3. ábra).

3. ábra: A 20–25 éves korcsoport helyzete a háztartásokban

A olyan háztartásban, ahol egyáltalán nincs (még maga a fiatal sem) aktív kereső a legmagasabb a tanulást korán abbahagyó, de munkát nem találó fiatalok aránya. Az ilyen esetekben beszélhetünk a munkanélküliség öröklődéséről.

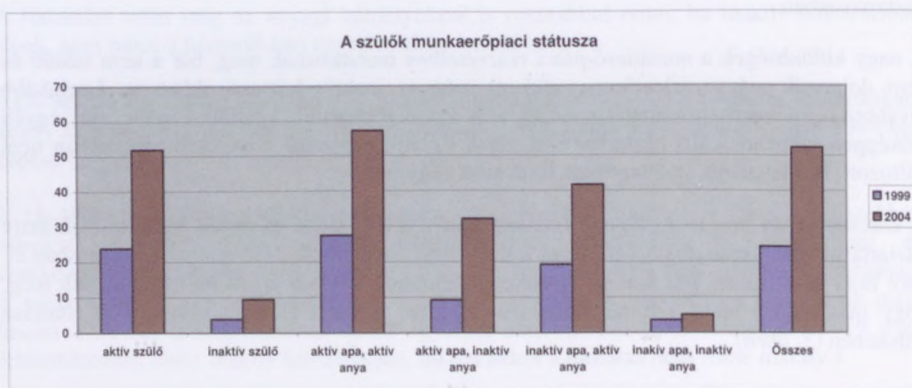
A fiatalok tanulása és munkaerő-piaci részvétele a szülők aktivitása szerint

További részleteket mutat az a vizsgálat, amikor csak olyan háztartásokkal foglalkozunk, amelyekben *szülők élnek gyermekekkel*. (Nincs más státuszú személy a háztartásban.)

Az ilyen típusú háztartásokban élő fiatalokra vonatkozó mutatóink, mint az várható, a legelőnytelenebb helyzetet az inaktív apával és inaktív anyával rendelkező kétszülős család esetében mutatják. Ezt követi az egyszerűs inaktív család.

Ha az egyszerűs esetben a szülő aktív, akkor a hátrány nem túl jelentős, a kétszülős aktív apával és anyával rendelkező háztartás eseteihez képest. Kissé meglepő, hogy nem az inaktív egyszerűs eset a legelőnytelenebb. Magyarázata az lehet, hogy egy ilyen család mögött állhat aktív kereső, pl. elvált házastárs.

Az ilyen háztartásokban az oktatásban való részvétel jelentősen magasabb a 20–25 éves korcsoportban, 1999-ben 24,2, 2004-ben 52,3%, szemben az összes háztartásra vonatkozó 17,8, illetve 42,2%-os aránnyal. Párhuzamosan ezzel előnyös, hogy a nem tanuló és nem dolgozó fiatalok aránya is alacsonyabb (4. ábra).

4. ábra: A szülők munkaerőpiaci státusza

A fiatalok tanulása és munkaerő-piaci részvétele a háztartásfő jövedelemszerző tevékenysége szerint

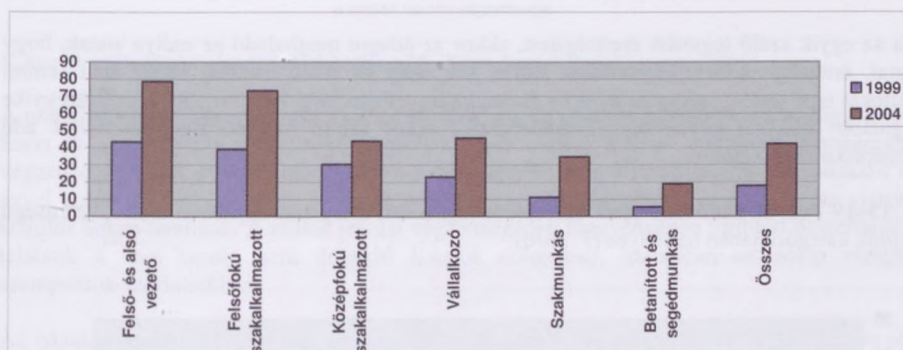
A kép további részleteihez járul hozzá, ha az aktív háztartásokat a háztartásfő foglalkozási csoportja szerint is megvizsgáljuk. A felső és alacsonyabb szintű vezető, felsőfokú szakalkalmazott, középfokú szakalkalmazott és ügyvivő, vállalkozó, szakmunkás, betanított és segédmunkás csoportokat képeztük.

Az iskoláskor alatti gyermekek és az általános iskolások az átlagnál kisebb arányban élnek az első három foglalkozási csoporthoz tartozó háztartásfőkkel.

A 15–19 éves korosztályból a tanulók aránya csak a betanított és segédmunkás háztartásfő esetében van az átlag alatt. A középiskola típusának megválasztása tekintetében a legelőnyösebb az első két foglalkozási csoport (amely mögött felsőfokú végzettség áll). Kissé átlag alatti a szakmunkás, a legelőnytelenebb a segéd- és betanított munkás háztartásfő csoportja. Ez utóbbi háztartásokból, ha tanul is a fiatal csak fele, harmada eséllyel tanul értecségit adó középiskolában, mint az átlag, és négyszer ötször kisebb eséllyel, mint a legelőnyösebb foglalkozású háztartásfőkkel élő társai. Öt év alatt azonban jól láthatóan csökkent az esélykülönbség. A nem tanuló és nem dolgozók aránya a betanított és

segédmunkás foglalkozási csoportban, a dolgozók aránya pedig a vállalkozó, a szakmunkás és a segéd és betanított munkás foglalkozási csoportban magasabb az átlagosnál. Ugyanakkor még a segéd- és betanított munkás háztartásfővel rendelkező háztartásokban is több, mint a felére csökkent a nem tanuló nem dolgozók aránya, amely ebben csoportosításban az eredményesebb munkaerő-piaci szereplésnek köszönhető.

A 20–25 évesek körében a felsőfokú oktatás kiszélesedése igen kedvező változást hozott minden foglalkozási kategóriában, hiszen az öt évvel korábbi *esélykülönbség* a vezető, illetve a felsőfokú szakalkalmazott és a betanított- és segédmunkás háztartása között nyolcszorosról ötszörösre *csökkent*, azonban még így is az átlagosnál kisebb arányban tanulnak a fiatalok a szakmunkás háztartásfő esetében, a betanított és segédmunkás háztartásfő mellett pedig az átlag felénél is kevesebben (5. ábra).

5. ábra: Foglalkozási kategóriák alakulása a háztartásokban

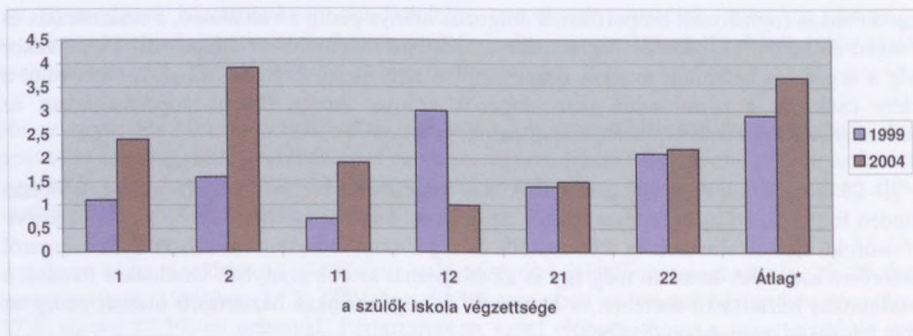
Aktív háztartásfővel rendelkező háztartásokról lévén szó, a 20–25 évesek körében a vizsgált öt év alatt mintegy harmadával *csökkent a nem dolgozó nem tanulók aránya*, és a dolgozók aránya is, amely teljes egészében a növekvő tanulási részvételnek tudható be.

A fiatalok tanulása és munkaerő-piaci részvétele a szülők iskolai végzettsége szerint

A szülők iskolai végzettsége, mint más vizsgálatokból is tudjuk, meghatározó a fiatalok tanulása szempontjából. Itt nem annyira a tény, mint inkább a mértékeket hangsúlyozzuk. A szülők iskolai végzettsége szempontjából öt kategóriát képeztünk: nyolc általánosnál kevesebb és nyolc általános, és szakiskolai végzettség, gimnáziumi és szakközépiskolai érettségi, főiskolai, végül egyetemi végzettség.

A 15–19 éves korcsoportban, az oktatásban való részvétel és a középiskola típusának megválasztása szinte teljesen párhuzamosan alakul, azaz ugyanabba a végzettségi kategóriába tartozó szülők esetében alacsony az oktatásban való részvétel aránya, amelyekben alacsony az érettségit adó középiskola választása.

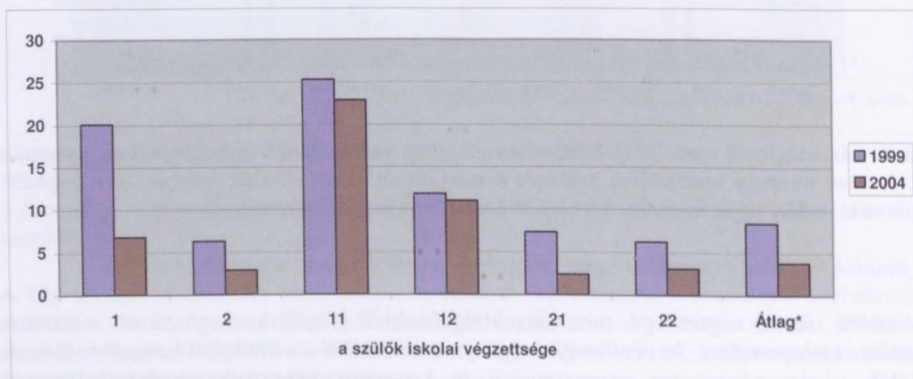
Ha a szülők iskolai végzettsége csak nyolc általános vagy annál kevesebb, akkor az érettségit adó középiskolát az átlagosnál jóval kisebb arányban választják a fiatalok, mint a szakképzést (6. ábra).

6. ábra: A szülők iskolai végzettségének hatása a 15–19 éves fiatalok tanulási szempontjából

Ha az egyik szülő legalább érettségizett, akkor az átlagot meghaladó az esélye annak, hogy fiatal, érettségít adó középiskolába járjon, sőt amíg az előző esetben öt év alatt semmi változás nem történt, addig itt jelentős dinamika figyelhető meg. Amennyiben a szülők egyike legalább főiskolai végzettséggel rendelkezik, akkor szinte minden fiatal érettségít adó középiskolában tanul.

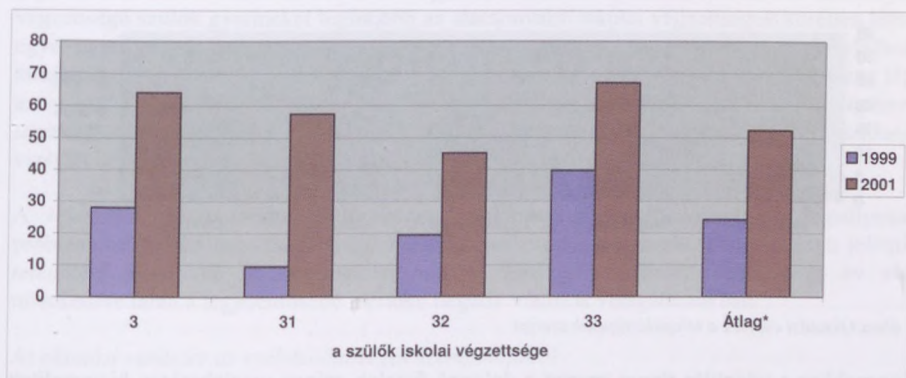
A 15–19 évesek munkaerő-piaci szereplése leginkább a legalacsonyabb iskolai végzettségű szülők kategóriájában hátrányos (7. ábra).

7. ábra: A szülők iskolai végzettségének hatása a 15–19 éves fiatalok munkaerő-piaci szereplésére

A 20–25 évesek csoportjában a tanulók arányának különbségével jellemezhető legjobban a különböző szülői iskolai végzettségek hatása a fiatal helyzetre.

Öt év alatt ebben jelentős változás történt. 1999-ben nappali (főiskolai, egyetemi) tanulmányokra átlag alatti lehetősége volt annak a fiatalnak, akinek a szülei közül legalább az egyik nem rendelkezett főiskolai végzettséggel. A csupán általános iskolát végzett szülők gyermekei az átlagosnál ötször kisebb, míg főiskolát végzett szülők gyermekei az átlagosnál háromszor, egyetemet végzett szülőké négyszer nagyobb valószínűséggel jártak egyetemre, főiskolára. Miközben a tanulók száma két és félszeresére növekedett, még tovább növekedtek a felsőfokú végzettségű szülők gyermekeinek továbbtanulási arányai is, de már az érettségivel rendelkező szülők gyermekei számára is lehetővé váltak az átlagot meghaladó továbbtanulási arányok (8. ábra).

8. ábra: A szülők iskolai végzettségének hatása a 20–25 éves fiatalok tanulási szempontjából

A munkaerő-piaci szereplés, akárcsak az előzőekben, az oktatásban való részvétel függvénye. Ezért az alacsonyabb végzettségű, legfeljebb szakmunkás szülők gyermekei a magasabb végzettségű szülők gyermekeihez képest jóval nagyobb arányban dolgoznak, ugyanakkor öt évvel korábban még sokan az utóbbiak közül is nagyobb arányban dolgoztak, azóta viszont közülük sokan tanulnak. A szülők iskolai végzettségének függvényében fordított összefüggést találunk a nem tanuló nem dolgozó fiatalok arányában, hasonlóan az eddig vizsgált szempontok szerintiekhez.

Az oktatási esélyek a település típusa szerint *Budapest, megyei jogú város, illetve, egyéb város és község csoportosítást alkalmaztunk* (megyei jogú városok a megyeszékhelyek, valamint Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa és Sopron).

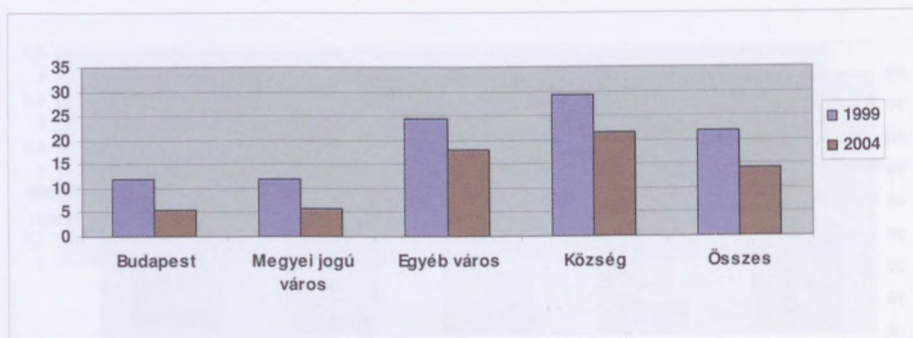
A 0–14 évesek és az általános iskolások csak Budapesten élnek az átlagosnál kisebb arányban, a többi településtípusban arányuk meglehetősen kiegyenlített.

A 15–19 éveseket a szokásos mutatóinkkal jellemezzük.

Az érettségit adó középiskola irányába történt eltolódás látható itt is. Csekély mértékű a községekben, viszont jelentős Budapesten. Öt év alatt a meglévő különbségek elmélyülése látszik.

A legveszélyeztetettebb csoport a későbbi munkaerő-piaci karrier szempontjából a nem tanuló, nem dolgozó 15–19 évesek csoportja öt év alatt jelentősen csökkent, amely teljes egészében az oktatás felszívó hatásának köszönhető. Nem tapasztalható kiegyenlítődés, sőt a különbségek mélyültek.

A 20–25 évesek csoportjában is a legsúlyosabb problémát a nem tanuló nem dolgozó fiatalok masszív 22%-os aránya jelenti a települési hierarchia legalacsonyabb szintjén lévő községekben, és az öt év alatti a különbségek növekedése talán ebben a legjelentősebb mértékű. Míg 1999-ben a nem dolgozó 20–25 éves fiatal kétszer akkora valószínűséggel élt valamely községben, mint Budapesten, addig 2004-re ez megduplázódott (9. ábra).

9. ábra: Oktatási esélyek a településtípusok szerint

Ugyanakkor a település típusa szerint a dolgozó fiatalok aránya meglehetősen kiegyenlített, amely a négy év alatt valamennyit javult is. (Valószínű, hogy a dolgozó 20–25 éves fiatalok jelentős része nem a lakóhelyén dolgozik, amíg nincs önálló lakása, nem alapított családot nyilván nem válik ki a háztartásból.)

Összefoglalás

Az oktatásban való részvételnek és a munkaerőpiacon való sikeres szereplésnek jövedelmi korlátait láttuk. Ez arra a következtetésre vezet, hogy az esélykülönbségek csökkentése csak az által, és olyan mértékben lehetséges, *ahogyan a születéstől kezdve csökkentjük a fiatalok anyagi polarizációját.*

A háztartás és a szülők aktivitása szerint legelőnyösebb, ha a fiatalok aktív háztartásokban, aktív szülőkkel élnek. A tanulás szempontjából az inaktív háztartásfők körében a nyugdíjas státusz viszonylag kielégítőbb biztonságot nyújt, mint az egyéb, főképpen munkanélküli státusz. *A fiatalokat korábbi munkába állásra ösztönzi, ha a háztartásfő nyugdíjas, vagy egyéb, de ez a kitörési lehetőség csak egy szűk réteg számára válik valósággá.* Akinek ez nem sikerül, az a nem tanuló nem dolgozók számát szaporítja.

Azokban a háztartásokban, amelyekben *szülők élnek gyermekekkel a legrosszabb helyzetet* minden szempontból az jelenti, *ha mindkét szülő inaktív.* Az *anya és apa* közül a tanulás szempontjából az *anya* aktivitása, a fiatal munkaerő-piaci szereplése szempontjából viszont az *apa* aktivitása *tűnik fontosabbnak.* Az egyszülős családokban a fiatalok helyzete rosszabb ugyan, de a vártnál kevésbé rossz, mint a kétszülős családokban.

Az ilyen háztartásokban, a tanulás esélye is és többi mutató is és az összes háztartásokhoz viszonyítva kifejezetten jobbnak mutatkozott. A fiatalok tanulása nyilván a szülők számára a legfontosabb. *Ha a fiatal nem a szülővel él egy háztartásban, vagy a háztartás egyéb, pl. szociális hátrányokkal terhelt személyeket is tartalmaz, az a fiatal tanulási esélyeit rontja.*

A *háztartásfő foglalkozási státusza* is fontos, tulajdonképpen a papírformának megfelelő eredményeket kaptuk.

Általánosan elfogadott és számos vizsgálatban kimutatott tény, hogy *a szülők iskolai végzettségnek* döntő szerepe van a fiatalok kilátásait illetően. A mi vizsgálataink azokat a határpontokat mutatták ki, melyeket nagyon nehéz átlépni az egyének szintjén. Ennek alapján

a generációk közti mobilitás korlátozottsága rajzolódik ki az oktatás terén. Az alacsonyabb végzettségű szülők gyermekei legfeljebb az alacsonyabb iskolai végzettségek körében lépnek egyet-egyet előre szüleikhez képest, ami tekintettel arra, hogy közben a társadalmilag átlagosan elvárt szint is növekszik, igazi kitörést számukra nem jelent. Ahhoz át kellene lépni azt a korlátot, amely valahol a szülők szakmunkás végzettségénél van. *Az előrelépésre a legalább érettségivel rendelkező szülő gyermekei számára nyílt meg a nagyobb lehetőség a vizsgált öt évben.*

A *település típusa* szerinti különbségek markánsan megmutatkoznak. A legsúlyosabb problémát a 20–25 éves nem tanuló nem dolgozó fiatalok masszív magas aránya jelenti a *települési hierarchia legalacsonyabb szintjén lévő községekben*, melynek öt év alatti növekedése talán a legjelentősebb mértékű negatív változás vizsgálatunkban.

Az oktatási rendszer az esélykülönbségek szempontjából

Az előző vizsgálattal jellemezni tudjuk azokat a csoportokat, amelyek az átlagoshoz képest rosszabb vagy jobb lehetőségekkel indulnak az életbe. Nyilvánvaló azonban, hogy az ilyen differenciált helyzetet több más tényező is befolyásolja, illetve befolyásolta a fiatal addigi élete során, és az eddigiekben bemutatott kép tulajdonképpen az erdője az összes tényező hatásának.

Magunk nem vállalkoztunk arra, hogy kvantitatív eszközökkel elkülönítsük az iskola és a családi, szociális, társadalmi háttér szerepét a fiatalok eredményességében. Vannak azonban olyan kutatások, amelyek kísérletet tesznek annak feltárására, hogy az oktatási rendszer mely elemei játszanak közre a tanulói teljesítmény különbségekben. E kutatások részben nemzetközi összehasonlításra részben hazai méréseken alapulnak.

Magyarország rossz helyezést ért a PISA-vizsgálatokon. A korábbi kognitív képességeket vizsgáló felméréseken (TIMMS) elért helyezéséhez képest visszaesett. A nemzetközi összehasonlítás és a hazai vizsgálatok alapján *több tényező együttes hatása játszik szerepet a magyar tanulók rossz teljesítményében.*

Áttekintve számos kutatási eredményt és nyomon követve az ezzel kapcsolatos vitát *a teljesség igénye nélkül az előző részben ismertetett vizsgálatunkkal összefüggésben a következő tényeknek tulajdonítunk jelentőséget.*

Magyarországon a rendszerváltás előtt egységes iskolaszervezet volt, ahol az első képesség szerinti szelekció 14–15 éves korban történt. Az ennél korábbi szelekció bevezetése a 90-es években történt, amikor fokozatosan megjelentek a hatosztályos-nyolcosztályos gimnáziumok. Igaz, hogy ez nem érinti az általános iskolások túl nagy népességét, 5–7%-ot évfolyamonként, tehát korántsem akkora mértékű, mint a német vagy osztrák oktatási rendszerben, de az áttekintett irodalom szerint, az olyan rendszerekben, ahol korai szelekció történik, az átlagos tanulói teljesítmény alacsonyabb, mint ahol később válnak szét az utak az iskolarendszerben.

A PISA-vizsgálatok 15 éves korban történnek. Magyar viszonylatban ez azt jelenti, hogy a tanulók többsége már átesett legalább egy szelekción. Ma ez már egészen mást jelent, mint korábban. A szakiskolában tanulók, legalábbis a közismereti tárgyak tekintetében átlagosan biztosan kisebb teljesítményre képesek és nem csupán a képesség, hanem, mint a vizsgálatunk is mutatja, családi háttérük szempontjából is bizonyos értelemben a kontraszelektáltak. Így nem meglepő, hogy Magyarország belesimul abba a képhez, amely az OECD-országokat

jellemzi, amennyiben a szakmunkásképzésben tanulók szereplése mélyen alatta marad az általános képzésben tanulókénak a PISA-teszteken. Nyilvánvaló, hogy az iskolarendszerből képesítés nélküli kilépés mellett a szakiskolai oktatás is kiemelt figyelemre szorul.

A nemzetközi összehasonlítás tanulsága szerint Magyarországon az iskolák közötti különbségek a legnagyobbak közé tartoznak tanulói teljesítmény különbségében mérve. A magyar iskolák szelektivitása mindig is jelentős volt, de az 1990-es években biztosan növekedett. Erre utalnak pl. *Kertesi és Kéző* vizsgálatai, akik a szelektivitás növekedésében nagy jelentőséget tulajdonítanak a korlátlanul szabad iskolaválasztásnak. Bár a korlátlanságot sokan vitatják, az igaz, hogy a szabad választás korábban nem jellemezte ilyen mértékben a magyar oktatási rendszert.

A nemzetközi összehasonlítás szerint *az iskolák közötti tanulói teljesítmény különbséget az iskola egyéb jellemzőihez képest messze a legnagyobb arányban a tanulók társadalmi-gazdasági háttere, azaz a szülői háttér határozza meg*, természetesen országonként más-más arányban. Magyarország azok között az országok között van, ahol e tényező jelentősége a legnagyobbak között van. A magyar társadalomban a társadalmi-gazdasági különbségek növekedése a legtöbbet emlegetett tény, amelyet a rendszerváltás áraként könyvelnek el. Ez a PISA-vizsgálatban résztvevő tanulók szüleinek is vonatkozik.

Az oktatás finanszírozás kérdéseivel kevésbé foglalkoznak a PISA-vizsgálatokkal kapcsolatos elemzések, véleményünk szerint azonban a nemzetközi oktatás-finanszírozási adatok önmagukért beszélnek (OECD *Education at a Glance* évfolyamai). Míg az 1990-es években, szinte elvétve akadt olyan ország, mely ne növelte volna folyamatosan az egy tanulóra fordított oktatási kiadásait, különösen az alapfokú oktatásban, addig Magyarország végig kevesebbet költött reálértékben, mint korábban. A PISA-felmérésben szereplő tanulók egész iskolai karrierje ilyen időszakra esett. Adalékul szolgál ehhez az OECD (2005) (b1,5 ábra), amely bemutatja, hogy a 2003-as matematikai felmérés eredménye, hogyan függ össze az egy tanulóra 6 és 15 éves kora között fordított kumulált oktatási ráfordítással. Magyarországnál csak négy ország költött kevesebbet: Lengyelország, Szlovákia, Csehország és Mexikó.

A jó oktatási rendszerek törekszenek arra, hogy a tanulási időszakban lehetőleg kompenzálják a tanulók szociális és társadalmi helyzetéből adó különbségeket. A rendszerváltást követően a politikának *nem sikerült a fiatalok társadalmi, szociális helyzetének differenciálódását korlátozni*, és az oktatási rendszer alakításával ennek hatásait *csak részben sikerült kompenzálni*.

Konklúzió

Számos egyéb tényező mellett a magyar fiatalok *családi és háztartási helyzete is fontos szerepet játszik* abban, hogy hozzájutnak-e a globalizálódó munkaerőpiacon jó esélyt biztosító szakképzettséghez. Az, hogy az itt vizsgált tényezők szerepe fontos, senki nem vonja kétségbe. *Nem annyira közsímet a tényezők szerepének mértéke. Ez a kutatás tulajdonképeni eredménye.*

Láttuk, hogy a tudáshoz való hozzájutás és a sikeres munkaerő-piaci szereplés szempontjából az átlagosnál rosszabb helyzetben vannak azok a fiatalok, akik az alsó hat jövedelmi decilisben, inaktív háztartásban vagy inaktív háztartásfővel élnek. Az aktív háztartásfővel élők közül is ide tartoznak azok, ahol a háztartásfőnek alacsonyabb társadalmi státuszú foglakozása van, a települési hierarchia alacsonyabb fokán, kisebb városban, illetve

községekben laknak. Szüleik középiskolánál alacsonyabb végzettségűek, különösen akkor, ha inaktívak és még nem nyugdíjasok. Ha a fiatal emellett csak egyik szülőjével él, akkor e hátrányok fokozottabbak.

A vizsgált öt év távlatában alapvetően a kép nem sokat változott, de azért *előfordulnak kedvező és bizonyos mobilitásra utaló jelenségek* is. Az oktatási rendszer változásai közül kedvező, hogy összességében javult az érettségit adó középiskolába járók aránya, nőtt mind a középfokú, mind pedig a felsőfokú oktatásban való részvétel. Kedvező az is, hogy ennek következtében csökkent a munkaerő-piacról kiszoruló fiatalok száma. Kedvezőtlen viszont, hogy ez nem mindenki számára valósult meg. A családi háttér szerepe az iskolai teljesítményekben nemzetközi méretekben is kiemelkedően meghatározó.

Van a fiataloknak egy csoportja, akiknek a helyzete a *legtöbb mutató szempontjából rossz és lényegében változatlan* a vizsgált időszakban. Ennek az *immobil csoportnak* a határa körülbelül a következőképpen húzható meg: Az alsó két decilishez tartozik, inaktív háztartásokban, egyéb, azaz főként munkanélküli háztartásfővel és szülőkkel él, a háztartásfő segéd illetve betanított munkás, kisebb településeken lakik, és a szülők iskolai végzettsége legfeljebb szakmunkásképző.

Van ezzel szemben a fiataloknak egy olyan csoportja, akiknek a helyzete éppen ezzel ellentétben a *legtöbb mutató szempontjából jó és éppen ezért nem sokat változik*, a felsőfokú oktatásban történt folyamatok következtében a csoporthoz tartozó fiatalok továbbtanulása elől szinte minden akadály elhárult. A *csoport jellemzői*: a felső két, három decilishez tartozik, aktív háztartásban, aktív háztartásfővel él, aki vezető vagy felsőfokú szakalkalmazott, mindkét szülője aktív, és mindkét szülője főiskolai vagy egyetemi végzettségű. E csoport szempontjából a biztos jó pozíció „megőrzéséről” van szó.

A két szélső csoport között a mutatók egyike-másika szempontjából *bizonyos mobilitás* kimutatható. A középfokú oktatásban való részvételben a legtöbb mutató szempontjából kis eltérések vannak, a felsőfokú oktatásban való részvétel kevésbé függ az anyagi helyzettől, pl. a harmadik decilistől felfelé nagymértékben kiegyenlítődött a vizsgált öt év alatt, de mobilitásra utal a legalább érettségivel rendelkező szülők gyermekeinek érettségit adó középiskola választásának bővülése, és a vizsgált öt év legjellegzetesebb változása, hogy a felsőfokú oktatás jelentős kiszélesedése e csoport számára is növekvő továbbtanulási esélyt eredményezett.

Irodalom (1)

A skót felvilágosodás. (Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Horkay Hörcher Ferenc). Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

Brit moralisták a XVIII. században. (Válogatta, a jegyzeteket írta és a fordítást ellenőrizte Márkus György). Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.

Condillac, Etienne Bonnot, de: Értekezés az érzetről. Magyar Helikon, Budapest, 1976.

Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de: Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

Csányi Vilmos: Az emberi viselkedés. Sanoma Kiadó, Budapest, 2006.

Hobbes, Thomas: *Leviatan*. Magyar Helikon, Budapest, 1970.

Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

Leibniz, G. W.: *Újabb értekezések az emberi értelemről*. L'Harmattan–Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, 2005.

Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

Smith, Adam: *The Theory of Moral Sentiments*. Tourneisen, 1793.

Smith, Adam: *The Wealth of Nations*. London, 1997.

Quesnay, François: *Oeuvres économiques complètes et autres textes*. L'Institut National d'Études Démographiques, Paris, 2005.

Irodalom (2)

Andersen, Esben Sloth (1995): Neo- and Post-Schumpeterian Contributions to Evolutionary Economics. Conference Paper, Economics and Evolution, Utrecht, 10 November 1995.

Fagerberg, Jan (2002): A Layman's Guide to Evolutionary Economics. Conference Paper, „Industrial R&D and Innovation Policy Learning – Evolutionary Perspectives and New Methods for Impact Assessment”, Leangkollen, Asker, April 18–19. 2002.

Hammerstein, P.; Hagen, E. H. (2005): The second wave of evolutionary economics in biology. *Trends in Ecology & Evolution*, 20 (11), 604–609.

Klavans, Richard; Boyack, Kevin W. (2006): Identifying a Better Measure of Relatedness for Mapping Science. *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 57 (2), 251–263.

Lawson, Tony (2003): *Reorienting Economics*. London and New York: Routledge. <http://www.econ.cam.ac.uk/faculty/lawson/PDFS/07CHAP5.pdf>.

Leydesdorff, L.; Hellsten, I. (2006): Measuring the meaning of words in contexts: An automated analysis of controversies about 'Monarch butterflies,' 'Frankenfoods,' and 'stem cells'. *Scientometrics* 67 (2), 231–258.

Leydesdorff, L.; Hellsten, N. (2005): Metaphors and diaphors in science communication. *Science Communication* 27 (1), 64–99.

Leydesdorff, L.; Vaughan, L. (2006): Co-occurrence matrices and their applications in information science: Extending ACA to the Web environment. *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 57 (12), 1616–1628.

Irodalom (3)

- Achtenhagen, F. (2002): Final Evaluation Report, www.wipaed.uni-inz.ac.at/forsch/cost/
- Andor Mihály–Liskó Ilona: Iskolaválasztás és mobilitás. Iskolakultúra Kiadó, Budapest, 2000.
- Bukodi, Erzsébet (1999): Educational Choices in Hungary, Statisztikai Szemle 77. évf. okt., különszám, október, 71–94.
- Coleman, J. S. et al. (1996). Equality of Educational Opportunity, U.S. Washington, DC, Government Printing Office.
- Csapó Benő–Fazekas Károly–Kertesi Gábor–Köllő János–Varga Júlia (2006): A foglalkoztatás növelése nem lehetséges a közoktatás átfogó megújítása nélkül, Élet és Irodalom 2006. november 17. 46. sz.
- Hanushek, E. A. (1996): The Productivity Collapse in Schools. W. Allen Wallis Institute of Political Economy Working Paper 8. University of Rochester.
- Havás Gábor (2007): Esélyegyenlőség–deszegregáció, oktatas.mholnap.digitalnatives.hu
- Kertesi Gábor–Kézdí Gábor (2004): Általános iskolai szegregáció – okok és következmények I–II., Közgazdasági Szemle 52. 4. sz. 317–355. és 5. sz. 462–479.
- KSH (különböző évek): „Családi költségvetés adattár”, KSH, Budapest.
- Liskó Ilona (2003): Esélykülönbségek középfokon, Educatio 12. évf. 3. sz.
- Liskó Ilona (2007): Szakképzés és lemorzsolódás, oktatas.mholnap.digitalnatives.hu
- OECD (2005): Education at a Glance, OECD Párizs.
- OECD (2005): School Factors Related to Quality and Equity, www.oecd.org/document/
- Virág Ildikó: A munkaerőpiacon eladható képzettség a családi költségvetés tükrében In: Háztartások a tudás- és munkapiacra. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 2005, 72–137.

KORUNK ÉS AZ ISZLÁM: POLITIKAI, KULTURÁLIS ÉS GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEK, KIHÍVÁSOK

Maróth Miklós, Rostoványi Zsolt, Vásáry István

Avicenna Közel-kelet Kutatások Intézete, Budapesti Corvinus Egyetem, ELTE)

Vezetői összefoglaló

Az MTA–MEH kutatási programjára *három*, egymástól sokban eltérő *pályázat* érkezett az iszlám kutatásának területéről. Amíg az egyik egy általános politikai terminológiai, a másik egy országokra lebontott politikai-gazdasági kutatást ígért, addig a harmadik pedig Törökország európai csatlakozásának aktuális kérdését vetette volna vizsgálat alá. A *három* különböző *kutatást* a bírálók egy témakörben *egyesítették*. Ennek megfelelően alább a három pályázat beszámolóját egymástól elkülönítve tudjuk csak ismertetni. Mivel a sok eltérés ellenére is az egyes pályázatok végső soron ugyanarra a képződményre, a Közel-Kelet muszlim országaira vonatkoznak, és mind annak a térségnek mai politikai fejleményeit és eseményeit akarják valamilyen módon magyarázni, ezért összességükben egy többé-kevésbé egységes képet eredményeznek mindenki számára, aki elgondolkodik rajtuk.

POLITIKAI TERMINOLÓGIA

A tanulmányok szükségességét számos megfontolás indokolja. A legfontosabb ezek közül az, hogy az európai politikai elemzők rendszerint saját ismereteikből kiindulva, saját fogalmi rendszerük mentén próbálják megérteni az iszlám világát, így megértési törekvésük egyszerűsített a vizsgálat tárgyának meghamisítását is jelenti. Ha ennek az állításnak az értelmét szeretnénk alaposabban megvilágítani, akkor elég talán egy példára hivatkozni.

A közel-keleti politika iránt érdeklődők, az egyes közel-keleti országokkal foglalkozva szeretnek az adott ország párt-struktúrájából kiindulni. Márpedig hiába vannak a muszlim országokban pártok, magának a párt szónak más a jelentése, mint Európában, és ennek következtében a fogalomnak is más a tartalma.

A szótárak szerint a *hizb* szónak a *párt* szó felel meg, és ebben a szótáraknak igazuk van. A szótár azonban nem utal a szó kulturális beágyazódására. Márpedig minden muszlim ismeri a „*man tahazzaba, tasajtana*” (a pártoskodó az ördöggel cimborál) kifejezést. Ez azonban eleve olyan pejoratív melléklengést ad az arab szónak, amelyet az európai megfelelője nem tartalmaz. A *pártok tevékenységét* tehát eleve valamilyen *gyanú kíséri*, és ez a gyanú nem azonos azzal, amelyet az esetleg a pártharcokból kiábrándult európai polgár érez magában, ha megelégedte, vagy éppen nem érti azok parlamenti torzsalkodását.

Az iszlám viszonyai közt a *politikai közösség egybeesik a vallási közösséggel*, ebből következően a *hizb*, 'párt' szó is jelentésében vallásilag determinált. És valóban: ha megnézzük a *kuwaiti parlamentet*, azt látjuk, hogy a két ellenzéki párt mindegyike vallási tanok mentén szerveződő csoport. Az egyik a *szalafitáké* (a 14. században keletkezett vallási irányzat hívei, akik az akkor keletkezett vallási tanításukat akarják ma parlamenti eszközökkel megvalósítani); a másik a *Muzulmán Testvérisége* (a 20. században a wahhábitizmusból kinőtt vallási irányzat, amely viszont az éppen most említett szalafita vallási irányzattal azonos nézeteket vall, mert abból nőtt ki).

A *palesztinai parlamentben* napjainkban pedig az inkább világi, de szunnita Fatah vív küzdelmet az ugyancsak szunnita, de vallási meghatározottságú orthodox Hamással. A példák még hosszan folytathatók lennének. Ellenpéldaként lehet azonban hivatkozni az egyiptomi parlamentre, ahol még baloldali pártok is helyet találtak maguknak.

Ez az ellenvetés igaz lehet, de még akkor sem felejtethetjük el, hogy az egyiptomi parlament legdinamikusabban fejlődő pártja vallási alapokon szerveződik (Muzulmán Testvériség), és az egyéb kritériumokat szem előtt tartó (pl. baloldali) pártok kicsinyek és jelentéktelenek, mivel tagjaikat inkább az (ateista) értelmiségiek soraiból nyerik, semmint az iszlámot követő szélesebb néprétegekből. Társadalmi elfogadottságuk, éppen a vallási háttér hiányában, majdhogynem elhanyagolható.

A pártstruktúra néha jobban, néha kevésbé, de épp csak elfödi az alapjait jelentő vallási mozgatórugókat. *Ha ezt a vallási hátteret valaki nem veszi észre*, vagy ha észre veszi is, de nem érti, akkor *képtelen lesz érdemi politikai elemzéseket végezni*. Tevékenységét inkább csak a találgatás, semmint az elemzés szóval lehet jellemezni.

Ugyanakkor azt sem igaz, hogy a muszlim országok politikájának elvi alapjait jelentő iszlám mindenütt egyformán érvényesülne. Azt elmondhatjuk, hogy az iszlám vallásának politikai elmélete, politikai életet szabályozó törvényei ideális normának számítanak, amelyek felé mindegyik ország törekszik, ámde e törekvést számos tényező módosíthatja. Példaként szeretnék hivatkozni a múlt eseményeire. Az oszmán és az orosz állam a múltban számos háborút vívott egymással. Ezek eleinte a törökök sikereit hozták, ám a 17. századtól fordult a kocka, és az oszmán birodalom rendre elvesztette háborúit. Az lehetséges, hogy muszlimok csatát veszítsenek, erre volt is számos példa a történelemben. Az azonban mindenképpen elképzelhetetlen, hogy Allah segítségét élvezve muszlim seregek háborút veszítsenek hitetlen ellenfelekkel szemben. A muszlim jog nem is teszi lehetővé a hitetlenek előtti behódolást. Ennek következtében elég megvizsgálni az orosz-török háborúkat lezáró békeszerződések szövegét: ha nem tudnánk a történelemből, hogy a törökök vesztek, akkor a mindenkori muszlim győzelem fikcióját fönttartani igyekvő békeszerződési szövegből ez sohasem derülne ki. Ennek következtében érdemes megvizsgálni az általános politikaelméletet tükröző terminológián kívül az egyes országok belpolitikai helyzetének alakulását, illetve különös hangsúllyal a törökországi változásokat. Ezek ugyanis nagyban befolyásolhatják a török csatlakozás, ezen keresztül pedig az Európai Unió jövőjének kérdéseit.

Voltaképpen a most vázolt *kettősség*, a hagyományokhoz való ideológiai eredetű *ragaszkodás* és a modern világhoz való *alkalmazkodás* kényszere határozza meg a fejlődést az egyes közel-keleti országokban.

POLITIKAI, KULTURÁLIS ÉS GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEK, KIHÍVÁSOK

A régió meghatározó sajátossága a *tradicionális és a modern* esetenként ellentmondásosnak tűnő, mégis a térség sajátos viszonyaihoz igazodó *kettőssége*, a retraditionalizáció és a modernizáció folyamatainak egyidejű erősödése. Még a leginkább tradicionálisnak minősíthető társadalmakban is fokról fokra kerülnek bevezetésre a modern intézményrendszer újabb elemei, amelyek azonban a nyugatiétól sokszor teljesen eltérő jelentéstartalommal bírnak. Mindenütt jelen van a modern, nyugati eredetű intézményrendszer, beleértve ebbe az államot, a nemzetet, a parlamentet (ahol van), az alkotmányt, a politikai pártokat. Ezeket azonban részint megkísérik megfeleltetni a helyi hagyományoknak, mint például a

parlamentet a súrának (jóllehet ez utóbbi a klasszikus muszlim konzultatív testület), részint a tradicionális társadalmi-intézményi közegben (törzsek, különböző egyéb közösségek, az iszlám mindent átható „szöve” stb.) egészen más szerepet töltenek be, mint a nyugati társadalmakban. E kettősség szorításában különböző válságtünetek mutatkoznak.

Modernizációs válság

Összességében megállapítható, hogy a Közel-Kelet régiója (szinte az egész iszlám világ) már jó ideje permanens modernizációs válsággal küzd. A válság kialakulása a hatvanas évtized második felére vezethető vissza, amikor is tudatosult az addig széles körben elterjedt szekularizált, nacionalista-szocialista indíttatású ideológiák és az ezekre épülő fejlődési modellek kudarca. Ez az időszak tekinthető a *reiszlamisztációs folyamat* kezdetének is, amelynek egyik markáns megnyilvánulása az iszlamizmus máig tartó – kisebb-nagyobb hullámzásokat mutató – előretörése.

A 2002 óta megjelenő Arab Human Development Report (AHDR) – amelyet hangsúlyozottan arab és nem nyugati szerzők írnak – rendkívül negatív képet fest az arab világ helyzetéről. A jelentés mindenekelőtt az emberi tényezővel, a *humán fejlődéssel* foglalkozik, amelynek *mély válságáról számol be*. Ezt a válságot három deficitre vezeti vissza: a tudás, a nők egyenjogúsága és a szabadság hiányára. A modernizációs válság elsődleges tényezőjének a szabadságjogok és a jó kormányzás hiányát tekinti, amelynek nemzeti, regionális és globális okai egyaránt vannak.

Az arab világban a tömegek több mint egyharmada *szegénységben* él, nagy a *munkanélküliek* száma, elégtelenek az egészségügyi szolgáltatások, a falvak egy részében nincs elemi oktatás, ivóvíz, áramellátás. A szegénységet tetézi a magas népszaporulat, aminek egyik oka a *családtervezés hiánya*. A jövőt illetően bizonytalanok a gazdasági-társadalmi fejlődés kilátásai. Hiányoznak a *gazdaságirányítás* stabil eszközei, illetve a többség *kényszerpályán mozog* és kénytelen tűzoltó munkával enyhíteni a gondokon. A rendelkezésre álló csekély forrásokat is pazarló és improduktív módon használják fel. Ez tekinthető úgy is, mint a jövő generáció lehetőségeinek a jelenlegi generációk általi felélése.

Nemzet, állam, társadalom

A „nemzet”, az „etnikum” vagy a „nemzetállam” fogalmai európai „találmányok”, a modern Nyugat „találmányai”, amelyek megfelelnek a kapitalizálódás folyamatának, a modern politikai berendezkedésnek és annak a vesztfáliai típusú nemzetközi rendszernek, amelynek éppenséggel a nemzetállamok váltak az alapegységeivé. A *szekuláris nemzetállam* az iszlám világban egy olyan *idegen intézmény*, amelyet különböző szintű, egymással rivalizáló identitások ellenében honosítottak meg. Ezek az identitások egyfelől a nemzetállami szintnél átfogóbbak (pániszlám, pánarab, pántürk), másfelől szűkebb, lokális szintekhez kötődők. A lokális törzsi-nemzetségi-etnikai kötődéseket az iszlám civilizáció sok évszázados fejlődéstörténetében a központi irányítás szinte sohasem tudta „feltörni”. Ezeken áthatolni szinte mindig csak vallási mozgalmak tudtak, így például a szufi rendek az Oszmán Birodalomban avagy Közép-Ázsiában. A nemzetállam e téren eddig igencsak felemás eredménnyel járt.

Ezzel együtt hiba lenne negligálni a nemzeti struktúrák, nemzeti folyamatok meglétét és előrehaladását, azonban e modernnek tekinthető struktúrákkal párhuzamosan, azokat áthatva olyan sajátos, az elmúlt évtizedek határozott retradicionizációs folyamatainak hatására a

korábbanál nagyobb szerepet kapott *tradicionális struktúrák is léteznek*, amelyek a nyugati civilizáció sajátosságaihoz „szokott” megfigyelő számára különösen nehézé teszik az iszlám világ folyamatainak a nyomon követését, megértését.

Az állam – kevés kivételtől eltekintve – a Közel-Keleten nem a belső „szerves” fejlődés eredményeként jött létre, hanem a *kolonizáció következményeként* olyan, mesterséges határok által közrefogott területen, amelyek híján voltak mind a nemzetre, mind a nemzetgazdaságra jellemző sajátosságoknak. Kifejlett nemzetállamokról nemcsak a politikai függetlenség elnyerésekor nem lehetett, de még ma sem lehet beszélni, legfeljebb „névleges” vagy „kvázi nemzetállamokról”. A társadalmi tagozódás sokfélesége és átmenetisége, az osztálytagozódás kialakulatlansága illetve a rokonsági jellegű strukturálódás nagy szerepe egyrészt az állam osztálybázisának hiányához, másrészt a nyugati, voltaképpen fejlett osztály- illetve pártviszonyokon alapuló politikai intézményrendszer inadekvát voltához vezetett.

Az 1960–1970-es évek fordulója bizonyos változást eredményezett az állam szerepében és pozíciójában. Az a fajta állami expanzionizmus, amely mindvégig jellemezte a második világháború utáni időszakot, ekkorra érte el csúcspontját és innen kezdődően az *állam határozott visszavonulása figyelhető meg*. Emiatt a közpolitika, a közszolgálat területein határozott vákuum keletkezett. Ebbe a vákuumba pedig két, eredetileg különböző, azonban gyakran összefonódó társadalmi-politikai mozgalom, csoportosulás tört be: egyfelől a gyors ütemben kiépülő civil szervezetek, civil társadalom, másfelől pedig az iszlamista mozgalmak.

A közel-keleti járadékgazdaságok autoritárius berendezkedésűek, és nem ritkán a *társadalom bizonyos csoportjai* (etnikuma, vallási közössége, törzse, családja) ellenőrzik és *kisajátítják a bevételeket*. Például az olajmonarchiák esetén a népes királyi család, a Szaddám-féle Irakban a tikriti elit, Iránban a sah környezete stb. rendelkezett az olajbevétel elosztásának privilégiumával. A járadékgazdaságok további jellegzetessége, hogy nem alakul ki egy az államtól független középosztály, amely a markáns politikai és gazdasági változások szűzölője lehetne.

Globalizáció és nemzetéptítés

A globalizáció kettős kihívást is jelent az iszlám világban a nemzetállam illetve a nemzeti folyamatok számára: egyfelől sajátosságai következtében bizonyos szempontból eleve akadályozza a nemzetéptítés folyamatát, másfelől nem részesül a globalizáció pozitívumaiból. Mindez a globalizációval *ellentétes megnyilvánulásokban* ölt testet. Ez utóbbiak legjellegzetesebb formája az, hogy a szekuláris nemzetéptítési folyamattal szemben részint a vallási fundamentalista mozgalmak, részint különböző primordiális törzsi-nemzetiségi-etnikai identitások erősödtek fel látványosan. Az iszlám fundamentalizmus – amely vallási jellege ellenére hangsúlyozottan politikai mozgalom – egyidejűleg támadja a nyugati civilizációt avagy a nyugati hátterű „globális civilizációt” és a szekularizált nemzetállamot. Az *iszlám fundamentalizmus* univerzalisztikus, az iszlám umma szolidaritására vonatkozó retorikája sokszor egymásnak feszülő etnikai közösségek konfliktusaiban ölt testet.

A felerősödött etnicitás, az *etnikai konfliktusok* kettős síkon jelentkeznek: egyfelől a nemzetállami kereteken belül különböző etnikumok közötti, esetenként vallási ellentéteket is magukban foglaló konfliktusokként, másfelől különböző etnikumok dominanciájával jellemezhető nemzetállamok konfliktusaként. A nemzetállam kialakulatlanságának egyik következménye, hogy az etnikai identitások gyakran sokkalta erősebbek, mint a többé-kevésbé mesterséges nemzetállami identitások.

A nemzetállamok sajátos etnikai összetétele következtében hihetetlenül nehéz az iszlám világban egy állampolgárságon alapuló nemzetállami identitás megteremtése, legyen szó bármilyen etnikai összetételű nemzetállamról. Ilyen jelenleg szórványos kivételektől eltekintve nem is létezik. Mégis, a nemzetállami határok megváltozásával reálisan nem számolhatunk. A nemzetté válás folyamata tagadhatatlanul halad előre még akkor is, ha a nemzetközi rendszer globális folyamatainak megfelelően ellenkező irányú külső és belső hatások is érvényesülnek.

A vallás, vagyis az iszlám a nemzeti folyamatok minden aspektusát áthatja. A közösségi identitások gyakorta vallási terminusokban nyilvánulnak meg, illetve vallási kategóriák kapnak nemzeti jelleget. A vallásilag definiált közösségi identitások és csoport-szolidaritások miatt a nemzetépítés folyamata lényegesen különbözik a világ más régióitól.

A mai nemzetállamoknak az iszlám világban többszörös kihívással kell szembenézniük: „alulról” a törzsiség és az etnicitás, „felülről” a pán-mozgalmak, „kívülről” pedig a globalizáció kihívásaival. Az identitások terén több, egymást sokszorosan keresztező sík létezik: a törzsi/nemzetségi, az etnikai, a nemzeti/nemzetállami és a regionális pán-sík, s mindezek áthatva a vallási síkokkal. A nemzetközi szintén továbbra is az iszlám világ nemzetállamai lesznek az elsődleges szereplők, de a vázolt sokszorosan összetett helyzet a nyugati szemlélő számára még váratlan meglepetések sokaságát fogja eredményezni.

Demokrácia, liberalizáció, reformok

Tény, hogy *a közel-keleti államok többsége nem demokratikus*. Ennek az okai azonban egyáltalán nem az orientalizmusban, az iszlámban, vagy a kulturális sajátosságokban keresendők, hanem elsősorban a régió már említett fejlődési sajátosságaiban.

Hiba lenne azonban figyelmen kívül hagyni azt, hogy a demokratizálódás világméretű hullámai némi időbeli eltéréssel a közel-keleti régióban is éreztették hatásukat. Ebben az értelemben a Közel-Keleten az elmúlt bő évszázadban *három politikai liberalizációs hullámról* beszélhetünk, amelyeket *három deliberalizációs periódus* követett.

Az elmúlt másfél évtizedben a térség szinte valamennyi államában – felülről irányított – politikai reformokat hajtottak végre. A politikai liberalizáció azonban minden várakozás ellenére nem érintette az autoritárius berendezkedés alapjait egyetlen országban sem, miután ezt maga a politikai elit kezdeményezte a rezsim megmentése érdekében. A politikai szabadságjogokat csak addig a pontig engedélyezték kiterjeszteni, amíg azok nem veszélyeztetik a fennálló hatalmi struktúrát.

A 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően világszerte a *biztonság* került előtérbe, amit gyakran a szabadság rovására valószínűsítettek meg a döntéshozók. A Közel-Keleten mindez általános visszalépést jelentett a szabadságjogok területén. A 2001 utáni deliberalizálódás, mint általános tendencia az amerikai szándékokkal ellentétesen zajlott le. Az amerikai Közel-Kelet politika grandiózus terve volt a régió demokratizálása. A 2003-as iraki háború kapcsán nagy hangsúlyt kapott az ún. *demokrácia-dominó* koncepciója, vagyis elsőként Irakban a demokrácia meghonosítása, amelynek hatására dominó-szerűen dőlnek majd meg a térség autokratikus politikai rendszerei. Az elmúlt évek eseményei azonban egyértelműen azt bizonyítják, hogy a nyugati típusú demokrácia nem „exportálható” egy olyan térségbe, amely a nyugatiétól gyökeresen eltérő fejlődési utat járt be.

A reformok bevezetésének, a liberalizálás, demokratizálás folyamatának az iszlám világban azzal a látszólagos paradoxonnal kell szembenéznie, hogy *előrehaladásuk az iszlamizmust erősíti*. Jelenleg ugyanis a régió országaiban jórészt az iszlamista pártok és mozgalmak képviselik az egyedüli szervezett ellenzéki erőt, s amint azt a Hamász példája is mutatja (ti. nagy fölénnyel megnyerte a 2006. január 25-i palesztinai választásokat), igen jó eséllyel indulhatnak a bármelyik országban megtartott választásokon. A jelenleg hatalmon lévő politikai elit sokszor arra hivatkozva halasztja el a politikai és gazdasági reformokat, hogy azok végső soron az iszlamisták malmára hajtják a vizet. Véleményük szerint ugyanis a demokráciát idegen értéknek tekintő iszlamisták felhasználva a liberális politikai légkört „eltérítik” az országot a népképviselő elvétől, és inkább egy totalitárius ideológiára építik hatalmukat.

Reiszlamizáció és iszlamizmus

A reiszlamizáció folyamata a hatvanas évek végétől bontakozott ki a régióban, s azóta napjainkig meghatározó szerepet játszik. Lényege az iszlám szerepének általános erősödése minden területen. Mindez azonban távolról sem jelenti azt, hogy mindent az iszlám határozná meg, minden az iszlámnak rendelődne alá.

A reiszlamizáció egyik kísérő jelenségeként az iszlamista szervezetek tevékenysége az elmúlt évtizedekben kisebb-nagyobb hullámzásokat mutatott. Mindenesetre a legtöbb országban az iszlamisták váltak a hatalmon lévő autoriter politikai rendszerek legjelentősebb és legszervezettebb belső ellenzékévé.

Az egyes iszlamista szervezetek céljai nagyjából azonosak – az állam és a társadalom iszlám alapokra helyezése –, azonban az eszközöket, a módszereket tekintve nagyok az eltérések, még az egyes szervezeteken belül is.

Az iszlamista szervezetek jelentős hányada ugyanis *kiterjedt szociális-karitatív tevékenységet* folytat, betöltve azt az űrt, amelyet sok országban az állam visszaszorulása illetve kivonulása teremtett: iskolákat, kórházakat, üzleteket működtetnek, jelentős mértékben hozzájárulva ezáltal a lakosság ellátásához. Ezeknek a szervezeteknek is van ugyanakkor egy *katonai szárnyuk*, amely fegyveres akciókat hajt végre. Nem véletlen ezeknek a szervezeteknek a jelentős szociális beágyazottsága. A Hamásznak például meghatározó szerepe volt abban, hogy az elmúlt években a Gázai-övezetben élő palesztin lakosság alapvető életfeltételeit sikerült biztosítani. Hasonló feladatot látott el a Hezbollah Dél-Libanonban.

Az Egyesült Államok és a nyugati világ nagy problémája, hogy *nem tud mit kezdeni az iszlamizmussal*. Általában elutasítják, differenciálatlanul a radikalizmussal, az erőszakkal, a terrorizmussal azonosítják. A helyzet nagy paradoxona – legalábbis nyugati nézőpontból –, hogy a demokratizálás folyamatának előrehaladása az iszlamistáknak kedvez, lévén jelenleg az *iszlamizmus a legszervezettebb* és sok országban a *legnépszerűbb ellenzéki erő*. Valószínűsíthető, hogy amennyiben szerte az iszlám világban demokratikus választásokat tartanának, igen sok helyütt az iszlamisták kerülnének hatalomra.

Kőolaj, (világ)gazdaság

A Közel-Kelet meghatározó szerepet tölt be a világ energiaellátásában: itt található a világ ismert olajtartalékainak közel kétharmada, s 2005-ben a térség részesedése a világ

kőolajtermelésében meghaladta a 30%-ot. A *közel-keleti olaj jelentősége* a jövőben sem csökken: a régióknak olyan előnyei vannak az olajkitermelés és -szállítás szempontjából, amelyekkel egyetlen más térség sem tud versenyezni.

A külső tényezők továbbra is meghatározó szerepet játszanak a közel-keleti országok fejlődésében. Az előző évtizedekben voltak ugyan kísérletek a nyugati hatalmaktól való egyoldalú függőség csökkentésére, de lényegében és a végeredményt illetően sikertelennek bizonyultak. Az olajból és más forrásokból származó megtakarítások nem a Közel-Keleten kerülnek befektetésre, hanem a nyugati országokban. A térség politikai rendszereinek egy része (különösen a gazdagabb országokban) amerikai támogatással tud hatalmon maradni. Az arab olajmonarchiáknak szoros érdeke fűződik ahhoz, hogy a Nyugat védelmét élvezzék, mert az események bebizonyították, hogy nemcsak a radikális erők fenyegetik trónjaikat, hanem a nyugati egyetemeken tanult felvilágosult rétegek is.

Regionális erőviszony-módosulások

A hidegháború vége alapvető változásokkal járt a Közel-Keletnek nemzetközi rendszerben elfoglalt helyzetében, mégpedig mindenekelőtt a régió hatalmi erőviszonyainak megváltozása, regionális nagy- és középhatalmi érdekszféráinak radikális újraelosztása következtében. A hidegháború utáni Közel-Keleten az „*első számú nyertesnek*” az Egyesült Államok tekinthető, amely új, stratégiai jelentőségű pozíciók sorára, egyúttal szinte korlátlan befolyásra tett szert a térségben. Közvetlen katonai jelenléte révén az Egyesült Államok a közel-keleti régió vezető katonai nagyhatalmává vált, egyúttal a régióban végbemenő folyamatok megkerülhetetlen szereplőjévé. Az amerikai katonai beavatkozás ugyanakkor az esetek egy részében ellentmondásos, gyakran az eredeti célokkal ellentétes következményekkel járt.

A nagy vesztesek a régió arab országai, amelyek kezdeményező, illetve befolyásoló képessége a régióban lejátszódó eseményekre jelentősen csökkent. Az Egyesült Államok mellett a *másik nagy nyertes* pedig a Bush elnök által a „*gonosz tengelyéhez*” sorolt, nukleáris programja miatt a nemzetközi figyelem homlokterébe került *Irán*, amelynek stratégiai szerepe a rá nehezedő rendkívüli amerikai nyomás ellenére számottevően megerősödött. Irán mellett a *régió másik jelentős regionális nagyhatalma* sem arab ország: *Izrael*, a Közel-Kelet egyetlen atomfegyverrel, messze a legfejlettebb reguláris hadsereggel és gazdasággal rendelkező országa, amelynek stratégiai pozíciói viszont a 2006 nyári libanoni háborút követően gyengültek. Harmadik regionális nagyhatalomként *Törökország* említhető, amely azonban csak bizonyos fenntartásokkal sorolható a Közel-Kelet térségéhez.

A korábbi regionális középhatalom, *Irak*, ezt a pozícióját teljesen elveszítette és legrosszabb esetben akár a polgárháborúval sújtott, kudarcos államok sorát is gyarapíthatja. Az arab országok közül jószerivel csak *Szaúd-Arábia* minősíthető regionális középhatalomnak. *Egyiptom* e téren elmaradni látszik Szaúd-Arábia mögött. *Szíria* pozíciói a Haríri-gyilkosságot követően kikényszerített libanoni csapatkivonás nyomán gyengültek, de a közel-keleti folyamatok megkerülhetetlen szereplője maradt. Minden ellentmondásosságuk ellenére a *térség meghatározó tényezőivé* váltak az *iszlamista mozgalmak*, amelyek jelentős sikereket könyvelhetnek el az 1990-es évek eleje óta eltelt több mint másfél évtizedben.

Az iraki háború teljes kudarcként értékelhető. Nemhogy a demokráciát nem sikerült meghonosítani Irakban, hanem az ország az anarchia állapotába sodródott, s a polgárháború-közel állapot nyomán még Irak szétesése is egyike a bekövetkező reális forgatókönyveknek. Az az Irak, amelynek addig nem volt kapcsolata terrorista szervezetekkel, a terrorizmus melegágya lett. Ráadásul az iraki ellensúly kiiktatása felértékelte a térségben rivális nélkül maradt Iránt. Az amerikai ellenőrzés mellett megtartott iraki választásokon pedig számarányuknak megfelelően a síták szereztek többséget, hozzájárulva a térségben egy potenciális "síta félhold" kialakulásához, amelynek veszélye komoly aggodalommal tölti el a régió hatalmon lévő szunnita arab rendszereit is.

Ománban 1970-ig az államapparátus a szultánból, két tanácsadóból és a palotaőrségből állt. Az új szultán, Kábúsz egy sokkal bonyolultabb államszervezetet hozott létre, minisztériumokkal, többlépcsős államapparátussal, állandó hadsereggel és rendőrséggel. Kábúsz ugyan mind a mai napig megtartotta a szultán abszolút hatalmát, mégis fokozatosan egyre szélesebb körben sikerült bevonnai a hatalomba először a törzsi vezetőket, aztán a pedig a férfi lakosság tekintélyesebb képviselőit, majd 1994 után a nőket is. (A nők napjainkban Ománban nemcsak miniszteri, hanem nagyköveti posztokat is betöltenek.) A három nagy, korábban különálló területi egység (Maszkat, Omán és Zofár) mára *igazi egységes államot* alkot. A polgári jogok, egyéni szabadságjogok és majdnem demokratikus intézmények ellenére Omán továbbra is törvények által irányított állam, és nem törvényeken alapuló állam. A legfőbb jogforrást a szultáni határozatok jelentik. Ezeket nem lehet felülbírálni és alkotmányellenesnek tartani.

A Közel-Kelet sok államalakulatától eltérően az Iráni Iszlám Köztársaság, illetve előzmény államalakulatai, Perzsia, majd Irán, évezredes államiságra és történelmi jelenlétre tekinthetnek vissza, még akkor is, ha az önálló államiság több alkalommal meg is szakadt. Bár az Iráni Iszlám Köztársaság lakosságának csak mintegy fele perzsa, az országra jellemző egyfajta – meglehetősen erős – *iráni nacionalizmus*. Meglepő módon azonban az európai politikai fejlődésben és nemzetné válásban jellemző elemek (az őstörténet, a nemzeti nyelv művelése) az Irán-fennsíkon már évszázadokkal korábban jelentkeztek. Perzsia/Irán nemzetné válásában alapvetően két elem játszott meghatározó szerepet: az irániság és az iszlám, ezen belül is a síta iszlám.

Az Iráni Iszlám Köztársaság kettős rendszer, melyben a jellegzetesen síta ideológia mellett az európai modernizáció hatása (alkotmány, köztársasági forma, szétválasztott hatalmi ágak) érvényesül. Maga az alkotmány is tükrözi ezt a kettősséget, amennyiben – miközben a választók által közvetlenül választott állami funkciókról rendelkezik –, megállapítja, hogy az Iráni Iszlám Köztársaságban a legfőbb hatalom Istené. Az eredmény egy olyan „vegyes” rendszer, amelyben demokratikus tendenciák, autokratikus ellenőrzés és az időről időre megnyilvánuló elnyomás keverednek.

Az immáron sok évtizedes múlta visszatekintő *palesztin-izraeli konfliktus* megkülönböztetett szerepet tölt be a Közel-Keleten. A két fél közül az egyik (Izrael) rendelkezik állammal, a másik (a palesztinok) nem. A kilencvenes évek oslói folyamatának eleinte hivatalosan ki nem mondott, végül azonban hivatalosan is deklarált célja a palesztin állam megteremtése volt. Ezt a célt azonban nem érte el, helyette létrehozta a korlátozott autonómiát megtestesítő Palesztin Nemzeti Hatóságot a maga intézményrendszerével. Oslo háttérében ott húzódott a távlati regionális együttműködés, fejlődés lehetőségébe vetett hit is. Az elképzelt palesztin-izraeli

megbékélés víziója abból indult ki, hogy a palesztin társadalom akkor lesz elégedett, a palesztin gazdaság akkor lesz sikeres, ha piaci elven működtetik. A palesztin gazdasági fejlődés és az izraeli biztonsági megfontolások összekapcsolhatósága központi kérdései voltak az oslói tárgyalásoknak.

Az eredeti elképzelésekhez képest az 1994-ben létrehozott *Palesztin Hatóság* egy olyan közszférát testesített meg, amely a kívánatosnál kiterjedtebb és befolyásosabb lett nem csupán politikai, de gazdasági értelemben is. Mindez Izrael részéről előrelépésként, a palesztin fél részéről a szuverén állam azonnali megteremtéséről való lemondásként értékelhető. Bár e folyamatot széles körben a palesztin (nemzet)állam megteremtéséhez vezető út előszobájának tekintették, lényegében nem volt más, mint a „nemzeti projekt” alárendelése a Fatah-dominált PFSZ elit hatalmi konszolidációjának. Bár az átmenetinek tervezett autonómia – a Palesztin (Nemzeti) Hatóság létrehozásával – lehetőséget teremtett a palesztin fél számára, hogy saját ügyei felett szuverenitást gyakoroljon, a területek lakosságának helyzete az oslói folyamat kezdete óta fokozatosan romlik.

A palesztin politikai és társadalmi rendszer is *magában hordozza a modern és hagyományos elemek kettősségét*. A hagyományos társadalmi intézmények között találhatjuk a különböző törzseket, klánokat, nagycsaládokat, városi, vidéki közösségeket, vallási felekezeteket, csoportokat, egymást is átfedő szerveződési szinteket. A modern intézményrendszer magában foglalja a politikai pártokat, a jótékonyági tevékenységet végző helyi „civil” szervezeteket, különböző érdekvédelmi szervezeteket (szakszervezeteket, szakmai szövetségeket), nemzetközi civil szervezeteket, stb. A palesztin politikai rendszernek tulajdonítják regionális összehasonlításban a legdemokratikusabb politikai berendezkedést, azonban az Izraellel való politikai elismeréshez és átmeneti megegyezéshez vezető oslói tárgyalásokra az autoriter vezetési gyakorlat nélkül vélhetően mégsem kerülhetett volna sor. Ez utóbbi megnyilvánul abban is, hogy a létező palesztin politikai rendszer a helyi és „tuniszi” politikai elitek szövetségén, illetve versengésén, a biztonsági apparátusokon, valamint a hagyományos társadalmi kötelékeken alapszik. Fenntartásában fontos szerepet játszanak a politikai élet különböző szintjein elhelyezkedő személyek közötti érdek-orientált kapcsolatok. Ezek tiszteletben tartása egy olyan összetett kapcsolati hálót eredményez, amelyben a hűségnek, illetve engedelmességnek meghatározó szerepe van. Ezeknek az egyedi jelenségeknek az eredőit világítja meg a politikai terminusok alaposabb elemzése.

A kutatásnak ez az a részprogramja az UNESCO érdeklődését is fölkelte, és ezért *várhatólag nemzetközi konferenciákat fog ebben a témában Magyarországon szervezni*, továbbá a majdan létrejövő kutatási eredmények ismeretében el szándékozik dönteni, hogy ad-e anyagi támogatást a megszülető tanulmányok idegen nyelvi publikálására is.

Hasonló jellegű munkálatokat az Oslói egyetemen is végeznek a kínai kultúra területén Michael Harbsmeier professzornak, a Norvég Tudományos Akadémia tagjának vezetésével.

A most említett párhuzamos kutatás, illetve az UNESCO érdeklődés hátterében az a fölismerés áll, hogy miközben egyrészt a multikulturalizmust hangoztatjuk, az egyes kultúrák értékeinek megőrzésére törekszünk elvekben, addig gyakorlatban az európaiótól eltérő kultúrákat csak akkor fogadjuk el, ha azok az európai kultúrára kitalált, és ott természetes fogalmakat alkalmazzzák önmagukra. Ezzel azonban saját kultúrájukat meghamisítják.

Röviden két példát említek: reneszánsz nem volt sem Kínában, sem a muszlim világban, mégis e két keleti világról szóló könyvekben nemcsak az európai kutatók, hanem az

anyanyelviek is, szívesen beszélnek reneszánszról. Mind a keleti, mind a muszlim világban a kincsképzés, a kincsek gyűjtögetése és fölhalmozása volt a cél (*thesaurizálás*), szemben Európával, ahol a megszerzett és fölhalmozott anyagi javak eredményes működtetése, befektetése jelentette a gazdagságot. Azaz az európai kultúrkörben nem kincset, hanem tőkét képeztek. Mégis mind Kínáról, mind a muszlim világról beszélve szokták használni a „kapitalizmus” szót. Röviden: a mienkétől eltérő kultúrákat csak akkor fogadjuk el, ha földjék önmagukat és átveszik a miénket.

Márpedig *a muszlim világ nem globalizálható és nem „westernizálható”*. Ez azonban azt a veszélyt hordozza önmagában, hogy nem leszünk képesek egymást megérteni, hanem ehelyett kölcsönösen félreértjük egymást. Ez teszi szükségessé azt, hogy politikai terminusaik jelentését inkább elmagyarázzuk, mintsem lefordítsuk. Ugyanis *terminológiájuk megértése* már közelebb visz gondolkodásuk, politikai hagyományaik jobb megértéséhez is.

Itt gondolni kell olyan egyszerű kérdésekre is, mint a *politikát leíró szimbólumok és hasonlatok rendszere*. Európában a közéletet a „följebb” és a „lejjebb” (főnök, beosztott, „ott fönt”, „itt lent” stb.), valamint az „előbbre” és a „hátrébb” szavakkal szeretjük leírni („előljáró”). Ez összefügg azzal, hogy már a Bibliában is a közéletet a sport és a versengés terminusaival írják le („a pályám megfutottam...”). Innen származnak aztán a „verseny tárgyalás”, „versenyvizsga”, „leszakadó rétegek”, „munkaverseny” stb. kifejezéseink. Ezzel szemben a muszlim világban a sivatagi utazás szolgál a szimbólumok forrásának: a „vezető”, aki a „nyáját” (a népet) vagy a többi vele utazót, a karavánt „helyes úton vezeti”. A sivatagi utazásban azonban nincs verseny, hanem együttműködés, nincsenek győztesek, hanem csakis egyenrangú, együttműködő partnerek.

A politikai közgondolkodás ennek következtében Európában és a Közel-Keleten gyökeresen eltér egymástól. E szimbólum-rendszer működését azonban részben irodalmi művek, részben tágabb értelemben politikával foglalkozó művek olvasása során lehet csak földeríteni. A modern politológiai irodalom olvasása ehhez nem segít hozzá bennünket.

Elsőrendűen fontos föladat a *terminusok*, valamint a tanulmányozásukhoz fontos források listájának *összeállítása* és beszerzése. Eztán következhet maguknak a terminusoknak a *vizsgálata*. Itt nem érdemes ezekről a terminusokról összefüggő listát adni, inkább egy példán szeretném bemutatni a nehézségeket, valamint a vizsgálódások esetleges hasznát.

Az európai demokratikus politikai közéletben nagy szerepet játszik a „parlament”, amely részben a pártok versengését követő választások után áll föl, részben pedig törvényhozási feladatokat lát el, ellenőrizve egyszersmind a nevében végrehajtó hatalmat gyakorló kormányt.

A muszlim országokban a „parlament” szó megfelelője vagy annak átírása (*barlamán*), ami jobbára a közbeszédben, és ott is elsősorban az európai parlamentekről szólva fordul elő; vagy a *súra*, vagy az *al-madzslisz al-watání* szavak, amennyiben „hazai” parlamentekről van szó, vagy azok hivatalos nevéről. A szótárak is ebben az értelemben fordítják ezeket a terminusokat.

Márpedig mindkettő, a *súra* is és a *madzslisz* is a törzsi élet intézménye volt. Jelentésük többé-kevésbé azonos. Mindkettőben a törzs tekintélyes, következőképp már idősebb és tapasztalatokban gazdag tagjai jöttek össze bizonyos kérdések megvitatására. Ezen intézmények helyzetét erősítette az iszlám is, amikor vallási normává emelte a tanácskozást.

A vezető kötelessége a muszlim országokban minden lényeges kérdésben tanácskozni. A muszlim országok „parlamentje” tehát, legyen az *súra* vagy *madzslisz*, a kötelező tanácskozás színtere. A nyugati országok, amikor a parlamentarizmus intézményeinek működését erőltetik egyes országokban (például az USA Palesztínában), akkor semmi mást sem csinálnak, mint „rákényszerítik” a muszlimokat arra, amit ők maguktól, isteni parancsra is megcsinálnának. Azonban a parlament náluk, a föntiekből következően, konzultatív, és nem döntési, és főleg nem ellenőrzési jogokkal ellátott szervezet. Ezt azonban a külső szemlélő már nem veszi észre, és a szótárakból sem olvasható ki.

Hasonló a helyzet a „választás” esetében is. A muszlim vallás politikai nézeteit tartalmazó könyvek (*tanzímát*) foglalkoznak a választás kérdéseivel is. E kérdés tárgyalásában fontos szerepet játszanak az „*oldás és kötés*” emberei. Az ő joguk a választás. Az azonban sehol sincs meghatározva, hogy kik legyenek, és hányan legyenek az „oldás és kötés” emberei. Irakban például szabályosan és demokratikusan megválasztották Szaddám Husszeint elnöknek, mivel ő megnyerte magának a törzsfőnököket. A törzsfőnökök döntését pedig a törzs minden tagja önmagára nézve automatikusan kötelezőnek tartotta. Ebből a gondolkodásból fakad más országokban az, hogy a választások előtt az arra illetékesek eleve meghatározzák, hogy a választáson induló „pártok” hány százalék szavazatot fognak majd kapni, és ennek következtében hogyan áll majd föl a parlament. Röviden: a választásokat is „rá lehet kényszeríteni” egy muszlim országra, de annak menetét már jó részt a tanzímát törvények szabályozzák, azaz lebonyolításuk „iszlám-konform.”

TÖRÖKORSZÁG AZ EU-CSATLAKOZÁSI TÁRGYALÁSOK KÖSZÖBÉN

Ezek után nézzük meg Törökország esetét, különös tekintettel esetleges uniós csatlakozásukra. Bár a kutatások és a belőle létrejövő tanulmányok a török csatlakozás bonyolult kérdéskörét minden oldalról megpróbálják elemezni, *fő súlyt az iszlám és Törökország kapcsolatára helyeztük*, mert sokszor kimondatlanul is, a vallási alapon nyugvó kulturális különbözőség az a tényező, mely a legtöbb aggály megfogalmazására készteti a török csatlakozás ellenzőit.

A török identitás gyökerei és a mai török nemzettudat kialakulása

Az oszmán dinasztia hatalomra jutásakor (1300 körül) a török nomád nép volt, tudata a népvándorlás kor népeinek tudatát tükrözte. Ennek négy fő eleme volt: a közös eredet hite, a közös szokások, a közös vallás (ebben az esetben az iszlám népies formája, számos samanisztikus vonással) és a közös nyelv. A korai oszmán korban az ország neve *Oszmán eli*, amit – szinte minden iszlám államalakulatnál így történt – a dinasztjáról kapta. A nomád hatalomszervezés mintájára az *Oszmán* fogalom a dinasztia minden követőjét magában foglalta, függetlenül vallási hovatartozásától. A 15. századtól az identitás kettévált: az elit (aszkeri=katonai) és alávetettek (rája) identitására. Az elitet (katonák, bürokráták) lojalitása az uralkodóházhoz kötötte. A 16. századra azonban az eliten belül is hasadás következett be; a csúcson kialakult a „palota-rend”, az „igazi oszmánok” csoportja, amelynek tagjai feltételen hűséggel szolgálták a dinasztíát és az államot. A szeráj iskoláiban képezték ki őket, s elsősorban az ő feladatuk volt a despotikus rendszer megőrzése. El kellett sajátítaniuk az oszmán „adabot”, s ehhez ismerniük kellett az oszmán nyelvet és kultúrát. Az elit dinasztikus kötődésének fő oka az, hogy nagy része nem szabad, hanem rab származású, oszmán szóhasználatul *kul* volt. A 15. század végétől a rabszolga-rendszer kiegészül az ún. *dámád*

(vő)-rendszerrel, ami a *kul* réteg krémjét a szultáni család részévé tette. A birodalmat mindinkább e nagyra nőtt dinasztikus „háztartás” vonta irányítása alá. Ez az elit (amely tehát túlnyomóan keresztény származású) tudatosan igyekezett elnyomni a társadalom török tudatát. Így a 16. századra a „török” szó „buta, ostoba, tudatlan vagy faragatlan, paraszt” jelentést vesz fel. A korabeli krónikás és író Musztafa Áli szerint az oszmán társadalom lényege az etnikai kevertség, ahol mindenkinek van keresztény őse. Az oszmán identitás ezért nagyon türelmes a kereszténységgel; annak követőit nem megtéríteni, hanem betagozni akarta a birodalomba. A *balkáni iszlám* nem az a harcos változata a szunnita iszlámnak, amit máshonnan ismerünk. Itt egy *sajátos „euro-iszlám”* alakult ki, amelybe belefért a keresztény szent helyek, sírok tisztelete, a keresztelkedés a muszlimok között, a borívás stb.

A 15. század második felében a szunnita vallásjogászokat, az ulemákat is beillesztik ebbe a rendszerbe, akik viszont az iszlám vallás eszközeivel szorítják háttérbe a török tudatot. A 16. század elejétől az alattvalók, a rájuk körében erőteljes szunnitizálás indul meg (békés és erőszakos módszerekkel egyaránt), s ennek hatására a társadalom nagy része a 17. századra a török helyett alapvetően muszlim identitásúvá válik. A vallási azonosságtudat mellett a törzsi lojalitás és a szűkebb regionális hovatartozás (a *memleket* iránti kötődés) játszik még fontos szerepet. Ezzel párhuzamosan és az elitet követve a 18–19. századra a tömegek is magukévá teszik a dinasztia iránti majdhogynem feltétlen hűséget.

A 19. században az európai nacionalizmus hatására a birodalom kisebbségei az ún. *millet*-rendszer keretében megfogalmazzák saját, különálló identitásukat. A birodalom a keresztény alattvalókat mindeddig vallási közösségként kezelte. Ezek vezetőit az oszmán állam nevezte ki, de ők a közösség nevében és felett széles körű (idővel növekvő) autonómiát élveztek. A 19. században e közösségi autonómiákat kívánták nemzeti autonómiákká átalakítani. E nemzeti fejlődés hatására, nem kis részben annak ellenhatásaként, az oszmán identitás is változásnak indul. Mindebben nagy szerepet játszik az oszmán értelmiség, amely kimunkálja az oszmanizmus ideológiáját. Ennek lényege az, hogy a birodalom minden alattvalója, tekintet nélkül vallási és etnikai hovatartozására, az egységes oszmán (politikai) nemzet tagja. Ugyanakkor megkezdődik a török identitás újrafelfedezése, amelyben óriási szerepet játszik az európai, majd az annak nyomdokain kialakuló törökországi turkológia. Lassanként megszületik valami, amit török kulturális nacionalizmusnak nevezhetünk. Mindennek következtében a 19. század végére a tipikus „oszmán” identitást így határozzák meg: oszmán az, aki vallásilag muszlim, politikailag oszmán, nemzetiségileg pedig török.

A második világháború előtt és alatt, a birodalom gyorsuló hanyatlása és szétesése idején, ez a kulturális nacionalizmus politikai nacionalizmussá alakul át. Ráébrednek, hogy az oszmánokon kívül is vannak törökök, s ez vezet el a pánturkizmus (vagy *türkcşülük*) szellemi és politikai áramlatának megszületéséhez, amely az oszmánok vezetésével egy nagy (turáni) birodalomban kívánta összefogni a török népeket. Az első világháborús összeomlást követően azonban Musztafa Kemál, a későbbi Atatürk új török nacionalizmus hirdetett meg. Ez szakított mindenféle birodalmi ábránddal, s a török nemzetiség által lakott Anatóliát és az általa létrehozott új területi nemzetállamot tette meg a politikai lojalitás alapulvív, a török identitás fő alkotóelemeivé. Ezt fejezte ki vagy pecsételte meg, hogy az új politikai alakulat 1921-ben a Törökország (Törökország) nevet kapta.

A törökországi iszlám hagyományosan mérsékelt volt, s ma is alapvetően a *politikai mértéktartás jellemzi*. Ennek ellenére, az elmúlt évtized liberálisabb szellemét felhasználva egyre többen keresik a török szellemi megújulás forrását különböző iszlám mozgalmakban.

Ezeket kísérli meg nyomon követni a tanulmány és megvizsgálja, hogy a radikális iszlámnak, netán a „fundamentalizmus”nak vannak-e esélyei Törökországban.

A modern Törökország

Az 1923-ban létrehozott modern Törökország egyik elsődleges feladata a gazdaságilag elmaradott ország felzárkóztatása volt. A modernizációs folyamat felülről, az állam kezdeményezésével és elképzelései szerint indult meg, felemás sikerrel. Törökország a környező térségekkel (Balkán, Kaukázus, Közel-Kelet, Közép-Ázsia) összehasonlítva mind politikai, mind gazdasági értelemben stabilnak mondható fejlődési utat járt be, de ma is Európa perifériáján, a centrumtól messze leszakadva helyezkedik el.

Az elmúlt években váratlan fordulat következett be. A nyolc évtizede, Kemal Atatürk által létrehozott szekuláris berendezkedésű országban egy iszlámista gyökerű párt nyerte meg a 2002-es választásokat, amely úgy tűnik sikerrel ki is tölti kormányzati mandátumát. Mindez azonban csak nyilvánvalóvá tette azt a látens folyamatot, amely már több évtizede megkezdődött: a kemalista modernizációs projekt egyre kevésbé képes legitimálni magát, és a túlnyomó többségében muszlimok lakta országban mind *népszerűbbé válik* egy mérsékelt, de egyértelműen *az iszlámon alapuló megközelítés*.

Az 1923-ban megalakult Török Köztársaság sokféle nyugati mintakép alapján szerveződött meg, de a többpártrendszer kimaradt Atatürk elképzelései közül. Egy uralkodó pártot hozott létre, a Köztársasági Néppártot (CHP – Cumhuriyet Halk Partisi), s a többpártrendszer csak Atatürk halála és a második világháború után jelent meg Törökországban.

A kemalizmus pártjai, bár a kemalizmus társadalmi beágyazottsága még mindig igen nagy, 1980 után fragmentálódtak, és három párt, a CHP, a SHP és a DSP formájában jelentek meg. A nacionalista és a konzervatív eszmék is jelentős szerepet töltöttek és részben töltenek be a török politikai palettán. Bár ezek a csoportosulások mára már nem rendelkeznek igazán erős pozíciókkal, de korábban többször kormányra kerültek egyes pártjaik, így a szélsőséges Nacionalista Mozgalom Pártja (MHP – *Milliyetçi Hareket Partisi*), a Turgut Özal alapította liberális konzervatív Anyaföld Pártja (ANAP – *Anavatan Partisi*) és Süleyman Demirel Igaz Út Pártja (DYP – *Doğru Yol Partisi*).

Az 1980-as évektől kezdett erősödni az iszlámista irányzat, melynek mérsékelt szárnya jelenleg az országot kormányozza. Míg az európai szociáldemokráciáknak többé-kevésbé megtalálhatók a török megfelelői a baloldali kemalista pártokban, addig az európai kereszténydemokráciának, a vallási különbözőség miatt érthető módon, nincsen török megfelelője. Az „iszlámdemokráciá”-t, mely megfelelője lehetne a kereszténydemokráciának, még meg kell teremteni. Maga Erdogan és pártja is ezen fáradozik és külföldi elemzők közül is sokan ezt az utat látják egyedül járhatónak Törökország számára. A tanulmány központi kérdése is ez: lehetséges-e török iszlámdemokrácia, s ha igen, az milyen legyen? A lehet és nem lehet mellett egyaránt nyomós érvek sorakoztathatók fel. Márpedig ezen áll vagy bukik a demokrácia és az európai integráció további sorsa Törökországban.

Mint látható, Törökország esetében is leginkább az a kérdés érdekes, hogy *képes lesz-e a theokratikus és vezető központú iszlám létrehozni egy európai típusú demokratikus mozgalmat vagy sem*. A kérdést az iszlámnak mint vallásnak a fejlődése fogja eldönteni.

MAGYARORSZÁG KÍNA-STRATÉGIÁJÁNAK MEGALAPOZÁSA

Juhász Ottó, Inotai András, Tóth Barna
(MTA Világgazdasági Kutatóintézet)

Vezetői összefoglaló

A magyar Kína-stratégia kidolgozása a magyar nemzetközi stratégia folyamatban lévő formálásának szerves része. Kína-stratégiánk egzakt megfogalmazása, majd karbantartása kutatók és gyakorlati szakemberek csapatmunkáját igénylő, tartós feladat. A jelen zárótanulmány alapját képező résztanulmányokat – gazdag apparátusukkal együtt – az MTA Világgazdasági Kutatóintézete 2007 második félévében külön kötetbe szerkesztve megjelenteti.

KÍNA BELSŐ HELYZETE, FEJLESZTÉSI ÉS NEMZETKÖZI STRATÉGIÁJA

Kína általános helyzete és stratégiai céljai

A globális folyamatok egyik tartós eleme az, hogy *növekszik* és a jövőben is nőni fog az eurázsiai masszívum ázsiai részének gazdasági, műszaki-tudományos, katonai és egyéb *súlya*, s ezzel párhuzamosan erősödik *kulturális kisugárzása* is. E változással tulajdonképpen egy kétszáz éves európai (ma már inkább: észak-atlanti vagy még inkább: amerikai) hegeliánus világkép meghaladása van folyamatban („... szükségzerű sorsa az ázsiai birodalmaknak, hogy az európaiaknak vánnak alávetve, s Kínának is valamikor bele kell nyugodnia ebbe a sorsba” – vélte Hegel).

Kína egyenlő akar lenni a legnagyobbak klubjában. Ezt a törekvését dinamikus, ugyanakkor a kvantitatív szakaszból a kvalitatív szakaszba átmenő további gazdasági növekedéssel kell alátámasztania; a K+F területén követőből élenjáró hatalommá; nézőből aktorrá kell válnia; regionális politikai befolyását globálissá kell szélesítenie; az évszázad közepéig – az aktív védelem doktrínájának jegyében – képessé kell válnia a modern, informatikai hadviselésre; a lakosságnak általános, mindenre kiterjedő „szerény jólétet” kell teremtenie; s meg kellene valósítania a „haza egyesítését”, de legalábbis enyhítenie a szárazföld és Tajvan különállását.

Kérdés, hogy Kína hogyan, milyen eszközökkel, békésen vagy konfrontatív képzeli-e el céljainak elérését, végső soron az egypólusú nemzetközi rendszer átalakítását. Kína döntött: e célok nem érhetők el sem fegyveres konfliktus, sem fegyverkezési verseny árán. *Az egyetlen járható út a nemzetközi rendszerekbe való szerves bekapcsolódás, a szélesedő és mélyülő nemzetközi kooperáció.* Ám ennek megvalósulása nem csak Kínától, hanem partnereitől is függ, és elsősorban attól, hogy a partnerek, Kína-stratégiájuk alakításakor, milyen mértékben képesek józanul mérlegelni a világban és magában Kínában is szakadatlanul végbemenő, változásokat.

¹ Közreműködő munkatársak: Csirikusz Gábor (Gazdasági és Közlekedési Minisztérium), Huszty András (Miniszterelnöki Hivatal, Mészáros Klára (MTA Világgazdasági Kutatóintézet), Gergely Attila (Teleki László Intézet), Jordán Gyula, Rónaháti Cecília (ELTE), Lehoczki Bernadett (Budapesti Corvinus Egyetem), Polonyi Péter, Steiner István, Szerb István (Külgügyminisztérium). A zárótanulmányt Juhász Ottó ny. nagykövet készítette.

A jövőt részleteiben (pl. az Ázsia és talán a világ jövőjét is befolyásoló kínai–indiai viszony és a Kína–India–Oroszország, illetve a Kína–India–USA háromszög viszonyainak alakulását) nem láthatjuk előre, de *Ázsia súlyának általános növekedése* nagy biztonsággal *prognosztizálható*. Most a Nyugatnak kell „belenyugodnia” Ázsia előretörésébe. S e megfogalmazásban „Ázsia” éppúgy magában foglalja a kínai és indiai globális ambíciókat, mint a szibériai olajat, a türkmén gázt, sőt, azt is, hogy Japán – e gazdasági óriás – meddig játssza a politikai és katonai alárendelt szerepét.

A változások egyik főszereplője kétségtelenül *Kína*, mely regionálisan már *megkerülhetetlen hatalom* és egyértelműen *globális szerepre tör*. Kína *kiemelkedően fontos nemzetközi partnerünk*, s külkapcsolati stratégiánkban, az euro-atlanti térségen kívüli országok sorában, az egyik kitüntetett helyet kell elfoglalnia. A KNK *a világ legdinamikusabban fejlődő és leggyorsabb ütemben modernizálódó országa*. Összehasonlítható árákon az elmúlt 28 év átlagában az évi csaknem 10%-os GDP növekedési ütem egyedülálló a világon. 2006-ban a GDP volumene hivatalos árfolyamon számítva 2500, vásárlóerő paritáson számítva pedig 7500 milliárd US dollár körüli értéket ért el. Ez a GDP-volumen az előbbi esetben a negyedik, az utóbbi esetben pedig a harmadik legnagyobb nemzetgazdasági teljesítményt jelentette, az Egyesült Államok és Japán, illetve Németország gazdasági teljesítménye után a világon. Az eddigi tendenciák folytatódása esetén 2020-ra – 2000. évi változatlan árain számított mintegy 20 000 milliárd dollárt kitevő GDP-jével – az Egyesült Államok teljesítményét is felülmúlva a világ legnagyobb gazdasági teljesítményét felmutató hiperhatalmává válhat.

2006-ban a KNK külkereskedelmi forgalmának folyóáras összértéke 1760,7 milliárd dollárt tett ki, 969,1 milliárd dollár értékű export és 791,6 milliárd dollár értékű import mellett. Ezzel Kína a világ harmadik legnagyobb kereskedelmi forgalmat bonyolító országává vált, az Egyesült Államok és Japán után. Várható, hogy 2010-ig Kína a világ első kereskedő nemzete lesz. A KNK 2006 végére már 1000 milliárd dollárt is meghaladó valutatartalékok halmozott fel, ami 2007 első félévében még további közel 350 milliárd dollárral növekedett. Így Kína már második éve a világ legnagyobb valutatartalékkal rendelkező országa.

Természetes törekvésnek tűnik annak a hosszú távú stratégiai célnak a kitűzése, hogy az ország földrajzi, demográfiai méreteivel összhangba hozzák Kínának a világ gazdaságban és a világpolitikában elfoglalt helyét. A *kínai stratégiának* még hosszabb távon is *állandó eleme* marad a világ élenjáró országaihoz való *felzárkózás* követelménye, a kínai nemzetgazdaság duális szerkezete még hosszú időn át fennmarad. A felzárkózás követelménye miatt, még hosszú ideig a kínai stratégia állandó elemeként számolhatunk a viszonylag magas gazdasági növekedési ütem elérésére való törekvéssel, mivel ez elengedhetetlen feltétele a beruházási és a foglalkoztatási ráta elfogadható szinten való tartásának is. Ez persze nem jelenti a jelenlegi, évi 10% körüli átlagos növekedési ütem hosszabb távon való fenntarthatóságát, de a mértékadó előrejelzések 2020-ig évi 7–8% körüli, 2033-ig pedig évi 5–6% körüli átlagos növekedési ütemmel számolnak.

A jelenlegi kínai vezetés hosszú távú stratégiai célkitűzése egy „harmonikus társadalom” kiépítése Kínában, vagyis a jelenleg még meglévő ellentmondások fejlettségbeli és jövedelmi (az utóbbi időben inkább növekvő) szintkülönbségek fokozatos csökkentése az ország egyes részei és a társadalom különböző rétegei között. Hosszabb távon a kínai stratégia változó elemeként említhető az a gazdasági növekedési modellváltás, amit egyesek a mennyiségi növekedésről a minőségi növekedésre való áttérésként aposztrofálnak. Az extenzív növekedésről az intenzív növekedésre való áttérés terminológiáját a kínai közgazdászok –

feltehetően tudatosan – nem használják, tekintettel az előbbinek a kínai gazdaságban még meglévő óriási tartalékaira.

A hosszú távú gazdaság- és társadalomfejlesztési stratégia új elemeként jelent meg Kínában is *a tudásalapú gazdaság és az informatikai társadalom kiépítésére irányuló politika*, ami az egész eddigi oktatási rendszer mélyreható reformját, a szakember- és tudósképzés új alapokra való helyezését, a K+F kiadások jelentős növelését igényli. Ez utóbbi területen a GDP éves összegén belül az Egyesült Államok jelenlegi 2,8 százalékos részesedési arányának elérését a kínai vezetők 2020-ra tűzték ki célul, ami minden bizonnyal be fog következni, mivel az utóbbi években évente 1 ezrelékkal növelték ezt a részesedési arányt, amely így 2006-ban már 1,4 százalék volt.

A kínai stratégia viszonylag új, változó elemeként említhető még az exportvezérlésű gazdaságfejlesztésről *a fogyasztás-orientált gazdaságfejlesztésre való fokozatos áttérés*. Ami az egyes országrészek közötti fejlettségbeli szintkülönbségeket illeti, azok „a reform és a nyitás politikájának” több mint negyedszázados időszaka alatt nemcsak hogy nem csökkentek, de számottevően nőttek is. A kínai vezetés előtt álló egyik legnehezebb feladat a városi és vidéki körzetek anyagi és kulturális életszínvonala, megélhetési és munkakörülményei közötti nagy szakadék fokozatos szűkítése. A városokban dolgozó kb. 130 millió körüli vidéki „migráns” munkást nem számítva, a vidéken élő mintegy 400 millió falusi dolgozónak – egyes becslések szerint – legalább a fele lappangó munkanélkülinek tekinthető, mivel azt az értéket, amit termelnek, megfelelő technikai felszereltséggel és munkaszervezéssel 200 millió fővel is előállíthatnák.

A kínai stratégia viszonylag állandó elemeként számolhatunk a kínai külpolitikának azzal az – immár 25 év óta érvényesülő – alapvető feladatával, hogy a bilaterális és a multilaterális diplomácia eszközeivel *biztosítsa a békés nemzetközi környezetet* az ország gazdasági és társadalmi felemelkedéséhez és korszerűsítéséhez. Kínát legalább még két-három évtizeden át békés, intenzív nemzetközi kooperativitásra készíti – sőt, kényszeríti – saját modernizációs stratégiája és a stratégia megvalósításához szükséges hazai és nemzetközi feltételrendszernek az eredetileg elképzelttől némileg eltérő, lassúbb alakulása.

A békés nemzetközi környezet biztosítása érdekében *Kína rendezni igyekszik az előző évszázadból fennmaradt ellentéteit és vitás problémáit* a közvetlen szomszédságában lévő országokkal. A kínai vezetés jelenleg elsősorban gazdasági és műszaki-tudományos fejlesztéssel, továbbá külgazdasági kapcsolatainak tervszerű alakításával igyekszik hatni a nemzetközi erőviszonyokra és a világpolitikára. A kínai külpolitika alapvető célja a jelenlegi egypólusú világrend megváltoztatása és egy többpólusú világrend fokozatos kialakítása, amelyben az egyik pólust a Kína köré tömörülő kelet- és délkelet-ázsiai gazdasági közösség képezné. E cél elérése mindenekelőtt az Egyesült Államok hegemon szerepének fokozatos csökkenését, s végső fokon megszűnését eredményezné. Kína számára létkérdés a mindenkori erőviszonyoknak, a helyzet egészének és részleteinek folyamatos, pontos fölmérése és értékelése.

A viszonylag képzett, olcsó kínai munkaerővel, egyre fejlettebb technikával és egyre jobb minőségben előállított kínai áruk versenyképesen hódítják meg a világpiacot. Ezért Kína a Kereskedelmi Világszervezetbe való belépése óta a globalizálódó világ gazdaság és a világpiaci kapcsolatok mesterséges akadályoktól és diszkriminációtól mentes fejlődésének fő szoszólója. Növekvő exporttöbbletével Kína az USA-t tulajdonképpen már pénzügyileg is *interdependens* helyzetbe hozta, miközben az EU-val igyekszik kiegyenlített kereskedelmi

forgalmat bonyolítani, Japán számára pedig tartós exporttöbbletet biztosítani. Oroszország esetében a szibériai nyersolaj, földgáz és más nyersanyagok importjának jelentős növelésével törekednek a jelenleg még jelentős orosz deficitet mutató kereskedelmi mérleg mielőbbi kiegyenlítésére.

Kínának most van az utolsó történelmi esélye a fölzárkózásra. Ha ezt elszalasztja – végleg lemarad. Ha sikeres – az élre kerülhet. Szun Jat-szen 1924-ben még így körvonalazta nemzeti stratégiájának lényegét: „ha Kína képes tanulni Japántól, akkor egymaga tíz erős hatalommal válhat egyenlővé. Ha ez bekövetkezik, Kína helyreállíthatja első helyét. ... s akkor majd nagy felelősséggel kell viseltetnie a világ iránt.” Ma Pekingben nem esik szó első hely visszaszerzéséről, ma nem létezik olyan gyors előretörés, mint amelyet korábban világháborúk révén értek el. A legutóbbi nagy birodalom-összeomlás is hosszadalmas, hidegháború következménye volt.

A kínai modernizációs folyamat új hangsúlyai

Kína az elhúzódó extenzív–intenzív szakaszváltás új, változatlanul jelentős eredményeket felmutató, de ugyanakkor szaporodó gazdasági–társadalmi feszültségekkel terhes periódusához érkezett, melyben az eddig görgetett és az újonnan kialakult problémák hatékonyabb kezelése, megoldása egyre bonyolultabb feladatot jelent. A vezetés jelenlegi, negyedik generációja – minden jel szerint – áttekintette a változatlan stratégiai célok elérésének belső és külső feltételrendszerét, s ennek nyomán szignifikáns változás megy végbe a stratégiai célok eléréséhez szükséges átmeneti periódus időtartamának prognosztizálásában.

Hangsúlyeltolódások tapasztalhatók a fejlesztési tervekben, különösen a mezőgazdaság komplex modernizálását célzó terveket illetően, a területfejlesztési koncepcióban (pl. Északkelet-Kína fókuszba kerülése), a társadalmi–politikai tennivalók fontossági, illetve sürgősségi sorrendjében (hangsúly: a stabilitáson). Intenzív nemzetközi kooperativitásra szorítja Kínát belső körülményeinek jelenlegi és várható alakulása. Miközben folytatódik a páratlanul gyors gazdasági növekedés, folyamatosan nő a reform veszteségeinek száma is, nem csupán a haszonélvezőké. Szaporodnak a szociális feszültségek s azok politikaivá konvertálódhatnak. A legsúlyosabb, komplex problémát valószínűleg a jórészt hagyományos eszközökkel folytatott agrártermelés jelenti. A kínai reform a mezőgazdaságban kezdődött, modernizációja máig nem fejeződött be. Az agrártermelés – leszámítva a viszonylag ritka népsűrűségű és korábban állami gazdaságokba szervezett térségeket – ma is családi keretek között folyik, úgy, ahogyan a reform kezdetekor, amikor a kommunák feloszlása után az agráriumot átszervezték. Földkoncentrációra lenne szükség, miközben a mezőgazdaságban – még a jelenlegi agrártechnika alkalmazása mellett is – több mint százmillióra becsülhetjük a fölösleges munkaerő létszámát. Ezt a tömeget aligha lehet a nagyvárosokba irányítani, hiszen az elmúlt évtizedekben már kb. ennyien áramlottak oda vidékről, s őket még integrálni kell a városi társadalomba, pl. meg kell oldani gyerekeik iskoláztatását, miközben más, eredendően városi lakosok kisiklott sorsának gondjain is enyhíteni kell. *A falu komplex fejlesztése*, a falusi jövedelmek dinamikusabb növekedése nélkül aligha lehet kibontakoztatni a kereslet gazdaságélénkítő szerepét, amire a kormányzat a kilencvenes évek óta törekszik. A lakossági megtakarításoknak is fontos forrása a vidék.

Nem minősíthető csupán pozitívan a GDP tervezett növekedésének túllépése. A növekedés 2006-ban – 2005 után ismét – meghaladta a 10%-ot. A 2006-os 10,7%-os növekedés túlfűtöttséget jelezhet. (2007-re 8%-os növekedést terveztek, de az első három negyedévben

nem sikerült 10% alá menni.) Egészségtelen a beruházási gyakorlat. Az ingatlanberuházások pl. 2006-ban 24%-kal nőttek, s ez – a meghozott intézkedések hatására – már 2%-os csökkenést jelent 2005-höz képest. Nem az eredetileg elképzelt ütemben halad előre a veszteséges állami vállalatok reformja. Ez is komplex (gazdasági, szociális, politikai) kérdés. Folytatni kell átalakításukat, reformjukat (Rt-k létrehozása, csődeljárás, bezárás, összevonás révén). Ám a vesztesékre való tekintettel a sokterápia Kínában nem alkalmazható. Az abszolút gazdaságossági elven alapuló munkaszervezés több millió embert űzne kapun kívülre. A „privatizáció” szó kerülésével, folyik a magánosítás is, elsősorban részvények eladása révén, ügyelve arra, hogy a közvagyon „nem szabad elherdálni”.

Az átalakítási óvatosságot indokolja, hogy *túl lassan halad a nagy társadalmi biztosító rendszerek* (egészségügy, nyugdíj, munkanélküli segély, létminimum) *kiepítése*. A ma működő egészségbiztosítás a lakosság kb. 90%-ára nem terjed ki. Falun – több évezreden át – a nagycsalád volt a biztonsági háló. A városokban az állami vállalat lett azzá. Ez utóbbiak veszteségeinek minimalizálása azt igényli, hogy a hagyományos szociális feladatokról megszabadítsák őket. A bankrendszer sem terhelhető tovább a veszteséges állami vállalatok, fennmaradásához (s ezáltal sok tízmilliónyi városi dolgozó és családtagjaik *megélhetési* körülményeinek biztosításához) szükséges tőkeinjekciókkal. Ez a fajta szociális biztonság nem tartható fenn. Súlyos probléma az északi vízhiány; az emberi szervezetre közvetlen veszélyt jelentő, katasztrofális környezetszennyezés; a térségek fejlettsége és fejlődési dinamikája közötti különbség (Kínát sokan nem is tekintik egységes, központi intervenciók nélkül is működő gazdasági térnek).

Figyelmeztető jel, hogy *szaporodik a tiltakozó megmozdulások száma* városon és falun egyaránt. Városokban ezek fő motívumai: a munkahely elvesztése, a bérkifizetés bizonytalanságai (késédelem, teljes elmaradás), a gyakran kritikán aluli munkavédelem (pl. bányakatasztrófák). Falun jelentős motívum a földkiszajátítás. 2006-ban a kínai termőterület 306 ezer hektárral csökkent (2005-ben még 362 ezer hektárral), s ez a kormányt további óvintézkedésekre sarkallja. A termőföld takarékos felhasználása méltán minősül „nemzeti ügynek”. E megmozdulások elsődlegesen lokális és gazdasági jellegűek, többségükben helyileg kezelhetők. Súlyos gondot a megmozdulások horizontális szerveződése jelentene. Ennek felismerése lehet a magyarázata az Internet és a titkos társaságszerű *Falunkung* fokozott állami ellenőrzésének.

Erősen rontja a társadalmi közhangulatot *a személyi jövedelmek közötti szélesedő szakadék*, az új nemzeti burzsoázia rongyrazása, a társadalmi egyenlőtlenség növekedése, a „társadalmi polarizálódás” erősödése. Hangulatrontó tényező a *korruptió*. S itt már az értékválság jelei is kitapinthatók. Hongkong és Makao visszatérte után nem folytatódott az egyesítés várt diadalmenete. A tajvani kérdésben nem történt alapvető jelentőségű változás, sőt, a tajvani identitás szilárdulása és a tajvani demokratizálódás miatt ma, Peking szempontjából, a *status quo* további fenntartása önmagában is értéknek számít. A legsúlyosabb tényező mégis az, hogy *e gondok az évek során összetorlódtak*, s most *egyidejűleg kell kezelni*, enyhíteni, megoldani *őket*. A belső feltételrendszer tehát a várttól kedvezőtlenebbül alakul, s ez önmagában is fölveti az időtényezővel való kalkulálás, „a szocializmus kezdeti szakasza akár százéves” tartósságának újragondolását.

A nemzetiségek

Látványosan ugyan nem manifesztálódik, de *látenszen létezik a nemzetiségi feszültség* a nyugati térségekben. Kína több mint 56 nemzeti kisebbsége közül, a belső stabilitás

szempontjából a tibeti és az ujjur kisebbség érdemel kiemelt figyelmet. Nem annyira létszámuk miatt, hanem inkább azért, mert a két, egymással határos, nyugat-kínai autonóm terület együttesen a KNK területének mintegy harmadát teszi ki. Ki kell emelnünk a Tibeti Autonóm Terület geostratégiai fontosságát.

A tibeti emigráció és az emigráns tibeti kormány az 1959-es tibeti kormány jogutódjának deklarálja magát és az indiai dharamsalabeli székhelyéről igyekszik irányítani az emigráns csoportok életét és politizál az emigráns és „az otthon maradt tibetiek” érdekében. Nincs azonban olyan ország a világon, amely elismerné e kormányt, mert ez azonnali és közvetlen konfrontációt jelentene a Kínai Népköztársasággal. Az autonóm területek jogállásáról a Kínai Népköztársaság alkotmányának IV. fejezete rendelkezik. E szerint az önkormányzati és államigazgatási szervezetben a helyi kisebbség képviselői létszámarányosan vesznek részt, a területi autonómia biztosítja az anyanyelv oktatásához, a nemzeti kultúra megőrzéséhez és a vallásszabadsághoz való jogot. A tibeti emigráció önrendelkezési jogra, vagy „valódi autonómiára” irányuló kérését Kína azért nem tudta soha értelmezni, mert az alkotmány betűjére hivatkozik. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy az általánosan elterjedt tévhit ellentétben a népességszabályozási politika nem volt érvényes a kisebbségekre.

A modernizáció kiterjesztése az ország távoli területeire feltehetőleg közelebb hozza a nem han-kínai etnikumok asszimilációját. A lappangó függetlenségi gondolatokra a nyolcvanas évek vége óta a Kínai Népköztársaság (a katonai erő alkalmazásán kívül, majd helyette) gazdasági beruházásokkal és fejlesztéssel reagált. Ezek a beruházások hatással vannak a Tibeti Autonóm Területre az úthálózat gyors ütemű fejlesztésétől a posta- és hírközlési hálózat korszerűsítésén át a Tibetet a központi területekkel összekötő vasút megépítéséig. A hagyományok és az identitás megőrzése a modernizáció kihívásai közepette Tibetben éppoly nehéz és ellentmondásos, mint a világ legtöbb fejlődő térségében. A tibeti emigráció kezdeti éveiben a Dalai Láma és környezete Tibet függetlenségének elérését fogalmazta meg céljaként. Miután ez a politika nem hozott helyzetükben javulást, az 1990-es évektől a *tényleges* önrendelkezés kivívására módosították céljukat. Elképzeléseikben ma már egy „valódi autonómiával” rendelkező és a szomszédos tartományokban élő tibeti nemzetiségű lakosságot is magában foglaló Nagy-Tibet szerepel, amely belügyeiben önálló saját kormányzattal rendelkezik, viszont kül- és hadügyeiben, sőt újabban külgazdaságában is a Kínai Népköztársaságnak volna alárendelve. Peking számára ez a koncepció is elfogadhatatlannak bizonyult.

Hol helyezkedik el ez a bizonyos Nagy-Tibet? A tibeti történetírás és hagyomány három nagy tartományát ismeri a régi Tibetnek. A jelenlegi Tibeti Autonóm Terület ezek közül az egyiket foglalja magában. A másik két történeti tartomány területe négy jelenlegi kínai tartomány között oszlik meg. Peking nem kész az ország közigazgatási térképének átrajzolására, nem beszélve arról, hogy az egyébként is több mint egy millió négyzetkilométernyi autonóm terület alaposan megnövekedne. Az autonómia kérdésében sem hajlandó Peking tovább menni annál, mint amit a jelenleg hatályos alkotmány szavatol. (Más kérdés, hogy a Tajvannak ígért autonómia jóval túllép az alkotmány adta kereteken.) Kína tehát a dharamsalai emigráció módosított követelését nem tekinti új tárgyalási alapnak.

Ugyancsak látszen jelen vannak a nemzetiségi feszültségek a hsincsiangi Ujjur Autonóm Területen. Itt a vallási (iszlám) és a nemzetiségi (kelet-turkesztáni) radikalizmus erősítik egymást. Számos ujjur vett részt az afganisztáni harcokban a tálibok oldalán. Az autonóm területen időnként terrorista cselekményekre is sor kerül. Az USA vezette nemzetközi

terrorizmus elleni küzdelem gyakorlati jelentősége Kína számára épp ennek az autonóm területnek a kérdésében mutatkozik meg.

A jelenlegi kínai belső helyzetben a legaggasztóbb körülmény mégis az, hogy az említett gondok az évek során *összetorlódtak*, s most egyidejűleg kell kezelni, enyhíteni, megoldani őket. A belső feltételrendszer tehát a várttól kedvezőtlenebbül alakul, s ez önmagában is fölveti az időtényezővel való kalkulálás, „a szocializmus kezdeti szakasza” tartósságának újragondolását, a kezdeti szakasz időhatárának kitolását. (Más kérdés, hogy a tökeviszonyra épülő és egyre inkább a kapitalizmus törvényszerűségei alapján működő kínai piacgazdaság meddig minősíthető „szocialista piacgazdaságnak”, vagy akár a kizárólagos hatalmat gyakorló, tekintélyelvű Kínai Kommunista Párt valódi „kommunista pártnak”. Ez a párt ugyanis eszmei irányultságát tekintve az elmúlt egy-másfél évtizedben egyre inkább a hagyományos konfuciánus értékeket előtérbe helyező nemzeti elitpárt és a szociáldemokrata értékeket is felvállalni kívánó néppárt sajátos keverékévé vált.)

A virtuális „Nagy-Kína”

A Nagy-Kína fogalma egyelőre absztrakt koncepció. Ez mindazonáltal nem mond ellent a gyorsan fejlődő kulturális és gazdasági realitásnak. A szűkebb értelemben vett Nagy-Kína: a kontinens, valamint a „kis tigrisek” négyes fogatából három (Hongkong, Tajvan és Szingapúr, mindhárom kínai entitás, mint a „kis tigrisek közé” nem sorolt Makao is). A kultúra folytatóságosságának alapján a kínai identitás újraformálásával ez az összetartozás egyre inkább gazdaságilag, sőt, politikailag is konvertálható tökévé válik. A Nagy-Kína tágabb köréhez sorolódnak az említett területeken kívül élő kínai kolóniák, elsősorban a délkelet-ázsiaiak.

Az anyaországnak Hongkonggal, Makaóval, Tajvannal és a tengerentúli kínai közösségekkel folytatott gazdasági együttműködése indította meg a Nagy-Kína formálódását. Nagy-Kína szellemi részeként Szingapúr az egyetlen, amelynek önálló államiságát a KNK nem kérdőjelezi meg, holott lakosságának háromnegyedét a kínai etnikum adja. A konfuciánus etikára épülő erősen központosított politikai hatalmával, piacgazdasága sikerességével, befolyásos pénzügyi központjával Szingapúr a KNK számára példaértékű.

A szűkebb értelemben vett Nagy-Kínán kívül élő kínaiak számára vonatkozó becslések meglehetősen tág határok – 30 és 60 millió fő – között mozognak. Számarányuknál és gazdasági befolyásuknál fogva adott esetben hatékony közvetítői és érvényesítői lehetnek a kínai érdekeknek. Ázsiában a kínai migrációs lakoságnak 82,3%-a, Amerikában 12,5%-a, Afrikában 0,4%-a, Óceániában 1,7%-a, Európában pedig 3,1%-a kínai eredetű, az utóbbi 780 ezer kínait jelent.

A világgazdaságon belül új formációként jelentkeznek azon hálózatoknak a kiépülése, amelyekben az országok közötti gazdasági kapcsolattartással szemben a cégek és személyek közötti közvetlen kapcsolatok dominálnak. A multinacionális cégek világot behálózó képződményei, eredendően ágazati vagy etnikai alapon szerveződő gazdasági láncolatai alkotják a rendszert. Ezek közül az ún. tengerentúli kínaiak képezik a gazdaságilag egyik legerősebb hálózatot. A kínai kivándorlás célpontjait első sorban a távol-keleti térség államai képezik. Ezt követi Ausztrália, majd az USA. A külföldön szerencsét próbáló kínaiak számát éves átlagban 700 000-re becsülik. A másodlagos célterületnek számító európai országok közül leginkább Franciaország, Olaszország és Németország vonzza a kínaiakat, míg Közép-Európában, Magyarország a legkedveltebb célpont.

E szennitív kérdés külön figyelmet érdemel, mivel az egy Kína elv a kínai diplomáciai kapcsolatépítés és -tartás alaptétele. Az ún. Tajvan-kérdés (Tajvan különállása) több mint százéves történetre tekint vissza. Tajvan az 1894–1895-ös japán–kínai háború következményeként Japán fennhatósága alá került, ötven évig tartó gyarmati állapotba jutott. A második világháború alatti kairói (1943), majd a potsdami nyilatkozat (1945) a szövetséges hatalmak azon szándékát tartalmazta, hogy Tajvant vissza kell juttatni Kínának. Japán a Tajvan feletti szuverenitásról formálisan csak az 1951-ben, a szövetséges hatalmakkal San Franciscóban kötött békében mondott le, elmulasztva azonban annak közlését, hogy ez kinek a javára történik. Ugyanez mondható el a Japán és a Kuomintang kormány között 1952-ben aláírt békeszerződésről is.

A Kínai Népköztársaság 1949. október 1-jei megalakulása óta vallja azt az álláspontot, hogy ő jelenti Kína egyetlen jogos, legitim képviselőt. A pekingi vezetés felfogása szerint a népköztársaság kikiáltásával az 1912 óta létező Kínai Köztársaság megszűnt létezni, Tajvanra menekült maradványát *de jure* nem létezőnek kell tekinteni. A Tajvanon kialakult állapot a be nem fejezett polgárháború következménye. A nemzetközi közösségben, a nemzetközi szervezetekben egyedül a KNK és kormánya jogosult Kína képviselőre.

A két ellenségesen szembenálló entitás ugyanakkor egyetértett abban, hogy létezik egy Kínának nevezett ország, amely magába foglalja a szárazföldi Kínát és Tajvant, s amely részeket jogtalanul bitorol egy másik lázadó, illegitim hatalom. Kezdetben mindkét fél a probléma megoldását erőszakkal, katonai erővel képzelte el („felszabadítani Tajvant” és „visszafoglalni a szárazföldet”). Az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől az erőszakos, katonai módszer háttérbe szorulásával párhuzamosan a pekingi vezetés felfogásában is a „békés egyesítés” módozatai kerültek hangsúlyozásra. Kiemelkedik a legátfogóbbnak szánt, még Teng Hsziao-ping által megfogalmazott „egy ország két rendszer” formula. A tajvani vezetés kezdettől fogva kategorikusan elutasítja a formula elfogadását, és ebben ma már a tajvani társadalom túlnyomó többségének hasonló véleményét is maga mögött tudhatja. A békülékeny kínai javaslatokra reagálva ugyanakkor felhagyott a „visszafoglalni a szárazföldet” jelszó használatával és fokozatosan engedélyezte a közvetett kereskedelmet és egyéb kapcsolatokat, 1987-ben pedig hozzájárult a tajvaniak rokon látogatásához a szárazföldi Kínában.

A KNK újabban mintha hajlandó lenne elfogadni azt az értelmezést, hogy Kína nem feltétlenül azonos a KNK-val, nem hangsúlyozza a központi (pekingi) és helyi (tajvani) hatalom relációt, ugyanakkor például változatlanul nem hajlandó magas szintű, hivatalos kapcsolatokra a „tajvani hatóságokkal”. Kína azonban nem hagyhatja figyelmen kívül az 1989-es Tienanmen téri mézárlásnak Tajvanra gyakorolt megrázkódtató hatását. Alapvető változást jelent, hogy Tajvanon kibontakozott egy olyan folyamat, a demokratizálódás, amely nemcsak politikai rendszerét és egész működését, légkörét változtatta meg, hanem döntő hatással van az egyesülésre vonatkozó elképzelésekre is. Kiiktatódott annak lehetősége, hogy két állampárt megegyezése révén szülessen meg az egyesülésnek valamilyen módozata.

Az egész Tajvan-problémával összefüggésben kiemelkedően fontos szereplő az Egyesült Államok. Ez a helyzet az után is fennmaradt, hogy az USA 1979-ben megszakította a diplomáciai kapcsolatot a Kínai Köztársasággal, felmondta a vele kötött védelmi szerződést és a KNK-t ismerte el. Az USA elvileg mindig az „egy Kína” álláspontot támogatta, azonban

ennek tartalmi, értelmezési felfogásába meglehetősen sok kétértelműséget és bizonytalanságot vitt. Az USA Kína politikájának három kulcseleme a vizsgált téma szempontjából: az egy Kína politika, a *status quo* egyoldalú megváltoztatásának ellenzése a Tajvani-szorosban és Tajvan függetlenségének „nem támogatása.” Ez utóbbival összefüggésben nem támogatja Tajvan erőfeszítéseit arra, hogy az ENSZ vagy más nemzetközi szervezetek tagjává váljék, amelyekben a tagság államokra korlátozott. A gond az, hogy e három elem egyikének sincs világos, egyértelmű meghatározása az amerikai diplomáciában.

Tajvan „bizonytalan” státusa az USA kormányának politikája maradt mind a mai napig, kivéve állandó ismételtetését az „egy Kína” politika frázisának, ami azt a benyomást kelti, hogy az USA valamilyen módon mégiscsak elismeri, hogy Tajvan Kína része. A *status quo*t még ilyen „mélységig” sem határozzák meg. Az amerikai egy Kína-politika hasonlóképpen nehezen értelmezhető és belső ellentmondásoktól terhelt eleme az, hogy „az USA nem támogatja Tajvan függetlenségét.” 2000-ben az amerikai adminisztráció végül magáévá tette azt a – Csen Suj-pien jelenlegi elnök által is szorgalmazott – álláspontot, hogy a tajvani szavazók demokratikus egyetértése nélkül nem lehetséges a *status quo* bármilyen változtatása. Amerika érdekei Tajvant illetően: fontos biztonsági partner, emelőkínával szemben, fejlődő demokrácia, jelentős kereskedelmi partner. Ezeket a tényeket szem előtt kell tartanunk, tudva, hogy valójában mind a KNK, mind a Kínai Köztársaság saját területtel, népességgel és fegyveres erővel rendelkezik.

Az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől az „egy Kína” probléma megoldását illetően a pekingi vezetés felfogásában is a „békés egyesítés” módozatai kerültek hangsúlyozásra. Ugyanakkor 2000 után, a „tajvani függetlenség” szószólóinak a szaporodása láttán, a KNK parlamentje 2005. március 13.-án egy elszakadás-ellenes törvényt fogadott el, amely kilátásba helyezte, hogy ha szakadár erők tényleges lépéseket tesznek Tajvannak az anyaországtól való elszakítására, azt minden lehetséges eszközzel (beleértve a nem békés eszközöket is) meg fogják akadályozni. A demokratizálás tehát Tajvanon felszínre engedett és intenzívvé tett egy tajvani identitást, amely komoly kihívást jelent minden olyan politika iránt, amely csak egy Kínát ismer el.

Magyarországnak, a világ más országhoz hasonlóan, tudomásul kell vennie Kína engesztelhetetlen álláspontját az „egy Kína” kérdésben. Ugyanakkor érzékenyen figyelnie és reagálnia kell mindazokra a kisebb-nagyobb változásokra, amelyek a hidegháború után mind a világban, mind a Tajvani szoros két oldalán bekövetkeztek. Tajvan fokozatosan eltávolodik az „egy Kína” elv hagyományos kuomintangista értelmezésétől, s ezt is számításba kell venni.

Az emberi jogok, a humanitárius együttműködés szempontjából (pl. SARS) is mérlegelni kell Tajvannak megfigyelői státus adását a WHO-ban, elfogadható megnevezéssel, amit más nem ENSZ tagállamok (pl. Svájc) is élveznek. Másokkal együtt Magyarország itt is támogatóan léphet fel. Más parlamentekhez hasonlóan a magyar is *elfogadhatna* Tajvan megfigyelői státusát *támogató határozatot*, akárcsak a Magyar Vöröskereszt is. Ezt nehezen lehetne az egy Kína elv feladásának tekinteni.

KÍNA NEMZETKÖZI HELYZETE

Az Amerikai Egyesült Államok

Kína megkerülhetetlen regionális hatalom, mely képesnek látszik arra, hogy globális tényezővé váljon. Kína elsőszámú nemzetközi partnere épp ezért természetesen az Amerikai Egyesült Államok. A két ország viszonyát a magyar transzatlanti kapcsolatok miatt is célszerű vizsgálat tárgyává tenni. Az Egyesült Államok politikai és szakmai elitjének körében a Kína-politika többféle, egymástól erősen különböző irányzata tapasztalható. Jellemző, hogy 2007-es USCC meghallgatások során a legnegatívabb vélemények a szenátorok, a gazdasági és katonai szakértők részéről hangzottak el. A pozitív hangvételű felszólalók szinte kizárólag az egyetemi Kína-szakértők, politológusok, és történészek soraiból kerültek ki.

Három Kínával kapcsolatos amerikai forgatókönyv körvonalazható. Az első az ún. „nyugtató forgatókönyv” (*Soothing Scenario*), mely abból a feltételezésből indul ki, hogy az ország gazdasági és kulturális felemelkedése, az életkörülmények javulása és a „kifelé való nyitás” eredményeként Kína politikai rendszere a jövőben óhatatlanul a liberalizálódás és a demokratizálódás irányába fog haladni. Ennek első jelei – e felfogás hívei szerint – már az elmúlt öt-hat évben is megmutatkoztak. Az Országos Népi Gyűlés (a KNK törvényhozó testülete) az utóbbi években több tucat olyan törvényt hozott, amelyek – legalábbis a gazdaság, a kereskedelem és a pénzügyek területén – megfelelnek a nemzetközi normáknak. Különösen nagy reményeket fűznek azokhoz a fiatal szakemberekhez, akik az Egyesült Államok egyetemén és különböző kutatóintézményeiben részesültek graduális posztgraduális képzésben, mivel ezek hazatérésük után többnyire fontos vezető állásokba kerülnek. (Ezzel kapcsolatban nagy probléma, hogy az elmúlt két évtizedben az USA-ban továbbképzett mintegy 600 ezer kínai szakembernek eddig még csak alig több mint egynegyede tért vissza Kínába.)

A másik változat a „felfordulás forgatókönyv” (*Upheaval Scenario*). Az ennek megvalósulásában reménykedők arra számítanak, hogy – a Szovjetunióhoz és az európai szocialista rendszerekhez hasonlóan – belátható időn belül a jelenlegi kínai politikai rendszer is össze fog omlani.

A harmadik forgatókönyv (*Third Scenario*) szerint „hoha Kína 25 év múlva bizonyosan egy gazdagabb és hatalmasabb országgá válik, [politikai berendezkedése] továbbra is az autokrácia egyik vagy másik formája lesz”. Ezért az USA Kína-politikájában paradigmaváltásra van szükség. Nem a vágyakból kell kiindulni, hanem a valós helyzetből. „Meg kell érteni, hogy a kínai politikai rendszer nincs liberalizációra ítéelve, s hogy ez a rendszer még hosszú időn át viszonylag változatlanul fenn fog maradni, és ez a rezsim folytatni fogja a szervezett politikai ellenállás mindenfajta jelének az elnyomását.” Mindenesetre a jelenlegi kínai politikai rendszer lényegesen liberálisabb és elviselhetőbb az 1979-től bevezetett reform és nyitás politikáját megelőző időszakénál.

Nemzetközileg általában, és az Egyesült Államokban különösen sokan hajlamosak túlbecsülni a kínai hadsereg utóbbi években felgyorsult modernizációjából származó veszélyeket, s ennek következtében a kínai költségvetésből e célra fordított összegek nagyságát is. A vélemények a már korábban meghirdetett „kínai fenyegetés” szellemét idézik fel. Megjegyzendő, hogy Kína katonai kiadásai – hivatalos árfolyamon számítva – az USA katonai kiadásainak csak alig egytizedét teszik ki, de a CIA számításai alapján is kevesebb, mint 100 milliárd dollárt. Ennek értékelésekor figyelembe veendő az alábbi tények is: 1990-ig a katonai fejlesztést tudatosan

minimalizálták a gazdasági modernizáció javára, a haderő modernizálása (létszámcsökkentés, modern fegyverzet hadrendbe állítása mellett) igen költséges, pl. a rendkívül elmaradott kínai haditengerészeté. Meg kellett javítani a kb. 2,3 millió főre csökkentett személyi állomány kritikán aluli életkörülményeit. A kínai katonai ráfordítások tehát mind abszolút összegben, mind GDP-arányosan messze elmaradnak az USA ilyen természetű kiadásai mögött.

Érdekes, hogy míg az amerikai politikusok azt igyekeznek bizonyítani, hogy a kínai kormány lépten-nyomon megsérti a WTO előírásait, a „tisztességes kereskedelem” írott és íratlan szabályait, s ezért különféle büntető és korlátozó intézkedések meghozatalát követelik a kongresszustól, addig a szakértők és a Kínával kereskedő üzletemberek elsősorban az amerikai kormány költségvetési és pénzügyi politikáját teszik felelőssé a kialakult helyzetért. Úgy vélik, nem Kína tehet arról, hogy az Egyesült Államok már évtizedek óta állandóan túlköltsékezik, lényegesen többet fogyaszt, mint amennyit megtermel, s ennek következtében a múlt évben már a GDP 7%-ának megfelelő, 800 milliárd dollár összegű kereskedelmi deficitet produkált, miközben versenyképessége évről évre csökken, már a *high-tech* iparágakban is. Ezért nem konfrontálódni, hanem együttműködni kell Kínával, s arra törekedni, hogy a jövőben várhatóan megnövekvő kínai külföldi befektetésekből minél több az Egyesült Államokba irányuljon. Mások viszont a kínai növekedés jelentette kihívást az USA által elért, egyedüli szuperhatalmi pozíciója elleni közvetlen fenyegetésként fogják fel, s ezért a Kínához fűződő viszonyt, valamint a KNK-val való együttműködést széles értelemben vett nemzetbiztonsági kérdésnek tekintik.

Az amerikai–kínai kapcsolatok alakulásának objektívebb mérlegelésére törekvő, szakemberek Kínát – Bush elnök szavait idézve – „felelősségteljes partnernek” (*responsible stakeholder*) tekintik. Szerintük az elmúlt években Kína e szándékának számos meggyőző jelét adta, mind az ENSZ Biztonsági Tanácsában, mind pedig a különböző multilaterális és bilaterális tanácskozásokon tanúsított magatartása és állásfoglalásai révén. Erre a nemzetközi terrorizmus, a különböző bilateláris konfliktusok, az észak-koreai és az iráni atomfegyvergyártás, a szudáni, burmai és a libanoni polgárháború kérdéseiben elfoglalt kínai álláspontot hozták fel példaként. Kína számára a zavartalan fejlődés nélkülözhetetlen feltétele a partnerség fenntartása az Egyesült Államokkal. A legideálisabb szituáció az, ha az USA tartósan olyan kihívással vagy kihívásokkal szembesül, amelyet (amelyeket) nagyobb fenyegetésnek érzékel, mint Kína nemzetközi súlyának növekedését. A legkedvezőbb, ha a probléma megoldása Kína részvételét igényli. Érdekeik egybeesése vagy párhuzamossága jelenleg főként négy területre terjed ki: az antiterrorista együttműködésre, az észak-koreai válság kezelésére, a *non-prolifерáció* problémájára s az olyan nem hagyományos biztonsági veszélyek elhárítása, mint pl. a járványok, a természeti csapások.

Az Európai Unió

Kína politikai viszonyát az Európai Unióhoz a *multipolaritással kapcsolatos várakozása* határozza meg. Ez a várakozása időarányosan nem teljesült. Ugyanakkor 2006-ban az EU Kína elsőszámú külkereskedelmi partnere lett 272,3 milliárd USD összforgalommal (91,7 milliárd USD kínai aktívum mellett). Kína továbbra is stratégiai jelentőséget tulajdonít az Unióhoz fűződő viszonyának, ugyanakkor változatlanul megkülönböztetett figyelmet szentel a tagállamokkal fenntartott kétoldalú kapcsolatoknak is.

Magyar szempontból – úgy tűnik – pillanatnyilag a fő kérdés annak hazai *tudatosulása*, hogy Magyarország – mint az Unió tagja – nem egyszerűen követi, hanem *alakíthatja is az Unió Kína-stratégiáját*. Ez szemlélet- és *stílusváltást* igényel. Továbbá részletesen meg kell

vizsgálunk a Kínával kapcsolatos magyar érdekérvényesítés általános uniós kereteit és konkrét lehetőségeit, beleértve az EU és Kína között beindult, illetve tervezett közös programokat. Kínához fűződő érdekeinket is tekintetbe kell venni az Unión belüli mobil koalíciókötés gyors reagálású diplomáciájában. Ehhez azonban *az eddigieknél még részletesebb vizsgálatokra, jóval több információra van szükség.* Sőt, az Unióval foglalkozók között is szükség van egy garnitúrányi, Kínát is ismerő gyakorlati szakemberre.

Oroszország

Az orosz–kínai kapcsolatok normalizálódtak, sőt stratégiai jellegűvé váltak. Szerződést írtak alá a kb. 4300 km-nyi határ teljes vonulatáról, valamint a jószomszédságról, barátságról és együttműködésről. A két ország között kialakult a stratégiai konzultációk intézményes rendszere államfői szinttől minisztériumi, vezérkari szintig. A kínai doktrína szerint Kína nem köt szövetséget egyetlen állammal vagy államcsoporttal sem, miközben minden állammal kooperatív viszony kialakítására törekszik. Ez a tétel vonatkozik Oroszországra is. Mindazonáltal a két szomszédos ország viszonya nemcsak az ázsiai, hanem a globális viszonyoknak is jelentős tényezője.

A két nagyhatalom kapcsolatainak kétségtelenül vannak bizonytalan elemei is. Kétoldalú kereskedelmi forgalmuk 2006-ban mindössze 33,4 milliárd USD volt. Ezen belül azonban Kína számára fontos az Oroszországból érkező fegyver- és energia import. Kínai részről elégedetlenek az orosz–kínai olaj- és gázvezeték építésének ügyében tapasztalható orosz tétovázás miatt. Orosz részről nyíltan be nem vallott, de létező aggodalom tapasztalható az orosz Távol-Kelet kínai népességének növekedése okán. Legfőbb közös érdekük azonban: az amerikai túlhatalom ellensúlyozása. A két fél ilyen szándékát jelezte az is, hogy 2005. augusztus 18–25. között, „Békeküldetés 2005” elnevezéssel, közös haditengerészeti hadgyakorlatot tartottak a kínai Santung tartomány és Vlagyivosztk térségében.

Japán

Kína és Japán – minden egymás iránti ambivalenciájuk ellenére, történelmileg is alátámasztottan – kiemelt fontosságú partnerei egymásnak. Különösen szembetűnő ez a gazdasági komplementaritás és együttműködés tényeit tekintve. Az utóbbi évekre nemcsak Kína számára vált Japán elsőrangú gazdasági partnerré, de ugyanez elmondható japán szempontból is: Japán fő importőre (az Egyesült Államokat megelőzve) Kína lett, míg Japán export-piacai között, az Egyesült Államok után és az Európai Uniót közelítve, Kína a harmadik. A tendenciák a japán–kínai viszonylat további tértnyerését vetítik előre. Kínába évente több mint 3 millió japán beutazást regisztrálnak, miközben Japánban jelenleg mintegy 80 000 kínai diák tanul (ez kb. a fele az Európában tanuló kínaiak létszámának); a Japánban lakó kínaiak száma az utóbbi öt év alatt több mint kétszeresére nőtt, 2005 végére meghaladta a félmilliót.

A két állam politikai viszonyait mindkét oldalról a gazdaságiaknál kritikusabban ítélik meg. Ennek ellenére a kínai–japán viszony 2006 szeptemberében elindult, és azóta megfigyelhető áthangolódása során a „harmincéves mélypontra levő” kapcsolatok „újjaépültek”, „fél évtizede nem tapasztalt optimizmusra adnak okot” – miközben a relációt tartósan meghatározó feltételek lényegileg nem változtak. A kínai–japán viszonyt vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy itt nemcsak államoknak, hanem egyben nagy múltú civilizációknak kölcsönviszonyairól is szó van. Kétoldalú viszonyuk alapvető tényezői: a civilizációs közös gyökérőség; a „történelmi kérdések”; a kölcsönös gazdasági együttműködés és versengés; a Kelet–kínai-tenger vitatott hovatartozású övezete; a tajvani

térseget is érintő amerikai–japán szövetségi együttműködés; Japán nagyhatalmi „normalizációja” és nemzetközi szerepvállalása, különös tekintettel Japán „remilitarizációjára”, és Japán igénye állandó ENSZ BT-tagságra.

Mivel mindkét ország hazánk fontos ázsiai partnere, ezért a kínai–japán kapcsolatok alakulása Magyarország számára esetleg kereszthatást is hordozhat, ám ennek esélye a japán pragmatizmus miatt igen csekély. *Hazánknak* úgy is, mint a mai és holnapi világrendszer egyik főszereplőjével, az Európai Unió „stratégiai partnerével” és hagyományos bilaterális együttműködő féllel, hosszú távon *gyümölcsöző kapcsolatokat kell fenntartania Kínával*. Ugyanakkor a két ország közül *Japán* az, amellyel a demokratikus alapértékek, intézmények és a nemzetközi elköteleződés közös talaján azonos rendszerbe tartozunk, s amellyel az utóbbi másfél évtizedben gazdasági téren is *kiterjedt kooperáció* bontakozott ki.

India

Kína kiemelkedő és növekvő jelentőségű partnere India. A két ország határ- és területi vitájának rendezetlensége, India globálhatalmi ambíciói versengést generálhatnak közöttük, ami beavatkozási lehetőséget nyújthat az Egyesült Államok számára, megkísérelve – Tajvan és India harapófogójában – kellemetlen helyzetbe szorítani Kínát. Kína ma sokkal nagyobb gazdasági erőt képvisel, mint India, noha az indiai gazdaság évi növekedési ütemét 1991–2001 között évtizedben sikerült 6% fölé emelni. Ez a potenciális befolyási övezetet jelentő Délkelet-Ázsiában is megmutatkozik. Kína külkereskedelmi forgalma az ASEAN-országokkal 130 milliárd USD körül alakult 2005-ben, míg India esetében ez az összeg – egyelőre – nem éri el a 10 milliárd USD-t. A térségbe kihelyezett kínai és indiai tőke összege ugyancsak nagyságrendekkel tér el egymástól.

Az indiai külpolitika középpontjában jelenleg az Egyesült Államokhoz fűződő viszony formálása áll. *India*, újkori története során első ízben, az *Egyesült Államok „partnere” kíván lenni*; nem szövetségese, hanem a multipolaritás talaján álló partnerállam, nem Japán szerepét kívánja Dél-Ázsiában eljátszani, hanem önálló hatalmi erőként kíván fellépni. Indiában ma már széles körben elfogadottá vált, hogy India gazdasági felemelkedésének legbiztosabb eszköze a nyugati világgal, elsősorban az Egyesült Államokkal kialakítandó, a politika, a gazdaság és a kultúra világát széles körűen átfogó együttműködés lehet. A gazdasági liberalizálás eszméje népszerűvé vált az indiai tőketulajdonosok körében, akik e közgazdasági iskola gyökereit szintén az Egyesült Államokban (és az Egyesült Királyságban) találják meg.

India ma – feltehetőleg – a világ második legnépesebb állama Kína után, s demográfiai előrejelzések szerint lakosságának száma néhány évtized múlva meg fogja haladni Kínáét. Nemzeti összterméke azonban jócskán elmarad Kínáétól s természetesen az egy főre jutó adatok is lényegesen kedvezőtlenebbek. Szörnyű állapotokra utal az analfabéták 56%-os társadalmon belüli aránya. Az indiai társadalom csúcán egy talán 40–50 millió főt kitevő, részben brahmin (legfelső papi kaszt) eredetű, magasan képzett, mára szinte angol anyanyelvűvé vált, időnként hihetetlenül gazdag, erősen kozmopolita réteg áll, mely rendkívül sikeresen jeleníti meg Indiát a külvilág előtt, mint a tudósok, Nobel-díjasok, filozófusok, nemzetközileg elfogadott államférfiak, művészek, írók, költők hazáját, a „legnagyobb demokráciát”, ahol nem mellelleg tovább él a kasztrendszer, bár ezt a törvény tiltja.

A nemzetközi tőke profitérdekének India kitűnő érvényesülési terepet kínál: az indiai beruházások termelési önköltsége kisebb, mint Kelet-Ázsiában. Előny továbbá a középszintű munkavezetők használható angol nyelvtudása. A másik szempont az Egyesült Államok

réséről alkalmazott stratégiai megközelítés: tőkével, technikával, beruházásokkal is elősegíteni, lehetőség szerint gyorsítani azt a folyamatot, amelynek eredményeként India, bizonyos mértékig, Kína ellensúlyaként jelenik majd meg. India és Kína külkereskedelmi forgalma 2005-ben 18,7 milliárd USD volt, évek óta folyamatosan emelkedik, némi indiai többletet mutatva. India ma már nagyobb külkereskedelmi forgalmat bonyolít Kínával, mint Japánnal. Kínai részről arról beszélnek, hogy – megelőzve az Egyesült Államokat – India legnagyobb külkereskedelmi partnerévé kívánnak válni az elkövetkező években. Az indiai–kínai viszonyt indiai részről minden tekintetben áthatja a rivalizálás. Ennek különleges esete a két ország belső fejlődése távlatainak megítélése. Az indiai elit, mely büszke arra, hogy hazája a világ legnagyobb demokráciája, hirdeti, hogy – ezzel szemben – Kína változatlanul diktatúra, mely a gazdasági reform hatásainak következtében elkerülhetetlen társadalmi megrázkódtatások előtt áll.

India nukleáris hatalom, bár viszonylag kis ütőerővel rendelkezik. Akárhogy alakul az indiai–amerikai nukleáris egyezség sorsa, akár aláírásra kerül valamiféle megállapodás, akár nem, az Egyesült Államok, s nyomában a nyugati közösség *de facto* nukleáris partnerül fogadta el Indiát, egyedi esetként kezelve az országot, anélkül, hogy az Atomsorompó Szerződést Újdelhi aláírta volna. Ennek a döntésnek Irán esetében még messze ható negatív következményei lehetnek.

A két országgal egyidejűleg fenntartott kapcsolataink tekintetében azzal kell számolnunk, hogy az amerikai–kínai viszony jelenleg tapasztalható viszonylagos kiegyensúlyozottsága hosszabb távon nem tekinthető egyértelmű adottságnak. Tekintetbe véve India elkötelezettségét az Egyesült Államok mellett, bár nincs szó szövetségi viszonyról, csupán partnerségről, ha az amerikai–kínai viszony romlani fog, az szükségképpen hatással lesz az indiai–kínai kapcsolatrendszerre is. *Magyarországnak, lévén az Egyesült Államok szövetségese, a fejlemények ilyen alakulása esetén, indiai érdekei felerősödhetnek.* A nagy ázsiai államokkal, így Indiával való viszony tekintetében teljes mértékben azonosulhatunk az Európai Unió álláspontjával, mely szerint *az EU (és így hazánk) multipoláris nemzetközi rendszer kialakulásában érdekelt*, ugyanis hosszabb távon csak erre a megközelítésre építhetjük tartósan szilárd egyidejű viszonyunkat Indiával, Kínával, Japánnal és az ASEAN-nal.

Az ASEAN

Az ASEAN Ázsia jelentős fejlődési centruma, egyben a regionális versengés, így a kínai expanzió fontos terepe. A régióban Japán és Dél-Korea kapcsolatfejlesztési lehetőségei mindinkább elmaradnak a kínaitól. A kínai WTO-tagsággal ez a folyamat még inkább felgyorsult, miközben a térségbeli országok számára ez a változás hátrányokat is jelent. Azáltal, hogy Kína a világ legnagyobb FDI befogadó országává vált, a régió más országaiba kevesebb tőkebefektetés jut. A térség országai sem az olcsó és viszonylag képzett munkaerővel, sem az óriási piaccal nem versenyezhetnek. Ugyanakkor Kína hiperhatalommá válása, reményeik szerint, számukra előnyökkel is járhat. A szárazföldi Kína gazdasági potenciálja – előrejelzéseik szerint – 15–20 év távlatában akkora lesz, mint az USA jelenlegi gazdasága. Ez távlatokban a térség gazdasági teljesítményét is pozitívan érintheti. Az egy főre eső kínai jövedelem növekedésével szükség lesz más ázsiai piacokat is bevonni az árutermelésbe és beruházásokba. A következő években a kínai igények növekedése az ázsiai piacokon is egyre inkább érezhető lesz.

A térségben zajló átalakulások során úgy tűnik, hogy Kína veszi át Japántól a korábbi integráló szerepet, s ez nem mentes a kínai-japán regionális rivalizálástól. Az ASEAN-országok azt a variációt tartanak legkedvezőbbnek, ha Japán és Kína együttesen képeznék a növekedés motorját. Ennek bekövetkeztével első ízben szűnhetne meg az USA gazdasági dominanciája a térségben. Sokan féltik a kínai „szívóhatástól” az ázsiai gazdaságot. Az is igaz, hogy a kínai gazdaság nemcsak lehetőségeket teremt, de versenyhelyzetet is okoz. Valójában minden egyes dollárnyi exporttal szemben 92 cent import áll. Ez az import pedig a régió belüli kereskedelem növekvő trendjét jelzi. A jelenlegi trendek alapján nagy a valószínűsége annak, hogy a gyarapodás Kína-centrikus gazdasági zónává fogja átformálni a térséget. A kereskedelempolitikában is lényeges változások mennek végbe. Formáit egyre inkább a komparatív előnyök határozzák meg. A Kínai Népköztársaság kereskedelmi forgalmában az ázsiai térség 33–35%-os súllyal van képviseltetve. Az 1996–2002 közötti időszakban export részesedése némileg – 37,4-ről 34%-ra – visszaesett. Ezzel szemben a kínai import 35,2-ről 38%-ra emelkedett.

Latin-Amerika és Afrika

A harmonikus világ kínai víziója alkalmas keretet nyújt a *multipolaritás* céljának követéséhez, az új, igazságos világrend követeléséhez, az afrikai és latin-amerikai aktivizálódáshoz is. Ennek gazdasági (energia, nyersanyag) és politikai (szavatzgyűjtés a nemzetközi szervezetekben, hiatusok kitöltése az Egyesült Államok rovására) okai egyaránt vannak. Peking számára fontos politikai cél, hogy a jelenleg Tajvant elismerő országok közül mind többen a KНК-t ismerjék el. Latin-Amerikában 12 ilyen ország van, így a régió – azon belül is főként Közép-Amerika és a Karib-térség – Tajvan fontos bástyájának számít. A multipolaritás a kínai külpolitikai stratégia sarokkövévé vált, aminek fontos eszköze a harmadik világ összefogása, nemzetközi fórumokon való együttes fellépése, és tárgyalópozíciójának javítása. Ebben a latin-amerikai és az afrikai országok Kína partnerei lehetnek.

Kína dinamikus fejlődő gazdasága számára Latin-Amerika és Afrika nyersanyag- és élelmiszerforrást jelent. Az ezredfordulótól Latin-Amerika és Kína között a gazdasági és a politikai kapcsolatok újabb lendületet kaptak. 1990-ben 2,29 milliárd, 1995-ben 6,11 milliárd, 2000-ben 12,6 milliárd, 2005-ben pedig közel 50 milliárd amerikai dollár volt a Kína és Latin-Amerika közötti összereskedelem volumene. Kína legfőbb kereskedelmi partnerei a régióban (a volumen nagyságának sorrendjében): Brazília, Mexikó, Chile és Argentína. Latin-Amerika piacán dinamikusabban nő a kínai részesedés, mint fordítva, mindemellett Kína kereskedelme 2001–2005 között Afrikával és a Közel-Kelettel nagyobb arányban nőtt, mint Latin-Amerikával. Latin-Amerika adja a kínai szójaimport több mint 60%-át (főként Brazíliából és Argentínából), a halimport több mint 80%-át (első sorban Peru és Chile), valamint a bor- és szőlőimport 45%-át (Chiléből). Latin-Amerika legnyitottabb gazdaságaként Chile volt az első amerikai ország, amely részleges szabadkereskedelmi egyezményt kötött Kínával.

A latin-amerikai régió belül világosan kirajzolódó törésvonalak figyelhetők meg a Kínával való kapcsolatok tekintetében. Míg a dél-amerikai szubkontinens főbb országai számára Kína egyre fontosabb gazdasági partner, addig Mexikó és a közép-amerikai országok szemében az ázsiai ország inkább versenytárs az Egyesült Államok piacán. A mexikói–kínai kapcsolatokat tovább terheli Mexikó óriási kereskedelmi deficitje, 2004-ben Kína kereskedelmi többlete közel 14 milliárd amerikai dollár volt Mexikóval szemben. Az elmúlt években a kínai befektetések jelentős megugrásának lehtettünk tanúi a latin-amerikai (és az afrikai) térségben.

2004-re az addigi teljes kínai FDI Latin-Amerikában elérte a 4,6 milliárd amerikai dollárt. Ezzel Latin-Amerika a kínai befektetések 4. célpontja Ázsia, Észak-Amerika és Afrika után.

A kínai befektetők az elmúlt években egyre nagyobb számban irányultak – elsősorban energiát és nyersanyagot biztosító – afrikai országokba is. Angola és Algéria a fő célpontok. Kína fontos stratégiai érdekét szolgálja, hogy Latin-Amerikában a számára fontos nyersanyagok előállításába – első sorban bányászatba –, illetve a régió infrastruktúrájának, közlekedésének fejlesztésébe ruházzon be. A kőolaj- és földgáztermelésben Venezuela és Bolívia a legfőbb partnerei, de Kolumbiával is tárgyalásokat folytat az ország kőolajtartalékainak feltárásában való részvételről. A Venezuelába érkező kínai befektetések túlnyomó többsége a kőolajparba áramlik: 2005-ben a két ország 350 millió dolláros kínai befektetésről állapodott meg 15 venezuelai olajmezőt érintően. Jelenleg a venezuelai energiaexport közel 15%-a Kínába irányul. A venezuelai vezetés 2012-re azt az arányt 45%-ra szeretné feltornázní. Kína egyre növekvő rész-, vas- és ónkereslete hajtja az ázsiai ország befektetéseit a latin-amerikai bányászatba, az érintett országok itt Chile, Peru és Ecuador. Peru elsősorban vaskitermelésének köszönhetően célországa a kínai befektetéseknek. Tudományos kutatásokat és technológiai fejlesztésekbe irányuló kínai befektetések is megjelentek Latin-Amerikában és ezek főként Braziliát érintik, elsősorban az űrtechnológia területén.

Az említett tendenciák ellenére Latin-Amerika egyelőre elenyésző részesedéssel bír a kínai kőolajbevitelben, 2005-ben a teljes kínai olajimport 3%-a származott Latin-Amerikából. Ez a régió messze elmarad Afrikától vagy a Közel-Kelet térségétől kínai energiaellátás szempontjából. A Tienanmen téri incidens kapcsán a latin-amerikai országok „elnézők” voltak Kínával szemben, és ezt Peking nagyra értékelte. Ennek eredményeként 1990-ben a kínai elnöknek az incidenst követő első, külföldi útja Latin-Amerikába vezetett: Mexikóban, Uruguayban, Braziliában, Argentínában és Chilében tett látogatást.

A harmadik világ összefogásának és az Egyesült Államok, valamint Európa ellensúlyozásának legújabb fóruma a fejlődő világ G20 csoportja. A WTO Cancúnban megrendezett V. miniszteri konferenciája előtt, 2003. augusztus 13-án az Egyesült Államok és az Európai Unió közös javaslatot hozott nyilvánosságra a mezőgazdasági kérdésekkel kapcsolatban. A fejlődők erre válaszként fogalmazták meg, érdekeiket szem előtt tartva, saját dokumentumukat, amelyet 20 fejlődő ország 2003. augusztus 20-án írt alá. Mára a G20 a mezőgazdasági tárgyalások megkerülhetetlen tényezőjévé vált. A G20 tagjai a világ lakosságának 65%-át, a mezőgazdasági termelésnek pedig közel kétharmadát adják. A csoport magját az ún. G4 adja: Kína, Brazília, India és Dél-Afrika. Kína ún. „stratégiai partnerséget” kötött a latin-amerikai régió legfontosabb államaival: Argentínával, Braziliával, Venezuelával és Mexikóval. Brazília, India és Dél-Afrika elnökei 2003 szeptemberében, az ENSZ Közgyűlésén állították fel hivatalosan az IBSA (*India-Brazil-South Africa*) fórumot, amelynek célja, hogy a három ország az olyan multilaterális fórumokon, mint az ENSZ vagy a WTO, könnyebben összehangolhassák tevékenységüket.

Kína kerüli, hogy külkapcsolataiban ideológiai motívumokat helyezzen előtérbe. Chávez elnök egyik eszköze a Kínával való ideológiai közösség hangsúlyozása. 2004. decemberi pekingi látogatása alkalmával saját bolivari forradalmát Mao Ce-tung ideológiájában gyökerezettette. Kínai részről azonban a venezuelai elnök ezen megjegyzései nem váltottak ki nyilvános visszhangot. Kína „békés felemelkedése” alternatívát, modellt jelenthet a fejlődő világ számára. Kína egyre intenzívebb latin-amerikai jelenléte hosszú távon sértheti az Egyesült Államok érdekeit a nyugati féltekén, illetve a Déllel kapcsolatos érdekeit általában.

Kína latin-amerikai térnyerésével, úgy tűnik, átveszi Japán szerepét a térségben, a legjelentősebb ázsiai kereskedelmi partner és befektető lesz Latin-Amerikában. India ugyanakkor – feltörekvő hatalomként – szintén igyekszik intenzív kereskedelmi kapcsolatokat ápolni Latin-Amerikával, de egyelőre jóval kisebb szerepet játszik. Latin-Amerika mellett Afrikában is megélné a kínai gazdasági és politikai tevékenység. Tény, hogy az afrikai kontinensen kevésbé kell a Fehér Ház reakciójától tartani, emellett Afrika előnye Latin-Amerikához képest a könnyebb szállítás, míg Latin-Amerikában politikai helyzet általában stabilabb.

Kína kooperációs készsége

Összegezve megállapítható, hogy a kínai stratégia nemzetközi feltételrendszere – hasonlóan a belső feltételekhez – sem az eredeti elvárásoknak megfelelő sebességgel és irányultsággal alakult. *A multipolarizáció kérdésében nem történt meg a kívánatos mértékű előrehaladás.* Részben illúzióknak bizonyultak az Európai Unióhoz és az euro-övezethez fűzött kínai várakozások. Kína elsőszámú stratégiai partnere (és ellenlábas), az USA őrzi egyetlen szuperhatalmi helyzetét. Így van ez akkor is, ha a szuperhatalmi helyzetnek megvannak a maga korlátai, pl. Irakban vagy Közép-Ázsiában, ahol – orosz–kínai közreműködéssel – egyelőre sikerült megakadályozni az amerikai katonai behatolást, kivédeni a geostratégiai és energiabiztonsági bekerítettséget.

Kína külső körülményei is úgy alakulnak, hogy a nemzetközi együttműködésnek számára valóban nincs értelmes alternatívája. *Kína nem engedheti meg magának, hogy fegyverkezési versenybe vagy nagyobb méretű konfliktusba bonyolódjék.* A belső stabilitás, a belső harmónia fenntartásához békés, kooperatív, nyugodt nemzetközi környezet szükséges. Kína saját régiójában is mindenekelőtt kooperatív szellemben igyekszik pozícióit megszilárdítani. Példa erre a határ- és területi kérdés rendezésének napirendre tűzése Indiával, az együttműködés a közép-ázsiai országokkal és Oroszországgal a Sanghaji Együttműködési Szervezetben (Oroszországgal bilaterálisan is), a kapcsolatok intenzív fejlesztése Délkelet-Ázsiával, a politikai viszony normalizálásának igénye Japánnal.

Kína tényleges szándékaira utal a külföldi Konfuciusz-intézetek hálózatának nemrég megkezdett és gyors ütemű létrehozása. Az intézetek száma 2007 végére el fogja érni a kétszázat. Ez a *kulturális expanzió* talán segít oszlatni a Kínával kapcsolatban Nyugaton kialakult és jobbra a 19. századi gyarmatosítók szemléletében gyökerező félreértéseket, előítéleteket. A kínai kooperativitási és kompromisszumkészség természetesen nem lépheti át az arcvesztés határát, nem tagadhat olyan kulcsfontosságú elveket, mint Kína egysége és területi integritása, jóllehet már a tajvani kérdésben is érzékelhető a pekingi álláspont rugalmasabbá válása. Míg az antiszeccszionista törvény nem békés eszközök alkalmazására vonatkozó paragrafusával a kínai vezetés jelezte saját közvéleményének, hogy nem árulja el a nemzeti ügyet, és egyben demonstrálta a világnak: a Tajvan-kérdésben egy ponton túl (s ez Tajvan – mint önálló entitás – államisága) nincs hátrálási szándéka és lehetősége. Másrészt a törvény egyéb részei valójában együttműködési javaslatok katalógusa. Amíg az Egyesült Államoknak is a tajvani *status quo* fenntartása az érdeke, addig a Tajvani-szorosban viszonylagos béke fog honolni. Ellenkező esetben Tajvan súlyos potenciális feszültségforrás, melybe más hatalmak is involválódhatnak.

A *kompromisszumkészség* tehát nem zárja ki teljes mértékben, a konfliktusos szituációk fennmaradásának, újabb konfliktusok kialakulásának lehetőségét, pl. a dél-kínai-tengeri és a

kelet-kínai-tengeri szigetek ügyében, mely jórészt energiakérdés, bár egyéb összefüggései is vannak, mint pl. a hajózási útvonalak biztonsága. Kína nemzetközi kooperációs részvételét fenyegetné, ha a kínai vezetés a belső feszültségek kezelésének olyan szélsőséges eszközeit alkalmazná, melyek a Nyugat részéről erős negatív reakciót váltanának ki. Lényeges tehát, hogy lesz-e Kínában további előrehaladás a törvényesség kiteljesítésében, az emberi jogok szélesítésében. Sérülne a kooperációs viszony Kína olyan alapvető érdekeinek csorbulása esetén is, mint pl. az energiabiztonság. Ma már nem a selyemút, hanem az olaj- és gázút biztosítása Kína érdeke. Fontos az is, hogy Kínának milyen erős a bekerítettégi percepciója, pl. hogyan alakul az indiai–kínai viszony.

Kína előtt még a modernizáció és reform további hosszú korszaka áll. *Létkérdés* számára, hogy – túlélve a kihívásokat – a következő időszakban tovább haladhasson a fölzárkózás útján. Béke, fejlődés, harmónia, win-win típusú együttműködés. Ezek a mai kínai diplomáciai nyelvezet hívószavai. A béke és fejlődés változatlanul korunk fő kérdése: ez Kína külpolitikai doktrínájának centrális tétele. Ez határozza meg viszonyát a globalizációhoz is, melyet nem csapásnak, hanem esélynek tekint. A harmóniaigényt Pekingben kiterjesztették a regionális és a globális szintre is. Kína számára kategorikus imperatívusz, hogy nagyobb nemzetközi konfliktusok nélkül, fejlődve túlélje a következő 2–3 évtizedet.

A MAGYAR–KÍNAI KAPCSOLATOK

A kiindulási alap

Magyarország Kína-stratégiájának kidolgozásánál abból kell kiindulni, hogy a magyar–kínai kapcsolatok *hat évtizedes múlt*ra tekintenek vissza. Magyarország egyike volt azoknak az országoknak, amelyek elsőként ismerték el az 1949. október 1-jén megalakult Kínai Népköztársaságot, s létesítettek vele diplomáciai és államközi kapcsolatokat. Igaz, e hat évtizedből csak két olyan évtized volt, amikor a két ország közötti együttműködés viszonylag zavartalannak volt mondható, de az 1978 decemberétől, a bekövetkezett politikai irányváltást követően, a beindított gazdasági reformokkal és a kifelé való nyitással összefüggésben, a KKP vezetésének reformszárnya egyre növekvő érdeklődést mutatott a magyar gazdasági reform pozitív és negatív tapasztalatainak minél alaposabb megismerése iránt. De ez az idő is elegendő volt ahhoz, hogy Magyarország *baráti országgént* és a magyar nép *baráti népként* ismert fogalommal váljon Kínában. Ez a pozitív megítélés még a politikai kapcsolatok megromlásának és az államközi kapcsolatok beszűkülésének az időszakában sem változott meg alapvetően. Ebben az is közrejátszott, hogy a magyar politikai vezetés – a szovjet vezetés ilyen irányú nyomása ellenére – az 1960-as és 1970-es években egyáltalán nem igyekezett a „maoizmus elleni nemzetközi politikai és ideológiai küzdelem” élharcosává válni, ami a szovjet pártvezetés nemtetszését, ugyanakkor a kínai vezetés figyelmét váltotta ki.

A közép-kelet-európai rendszerváltás után a két ország kapcsolata *új alapokra* helyeződött. A kínai fél ezt követően több ízben is kifejezésre juttatta, hogy – a világ összes többi országához hasonlóan – hajlandó hazánkkal is a békés együttélés öt alapelve, valamint a kölcsönös előnyök és a kölcsönös tisztelet elve alapján továbbra is együttműködni, mivel a bekövetkezett politikai és gazdasági rendszerváltást Magyarország és a magyar nép belügyének tekinti. Ez is jelezte, hogy Kína dezideologizálta külkapcsolatait. Az ezt követő néhány évben, s különösen Göncz Árpád köztársasági elnök 1994 őszi és Csiang Ce-min államelnök és pártfőtitkár 1995 nyarán történt kölcsönös látogatásai nyomán, az államközi kapcsolatok normalizálódtak. A kétoldalú kereskedelmi forgalom korábban viszonylag

kiegyensúlyozott szintjét azonban csak 1994-ben, a magyar exportot csaknem húszszorosan meghaladó kínai import mellett sikerült felülmúlni.

Az 1990-től megalakult magyar kormányok nem mutattak különösebb érdeklődést a KNK-val kialakult korábbi kapcsolatok helyreállítása és fejlesztése iránt. Valójában csak 2003 nyarán következett be érdemi változás a magyar miniszterelnök – 44 év eltelté után első ízben tett – hivatalos látogatása nyomán. Az azóta eltelt négy évben a kapcsolatok megélénkültek, a két ország közötti kereskedelmi forgalom jelentősen növekedett, de az együttműködés kiterjedtsége és intenzitása még nem éri el azt a szintet, ami a legtöbb régi és néhány új EU tagországnak a világ legnagyobb és legdinamikusabban fejlődő országával való együttműködését jellemzi. Ezért *célszerű és idősezerű a magyar kormányoknak is* – más EU-tagországokhoz hasonlóan – egy olyan *hosszabb távra szóló Kína-stratégiát kidolgoznia*, amely szilárd elvi alapot teremtené a két ország *kölcsönös előnyökre* épülő, mindkét fél számára gyümölcsöző, tartós együttműködéséhez.

Bár Magyarország, méreteit tekintve, több mint százszorosan kisebb Kínánál, a kínai vezetés az államközi kapcsolatokban olyan önálló, szuverén államnak és egyenrangú partnernek minősíti Magyarországot, amely sajátos földrajzi és geopolitikai helyzete, évezredes történelmi múltja és nemzeti kultúrája révén nagyságrendjét meghaladó, kiemelkedő és bizonyos összefüggésekben központi helyet foglal el a kelet-, illetve a közép-kelet-európai térségben. Hazánk kínai megítélésében meghatározó szerepe van annak, hogy a magyar kormányok 1949 óta folyamatosan elismerik az „egy Kína” elvet. Ezen túlmenően, az 1896-os millenniumi ünnepségek után, Kínában eléggé elterjedt az a nézet, hogy a belső-ázsiai eredetű magyarok, akiknek ősei kétezer évvel ezelőtt, a Han-dinasztia idején a mai Kína észak-nyugati határvidékén, az Altáj- és a Tienhsan-hegység lábainál éltek, valójában a „sárga faj” legnyugatibb és legcivilizáltabb képviselői, ami már eleve bizonyos szimpátiát ébresztett a kínai értelmiség egy részében Magyarország és a magyar nép iránt. Ehhez jött még az 1950-es években Petőfi költészetének, valamint a „szovjet hegemonizmus” elleni 1956-os felkelés tényének a megismerése, mely utóbbi az akkori hivatalos kínai értékelés ellenére is – különösen a kínai–szovjet ellentétek felerősödését követően – fokozta az irányunkban tanúsított szimpátiát.

Az 1980-as években a kínai politikai és értelmiségi elit jelentős része, a kínai reform és nyitás politikájának kidolgozása és beindítása szakaszában kialakult együttműködés révén, Magyarországról lényegesen több hiteles információhoz jutott, mint bármely más akkori szocialista országról, a volt Szovjetuniót is beleértve. 1982 és 1988 között a kínai gazdasági vezető politikusok és közgazdászok százai tettek látogatást és folytattak szakmai konzultációt Magyarországon, köztük Csao Ce-jang miniszterelnök és pártfőtitkár, továbbá Li Peng és Csü Zsung-csi későbbi miniszterelnökök. A gazdaságirányítási reformnak azt az elméleti modelljét, amelyet 1992-ig, a „szocialista piacgazdaság” kiépítésének célmodellként való meghirdetéséig a gyakorlatban megvalósítani igyekeztek, éveken át „magyar modellként” aposztrofálták. Ezt követően az „átmeneti gazdaság” elméleti és gyakorlati kérdései, s mindenekelőtt a magyar privatizációs folyamat pozitív és negatív tapasztalatai iránt tanúsítottak megkülönböztetett figyelmet, amit az is jelzett, hogy Kornai János szinte valamennyi könyvét és írását kiadták Kínában.

Mindez arra mutat, hogy *a Magyarország iránti érdeklődés* a politikai rendszerváltás és a politikai berendezkedésben mutatkozó alapvető különbségek ellenére *sem csökkent* a kínai gazdasági és politikai vezetés korábbi generációjában, ami reális alapot és kedvező lehetőséget nyújtott volna az 1990-es évek elején megtorpant magyar–kínai államközi

kapcsolatok további kiszélesítéséhez és elmélyítéséhez. Ezt a lehetőséget azonban a rendszerváltás óta megalakult első négy magyar kormány egyike sem tudta (vagy nem is akarta) kihasználni. Kínában 2002 őszén és 2003 tavaszán zökkenőmentesen hajtották végre a párt- és államvezetés legfelsőbb szintjén azt a váltást, mely immár a vezetés negyedik generációját juttatta hatalomra. Az új vezetők között azonban már aligha található olyan személy, aki közvetlen vagy mélyebb ismeretekkel rendelkezne Magyarországról. Ezért a velük való rendszeres személyes találkozás és konzultáció különös fontosságú feladat a magyar kormány számára, ha gyökeres, tartós változást kíván elérni a korábban kialakult helyzethez képest. Az ilyen rendszeres személyes találkozók és intézményesített konzultációk szükségességét az USA, az EU tagállamok kormányai már az 1990-es évek közepén felismerték, legutóbb pedig a japán kormány is. Részünkről erre csak 2003-tól kezdődően történtek kezdeményezések. Ezt a kínai fél kedvezően fogadta, amit Hu Csin-tao államelnök és pártfőtitkár, Ven Csia-pao miniszterelnök és legutóbb, 2007-ben, Vu Pang-kuo parlamenti elnök viszonylag rövid időn belüli vizontlátogatásai is igazolnak.

Több jel arra mutat, hogy *a jelenlegi kínai vezetés hazánkat továbbra is olyan kísérleti terepnek tekinti*, amelynek tapasztalataiból – a negatívokból is – az egyre nyitottabbá váló kínai piacgazdasági rendszer kiépítésénél hasznosan meríthet, s éppen ezért – megfelelő feltételek esetén – *hajlandó lenne megfontolni, hogy a közép-kelet-európai külgazdasági, külkereskedelmi, kulturális, műszaki-tudományos, pénzügyi információs és üzleti tevékenységének központját a kelet és nyugat-európai térség találkozási pontján fekvő Magyarországon alakítsa ki*. Erre enged következtetni az a tény is, hogy a KNK kormányzati szervei – térségünkben az elsők között – Budapesten létesítettek korábban *Bank of China* képviseletet, legutóbb pedig *Konfuciusz Intézetet*. Mindebben Magyarországnak a nyugat-európai integrációs tömörülésekhez való csatlakozása is szerepet játszik, továbbá nem elhanyagolható számukra az a körülmény sem, hogy ebben a térségben *Magyarországon működik a legtöbb kínai alapítású vállalat és itt él az egyik legnagyobb lélekszámú kínai kolónia*. Egy korábbi kínai értékelés szerint – megfelelően koordinált, minden irányban nyitott és mindenekelőtt a külgazdasági kapcsolatok sokoldalú fejlesztésére orientált gazdaságpolitika folytatása, valamint az ehhez szükséges szakembergárdá kinevelése esetén – *Magyarországnak megvan az esélye arra, hogy egy-két évtizeden belül Kelet- és Nyugat-Európa határán Európa Hongkongjává váljon*.

A Kínáról kialakult kép Magyarországon

Egy viszonylag szűk réteg kivételével, *a magyar emberek többségének elavult, hamis ismeretei vannak a mai Kínáról*. A magyar lakosság jelentős része hajlamos a kínai piacokon árusító kínai kereskedelmi alkalmazottak és az ott kapható áruk minősége alapján megítélni a mai Kínát. A magyar politikai elit egy része, ideológiai okokból, eleve *ellenségesen* viszonyul Kínához, anélkül, hogy pontos ismerete lenne arról, milyen korszakos gazdasági és társadalmi változások mentek és mennek végbe ebben a hatalmas országban az utóbbi és az elkövetkező évtizedekben. Sokan nem látják azt sem, hogy Kínában – a magát kommunistának nevező egypártrendszer és tekintélyelvű kormányzás ellenére – valójában visszatértek a kapitalista társadalmi fejlődés félbeszakított történelmi útjára, akkor is, ha ezt ideológiai okokból „a sajátosan kínai színezetű szocializmus építése” útjának nevezik.

Az utóbbi hónapokban egyes hírek több mint egymillió „ázsiai” (értsd: kínai) bevándorló jövőbeni beözönlésének a *rémképét* sugallták. Azoknak, akik az ilyen híreket elhiszik, fogalmuk sincs arról, hogy – hitelt érdemlő demográfiai előrejelzések szerint – Kína 20–25 év

múlva már a mienkéhez hasonlóan előregedő társadalom lesz, amelynek minden munkaképes fiatal állampolgárát igyekeznie kell otthon tartani és foglalkoztatni.

A magyar Kína-stratégia tervezésének főbb vonalai

Kína kooperatív magatartást tanúsít térségünkkel és hazánkkal kapcsolatban is. Másrészt sem hazánk, sem szűkebb értelemben vett térségünk nem képezi a kínai nemzetközi törekvések kitüntetett, fő irányát. Ezek együttes figyelembe vételével *tanulmányoznunk kell a kínai stratégia folyamatban lévő hangsúlyeltolódásait*. Az erősödő kínai realitásérzék, a tágabb időhorizont, a nagyobb megfontoltság jelenthet ugyan korlátokat kétoldalú kapcsolataink előtt, de ígéretet kihasználható lehetőségeket is.

Kína-stratégiánk kidolgozásának alapvető célja, hogy *hosszabb távra kijelölje azokat a célokat, együttműködési elveket és szervezeti formákat*, amelyek segítségével a magyar–kínai gazdasági, idegenforgalmi, kereskedelmi, katonai, kulturális, műszaki-tudományos, oktatási, pénzügyi, politikai és egyéb együttműködés mindkét fél számára – *win-win* alapon – nyereséggel járjon. Kína-stratégiánknak éppen ezért *fel kell ölelnie* a magyar–kínai kapcsolatok és együttműködés *valamennyi területét és szintjét*, az államközi kapcsolatoktól kezdve, egészen az emberek közötti kapcsolatokig.

Az államközi kapcsolatok

Államközi kapcsolataink jellegét a 2004. június 11-i *Magyar–Kínai Közös Nyilatkozat* „baráti, kooperatív partnerségként” határozta meg. A magyar politikának meg kell erősítenie a kínai vezetőkben, hogy Magyarország és a magyar kormánytényezők – országaink társadalmi és politikai berendezkedésének a változásaitól függetlenül – a jövőben is kiemelkedő, stratégiai jelentőséget tulajdonítanak a Kínához fűződő kapcsolatok ápolásának. Nekünk nem kell, és nem is lehet az amerikai politikusok tárgyalási stílusát követnünk. Egyfelől kétoldalú kapcsolatainkban nem vagyunk az előbbiekkal azonos pozícióban. Másfelől a kínai vezetők számára valószínűleg nevelésesen hatna egy olyan ország politikusai szájából az *ex catedra* kioktatás az alapvető emberi jogokat illetően, ahol a rendszerváltás után egy évtizeden át a lakosság reáljövedelme nemcsak hogy nem emelkedett, hanem jóval a korábbi szint alá esett vissza, miközben a lakosság közel egyharmada elszegényedett, egynegyede pedig még ma is a létminimum határán vagy az alatt él. Kínában viszont az elmúlt 28 évben az egy főre eső reáljövedelem a városokban éves átlagban 7,2, a falvakban pedig 5,3 százalékkal növekedett, s ez alatt a 28 év alatt a fizikai létminimum határán élő „abszolút” szegények száma 250 millió főről kevesebb, mint egyötödére, azaz mintegy 45 millió főre csökkent. Ugyanakkor saját értékeink és gyakorlatunk megismertetésének alapján folytatni szükséges a magyar–kínai relációban kialakult emberi jogi párbeszédet.

Állam- és kormányfői találkozókra a jövőben kétévenként legalább egyszer feltétlenül sort kellene keríteni. Ezek alapos előkészítése azt is feltételezi, hogy a magyar kormányservekben *a magyar–kínai együttműködés kérdéseinek felkészült előadói és referensei legyenek*, akik jól ismerik a partnerországot, megfelelő személyes kapcsolatokkal rendelkeznek. Véget kell vetni annak a helyzetnek, hogy a magyar–kínai együttműködés kérdéseivel némely főhatóságnál gyakran cserélődő, „univerzális” vagy a legjobb esetben az egész ázsiai és csendes-óceáni térséggel való foglalkozásra kijelölt, „sokoldalú” referensek foglalkoznak.

A magyar–kínai relációban a fővárosi, megyei és városi, valamint az egészség- és nyugdíjbiztosítási *önkormányzatok szintjén kiépülő együttműködés* is az államközi kapcsolatok szerves részét képezik, mivel ezek a kapcsolatok nagymértékben elősegíthetik a vállalati és intézményi szintű együttműködések kialakulását is. A probléma inkább abból adódik, hogy – a kínai tartományok és városok kormányaival ellentétben – a magyar önkormányzatoknak nem áll rendelkezésére elegendő pénzeszköz a kapcsolattartáshoz szükséges kölcsönös látogatások finanszírozására. Az egészség- és nyugdíjbiztosítási önkormányzatokat azért kell – mint a magyar–kínai együttműködés lehetséges partnereit – említeni, mert a kínai gazdasági reformfolyamat csak most jutott el abba a szakaszba, amikor egy merőben új, és a piacgazdasági rendszerhez igazodó egészség- és nyugdíjbiztosítási rendszert kívánnak fokozatosan kiépíteni. Őket érdekelheti a mi elképzelésünk, mi tanulmányozhatnánk az ő szövetkezeti típusú egészségbiztosítási koncepciójukat.

A politikai és társadalmi szervezetek kapcsolatai

A Kínában hatalmon levő kommunista párt az utóbbi két évtizedben egyre szélesedő pártközi kapcsolatokat épített ki a nyugati demokráciákban – akár hatalmon, akár ellenzékben levő – pártokkal, amennyiben ezek részéről is hajlandóság mutatkozott erre. Nemcsak a szocialista vagy szociáldemokrata pártokkal, de az egyes országokban működő legkülönbözőbb demokrata, liberális, nemzeti, keresztény-demokrata vagy keresztény-szocialista pártokkal is. *A civil szférában*, a társadalmi szervezetek vonalán is *széles lehetőség* nyílik a kínai partnerszervezetekkel való kapcsolatépítésre, ezek közül azonban ez ideig – a hírek szerint – csak egyes szakszervezetek, az újságíró szövetség, továbbá a Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a „Nemzetek Háza” (a Nemzetek Közötti Baráti Társaságok Szövetsége, mely egy pesti lakásban működik) létesített és tart fenn hivatalos kapcsolatot. Különösen a bankárokat, a gyáriparosokat, a kis és közepes vállalkozókat, valamint az agrár, közgazdász és műszaki értelmiséget tömörítő szervezeteknek volna célszerű kapcsolati hálót kiépíteni a megfelelő kínai szervezetekkel.

A Magyar Tudományos Akadémiának és a különböző *felsőoktatási intézményeknek* a Kínában működő hasonló intézményekkel tradicionálisan kialakult vagy az elmúlt egy–másfél évtizedben létrejött együttműködése van. Ezek a *kapcsolatok viszonylag jól fejlődnek*, de még sok a kihasználatlan lehetőség. Főleg az akadémiai kutatóintézetek közötti együttműködést volna célszerű kiszélesíteni, *közös kutatási projektek* beindításával és a *kutatócsere* szélesebb körű alkalmazásával. De már sok kínai egyetemen is megteremtődtek a feltételek ahhoz, hogy angol nyelven előadóképes *magyar vendégprofesszorokat* fogadjanak.

Miután a magyar vállalatok döntő többségét a *kis és közepes méretű magánvállalkozások* teszik ki, ezek *szélesebb körű bevonását* a magyar–kínai gazdasági, kereskedelmi és műszaki-tudományos együttműködés fejlesztésébe az olyan szervezeteken keresztül lehet eredményesen megvalósítani, mint pl. a Kereskedelmi és Iparkamara, a Gyáriparosok Országos Szövetsége, a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, a Vállalkozók Országos Szövetsége, valamint a különböző szakmai kamarák és szövetségek.

Gazdasági-kereskedelmi kapcsolataink

A magyar–kínai külkereskedelmi statisztika első pillantásra kedvezőtlen képet mutat. 2006-ban a magyar import 3,9 milliárd USD-t tett ki, ugyanakkor Kínába irányuló exportunk – a tavalyi 90%-os növekedés ellenére – is 762 millió millió USD volt. Ez a passzívum

magyarázatot igényel. Először is tényként kell elfogadnunk, hogy kínai kereskedelmünk túlnyomó részét a két országban egyaránt megtelepedett multinacionális vállalatok generálják. Továbbá, a közvélekedéssel ellentétben, kínai importunk legnagyobb tétele nem könnyűipari (pl. ruházati) termék. Az utóbbi években kínai importunk 85–86%-át fejlett cikkek: gépek, gépi berendezések, elektronika tették ki. Ugyanez az árustruktúra jellemzi a magyar exportot is. A magyar–kínai külkereskedelem tehát egyértelműen korszerű, mindkét oldalról a gazdasági húzóágazatok vannak jelen benne. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy kínai importunk nagy százaléka rövid idő alatt elhagyja Magyarországot, és más relációkban magyar exportként realizálódik. Egyrészt a behozott alkatrészek beépítésük után hagyják el az országot, másrészt – mivel hazánk már ma is jelentős regionális logisztikai és disztribúciós központ – a beérkezett importáru vámolás és tárolás után került más országokba.

Tény az is, hogy nem rendelkezünk olyan volumenhordozó cikkekkel, amelyekkel az export–import oldalakat egyensúlyba hozhatnánk. Ezért az *egyensúlytalanság* más eszközökkel enyhíthető, illetve szüntethető meg. Ilyenek: a tőkeimport, a tudásexport, a termelési kooperáció, a turizmus, a regionális központi szerep erősítése.

A magyar vállalatok, a KKV-k általában tőkeszegények, a kínai piacra lépés költségeit nem bírják. Kínáról naprakész ismerettel kevés magyar vállalat rendelkezik. A fizikai távolság és a kulturális különbségek szintén fékezőleg hatnak. Ennek ellenére a KKV-k körében is egyre nő az érdeklődés a kínai piac iránt és nemcsak az olcsó kínai termékek importja iránt, hanem a magyar áruk exportja terén is: pl. orvosi műszerek és eszközök, autóalkatrészek, műanyag- és vegyipari termékek, biztonságos szénkitermelési eljárások, gyógyszerek, gyógyhatású készítmények, édességek, csokoládék, borok, egyéb szeszszitalok, ásványvizek, nyers zsíros birkagypapj, állati takarmányok.

Kína alkalmas gazdasági partnernek tekinti Magyarországot. Ehhez rendelkezünk bizonyos előnyökkel. Az egy Kína elv érvényesítése mellett előnyünk másik eleme – és ezt a kínai értékelések is kiemelik – hogy a közép-kelet európai régió többi országához képest *Magyarország* a kínai gazdasággal való együttműködésének fejlesztésére vonatkozó *stratégiai terveit* és elképzeléseit térségi versenytársaihoz képest jóval *korábban határozta meg* és kezdte el megvalósításukat. Magyar részről előbb kezdtünk el dolgozni egyes gazdasági témákon: pl. a kínai nagy elektronikai vállalatokkal kialakítandó gyártási/szerelési együttműködés, illetve magyarországi befektetések szorgalmazása. Ide tartozik, hogy a magyar kormány az elmúlt években tudatosan munkálkodott azon, hogy a kínai üzletemberek számára is kedvezőbb befektetői környezet jöjjön létre és nem elhanyagolhatók azok a kormányzati erőfeszítések, amelyeket például a magyar autóipari beszállítások szorgalmazása, vagy a budapesti *China Brand Trade Center* létrehozása érdekében tettünk. Ugyanakkor azt is tapasztalhattuk, hogy – főként az elmúlt két évben – a közép-kelet-európai térség más országai (Csehország, Lengyelország, Románia és Szlovákia) jelentősen erősítették tevékenységüket a kínai piacon, amelynek eredményeként kereskedelmi forgalmuk dinamikusan emelkedett, 2006-ban a fenti sorrend szerint 41,8 százalékkal, 54,3 százalékkal, 344,4 százalékkal, 87,2 százalékkal.

Reálisan arra számíthatunk, hogy 2010-ben Magyarország a KNK mintegy 3600 milliárd dollár körüli külkereskedelmi összeforgalmából kb. 2 ezrelékkel, azaz 7,2 milliárd dollárral részesedik, amiből a magyar export 1,8 milliárd dollárt, a magyar import pedig 5,4 milliárd dollárt tenne ki. Ez utóbbi összegek a kínai exportból 2,8, a kínai importból pedig valamivel több mint egy ezreléknyi részesedést jelentene, amivel a jelenlegi 1:4,7 magyar export–import arányt lényegesen kedvezőbb, 1:3 arányra lehetne módosítani. A már elért pozíciónk

megszilárdításához és további erősítéséhez talán a legfontosabb teendő, hogy javítsuk ismertségünket regionális–tartományi szinten is, illetve a kínai vállalatok tájékoztatását a magyar üzleti lehetőségekről, konkrét javaslatainkról. Sajnálatos, de nap, mint nap szembe kell néznünk azzal, hogy hazánk ismertsége Kínában még messze nem elégséges – persze az is tény, hogy a magyar lakosságnak, beleértve az üzletembereket, sincs valós képe a mai kínai állapotokról, lehetőségekről. A kínai felső politikában szerencsére a Magyarország-kép többé-kevésbé megfelelő, de amíg a házasságok az égben, addig az üzletek főként vidéken kötöttek, és ezért Magyarországnak ki kell lépnie a Peking–Sanghaj–Hongkong háromszögből.

Országképünk javítása szempontjából nagyon fontos, hogy nem kis anyagi ráfordítással 2007 szeptembere és 2008 áprilisa között (a világban ilyen komplexitással először) *Magyar Évadot* szervezünk Kínában, melynek során a magyar gazdaság, kultúra, turizmus képviselői nyolc nagyvárosba jutnak el és szándékaink szerint ezeken a helyszíneken egy-egy héti a közélet Magyarországról fog szólni. A kínai statisztikai adatok szerint a kínai cégek eddig 200 M USD értékű befektetést hoztak létre Magyarországon (ebben nincs benne a *Bank of China* pénzügyi befektetése). Az adat tartalmára vonatkozólag egyelőre nem rendelkezünk részletes ismeretekkel. Világos ugyanakkor, hogy Kína nyitott a magyar szellemi termékekre, technológiákra, *know-how*-kra. Egyre nő azoknak a magyar vállalatoknak a száma (a szennyvíztisztítástól a borkészítésig), amelyek intenzíven keresik a komoly kínai vállalati kapcsolatot vegyesvállalat létrehozására, és így a magyar tapasztalatot termelő tőkévé változtathatják.

A Kínai Kereskedelmi Minisztérium közlése szerint a magyar vállalatok 2006-ban összesen 31,5 M USD-t fektettek be Kínában, így a 2006 végéig befektetett magyar tőke kumulált értéke 250 M USD. Ezzel Magyarország a külföldi befektetők rangsorában a 46. helyen áll. A Kínában létrehozott magyar befektetések zöme azonban valószínűleg Magyarországon bejegyzett kínai vállalatokhoz köthető, melyek – a Kínában érvényes szabályozás – szerint „külföldi” befektetőkként, „vegyes” vállalatokként több előnyhöz, támogatáshoz jutnak.

A *geológiai és geofizikai kutatásban* való magyar részvételnek már hagyományai vannak. Az 1950-es években a magyar szakemberek folyamatosan és sikeresen végeztek feltárásokat a lakott területektől távol eső körzetekben. Ez jó kiindulási alapja lehet a magyar részvételnek. A kínai központi kormányzat, más külföldi vállalkozók mellett, a magyar üzletembereket és szakértőket is biztatja arra, hogy az ország elmaradottabb területein vegyenek részt a fejlesztésben. Ennek érdekében olyan kedvezményeket nyújtanak a beruházásokhoz, amelyeket a fejlettebb országrészben már nem adnak. A tartományok itt maguk határozhatják meg a prioritást élvező területeket. A szokásos adókedvezményeken túl további 3 évig 15%-os társasági adókedvezményt biztosítanak. Ezeken a területeken enyhítettek a korlátozott és tiltott ágazatok szabályozásán is.

Az *idegenforgalmi kapcsolatok* alakulása magyar statisztikai adatok alapján: 2006-ban a Magyarországra látogató kínaiak száma 33 243 fő volt, ami az előző évhez képest 7,6%-os növekedést jelent. A kínai látogatók aránya az összes látogatók mindössze 0,1%-a. A kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmára vonatkozó adatok szerint a kínai vendégek száma 2006-ban 21 923 (+32,9%), a vendégéjszakák száma pedig 46.263 (+32,1%) volt. Az átlagos tartózkodási idő a kínai látogatók esetében 0,6%-os csökkenés után 2,1 nap volt.

A magyar *tudásexport* előmozdítása terén külön figyelmet érdemel annak ösztönzése, hogy a magyar felsőoktatási intézmények angol nyelvű kurzusaira minél több kínai önköltséges hallgató érkezzen. Ezt a kormányzat megfelelő propagandával elősegítheti, miközben a

gyakorlati bonyolítást az érintett magyar egyetemek intézik. Az önköltséges hallgatók fogadása nem csupán pénzügyi bevétel kérdése. Két évtized tapasztalatai bizonyítják, hogy a hazánkban eddig egyetemre járt 15–20 ezer önköltséges külföldi hallgató túlnyomó többsége jó szószólója hazánknak a világban. Fontos lenne a kapcsolatok folyamatos fenntartása velük.

Hongkong mint hídfőállás

Hongkong nemzetközi pozícióinak alapja a stabil hongkongi jogállami környezet, a pártatlan jogszolgáltatás és a szabad gazdasági berendezkedés. A *Heritage Foundation* és a *Wall Street Journal* évente elvégzett, összehasonlító elemzéseiben, 14 éve egymást követően, Hongkong a világ legszabadabb gazdaságának minősül. Hongkong gazdasága a szárazföldre történt visszatérése óta, az ázsiai pénzügyi válság nyomán bekövetkezett visszaesés ellenére, egészségesen továbbra is jó teljesítményt mutat, az elmúlt három év GDP-növekedése 1987 óta a legnagyobb, a hosszú távú növekedési átlagot jelentősen meghaladó mértékű volt (2004-ben 8,1%, 2005-ben 7,5%, 2006-ban 6,8%). Az egy főre jutó GDP-szintje Hongkongban a világ legfejlettebb országaiéval azonos. Az "egy ország, két rendszer" modell első tíz éve a gyakorlatban működőképesnek bizonyult.

Mindez az alapja annak, hogy a nemzetközi gazdasági és pénzügyi körök Hongkongot változatlanul hiteles és megbízható üzleti környezetnek, egyúttal a szárazföldi Kína felé biztonságos kapcsolódást nyújtó, hatékony, pénzügyi, kereskedelmi, szolgáltató és logisztikai hídfőállásnak tekintik elsősorban a Gyöngy-folyó deltája, kiterjedtebben Dél-Kína, sőt egész Kína felé. Ennek alapja a nyelvi-nyelvjárási, kulturális, rokoni, üzleti szálak hálózata Hongkong és a kontinens között. Hongkongnak e szerepe várhatóan tartósan fennmarad. Az EU tagállamainak többsége, jelenlévő vállalataik nagy száma alapján, ma már saját kereskedelmi kamarával vagy üzleti klubbal is rendelkezik Hongkongban. Érdekérvényesítésükben ezek és országaik külképviseletei egymást kölcsönösen segítik. Az Európai Unió Hongkongban saját képvisellel van jelen. A kamarák és üzleti szervezetek jelzései alapján hatékony lehetőség van az együttes fellépésre a több európai országot hasonlóan érintő gazdasági, pénzügyi, adózási, kereskedelmi, versenyjogi kérdésekben. Az adott lehetőségekkel Magyarországnak is számolnia kell.

Hongkong – bár Kína helyreállította vele kapcsolatos szuverenitását – változatlanul önálló entitás: a nemzetközi politikai kapcsolatokat és a honvédelmet leszámítva, valamennyi további, vagyis gazdasági, fiskális és pénzügyi, kulturális, tudományos és oktatási, turisztikai, hajózási nemzetközi kapcsolatait önállóan intézi. Kína számára Hongkong *de facto* külföld, jogrendszere, jogalkotása, kormánya, igazságszolgáltatása és költségvetése tőle egyaránt elkülönül. Mindezt Hongkong alaptörvénye (*Basic Law*) rögzíti. Hongkonghoz fűződő kapcsolatainkat így nem Pekingben vagy Pekinggel, hanem Hongkongban, a hongkongi kormánnyal és a hongkongi szervezetekkel, vállalatokkal fenntartott, közvetlen kapcsolatok révén tudjuk alakítani. A Hongkong által kínált gazdasági lehetőségek kihasználásában ennek megfelelően rendkívül fontosak a Hongkonggal közvetlenül fenntartott, kétoldalú, magas szintű érintkezések és személyes kapcsolatok. Peking mindezeket nem akadályozza, a Hongkongon keresztül kínálkozó gazdasági együttműködési lehetőségek kihasználása egybeesik érdekeivel. Kínához fűződő kapcsolatainkra nézve ennek kockázata nincs, hiszen a hongkongi kormányzat nem vállal a hongkongi alkotmányban rögzítetteken túlterjeszkedő nemzetközi kötelezettségeket, illetve szükség esetén, megfelelő formában, egyeztet Pekinggel. A kormányközi együttműködés egyik fontos feladata a kétoldalú kapcsolatok intézményes kereteinek kialakítása. Hongkong, sajátos státusából adódóan, a politikai

kapcsolatokon kívül eső – és a hongkongi alkotmányban tételesen felsorolt – területeken, önállóan köt nemzetközi megállapodásokat.

A Hongkong és Magyarország közötti kapcsolatok mindeddig legfontosabb eseménye a magyar miniszterelnök 2005. szeptemberi hivatalos látogatása volt a Hongkongi Különleges Igazgatású Területen. A látogatás a legmagasabb szinten megfelelően hitelesítette a korábbi évek magyar kapcsolatépítési erőfeszítéseit, egyúttal jelentősen ösztönözte és perspektívába helyezte a kétoldalú együttműködés továbbfejlesztését. Ez részben megkezdődött, de inkább az elkövetkező évek számára kínál további feladatokat. A látogatás egyúttal megerősítette azt a kedvező, regionális csomóponti szerepet, amelyet a hongkongi üzleti–gazdasági körök számára Magyarország központi földrajzi fekvése, pénzügyi és általános infrastruktúrája kínál, mindenekelőtt Közép- és Kelet-Európa, de tágabb értelemben egész Európa felé. Előmozdította azokat a kétoldalú együttműködési lehetőségeket is, amelyek e szerepünkől és Hongkongnak saját térségében betöltött, fentebb már ismertetett, csomópont szerepéből következnek.

A legmagasabb szintű, kétoldalú találkozót követően már több szakminiszteri látogatásra is sor került és tovább élénkültek a kapcsolatok a kereskedelmi és szakmai szervezetek között is, valamint néhány, eredménnyel kecsegtető üzleti kapcsolatfelvételre is sor került. A megnyitott lehetőségek kihasználása, gyümölcsöző üzleti együttműködések létrehozása mind kormányzati oldalról, mind az üzleti és promóciós szervezetek és a vállalatok részéről további céltudatos, együttes erőfeszítéseket igényel. A Hongkonggal folytatott magyar árucseré már ma is jelentős volumenű. Egyúttal a kínai–magyar forgalomhoz hasonló összetételű és ahhoz hasonlóan erősen kiegyensúlyozatlan (2005-ben 992,7 millió USD hongkongi exporttal szemben 85,7 millió USD a Magyarországról származó import, hongkongi adatok alapján). Forgalmunk volumenét tekintve a közép-európai térségben egyértelműen Hongkong legjelentősebb kereskedelmi partnere vagyunk.

Kultúra, tudomány, oktatás

Kínai kapcsolataink ápolásakor nagy súlyt kell fektetnünk a klasszikus államközi hármasság: a politikai, a gazdasági és a kulturális együttműködés szerves összefüggésére. A kapcsolatrendszer egésze csak e területek összehangolása révén kezelhető eredményesen. Kínában nem, vagy csak nehezen tud jó üzletet kötni az, akit nem ismernek, akiről nincs referenciájuk (Hongkong pl. jó referencia). Ez nem csak cégekre, hanem országokra is vonatkozik. A pozitív országhép a kapcsolatépítés *sine qua nonja*.

Magyarország a kínai ismertségi listán valaha előkelő helyen állt. Ezt a helyzetet a szovjet–kínai ellentét megzavarta, a kínai „kulturális forradalom” szétzilálta, majd a nyolcvanas években ismét az érdeklődés homlokterébe kerültünk a reformközösség révén. Az elmúlt másfél évtizedben azonban Kínában már olyan generációk is döntéshozói, döntéshozói pozíciókba kerültek, amelyek többsége számára Magyarország neve, a kínai népvnevünk alapján feltételezett hun rokonságon kívül, mást szinte nem is juttat eszükbe, miközben más, hasonló nagyságrendű országok élénk kerültek az ő ismertségi rangsorukban.

A Magyarország-kép megújításának, megtartásának pótolhatatlan eszköze a kulturális jelenlét, mely a kapcsolatokat mintegy érzelmi háttérét adja. A magyar kultúra általános kapcsolatépítő offenzíváink *előrevetett osztagának* szerepét töltheti be, különös tekintettel a zenére, a táncra és az irodalomra. Kulturális kapcsolatainknak ugyanis e három területen vannak a legjelentősebb hagyományai. A magyar–kínai kulturális kapcsolatok elmélyítésének

nem csupán bilaterális jelentősége van. Ez Magyarország – mint EU-tag – részéről hozzájárulás a civilizációk közötti szakadék szűkítéséhez, áthidalásához, amit az emberiség közös jövője érdekében a globalizációs folyamat egyik centrális elemévé kellene tenni.

Szemléletváltás

A magyar–kínai kapcsolatok mindkét fél számára előnyös és zavartalan fejlődése a magyar politikai elit, a magyar közigazgatási szervek és a magyar lakosság túlnyomó részénél *szemléletváltást igényel*. Általánosan tudatosulnia kell, hogy egy olyan nyitott gazdaságú, közepes ország, mint *Magyarország nem engedheti meg magának*, hogy a világgazdaság és a világkereskedelem legdinamikusabban fejlődő és a világ legnagyobb valutatartalékával rendelkező országával olyan *marginális kapcsolatokat tartson fenn*, amelyeket nem szükséges folyamatosan karban tartani.

Tudatában kell lenni annak a sajátos körülménynek is, hogy *Magyarországnak a Kínával való együttműködés fejlesztéséhez* – a legtöbb kelet- és nyugat-európai országhoz képest – *bizonyos helyzeti előnye van*. A közép-kelet-európai országok közül Kínában sokan még mindig bennünket ismernek a legjobban, mint a gazdasági reformok elindítóit. De legalább ennyire fontos az is, hogy térségünkben nálunk van a legnagyobb és a legrégebb kínai kolónia, amelynek sok tagjában mára kialakult a kettős kötődés. Ez a sajátos körülmény *különleges felelősséget* ró mindazoknak a különböző szintű magyar hatóságoknak és intézményeknek a dolgozóira, akikkel ezek a kínai emberek kapcsolatba kerülnek.

A szemléletváltás kapcsán *meg kell még említeni a Kínát* és a kínai nyelvet és kultúrát is jól ismerő *szakemberek csekély számát*, mivel részben ez is korábbi, elavult Kína-szemléletünk következménye. Az ösztöndíjas csere folyamatosságának egykori megszakadásáért – aminek hatását ma is érezzük – a szovjet–kínai „ideológiai vita” a felelős. Történeti és szemléleti okok is közrejátszottak abban, hogy a korábbi évtizedekben – nem kevés anyagi ráfordítással és egyéni áldozatvállalással – kiképzett *Kína-szakértőink* közül néhányan „pályaelhagyók” lettek.

Szakemberképzés

A magyar–kínai együttműködés mindkét fél számára előnyös és gyümölcsöző fellendítése nem képzelhető el a két ország nyelvét, kultúráját és belső viszonyait egyaránt jól ismerő szakember gárda kinevelése nélkül. A megfelelő szakemberek és színvonalas tolmácsok száma jelenleg „szűk keresztmetszet”, amely még a jövőben is gátolni fogja a kétoldalú kapcsolatok kiszélesítését és elmélyítését, mivel az elmúlt évtizedekben az e téren tapasztalható elmaradás a legnagyobb erőfeszítésekkel sem hozható be néhány év alatt.

A megfelelő kínai nyelvtudással, ismeretekkel és gyakorlattal rendelkező szakemberek és tolmácsok kiképzéséhez ebben a relációban legkevesebb 10–12 éves intenzív tanulásra, munkára van szükség, amelyből – ideális esetben – legalább 4–5 évet természetes nyelvi környezetben kell eltölteni. Ennek pénzügyi és szervezeti feltételeit jórészt a két ország kormányzati szerveinek kell megteremteniük és folyamatosan biztosítaniuk, mivel egyénileg ez nem oldható meg. Számunkra e tekintetben is kedvező adottság, hogy az itt élő kínaiak gyermekeinek a többsége – legalább egy ideig – magyar iskolákban tanul, s így a magyar nyelvet elég jó színvonalon elsajátítja. Sajnos közülük sokan a kínai nyelvet, főleg a kínai írásjegyeket nem tudják megfelelő mértékben elsajátítani.

A tartósan itt élő kínaiak száma – családtagjaikkal együtt – mintegy 20 ezer főre becsülhető. Rajtuk kívül évente mintegy 4–5 ezer kínai állampolgár látogat Magyarországra rövidebb-hosszabb időre rokonlátogatási, turisztikai, üzleti és tanulmányi céllal. A rendszerváltozással a hagyományos magyar–kínai kereskedelmi kapcsolatok átalakultak. Korábban állami külkereskedelmi cégek intézték az áruk beszerzését, ezek kikapcsolása után – pl. a ruházati import vonatkozásában – a magyar áruházaknak fogalmuk sem volt, milyen kínai cégektől kell beszerezniük az árut. Volt tehát kereslet s a korábbi állami cégek helyébe az ide érkező kínaiak léptek. Az érkezőket alapvetően gazdasági megfontolások motiválták. A vízumkényszer 1988-as eltörlése és későbbi visszaállítása között hozzánk érkezett kínaiak között alig volt igazi politikai menekült (ezeknek ún. Nansen-, hontalan útlevelük volt, s az utolsók az 1990-es évek végén hagyták el Magyarországot).

A helyzet ismerői nagyjából egyetértenek azzal, hogy a magyar lakosságnak legalább a negyede, de az is lehet, hogy a harmada csak a kínai piacokon képes vásárolni, ahol a ruházati cikkek mintegy felébe kerülnek a bolti áraknak. Ezek az üzletek tehát bizonyos szociális funkciót is betöltenek. Az is nyilvánvaló, hogy pénzben nem kifejezhető az a haszon, amelyet a rendszerváltozás első éveinek hatalmas életszínvonal-zuhanása közepette is fennmaradt társadalmi stabilitás jelentett, ami nem kis mértékben az olcsó kínai áruknak is köszönhető volt. A kínai árucikkek olcsósága három tényezőből tevődik össze. Az egyik a valóban olcsóbb előállítási költség, amit egyébként nagy valószínűséggel egy hosszabb ideje a térségben tevékenykedő magyar külkereskedelmi cég is el tudott volna érni. A másik tényező a vámcsalásból adódik, ahol a kínai importőr a nyereség egy részét a bevőnek juttatja. A vámcsalások megítéléséhez természetesen figyelembe kell venni, hogy azokhoz magyar résztvevők is szükségeltettek. A harmadik tényező a kis magyar piachoz képest túl sok kis kínai cég egymás közötti versenye, ami az árakat időnként valóban irreálisan alacsonyra nyomja le.

Az évek óta itt élő és tevékenykedő kínai cégtulajdonosok és kínai alkalmazottaik túlnyomó többségükben szerény, szorgalmas és törvénytisztelő emberek, akik azonban az elmúlt másfél évtizedben gyakran kerültek kiszolgáltatott helyzetbe egyes magyar ügyintézők lelketlen, bürokrata, vagy éppen korrupt magatartása miatt. Ez a stílus a kínaiakban eleinte meglevő betagozódási törekvésnek nem adott tápot, inkább erősítette azt a folyamatot, hogy integrálódásra kész etnikumból fokozatosan Magyarországon tevékenykedő kínai külkereskedőkkel váljanak, akik nem tekintik életcéljuknak a több nemzedékre szóló, tartós letelepedést. A betagozódási folyamat lefékezésének nem kizárólag Kína erősödése az oka. Szerepet játszott benne a nehezen dokumentálható, ám 18 év óta folyamatosan jelentkező, ellenható magyar attitűd is. A 2006 évi velencei biennáléra vitt magyar kiállítás budapesti kínai kolóniát bemutató anyagának elkészítését fiatal szociológusokra bízta, akik kísérő anyagaikban arra az elgondolkodtató megállapításra jutottak, hogy a kolóniában alapvetően nem asszimilációs folyamat zajlik, hanem „hibridizáció”, „egymás mellett élés”.

Az itt élő kínaiakat differenciáltan és szelektíven kell kezelni mind az itteni beilleszkedésük elősegítése, mind pedig a magyar–kínai együttműködés fejlesztésében való fokozottabb részvételük érdekében. Mindenekelőtt a jelentősebb forgalmat lebonyolító és tőkeerős kínai cégek képviselőire és tulajdonosaira kell nagyobb figyelmet fordítani és őket megnyerni a magyar áruk, szolgáltatások és szellemi termékek Kínába történő exportjának elősegítésére. Ugyanakkor a kisebb cégek problémáinak a megoldásához is hozzá kell járulnunk, mert a jövőben még ezek is nagyobb és tőkeerősebb cégekké válhatnak. Mindenesetre

elgondolkoztató, hogy egy budapesti kínai nyelvű hetilap 2006 áprilisában, tizenhat évvel a „magyar láz” után beszámol a kínai kormányhivatalok rövidesen életbe lépő rendelkezéséről, miszerint nem csupán a vállalatoknak, de a lakosságnak is megengedi, hogy szabad devizában külföldön befektetéseket eszközöljön, amire évi 20 ezer USD-ig lehet pénzt átváltani. (Annak idején ennél jóval kisebb összeggel is alapoztak meg Magyarországon komoly pályát befutó cégeket.)

Az 1990-es évek elejétől sorra alakultak az itt élő kínaiak szervezetei, a nemzetközi tendenciával ellentétben előbb az országos („összkínai”) jellegűek, majd az egy térségből származók szövetségei, aminek eredményeként ma több szervezet és újság is működik nálunk. A szülőföldi szervezetek egyre inkább hídszerpet játszanak az óhaza és Magyarország között. E sokszínű – versengéstől és ellentétektől sem mentes – szervezeti élet aligha teszi lehetővé, hogy a magyar hatóságok bármelyiküket is egyetlen, hiteles képviselőként fogadják el. A budapesti kínai nagykövetséget kérni fel a kolónia „illetékeseinek” megnevezésére szintén nem lenne szerencsés. Az elmúlt tíz évben a kolónia konszolidálódott, tehetős tagjai jó személyi kapcsolatokat építettek ki a magyar társadalomban, s a magyar tulajdonban levő piacok mellett, kínai tulajdonban levők is megjelentek. Utóbbiakkal inkább az a probléma, hogy a magyar piac ennyi kínai kereskedőt nem tud eltartani.

Tény, hogy *a kereskedelem egy része kínai kezekbe került*. Arra kell a kínai kereskedőket ösztönöznünk, hogy logisztikai bázisukként tekintsenek ránk a térségben. Ehhez azonban más magatartásra, stílusra, szemléletre lenne szükség és főleg több gyakorlatiasságra. A magyar közvéleményben felbukkanó előítéletek és tévhitek helyett a valóságból kellene kiindulnunk, s megpróbálkozni azzal, hogy saját érdekeinket összehangoljuk az övéikkel. A kolónia elitjének nagyobb megbecsülésével, az országhoz kötődésének erősítésével (ne gondoljuk, hogy mindenkinél pozitív érzelmi kötődés nélkül telt el ez a másfél évtized) azonban még mindig elérhetjük, hogy ne csak vissza-visszalátogasson, de esetleg életvitelszerűen itt is éljen, családi házat építsen. A jelentős vívmánynak tekinthető magyar–kínai kéttannyelvű iskola tevékenységének is az itt tartást, a jövőbeli hídszerpet kell szolgálnia. Célszerű volna ezt a jelenleg még csak nyolcosztályos iskolát tizenkétosztályossá fejleszteni, hogy az ott tanuló fiatalok az érettségi vizsga letétele után egyforma eséllyel felvételizhessenek akár kínai, akár magyar felsőoktatási intézményekben. Különösen meg kell becsülnünk azokat a kínaiakat, akik gyermekeiket magyar iskolába járatják, sőt, a magyar állampolgárság felvételének gondolatával foglalkoznak. De ezzel egyidejűleg ösztönözni kellene az erre fogékony és a jövőbe előretekinteni képes magyar szülőket is, hogy a budapesti magyar–kínai kéttannyelvű iskolába járassák gyermekeiket.

A Magyarországon élő kínaiak nagy része ugyan a kivándorlás szempontjából évszázadok óta „legmobilabb” Csecsiang és Fucsien tartományból származik, azonban a magyar helyzet egyik sajátossága az, hogy Kína több mint harminc tartományi szintű közigazgatási egységének többségéből élnek itt kínaiak. Ez azt a lehetőséget kínálja, hogy Kína legkülönbözőbb részeivel rajtuk keresztül kapcsolatokat ápolhassunk. Társadalmi státuszukat tekintve az itt élő kínaiak zöme kisvállalkozó, akik rendszeres kapcsolatban állnak szülőföldjükkel, hiszen a magyar piacra készült termékeit gyakran éppen az ő tervrajzaik alapján, szülőfalujuk műhelyeiben, a rokonaik állítják elő. Ezek az emberek rendszeres telefonkapcsolatot tartanak fenn az otthoniakkal, s évente egyszer mindenképpen hazalátogatnak, ha máskor nem, tavaszünnepekor.

Arra is oda kell figyelnünk, hogy van egy *kínai elitünk*, amely tehetsége és nálunk szerzett pénze révén otthon is működőképes, s olyan ajtók is megnyílnak előtte, amelyek magyar

vállalkozók előtt esetleg nem. Ezek a kínaiak ma már kétlakiak, ápoljuk a hozzánk fűződő kapcsolatukat, s akkor ők is hasznos *hídszerepet* tudnak betölteni. Minden csoportot számon kell tartani, mindenkivel tárgyalni kell, s amit lehet, helyi szinten kell eldönteni. Téved, aki kínai nemzetiségi önkormányzat alakítását javasolja. Ez csak az alkotmányban rögzített tizenhárom nemzetiségre vonatkozik, s az sem igaz, hogy közülük a kínai lenne a legnépesebb.

AZ EU-KÖLTSÉGVETÉS ÁTFOGÓ REFORMJA

KÖZGAZDASÁGI ALAPOK, POLITIKAI FELTÉTELEK, TAGÁLLAMI ÉRDEKEK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁG SZEMPONTJAIRA

Inotai András, Szemlér Tamás¹
(MTA Világgazdasági Kutatóintézet)

Vezetői összefoglaló

Az EU-költségvetés átfogó reformjáról 2008-ban kezdődnek meg a tárgyalások. *Magyarország érdeke, hogy e tárgyalásokon aktívan, egyes kérdésekben kezdeményezően vegyen részt.* A most lezárult kutatás (építve a korábbi hasonló tárgyú munkákra) ebben kíván segítséget nyújtani.

Mivel a közös költségvetés jelenlegi rendszere nem ad lehetőséget az évtizedek óta meglévő feszültségek feloldására, *meg kell fontolni e rendszer alapvető reformját.* Komoly változtatások lehetségesek mind a bevételek, mind a kiadások oldalán; a legtöbb tárgyalat reformelképzelés elméleti szempontból jól alátámasztható. Ugyanakkor a reform szempontjából döntő fontosságú *a határokon átvelő politikai akarat* megléte. Magyarországnak is ennek érdekében kell koalíciókat keresnie, szem előtt tartva saját hosszú távú érdekeit.

AZ EU-KÖLTSÉGVETÉS JELENLEGI RENDSZERÉNEK KORLÁTAI

Az Európai Unió költségvetésének – több alapvető változást tartalmazó – története egyidős az integrációval, de a mai rendszer vizsgálatakor is csaknem két évtizedet kell visszanyúlnunk ahhoz, hogy részleteikben is megértsük az aktuális problémákat. Az eddig megkezdett négy középtávú pénzügyi perspektívához tartozó csomag közül az első (a Delors I. csomag) egy olyan rendszer alapjait rakta le, amelyen először működésének tapasztalatai alapján igazítottak (a Delors II. csomag révén). Ezt követően a rendszert a keleti bővítés (igen szűken számított) finanszírozási igényéhez alakították (az *Agenda 2000*-ben foglaltak által), majd legutóbb úgy módosítottak, hogy hozzájárulhasson a 25 (majd 27) tagú EU – messze nem optimális, de még kielégítő szintű – működőképességének biztosításához (a 2005 decemberében megszületett megállapodás révén).

A négy csomag vizsgálata alapján a tendencia világos: 1988-ban megszületett egy rendszer, amit aztán időről időre változtattak, s mára a rendszer már alig látszik a módosítások dzsungelében. A korábbi módosításoknál az EU ügyelt arra, hogy azokat valamilyen általános(nak ható) szabály révén valósítsa meg, ám a 2007–2013-as kerettervről szóló megállapodásban azonban sokszor már ez a törekvés is hiányzik: ad hoc megoldások (nyíltan egyes országoknak, régióknak címzett támogatások, könnyítések) egész sora teszi végképp kaotikussá a másfél évtizede még jól működő rendszert.

¹ Közreműködő munkatársak: Somai Miklós (MTA Világgazdasági Kutatóintézet), Horváth Gyula (MTA Regionális Kutatások Központja), Kengyel Ákos (Budapesti Corvinus Egyetem).

Kétségtelen, hogy 1988 óta sok minden megváltozott, s hogy az EU pénzügyi perspektíváinak is követniük kell e változásokat. Azonban legkésőbb 2005 végén világossá kellett hogy váljon egy új rendszer kialakításának szükségessége, mivel a régi rendszer további bonyolítása nem oldja meg a hosszú távú problémákat. A 2007–2013-as pénzügyi perspektíváról szóló megállapodás értékes időt nyert az EU-nak arra, hogy felkészüljön egy új rendszerre. Az idő azonban gyorsan szalad – ma kell elkezdenni gondolkodni azon, hogyan is nézzen ki ez a rendszer annak érdekében, hogy Európa céljait – egy dinamikus, innovatív és hosszú távon is versenyképes régió megteremtését – szolgálja.

Jelen kutatás célja az volt, hogy a költségvetés jelenlegi problémáinak áttekintése alapján megpróbálja beazonosítani, és amennyiben lehetséges, értékelni az elképzelhető reformopciókat. A zárótanulmány felépítése a kutatás szerkezetét, illetve a munka keretében elkészült háttéranyagok tematikáját követi. Elsőként a bevételi oldal feszültségeit, majd a kiadási oldal reformopcióit mutatjuk be, mindkét esetben kiemelve a legfontosabb változtatási lehetőségeket; ezt követően pedig a felvázolt reformok megvalósításának politikai esélyeit, a lehetséges koalíciókat, illetve az általunk képviselendőnek tartott magyar érdekeket és álláspontokat mutatjuk be.

A BEVÉTELI OLDAL KILÁTÁSAI

A közös költségvetés finanszírozási rendszerét áttekintő 1998-as jelentésében a Bizottság kiemelte, hogy a GNP-forrás arányának növekedését mutató tendencia általában véve pozitív az igazságosság (a gazdasági erővel arányos teherviselés) szempontjából. A finanszírozási rendszer a GNP/GNI-forrás rugalmasságának köszönhetően még kedvezőtlen konjunktúra idején is alkalmas a közös költségvetés kiadásainak fedezésére. Ugyanakkor a rendszer nehezen áttekinthető, működése magas (adminisztrációs) költségekkel jár, s a közös költségvetésen belül folyamatosan csökken az egyetlen ténylegesen autonóm forráscsoport, a hagyományos eszközök aránya.

A 2007–2013-as költségvetési keretterv előkészítését szolgáló, 2004. július 14-én publikált jelentésében az Európai Bizottság ismét részletesen megvizsgálta a saját források rendszerének működését. A jelentés készítői az alábbi hét kritérium alapján alakították ki véleményüket:

- átláthatóság és egyszerűség,
- pénzügyi autonómia,
- a gazdasági erőforrások hatékony allokációjában játszott szerep,
- elégségesség,
- adminisztratív költséghatékonyság,
- stabil jövedelem biztosítása,
- a bruttó hozzájárulás igazságossága.

A korábbiakhoz képest új kritériumként szerepel a saját forrásoknak a gazdasági erőforrások hatékony allokálásában játszott szerepe, valamint az az elvárás, hogy a közös költségvetés bevételei hosszú távon is stabil (kevésbé ingadozó) jövedelemszintet biztosítsanak. Az 1998-as anyaghoz képest az is figyelemreméltó változás, hogy az igazságosság itt (kimondva) a bruttó hozzájárulásokra vonatkozik. A tartalmat tekintve ez nyilvánvalóan korábban is így volt, azonban a kritérium pontosabb megnevezésével a Bizottság azt hangsúlyozta, hogy a saját források rendszerének igazságosságát önmagában (és nem a más szabályrendszer szerint

alakuló részesedéseket is beleértve, a vitát a „*juste retour*” keresésére leszűkítve) szükséges vizsgálni.

A jelenlegi rendszer jól megfelel az elégségesség és a stabilitás követelményének, ugyanakkor nem tesz eleget az átláthatóság és egyszerűség feltételének. Az sem állítható a jelenlegi rendszerről, hogy jelentős mértékben hozzájárulna a gazdasági erőforrások hatékonyabb elosztásához az Unióban.

A finanszírozási rendszer egyre bonyolultabbá vált, így azt még a működése iránt esetlegesen érdeklődő állampolgár is csak nehezen érti meg. Ezen túlmenően az is probléma, hogy a pénzügyi autonómia követelménye (aminek hajdanán kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a hatok elhatárolták a saját források rendszerének kialakítását) egyre kevésbé teljesül. Noha a közös költségvetésbe történő befizetéseket minden tagország számára kötelező szabályok szerint kell teljesíteni (más kérdés, hogy a számos kivétel, kedvezmény stb. ezt is csorbitja), e befizetéseknek nincs közvetlen kapcsolatuk az állampolgárokkal.

A fennmaradó kritériumokkal – költséghatékonyság, igazságosság – kapcsolatban a jelentés különböző kisebb-nagyobb kritikákat fogalmazott meg, amelyek többé-kevésbé egybeesnek az 1998-as bizottsági jelentésben elmondottakkal. Az igazságosság kritériumával kapcsolatban ugyanakkor a jelentés hangsúlyozza, hogy miközben a GNI-alapú befizetések arányának növekedése e kritérium egyre jobb teljesítése irányában hat, addig a brit kedvezmény egyre inkább torzítja a hozzájárulások – egyébként növekvő mértékű – igazságosságát.

A 2007–2013-as pénzügyi perspektíva, azon belül is a saját források rendszerére ezen időszakban vonatkozó szabályok ismeretében megállapítható, hogy a fent jelzett problémák megoldása terén nem sikerült előrelépni (sőt, a rendszer minden eddiginél bonyolultabbá vált). Ehhez adódik hozzá (részben persze ennek oka is), hogy a kibővült Európai Uniónak a közös költségvetés terén (is) a korábbinál több speciális problémával kell szembenéznie. E problémák röviden az alábbiakban foglalhatók össze:

- A bővítés szükségessé teszi egyes kiadási tételek jelentős növekedését. Míg a kisebb tételek esetében (adminisztráció, az EU-n kívüli akciókra szánt pénzek) a növekedés arányosnak mondható, addig az új tagok belépése épp a legnagyobb – és már egyébként is komoly konfliktusforrást jelentő – két tétel, a Közös Agrárpolitika, valamint (elsősorban) a strukturális és kohéziós politika területén vezethet a kiadások jelentős növekedéséhez, ennek következtében a korábbi arányok megváltozásához. Ha e kiadások valóban emelkednek, akkor annak nyilvánvaló következményei vannak a forrásoldalra nézve. Amennyiben az Unió nem szánja el magát a szükségletek kielégítésére, úgy az kétségessé teheti – elsősorban a strukturális és kohéziós politika esetében – a fenti politikák hatékonyságát, illetve sikerességét.
- A bővítés nyomán megváltozó (s a várható további bővítések nyomán még inkább növekvő) fejlettségkülönbségek felvetik azt a két kérdést, hogy mennyire alkalmas az EU jelenlegi költségvetése arra, hogy feladatait a kibővült Unióban sikeresen ellássa, illetve, hogy mennyire tekinthető igazságosnak a kialakult rendszer (beleértve a tagállami befizetések rendszerét) az így megváltozott (s ebbe az irányba várhatóan tovább változó) Európai Unióban.

- A reformok jelentős mértékben függenek attól, hogy a tagországok – immár huszonheten – milyen mértékben hajlandók kompromisszumokra a hosszú távon is előrevivő megállapodás érdekében. A 2008–2009-es revíziót a politika csak mostanában (2007 közepén) kezdi akut kérdésként kezelni, így könnyelműség lenne jóslásokba bocsátkozni. Az azonban a sok nyitott kérdés mellett is biztosan állítható, hogy a viták nemcsak a kiadási, hanem a bevételi oldalt is érinteni fogják.
- Az előző bekezdésben említett problémakörben különleges kérdésként jelentkezik az, hogy vannak-e az új tagországoknak a régiekéitől eltérő szükségletei, ha igen, akkor ezek érvényesítésére mekkora az esély, s mindennek milyen költségvetési vonzatai lehetnek (a 2004-ben csatlakozottak esetében immár az első jó néhány, tagként eltöltött év tapasztalatainak ismeretében).

A status quo fennmaradásának következményei

Az Európai Bizottság mindkét fent említett jelentésében fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a különböző szempontokból felmerülő problémák ellenére a rendszer működőképes, és ezt a működőképességet (a Delors I. csomag intézkedéseinek bevezetésétől fogva) semmilyen tényező nem veszélyeztette komolyan.

Ebből, valamint egy jelentős reform bevezetésének (elsősorban a tagországok közötti kompromisszum (még hozzá ténylegesen előrevivő kompromisszum) kialakításának) nehézségéből következhet az, hogy minden jelenleg az asztalon lévő elképzelés ellenére a saját források rendszerében nem következik be változás. A közös költségvetés működése minden valószínűség szerint így is biztosítható, még ha a rendszernek az Európai Bizottság által korábban már jelzett tökéletlenségei továbbra is fennállnak.

E megoldás legfontosabb *következményei* – az Európai Bizottság értékeléséből kiindulva – az alábbiakban foglalhatók össze:

- A jelenlegi rendszer biztosította a közös költségvetés zökkenőmentes finanszírozását, s ez elviekben a jövőben is elvárható;
- A rendszer jelenlegi formájában nincs közvetlen kapcsolatban az Unió állampolgáraival; a parciális érdekeken alapuló különböző utólagos kiigazítások meglehetősen homályossá tették a rendszert, így az EU politikáinak költségvetési következményei nehezen követhetők az állampolgárok számára. Ha nem következik be jelentős reform, akkor nagy esély van további korrekciókra, különleges szabályokra, ezáltal a rendszer kuszasága tovább fokozódhat;
- A GNI-forrás növekvő, s immár túlnyomó súlya miatt a tagországok – s különösen a nettó befizetők – egyre inkább kizárólag a nekik juttatott keretek alapján kezdik megítélni az EU politikáit, a korábbinál jóval kevesebb figyelmet szentelve azok tartalmának. Amennyiben ez a trend tovább folytatódik, az integráció valódi céljai, és az ezeket szolgálni hivatott politikák által létrehozott hozzáadott érték végképp elhomályosulhatnak.

Az Európai Bizottság értékelése szerint a fentiek – a rendszer átláthatatlansága, az EU állampolgáraival való kapcsolat hiánya, valamint a „*juste retour*” szemlélet előtérbe kerülése – miatt a jelenlegi rendszer – annak ellenére, hogy „fizikailag” működőképes maradhat – feltétlenül reformra szorul.

A GNI-forrás kizárólagossá válása

A *status quo*-n túlmutató egyik lehetőség az, hogy a vámbevételek és a jelenlegi VAT-forrás bevételi funkciójának megszüntetésével a GNI-forrás a közös költségvetés kizárólagos forrásává lépne elő (az erre vonatkozó elképzelések egyes változatai szerint a vámbevételek megmaradhatnának bevételi forrásként). Ez a lehetőség úgy is értelmezhető, mint a saját források rendszerében az utóbbi időszakban bekövetkezett leglátványosabb változásnak (a GNP-, később GNI-forrás rohamos súlynövekedésének) kiteljesítése, tehát ez a megoldás jól illeszkedne a másfél évtizede megfigyelhető, és az utóbbi fél évtizedben felgyorsult trendbe. A következők az Európai Bizottság már említett 2004-es értékeléséből kiindulva az alábbiakban foglalhatók össze:

- Egy ilyen rendszerben az EU költségvetése kizárólag a tagállamok hozzájárulásaitól függne; a rendszer feltétlen előnye lenne egyszerűsége és áttekinthetősége, valamint az, hogy a (bruttó) befizetések igen jól tükröznék a tagországok relatív fejlettségi szintjét és gazdaságuk méretét;
- Egy ilyen „kvótászerű” befizetéseken alapuló rendszer megfelelhet nemzetközi szervezeteknek, azonban nem feltétlenül megfelelő egy olyan különleges képződmény számára, mint az EU; az állampolgárok csak közvetett módon, kormányaik által képviselve vennének részt a közös feladatokban, s az Unió alapszerződésekben rögzített státusa nem érvényesülne a költségvetés bevételi oldalán.
- Egy ilyen rendszer épp azokat a problémákat (legalábbis azok veszélyét) hozná elő, amelyek kiküszöbölésére a saját források rendszerét 1970-től létrehozták (különös tekintettel a pénzügyi autonómia kérdésére).

Új saját források bevezetése

A *status quo*-n túlmutató másik – az előzőnél jóval radikálisabb – lehetőség új saját források bevezetése lehet. E megoldás *legfontosabb következményei* az alábbiakban foglalhatók össze:

- Egy ilyen megoldás – a közös költségvetésnek részben vagy egészben adójellegű saját források általi finanszírozása – jelentősen megnövelheti az EU pénzügyi autonómiáját, a jelenleginél közvetlenebb kapcsolatot létrehozva az Unió költségvetése és állampolgárai között;
- Mivel a költségvetés befizetői alapvetően nem az államok, hanem az egyének, illetve a gazdaság szereplői lennének, növekedhet a közösségi pénzügyek átláthatósága az állampolgárok számára, s ezzel együtt a költségvetési hatóság kiadásokat érintő döntései is jobban számonkérhetők lehetnek;
- Fontos előnye egy ilyen rendszernek, hogy a politikai vitákat a „*juste retour*” kérdéséről az uniós politikák tartalmára, előnyeire, illetve az általános európai érdekek érvényesítésére terelheti;
- A jobb átláthatóság megnövelheti a bizalmat az EU költségvetésében, és segíthet a „*juste retour*” szemlélet háttérbe szorításában.

Mindezen hatások ellenére az Európai Bizottság jelentésében úgy foglalt állást, hogy egy kizárólag (EU-)adóból finanszírozott rendszer nem lenne megfelelő. Ennek fő indoka, hogy a költségvetés egyensúlyát biztosítani kell (EK-szerződés 268. cikk), ehhez pedig egy ilyen (az 1988 óta a kiegyenlítést szolgáló „rugalmas” GNP/GNI-forrást nélkülöző) rendszerben – a gazdasági ingadozások miatt – vagy évente változó adókulcsokra lenne szükség, vagy pedig a kiadási oldal jelenleginél nagyobb rugalmasságára. Az adókulcsok gyakori változtatása nyilvánvalóan nem jó megoldás (az adófizetők nem üdvözölnék ezt: a jogbiztonság, a tervezhetőség, a hosszú távú kiszámíthatóság erősen veszélybe kerülne, ráadásul a nemzeti adóhatóságokkal való konfliktus lehetősége sem lenne kizárható).

Fentiek miatt az Európai Bizottság jelentése a GNI-forrás (jelenleginél korlátozottabb súllyal való) megőrzését, s ezzel párhuzamosan az adóalapú bevételek növelését tartja kívánatosnak. A feladat ennek megfelelően olyan új, adójellegű saját forrás(ok) bevezetése, amely(ek) a költségvetés bevételeinek akár 50%-át is kitehetik, de amelyek esetleges ingadozása (épp a GNI-forrás meghagyásának köszönhetően) nem veszélyezteti a költségvetés stabilitását.

Az Európai Bizottság 2004-ben megjelentetett javaslataiban három adófajta bevezetésének lehetőségét vetette fel, ugyanakkor az elképzelések és a szakértői viták szintjén jóval több ötlet van forgalomban. Vizsgálatunk során az alábbi *kilenc lehetséges forrással* foglalkoztunk:

- valódi ÁFA-forrás létrehozása EU-szinten,
- EU-szintű társasági jövedelemadó létrehozása,
- EU-szintű energiaadó bevezetése,
- EU-szintű jövedéki adó kivétele a dohány- és alkoholtermékekre,
- a seigniorage bevételek megadóztatása,
- EU-szintű kommunikációs adó bevezetése,
- EU-szintű személyi jövedelemadó bevezetése,
- a pénzügyi tranzakciók megadóztatása,
- a légi közlekedés megadóztatása („klímaadó”).

A fenti kilenc elképzelést a költségvetési, hatékonysági és igazságossági kritériumok alapján értékelve megállapíthatjuk, hogy nincs olyan javaslat, amelyik minden kritériumnak teljes mértékben eleget tenne. A kilenc javaslat közül összesen kettő olyan van (a valódi ÁFA-forrás, illetve az energiaadó, amelyik minden kritériumot legalább részben teljesít; a társasági jövedelemadóval kapcsolatos elképzelésre egy kritérium kivételével (az adó által biztosított jövedelem stabilitása) ugyanez igaz. Nem véletlen, hogy az elképzelések gazdag tárházából ez a három az, amelyet az Európai Bizottság 2004. júliusi jelentése is megfontolásra javasolt. Ugyanakkor látni kell, hogy az alapvető probléma – a tagországok közötti konszenzus elérésének nehézsége egy új forrás bevezetéséről – e három elképzelés esetében is fennáll.

Össességében elmondható, hogy a saját források rendszerének jelentős reformja elképzelhető és kivitelezhető, ám kényszerként csak akkor jelentkezik, ha a kiadási oldal felől erre irányuló nyomás van. A kiadások jelentős megugrása – a *status quo*-ból kiindulva – rövid távon nem valószínű, ugyanakkor hosszú távon felléphetnek olyan tényezők, amelyek következtében akár alapvető változással is számolhatunk e téren.

A KIADÁSI OLDAL REFORMLEHETŐSÉGEI

Továbbgörgetett problémák (2007–2013)

Az Európai Unió költségvetésének fő feladata a közös politikák támogatása és a kohézió erősítése kell, hogy legyen hosszabb távon is. Az egyes politikáknak a versenyképesség javulását, a gyorsabb gazdasági növekedés fenntartható szintjének megalapozását kell elősegíteniük. A közös költségvetés kiadásai elsősorban allokációs és disztribúciós funkciókat töltenek be, a stabilizációs szerep alapvetően a tagországok között kiépült gazdaságpolitikai koordináció keretében oldható meg. Ez az együttműködés napjainkra már igen széleskörűvé vált, hiszen magába foglalja a fiskális politikát (a Stabilitási és Növekedési Egyezmény előírásai alapján), a foglalkoztatáspolitikát, és a strukturális reformok területét. A lisszaboni folyamat kapcsán olyan területeken is kialakult az együttműködés, mint az aktív munkaerőpiaci politikák, a jóléti állam keretében folytatandó szociálpolitika, a nyugdíjrendszerek reformja, az oktatás- és egészségügy egyes területei. A szabályozási funkció uniós költségvetési hatása nem jelentős, itt az egységes piac minél jobb működését elősegítő jogszabályalkotás, a korlátok lebontása, illetve a szabályok harmonizációja jelentik a fő irányokat.

A kibővülés és az unió előtt álló feladatok növekedése ellenére a közös költségvetés a 2007–2013 közötti időszakban is igen szűk korlátok között mozoghat. A Bizottság eredeti elképzelései szerint a kiadások plafonjában a korábbi helyzethez képest nem lett volna változás, azonban a tagországok között lezajlott viták eredményeként végül jóval alacsonyabb, a GNI 1%-át meg nem haladó kiadási szint került elfogadásra. A viták során fel sem merült, hogy a bizottsági javaslatban szereplő kiadási szintet is meghaladó költségvetés kialakítása mellett érveljenek. Nem készültek olyan számítások, amelyek azt vizsgálták volna, hogy milyen szintű jövedelem-újraelosztásra lenne szükség egy versenyképesebb és integráltabb unió eléréséhez. Ilyen számításokat pedig már csak azért is indokolt lett volna elkészíteni, mert gazdasági fejlettség és életkörülmények szempontjából is a keleti kibővülés hatására sokkal heterogénabb lett az unió.

A 2007–2013 közötti időszakra elfogadott költségvetés kiadási szerkezetében és fejezetcímeiben ugyan mindenképpen pozitív üzenetet hordoz, mert jelzi, hogy a tagországok milyen új prioritások mentén képzelik el az unió hosszú távú finanszírozási feladatait, azonban az elfogadott új szerkezet és elnevezések mögött tartalmilag jelentős mértékben a korábban kialakult kiadási tételek új formában történő csoportosítását lehet felfedezni. Radikális átalakításról és az egyes politikák közötti jelentős hangsúly-eltolódásról a kiadások terén tehát nem lehet beszélni. A kiadások nagyságáról folytatott viták eredményeként látható, hogy az agrárpolitikához és a kohéziós politikához nyúltak hozzá legkevésbé a tagországok. Így viszont csakis a többi politika rovására lehetett komolyabb kiadáscsökkentést elérni. Csak tendenciáiban mutatható ki átrendeződés a hétéves időszak alatt. Hiába került az elsőből a második fejezetbe a Közös Agrárpolitika, mégis összecsúszva továbbra is a kohéziós politikával egyenrangú, a költségvetés 34%-át képviselő kiadási tételt képvisel a KAP 1. pillérének finanszírozása – bár részarányát tekintve enyhén csökkenő súllyal. Másrészt hiába kerültek a fenntartható növekedést előmozdító első fejezet 1.a. alfejezetébe a versenyképességet támogató politikák, ha az erre fordított kiadások csak a költségvetés 8,5%-át teszik ki, bár tendenciájában kedvező, hogy az időszak végén már 16,5%-ra emelkedik részarányuk. Igazán újat az európai állampolgárság tartalmához kötődő 3. fejezet hozott, de az erre fordított kiadások nagysága szinte elenyésző.

A kiadási tételek részletes vizsgálata alapján az *1.a. alfejezet* keretében támogatott politikákra fordítandó kiadásokról általában megállapítható, hogy jó esetben is csak katalizátor szerepet tölthetnek be az európai gazdaság versenyképességének javításában. Ez kiváltképp igaz az alfejezet kiadásainak felét adó kutatás–fejlesztési támogatásokra. Hiába emelkedik az erre fordított keret, ha ez a tagországok bruttó nemzeti jövedelmének még mindig csak körülbelül 0,1%-át éri el. Ilyen körülmények között nagyon kis szerepe lehet az uniós forrásoknak az EU-ban K+F-re fordított kiadások arányának emelkedésében. Pedig a kutatás–fejlesztés ténylegesen olyan terület, ahol a tagországok közötti nemzetközi együttműködés fokozásából számos előny származhat.

Az *1.b. alfejezet* keretében támogatott kohéziós politikával összefüggésben is számos kritika fogalmazható meg. Akkor, amikor a kibővülés kapcsán sokkal heterogénebbé vált az Európai Unió, nőtték a regionális fejlettségi különbségek, a kohéziós politika részaránya szinte változatlanul a kiadások egyharmada körül alakul 2007–2013 között is. Ez önmagában is sajnálatos fejlemény, pedig a kevésbé fejlett és szerkezetváltással szembenéző régiók az egész európai gazdaság növekedése szempontjából fontos szerepet játszhatnak. A 2005. decemberi megállapodás ugyan az amúgy is értelmetlen 4%-os GDP-arányos (a transferekre vonatkozó) maximális plafon jelentős csökkentéséről döntött, de azért számos kedvező szabályozási változást sikerült elérni az uniós fejlettségi szint 85%-a alatt lévő országok számára. Ilyen az uniós társfinanszírozás 85%-os szintje, a vissza nem igényelhető ÁFA beszámíthatósága, vagy az n+2-es szabály helyett 2010-ig az n+3-as felhasználási időkorlát alkalmazása. Ezek a változások megkönnyíthetik a források eredményesebb felhasználását.

Az *új második fejezet*, bár címében a természeti erőforrásokkal való gazdálkodás elnevezést kapta, alapvetően a Közös Agrárpolitika finanszírozásával foglalkozik. Az agrártámogatásokon belül a piaci támogatások szinten tartása mellett a vidékfejlesztési politikára fordítandó források emelkednek számottevően – bár a bizottsági javaslatához képest mérsékeltebb ütemben. Ez a hangsúlyeltolódás mindenképpen pozitív, de az egész politika ilyen magas támogatásának fenntartása az unió jelenlegi általános versenyképességi problémái mellett számos problémát vet fel. Az a tény, hogy az időszak során az agrárpolitikára (vidékfejlesztés nélkül) arányaiban még mindig négyszer annyit költ az unió, mint a versenyképességet befolyásoló politikák támogatására, nagyon kedvezőtlen állapot fenntartását mutatja. Az elmúlt évtizedek alatt olyan korszerűsödés ment végbe a nyugat-európai mezőgazdaságban, aminek következtében most már nem lenne indokolt az ilyen nagymértékű támogatás fenntartása. A helyzetet azonban bonyolítja, hogy az új tagországoknak viszont most van szükségük a nagy összegű támogatásokra ahhoz, hogy ugyanolyan modernizáció mehessen végbe, mint korábban a többi tagország agrárszektorában. Az agrárpolitikára fordított kiadások csökkentése érdekében az agrártámogatások részleges nemzeti társfinanszírozásának lehetőségét már a jelenlegi időszakban sem kellett volna azonnal elvetni.

Az európai állampolgárság tartalmához kapcsolódó *harmadik fejezetre* szánt kiadások rendkívül szerénynek tekinthetők, mert a fejezet nagyobbik területét képviselő bel- és igazságügyi együttműködéshez kapcsolódó kérdések – legyen az a menekültügy, a külső határok ellenőrzése, a rendőrségi és bűnüldözési együttműködés – támogatása komolyabb források biztosítását igényelné. A fejezet fogyasztóvédelmi és kulturális együttműködési területekre előirányzott forrásai megfelelő szintűek lehetnek. Az unió külső kapcsolataival foglalkozó *negyedik fejezet* részarányát tekintve továbbra sem mutat jelentős megerősödést az unió nemzetközi szerepvállalásának finanszírozásában, de az elhatározott egységes megközelítés kedvezően értékelhető. Ugyanakkor továbbra sem sikerült elérni az Európai

Fejlesztési Alap kiadásainak a közös költségvetésbe történő beépítését. Az egységes megközelítés az új szomszédságpolitika és az előcsatlakozási politika kialakításában és azok egységes támogatási alapjainak megteremtésében mutatkozik.

A kiadási oldal reformlehetőségei 2014-től

A 2014-től kezdődő költségvetési időszak során abból a feltételezésből kell kiindulni, hogy az európai gazdaság versenyképességének javítása, az egységes piac eredményesebb működése és az uniós kohéziójának erősítése kell, hogy a legfontosabb szempontok legyenek a közös költségvetés kiadásainak alakulása esetében is. A megfogalmazott javaslatok abból a feltételezésből indultak ki, hogy a *kutatás-fejlesztés és az oktatás az a két meghatározó terület, ahol a versenyképesség javításában az uniós szintű kiadásoknak is hozzá kell járulniuk e két terület fejlődéséhez.* A belső kohézió erősítésében a kohéziós politika bír kitüntetett szereppel, ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy ez a politika egyben az egész európai gazdaság gyorsabb növekedését eredményezi. Minden esetben a belső piacba való eredményes bekapcsolódás feltételeinek megteremtésére is figyelmet kell fordítani. Ehhez az oktatási csereprogramok támogatása éppúgy szükséges, mint a transzeurópai hálózatok kiépítése, összekapcsolása. A kiadások közül az agrárpolitika terén radikális lefaragásra van szükség, csak a közvetlenül az agrárszektor modernizációját, illetve a komplex vidékfejlesztést elősegítő kiadásokat indokolt uniós szinten fenntartani.

Az uniós költségvetés kiadási tételeire tett javaslatok során rendre *három forgatókönyvet* vizsgáltunk meg. Az *első* eset a minimálisan elvárható szerepvállalással, a *második* eset az elfogadható szintű elkötelezettséggel számolt, a *harmadik* eset a nagyfokú uniós szintű szerepvállalás esetében szükséges kiadások nagyságát próbálta meg kimutatni. A javaslatok során kidolgozott forgatókönyvek kiadási tételeinek összesítése azt az eredményt hozta, hogy még a nagyfokú elkötelezettséggel járó esetben is kevesebb, mint 200 milliárd euró évi kiadással kellene számolni, ami a GNI 1,566%-át teszi ki. A viszonylag szerény szintűnek tekinthető ráfordítás ellenére jelentős hatást tudna gyakorolni az uniós szintű költségvetés a kutatás-fejlesztés, az oktatási csereprogramok, vagy a transzeurópai hálózatok terén. Ebben a legkedvezőbbnek számító esetben számításaink szerint a kutatás-fejlesztésre fordított közkiadások 30%-át fedezné az uniós költségvetése, az oktatási csereprogramokban minden egyetemista a tanulmányai során egy félévet el tudna tölteni egy másik tagország egyetemén, illetve a transzeurópai hálózatok beruházási költségeinek 75%-át támogatná az uniós.

A kohéziós politikára a jövőben legalább olyan mértékű szerep hárulna, mint a jelenlegi időszakban. A kutatás a jelenlegi három célkitűzés helyett négyet javasol. A konvergencia célkitűzés kiemelt részaránya mellett a határ menti együttműködés támogatása kapna a jelenleginél sokkal nagyobb hangsúlyt, a második célkitűzés forrásait viszont csak a foglalkoztatási helyzet javításával összefüggő tevékenységek támogatására kellene fordítani. Az *új, negyedik célkitűzés* a mostani Közös Agrárpolitika második pillérét képező vidékfejlesztési támogatásokat tartalmazná. A kohéziós politika folytatásának fontosságát alátámasztják a tagországok regionális fejlesztési politikájának működésében az uniós támogatások hatására bekövetkezett változások is (stratégiai tervezés, integrált fejlesztéspolitikák kialakulása a többéves programok eredményeként, a partnerség megerősödése, az értékelés alkalmazásának elterjedése, a régiók közötti együttműködés megerősödése).

Az összes kiadás alakulásában meghatározó az a tény, hogy a Közös Agrárpolitika első pillérének támogatásait radikálisan csökkenteni kellene. Javaslatunk szerint a költségvetés

agrárfejezetében csak az agrárszektor modernizációjával közvetlenül összefüggő támogatások nyújtását kellene biztosítani. Olyan területek tartoznának ide, mint az állat- és növényegészségügyi normák betartása, az állatjóléti intézkedéseknek való megfelelés, a környezetvédelmi előírásoknak való megfelelés, a termelés műszaki hátterének fejlesztése, a mezőgazdasággal foglalkozók szakmai továbbképzése. Vagyis konkrét, jól meghatározott célokra lehetne igénybe venni az uniós támogatásokat. Így nagy összegek szabadulnának fel a közös költségvetésben és ezért is alakul ki a végső összesítésnél a meglepően alacsony kiadási szint. Az agrártámogatások átalakítása, leépítése, illetve a nemzeti költségvetések szerepvállalásának előtérbe kerülése óriási politikai vitákat válthat ki, de elkerülhetetlen a változtatások keresztyúlítése. Csak így lehet az uniós szinten elkölthető forrásokat sokkal eredményesebben felhasználni a jövőben.

Az egyik legnagyobb kiadási tétel jövőjéről: Közös Agrárpolitika

Az 1960-as évek elejétől formálódó Közös Agrárpolitika (KAP) történelmileg rövid idő alatt elérte legfontosabb célját, mely a második világháború közeli emléke, valamint a kontinens hidegháborús megosztottsága okán nem lehetett más, mint a termelés növelése, az önellátás biztosítása a legfontosabb élelmiszerek tekintetében. A mérsékelt övi termékek többségéből az EK előbb önellátóvá vált, majd az önellátás strukturális, azaz tartós túlermelésbe fordult. A KAP azóta folyamatosan, hol kisebb, hol nagyobb lélegzetű reformkísérletek tárgya.

A KAP lényegében saját sikerének az áldozata. A siker tagadhatatlan: az európai mezőgazdaság az építő-, gép- és vegyiparnak, valamint a szállításnak adott megrendelése, illetve az élelmiszeriparnak és a kereskedelemnek történő növekvő és javuló termékminőségű szállításai révén tagadhatatlanul a gazdaság egyik motorja. A termelés visszafogására irányuló kísérletek sokszor nem csupán a termelői lobby ellenállásába ütköznek, de az ágazat input-output oldali kapcsolódásain lévő tőkés érdekeket is sértik. És bár a nyereszmékek előállításában ma már a foglalkoztatottak csupán néhány százaléka vesz részt közvetlenül, a GDP-ben való részesedést illetően pedig még elhanyagolhatóbb az arány, a teljes vertikum súlyát és érdekérvényesítő erejét azonban még a legfejlettebb országokban sem szabad lebecsülni.

Az 1990-es évek elejétől megfigyelhető reformokat úgy is értékelhetjük, hogy – ha nem is az amerikaiak megfelelő értelemben, de – az Európai Unióban is paradigmaváltásra került sor. Minthogy az 1980-as évek közepére a strukturális túlermelés már Európában is elavulttá tette a „védelemre szoruló mezőgazdaságról” szóló felfogást, a termelők támogatására (mentésére) új indokot kellett találni. A „multifunkcionális mezőgazdaság” paradigmája szerint a gazdákat nem csak, és nem is elsősorban a mezőgazdasági alapanyag-termelés végett kell szubvencionálni, hanem azért a közszolgáltatásért, amit a vidéki területek művelésben tartásával, a tájképek megőrzésével, a falvak és kisvárosok stabil társadalmi infrastruktúrájának építésével, fokozottan környezetkímélő, az állatok jólétére és az élelmiszerbiztonságra figyelmet fordító gazdálkodással nyújtanak. A támogatást vagy maguk a közszolgáltatások, vagy az azok nyújtása miatt elszenvedett piacvesztés indokolja. Más kérdés, hogy az agrártámogatások – akármilyen címe is utalják ki azokat, nagyjából ugyanazokba a zsebekbe vándorolnak, mint korábban. Ráadásul a mértékük sem igen csökken: míg a reformok egyik alapvető célja – a strukturális túlermelés visszaszorítása révén – a KAP olcsóbbá tétele volt, a közös költségvetés agrárkiadásainak trendje folyamatos növekedést mutat.

A magyarázatot a reformok logikájában kell keresni: igaz ugyan, hogy a WTO-i értelemben igen torzító ártámogatás átalakul korlátozott a garantált árak csökkentését kompenzáló közvetlen támogatássá, de míg az árat csak alacsony piaci árak esetén kellett támogatni (intervenciós felvásárlással), addig a közvetlen támogatás minden évben jár. Az agrártámogatás ebben az új rendszerben úgy működik, mint egyfajta járadék.

Tudható, hogy a 2007–2013-ra szóló pénzügyi perspektívában, a „*Természeti erőforrások megőrzése és menedzselése*” címet viselő második fejezetben szereplő összeg a költségvetési időszak hét évében folyamatosan csökken. Azaz annak ellenére, hogy az időszak egészében folyamatosan nő az újdonsült tagállamoknak (EU-12) járó közvetlen támogatás, úgy tűnik, a döntéshozók végre elhatározták az agrárkiadások abszolút értékének a csökkentését.

A keleti bővülés hosszú előkészítő folyamat eredményeképpen jött létre, és a kérdés kezelése komoly kihívásokat jelentett a KAP szempontjából is, amint azt a *közelmúlt fejleményei* is igazolják:

- 2002 októberében, a brüsszeli EU-csúcson – a pár nappal korábbi francia–német egyezség alapján – döntés született az agrárpiazi kiadásoknak (KAP I. pillér) 2013-ig szóló, s a 2006-ra megállapított szinten történő befagyasztásáról. A 2006-os szint nem tartalmazta az új tagállamok számára kifizetendő közvetlen támogatásokat, hiszen az *Agenda 2000*-ről született döntés idején a régi tagországok még egyetértettek abban, hogy az újaknak nincs értelme ilyen támogatásokat adni. Még meg is indokolták, hogy miért: tudniillik a közvetlen támogatások a garantált árak csökkentése miatt kifizetett kompenzációként kerültek a KAP rendszerébe, és mivel az új tagországokban az intézményes árak lényegesen alatta maradtak a régiekének – vagyis csatlakozáskor azok növekedése és nem csökkenése volt várható –, ezért úgymond nem volt közgazdasági értelme, mert nem volt miért kompenzálni a termelőket. Az senkit sem zavart – egyébként a későbbiekben sem –, hogy egységes piacon, adott szektor szereplőinek nyújtott támogatásokban mutatkozó lényeges eltérések milyen versenyt torzító hatással bírhatnak.
- 2002 decemberében, a koppenhágai EU-csúcson – a 10 új tagországgal folytatott csatlakozási tárgyalások lezárásaként – a csatlakozási szerződések végleges megfogalmazásakor és aláírásakor, a régi tagországok a KAP játékszabályait felrúgva inkább hozzájárultak a Közös Agrárpolitikának az új tagországokban történő részleges renacionalizálásához – megengedve nekik a közvetlen támogatások nemzeti költségvetésből történő kiegészítését (ez az ún. *top-up*), semhogy az egységes piac logikájának megfelelően a teljes KAP-ot kiterjesztették volna rájuk.
- 2003 júniusában, nem egészen egy évvel a keleti bővülés első hulláma előtt, a régi tagországok az *Agenda 2000*-rel elkezdett KAP-reform félidei felülvizsgálata helyett, a KAP újabb, gyökeres átalakítása mellett döntöttek. Minthogy sem az USA vagy a WTO-partnerek felől nem nyilvánult meg különösebb nyomás, sem az agrárpiacon akkori és várható állapota nem indokolta, az újabb reform egyetlen igazi mozgatórugója a keleti bővüléstől való félelem volt. Félelem a túlermeléstől a régiek által is előállított termékkörben és félelem a túlermelésnek a közös költségvetésre előre láthatóan gyakorolt hatásától.

A 2003-as KAP-reform nyomán a következő *perspektíva* tárul elénk:

- a hagyományos piacszerző eszközök – ártámogatás, intervenció, export-visszatérítés – szép lassan kikopnak a Közös Agrárpolitika kelléktárából;
- ott, ahol a piaci intervenció fennmarad, a garantált átvételi ár oly alacsony szintre kerül, hogy valóban csak a legnagyobb válság idején működő ún. biztonsági hálóként (*safety net*) lesz értékelhető;
- folytatódik, és várhatóan teljessé válik az elválasztás (*decoupling*), ami papíron a piaci keresletnek megfelelő termelési szerkezet kialakítását hivatott célozni, a gyakorlatban azonban meglesz az a veszélye, hogy dezorientálja a termelőket, és időszakosan komoly egyensúlytalanságokat okoz az egyes termékpályákon;
- új témákra helyeződik a hangsúly: energiatermelés, élelmiszerbiztonság, környezetmegőrzés, állatjóllét;
- a piaci beavatkozások és a közvetlen támogatások rovására előtérbe kerül, és a KAP első pillérével teljesen egyenrangúvá válik a második pillér: a vidékfejlesztés.

A gondolatmenet továbbvitele azonban egy, különösen az új tagországok számára nagyon veszélyes csapdahelyzet kialakulásához vezethet. Amikor egy agrárpolitika eljut a teljes szétválasztásig – vagyis amikor a támogatás már nem csupán a külső és belső áraktól és a terméktől, de magának a termelésnek a tényétől is függetlenedik, vagyis amikor már termelni sem kell érte –, akkor felmerül a kérdés, vajon szükség van-e rá a továbbiakban. Hiszen lesznek egymás mellett élő családok, ahol az egyik – bár semmit sem termel – életjáradékszerű támogatást kap, mert az a támogatás az ő földdarabjára hagyományosan jár, míg a másik, bár majd megszakad a munkában, annyi nyereségre sem tesz szert, mint amennyi a szomszéd járadéka. A szociális feszültségek a jövőben könnyen kikényszeríthetők az ártámogatásból közvetlen támogatássá alakított szubvenciók fokozatos és végleges eltörlését.

A KAP második (vidékfejlesztési) pillérében fennmaradó támogatásokkal kapcsolatban pedig – az EU-költségvetésről a jövőben folytatandó viták hevében – könnyen születhet olyan döntés, hogy ez helyi ügy, minden ország maga tudja, mely vidékfejlesztési célokra és mennyit érdemes költeni. A közös (EU + nemzeti büdzséből történő) finanszírozást, a nem is oly távoli jövőben, felválthatja a 100 százalékban tagállami (nemzeti büdzséből történő) finanszírozás, vagyis a KAP oly régóta emlegetett, de valójában soha komolyan nem vett renacionalizálása.

A fenti jövőképet *néhány további szempont* is alátámasztani látszik:

- A keleti bővülésnek a régi tagországok által retteget következményei (agrártúlermelés + a közös költségvetés összeomlása) tekintetében, sajnos a tagság alig egy-két éve alatt is „sikerült” megerősíteni ezeket a félelmeket. A magyar termelők például meg sem próbálják a piacon értékesíteni a terményüket, hanem aratás után azt azonnal intervencióra ajánlják föl. Ez nyilvánvalóan kiváltja a nettó finanszírozók önvédelmi reflexeit, és a KAP minél gyorsabb lebontásában válnak érdekeltté.
- A KAP legfőbb haszonélvezőjeként számon tartott Franciaország 2002 óta a közös költségvetés jelentős nettó finanszírozója, és a közös költségvetés kiadási plafonjának megállapításával kapcsolatos vitában már megmutatta, hogy elemi érdekei már a többi nettó finanszírozó tagországaéhoz közelítenek. Azt se felejtjük, hogy az agrártámogatások renacionalizálása esetén Párizs kétféle kompenzációt kaphat: egyrészt, az agrárpolitika

közösségi finanszírozásának vége egyúttal a brit visszatérítés problémáját is megszünteti, s a franciák, mint a *rebate* legnagyobb finanszírozói jelentős teher alól mentesülnek; másrészt, az új tagországok piacán az egyenlőtlen versenyhelyzet és a nagyobb fejlettség okán a francia agrártermékek jelentős piacnyerésre számíthatnak.

- A KAP keleti bővüléssel kapcsolatos leépítéséért cserébe a régi tagországok agrártermelői egyetlen, de annál nagyobb kárpótlást kaphatnak: az új tagországoknak az EU-n kívüli országok versenye elől viszonylag jól védett piacain teríthetik a termékeiket.

A KAP-támogatások renacionalizálása elleni igazán fontos érv az lehet, hogy az agrártermékek felvásárlói és feldolgozói az egyes tagországok költségvetési lehetőségeitől függően, különböző volumenű szubvenciót tartalmazó termékkel lennének kénytelenek versenybe szállni az egységes piacon. A termeléstől teljesen elválasztott, vidékfejlesztési (környezetvédelmi, szociális stb.) támogatás is – ha elég nagy összegre rúg – hozzájárulhat a termelő versenyképességének a növeléséhez, s ezáltal torzíthatja a piaci versenyt. Ugyanakkor az EU felső korlátot szabhatna a különböző jogcímenek nyújtott nemzeti támogatásoknak.

A másik legnagyobb kiadási tétel jövőjéről: Strukturális és kohéziós politika

A 2004-es és a 2007-es bővítés után az immár 27 tagú Európai Unióban a regionális különbségek jelentősen megnövekedtek. A területi kohézióknak ezáltal még nagyobb szerepe van, hiszen a periféria kinyúlik keleti, északkeleti, délkeleti irányba, a terület is jóval nagyobb. A centrum és periféria között a gazdasági különbségek jóval nagyobbak, mint korábban. A sajátos földrajzi fekvésű területek száma is gyarapodott, hiszen Ciprus és Málta szigetek, amelyek már nevükből adódóan is „elszigeteltbek”. Ugyanakkor azáltal, hogy az átlag GDP csökkent, bizonyos régiók a 75%-os küszöb fölé kerültek anélkül, hogy valójában bármennyit is nőtt volna gazdaságuk, s így elvesztették a jogosultságot a kohéziós céllal való támogatásra. Ezért ezek a régiók átmeneti támogatást kapnak (*phasing out*). A statisztikai hatás problémájának kérdése azért is kihívás, mert több érdek ütközik egymással, s egy kompromisszumos megoldást kell találni.

A kohéziós politika jövőjével kapcsolatban a következő fő dilemmákra kell keresnünk a választ: a kohézió és a versenyképesség fenntartása mennyire egyeztethető össze, egyáltalán összeegyeztethető-e? Ha összeegyeztethető, akkor hogyan és miképpen, milyen eszközökkel? A lisszaboni stratégia célja mindkét cél erősítése, de vajon hogyan? Ebben a vitában minden eddignél nagyobb érdekellentétek jelentek meg a tárgyalások során: a nagy országok a kicsikkel, az új tagállamok a régiekkel, valamint a gazdagabbak a szegényebbekkel kerülnek szembe.

Ebben a helyzetben az európai integráció egyik alapvető kérdése, hogy megmarad-e a leglátványosabban a strukturális politikában testet öltő pénzügyi szolidaritás. Ha igen, méghozzá a jelenlegihez hasonló célkitűzésekkel, úgy a feladatok növekedésével párhuzamosan szükséges a források bővítése; ha nem, akkor a strukturális politika feladatköre fog átalakulni, szűkülni. A 2007–2013-as időszak e tekintetben átmenetet jelent, mivel az EU jelenlegi helyzetéből kiindulva a 2013 utáni időszakra inkább a második verzióval, azaz a pénzügyi szolidaritás csökkenésével számolhatunk. Magyarországnak ez nem érdeke, célszerű – szövetségeket keresve – küzdenie e tendencia ellen, de fel kell készülnie egy esetleges ilyen változásra.

A strukturális politika tartalmi elemeivel kapcsolatos nyitott kérdések egyike, hogy a centrum vagy a periféria fejlesztése támogatandó-e inkább. Ez nem csak elméleti kérdés, különösen nem Magyarországon, ahol a centrum–periféria viszony a területi különbségek közül a legmarkánsabb. A legmegfelelőbb válasz megtalálásában segíthetnek a 2007–2013-as időszak tapasztalatai, illetve ezen időszak támogatásainak felhasználása is csökkentheti valamelyest a feszültséget.

További nagy kérdés, hogy a strukturális politika az országok vagy a régiók támogatására koncentráljon-e. Az előbbi esetben a regionális politika a jelenleginél nagyobb mértékben lenne nemzeti hatáskörben. A magyar érdek nagyban függ attól, hogy sikerül-e az elkövetkező években a közigazgatás reformját véghezvinni. Amennyiben igen, s a (nagy)régiók valóban megfelelő (pénzügyi, jogi, humán) kapacitásokkal bírnak, úgy Magyarország érdeke lehet a politika minél decentralizáltabb megvalósítása. Az ellenkező esetben (jelenleg ez az eset az érvényes) a központosítás jelenlegihez közeli mértékének fenntartása tűnik az adott körülmények között a leginkább járható útnak.

Magyarország szempontjából kiemelten fontos a központi régió (Közép-Magyarország) kérdése. Ez a régió már 2007-től kiesik (viszonylag magas fejlettsége okán) a legintenzívebben támogatott körből. Az *optimális megoldás megtelepítése alapos elemzést igényel* (ismét megkerülhetetlen a centrum–periféria kérdés alapos, ezúttal a konkrét magyarországi helyzetre koncentráló vizsgálata); logikai alapon az országok támogatása *szabadabb kezet adhat Magyarországnak*, hogy a központi régiót is megfelelő mértékű támogatásban részesítse. Azt lehet mondani tehát, hogy jelen (hangsúlyozottan nem optimális) helyzetben mind adminisztratív, mind tartalmi oldalról előnyös lehet Magyarországnak az országok támogatására való áttérés (viszont egy decentralizáltabb közigazgatási szerkezet kialakulása esetén (hosszabb távon) már nem feltétlenül ez lenne a helyzet).

Igen fontos szempont, hogy a regionális és kohéziós politika fejlődése ne vezessen e politika pénzügyi és tartalmi renacionalizálásához. Az általánosan érvényes alapelvek formálásában a Bizottságnak továbbra is kulcsszerepet kell kapnia, s az is elemi érdekünk, hogy az uniós (rész)finanszírozás minél nagyobb mértékben fennmaradjon.

Lényeges kérdés, hogy a jövőben „lisszabonizálódik-e” a strukturális politika. Ha igen, annak jótékony hatása lehet a lisszaboni folyamatra (jelentős uniós források, komoly EU-szintű elkötelezettség (és nemcsak szándék) kerülhetnének e folyamat mögé). Ugyanakkor egy ilyen fejlődés következményeként (és a sokasodó kihívások ellenére) háttérbe szorulhat a kohéziós cél. Magyarországnak jelenleg alapvető érdeke, hogy a kohéziós cél az EU strukturális politikájának prioritása legyen, így a „lisszabonizálódásban” közvetlenül nem érdekelt. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy több súly (és támogatás) híján a lisszaboni folyamat hosszabb távon végképp komolytalanná válhat – ez sem érdekünk. Megoldást jelenthet addicionális források bevonása, ám jelenleg EU-szinten, illetve egyes országok esetében (különös tekintettel a Magyarországon a Konvergenciaprogramban rögzített fejlődési pálya részét képező költségvetési megszorításokra) erre nem sok esély látszik.

A források mennyisége mellett fontos kérdés *a források felhasználhatósága* is. A 2007–2013-as időszakra elért könnyítések minél teljesebb „átmentése” a későbbiekre nagy eredmény lenne; érdemes lenne erre úgy törekedni, hogy ezek a vívmányok minél szervezesebben épüljenek be a politika (és a költségvetés) rendszerébe. Különösen fontos számunkra a Kohéziós Alap 30%-os arányának fenntartása a strukturális támogatásokban, tekintettel infrastruktúránk hiányosságaira, illetve arra, hogy Magyarország kedvező (és a bővülő EU-

ban immár egyre kevésbé periferiális) földrajzi helyzetének kihasználásához e hiányosságokat mielőbb fel kell számolnunk.

Igen fontos, hogy a reformok kapcsán is *próbáljunk meg egy átfogó rendszerben gondolkodni*. Magyarországnak nem érdeke az, hogy a tagországokat a strukturális politika szempontjából különböző csoportokra osszák, amelyek kezelése aztán (a beosztás következtében) eltér egymástól. Érdekünktől, hogy egységes értékelési kritériumok legyenek érvényesek mindenkire, s hogy e kritériumok formálásában tevékenyen részt vegyünk. Az egységesség általában véve is cél abban az értelemben, hogy üdvös lenne a strukturális politika jelenlegi, kivételektől, egyedi szabályozásoktól hemzsegő, immár szinte átláthatatlanná vált helyzetéből ismét eljutni egy olyan világos, logikus (és hatékony) rendszerhez, amelyet a Delors I. csomag hozott létre közel két évtizede.

A REFORMOK POLITIKAI ESÉLYEI: KOALÍCIÓK, MAGYAR ÉRDEKEK

A 27 tagú EU-ban egyetlen ország sem rendelkezik olyan mozgástérrel, hogy elképzeléseit teljes mértékben el tudja fogadtatni, még kevésbé pedig olyannal, hogy azokat rá tudná erőltetni a többiekre. Ugyanakkor, miután a költségvetés elfogadását tekintve egyelőre *a nemzeti vétőrendszer* van érvényben, bármelyik ország meg tudja akadályozni az esetenként 26 ország által kidolgozott és egyeztetett tervezetek elfogadását is. Egy-egy nagy országtól eltekintve (akár a nettó hozzájáruló Németország és Nagy-Britannia, akár a nettó támogatott Spanyolország vagy Lengyelország kivételével) azonban ez sem valószínű forgatókönyv. Az eddigi tapasztalatok és az EU-ban kialakult „kompromisszumkultúra” alapján már a következő költségvetés kidolgozásának kezdeti időszakában is arra számíthatunk, hogy különböző érdekszövetségek jelennek meg. Ezek alapvetően *néhány meghatározó ismérv mentén* azonosíthatók.

Változatlanul megjelennek a fejlett–fejldő, vagyis a nettó költségvetési pozíció alapján szerveződő érdekcsoportok. Nem biztos azonban, hogy ezek homogének lesznek. Egyrészt ugyanis az azonos előjelű nettó pozíciók között is tetemes eltérések vannak, hiszen egyes országok jóval nagyobb mértékben nettó befizetők, mint mások, és hasonló a helyzet a nettó támogatottak oldalán is. Arról nem is szólva, hogy egyik ország nettó pozíciója sincs kőbe vésve, sőt nagyon valószínű, hogy a 2014-ben kezdődő időszakban lesznek változások (mindenekelőtt a jelenlegi nettó támogatotti kör esetében). Másrészt az uniós költségvetés szerkezetének megváltoztatása jelentős mértékben árnyalja a nettó pozíciók alapján kialakuló szerveződéseket.

A kibővült EU-ban a korábbiaknál jóval nagyobb szerephez juthatnak a regionális alapon építkező érdekközösségek. A regionális szempontok az uniós politika szintjén a mediterrán kibővülés után jelentek meg (lásd az EU mediterrán politikáját, valamint a Barcelona-folyamatot). A második regionális kör a finn–svéd belépés után rajzolódott ki (északi együttműködés). A „keleti bővülés” két hulláma újabb regionális kooperációs formációk kialakulásához vezetett. Ide tartozik a visegrádi együttműködés, de a Duna-medencei országok jóval lazább formában tapasztalható kooperációs szándéka is. Számos országot fog át a szélesen értelmezett Közép-Európai Kezdeményezés. A következő években – részben globális, részben európai fejlődés eredményeként – további olyan stratégiai vagy taktikai érdekszövetségek létrejötte várható, amelyek regionális alapon szerveződnek (pl. az atlanti irányzat megerősödése, a Nyugat-Balkánnal kapcsolatos érdekek kikristályosodása).

További szövetségalakításokat generálhatnak a különböző közösségi célok mentén meghúzódozó tagállami érdekek. Ezek legismertebb és a 2014 utáni költségvetés struktúráját nagymértékben meghatározó eleme a mezőgazdasági politika fenntartásában, illetve megszüntetésében érdekelt csoportok küzdelme. E kérdés azonban egyre kevésbé önmagában, hanem más költségvetési prioritásokhoz, mindenekelőtt a lisszaboni programhoz (mindenekelőtt annak versenyképességi csomagjához) köthető célokhoz kapcsolódva alakít ki érdekcsoportokat. Ahogy a közösségi politikák fejlődnek, és ahogy az egyes politikaterületek *acquis communautaire*-je „gazdagodik”, úgy várható újabb és újabb érdekcsoportok és -szövetségek megjelenése. Jelenlegi ismereteink szerint erre elsősorban az alábbi területeken kerülhet sor:

- a közös energiapolitika,
- az egyre erőteljesebb (főként délről jövő) migráció kezelése,
- a schengeni határokat jelentő országok közötti együttműködés,
- környezetvédelem,
- végül, de mindenekelőtt pedig a lisszaboni stratégiához köthető valamennyi prioritás (a kutatás–fejlesztéstől az oktatáson át a szociális kérdésekig és a munkaerőpiaci reformokig).

A fentiek alapján aligha lehet olyan érdekszövetségeket azonosítani, amelyek tagsági összetétele viszonylag állandó lenne. Az egyes területeken igen eltérő összetételű szövetségek jöhetnek létre, ami – főként a költségvetés tervezésének kezdeti időszakában – megnehezítheti a tisztánlátást. Ugyanakkor éppen ez a tarka struktúra teszi lehetővé, sőt kötelezővé az értelmes kompromisszumkeresést. Ez a kijelentés természetesen arra alapozódik, hogy valamennyi ország pontosan fel tudja mérni rövid- és hosszabb távú érdekeit, és jól ismeri a partnerek hasonló vagy eltérő érdekeit is.

A taktikai és stratégiai érdekszövetségek kialakítása során nem lehet elfeledkezni a Bizottság tevékenységéről, amely a költségvetés átfogó reformjában, ezen belül a bevételek stabilizálásában (a nemzeti költségvetésektől való lehető legnagyobb mértékű függetlenítésében), valamint a jövőorientált és szolidaritási (kohéziós) célok prioritásában érdekelt. Magyarországnak is alapvető érdeke, hogy érdekeinek védelméhez és megvalósításához messzemenően igénybe vegye a Bizottság támogatását.

A közösségi költségvetés vonatkozásában *Magyarországnak két alapvető és időben csak részben elkülönülő feladata van.*

Az egyik a 2007–2013-as pénzügyi perspektívával kapcsolatos, és az abban rendelkezésre álló pénzügyi erőforrások leghatékonyabb felhasználását jelenti.

A másik a 2013 utáni költségvetési keretterv kialakítására vonatkozik, amelyben Magyarországnak kezdemnyező (aktív) szerepet célszerű vállalnia. Nemcsak azért, mert a nettó kedvezményezetti pozíció fenntartása alapvető érdekünk, hanem azért is, mert a 2014-ben kezdődő újabb pénzügyi perspektíva első konkrét változatai éppen a 2011. évi magyar elnökség idején jelenhetnek meg.

A legfontosabb feladatok az alábbiakban összegezhetők:

Nemcsak a magyar társadalmi–gazdasági felzárkózás és a modernizáció sikere miatt *alapvetően fontos az uniós források lehető legnagyobb mértékű lehívása és leghatékonyabb*

felhasználása. Ez gyengítheti a strukturális és kohéziós pénzek „feleslegességével” kapcsolatos nézeteket, és erősítheti az ilyen jellegű támogatások fenntartása melletti érveket. Ebben az összefüggésben valamennyi nettó támogatott ország egy hajóban evez, bármelyikük sikere kedvezően, sikertelensége pedig kedvezőtlenül hathat a strukturális alapok jövőjére. Magyarországnak azt kellene bizonyítania, hogy az uniós pénzek nem egyszerűen felszívhatók, hanem hogy segítségükkel átfogó fejlesztések valósulnak meg, amelyeknek egyértelmű és pozitív kisugárzása van a gazdaság és a társadalom más, az EU-s erőforrások által közvetlenül nem is érintett területeinek fejlődésére is. Emellett végig hangsúlyozandó, hogy a sikeres magyar pénzfelhasználás regionális és európai célokat is szolgál (pl. fejlettségbeli különbségeket országok között is csökkent, javítja az EU versenyképességét). Ezért a projektek elbírálása során azoknak kell elsőbbséget biztosítani, amelyek nagy valószínűséggel képesek lesznek viszonylag rövid időn belül multiplikátor-hatásokat (*spill-over*) kiváltani. Önmagában a pénz elköltése nem lehet a sikeres felhasználás mércéje. De olyan projektek sem, amelyek teljesítik ugyan az előre megfogalmazott célt, de csak akkor életképesek, ha továbbra is fennmarad az uniós finanszírozási köldökzsínór. Végül – a fenti koordinátarendszerben – azok a projektek sem értékelhetők sikeresnek, amelyek ugyan az első időszak EU-s támogatását követően önjáróvá, önfenntartóvá válnak, de szívesebben léteznek az őket körülvevő gazdasági-társadalmi környezetben, vagyis képtelenek *spill-over*-hatásokat élni. E vonatkozásban feltétlenül hasznos és célszerű lenne a spanyol, portugál, ír és keletnémet példák elemzése, különös tekintettel azokra, amelyek *spill-over*-hatásokat tudtak generálni. Vizsgálandó lenne az a társadalmi-gazdasági-jogi-intézményi környezet, amely erre képessé (vagy képtelenné) tette az uniós költségvetésből is támogatott vállalkozásokat. Nem kevésbé fontos az időtényező elemzése, az, hogy mennyi időre volt szükség az egyes országokban (az egyes projektek szintjén) a pozitív multiplikátor-hatások megjelenéséhez.

Az összességében leosztott „nemzeti boríték” mellett vannak olyan uniós költségvetési keretek, amelyekre valamennyi tagállam pályázhat, és nem képezik részét a nemzeti keretnek. Amellett, hogy a „nemzeti boríték” tartalmazza a meghatározó összeget, és ennek felhasználására kellett kidolgoznia minden országnak a saját nemzeti fejlesztési tervét, helytelen lenne, ha figyelmünket csak erre a területre összpontosítanánk.

Hasonlóan fontos más országok „nemzeti borítékainak” és fejlesztési terveinek ismerete, hiszen a megvalósítandó projektek legnagyobb részére közösségi versenypályázatokat kell kiírni. Ahogy a „magyar borítékban” lévő pénz nem kis része különböző megrendelések formájában más uniós országok vállalataihoz „vándorol” (többek közt ezért sem helyes a nettó pozíciót kizárólag a költségvetés alapján megítélni), úgy részesülhetnek magyar vállalatok is más országok uniós támogatásaiból. Ez mindenekelőtt az új tagállamok irányában kell, hogy erősítse a magyar törekvéseket (amelyeket az intenzív kereskedelmi, újabban pedig tőkekapcsolatok megalapozni látszanak).

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) keretében nagy hangsúlyt kell kapniuk azoknak a fejlesztéseknek, amelyeknek határokon túlterjedő, regionális vonzataik vannak. Miután az EU jelenlegi költségvetésében nem szerepel az új tagállamok közötti infrastruktúra átfogó fejlesztése, ezt a feladatot a nemzeti fejlesztési tervekben belül, valamint azok állandó és többoldalú egyeztetésével célszerű – legalább részben – felvállalni. Ez pedig feltételezi, hogy a szomszédos országok hasonló terveit fokozottabb mértékben koordináljuk a regionális fejlesztési érdekek mentén.

Végül, már most meg kell kezdenünk a felkészülést a 2013 utáni költségvetési időszakra. A tervezett felülvizsgálathoz kapcsolódóan Magyarországnak is meg kell kezdenie a stratégia kialakításával kapcsolatos elemző-feltáró-információgyűjtő, majd az ezekre épülő értékelő munkákat. Ez a tevékenység három lényegi területet érint:

- az uniós költségvetés jövőjével kapcsolatos magyar érdekek meghatározása különböző scenáriókat feltételezve, és az egyes érdekek „átválthatóságát” figyelembe véve,
- valamennyi (számunkra és a költségvetés szempontjából) lényeges tagállam érdekeinek hasonló szerkezetű és tartalmú vizsgálata,
- a fenti két vizsgálat eredményei alapján a lehetséges érdekszövetségek és érdekkonfliktusok azonosítása, beleértve azt az elemzési szempontot is, hogy milyen érdekszövetségek mennyire tartósak, illetve milyen engedmények esetén bonthatók meg, valamint teremthetők újra a meghatározó magyar érdekek védelme és érvényesítése céljából.

Irodalom

Caesar, Rolf: Das Budget für eine erweiterte Union zwischen Solidarität und Effizienz. In: Hasse, Rolf H.–Kunze, Cornelia (Hrsg.): Die erweiterte Europäische Union zwischen Konvergenz und Divergenz. Transformation. Leipziger Beiträge zu Wirtschaft und Gesellschaft. No. 19. Leipziger Universitätsverlag, 2006.

Cattoir, Philippe: Tax-based EU Own Resources. An Assessment. Taxation Papers, Working Paper No. 1, European Commission, Directorate-General Taxation and Customs Union, 2004.

Council of the European Union: Financial Perspective 2007–2013. Brussels. 16 December 2005. (www.eu2005.gov.uk)

European Commission: Financing the European Union. Commission report on the operation of the own resources system. Brussels, 1998. (http://ec.europa.eu/budget/library/documents/revenue_expenditure/agenda_2000/financing_eu_98_summ_en.pdf)

European Commission: Building Our Common Future: Policy Challenges and Budgetary Means of the Enlarged European Union 2007–2013, COM (2004) 101, Brussels, 10 February 2004.

European Commission: Financing the European Union. Commission report on the operation of the own resources system, COM (2004) 505 Final, Volume I, Brussels, 14 July 2004.

European Commission: Financing the European Union. Commission report on the operation of the own resources system, COM (2004) 505 Final, Volume II (Technical Annex), Brussels, 14 July 2004.

European Commission: Communication of 14 July 2004 to the Council and the European Parliament „Financial Perspectives 2007–2013”. COM (2004) 487.

European Parliament: Draft report on a new system of own resources for the European Union, Rapporteur Horst Langes, Committee of Budgets, A3-0000/94 (1994).

European Parliament: The own resources of the European Union: analysis and possible developments, Directorate General for Research, Working Document, Budget Series, W-4, 09-1997.

Gros, Daniel-Micossi, Stefano: A Better Budget for the European Union. More Value for Money, More Money for Value. CEPS Policy Brief. No. 66. February 2005.

Kengyel Ákos: Az EU költségvetésének hosszú távú alakulását befolyásoló körülmények. In: Inotai András (szerk.): EU-tanulmányok I. Nemzeti Fejlesztési Hivatal, Budapest, 2004, 315-350.

Sapir, André et al.: An Agenda for a Growing Europe. Making the EU Economic System Deliver. Report of an Independent High-Level Study Group established on the initiative of the President of the European Commission. July 2003.
(www.euractiv.com/ndbtext/innovation/sapirreport.pdf)

Szemlér Tamás (szerk.): EU-költségvetés 2007-2013: érdekek és álláspontok, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 2004.

TOUTELEUROPE: La politique agricole commune, PAC.
(<http://www.touteleurope.fr/fr/union-europeenne-en-action/les-politiques-europeennes.html>)

MAGYARORSZÁG ÉRDEKEI AZ EURÓPAI UNIÓ KÖZÖS KÖLTSÉGVETÉSÉNEK REFORMFOLYAMATÁBAN

Balázs Péter
(Közép-Európai Egyetem)

Vezetői összefoglaló

A kutatás során elkészült tanulmányok rávilágítanak arra, hogy a 2007–2013-ra elfogadott európai uniós költségvetés hogyan érinti a *magyarországi forrásfelhasználást*. Elemzések készültek arról, hogy a pénzügyi perspektíva milyen szükséges és lehetséges változásokon megy vagy mehet át a következő időszakokban, és meghatároztuk azt is, hogy a reformokat illetően *Magyarországnak milyen érdekei, céljai és teendő lesznek*. A kutatás során kiderült, hogy az egyes jelentősebb országcsoportokban milyen érdekek fogalmazódnak meg az uniós költségvetés tervezett átalakítását illetően, és hogy ezzel kapcsolatban *Magyarországnak milyen cselekvési lehetőségei vannak*. A megrendezett szakmai viták elősegítették a témában érintett különböző intézmények és szervezetek közötti párbeszédet. A kutatáshoz kapcsolódó tanulmányokat a CEU EU Bővítési Központja a Világgazdasági Kutatóintézetrel közösen jelenteti meg önálló kötet formájában, melynek tervezett címe: *EU-költségvetés: kihívások és reformopciók*.

AZ EURÓPAI UNIÓ 2007–2013-AS KERETKÖLTSÉGVETÉSE

Tagállami érdekek és álláspontok

Az Európai Unió tagállamainak első számú kormányzó politikusai az Európai Tanács 2005. december 16-i ülésén megállapodásra jutottak az unió 2007–2013 közötti költségvetési kereteiről. Mintegy kétéves vitát követően a megállapodás meghatározta az elkövetkező hét esztendőre vonatkozóan a fő kiadási tételeket, valamint azt, hogy ezeket milyen forrásokból finanszírozzák. A megállapodás továbblépést képviselt és fontos változásokat jelzett az előző keretköltségvetésekhez – a két Delors-csomaghoz, valamint az *Agenda 2000*-hez – képest. Az Európai Parlament, a Miniszteri Tanács és az Európai Bizottság között megkötött Intézményközi Megállapodásban a költségvetési főösszeget az Európai Parlament nyomására megemelték. Így jött létre a hétéves keret 864,316 milliárd euró kitevő főösszege (2004-es áron, a kötelezettségvállalásokra vonatkozóan).

A keretköltségvetés központi elemét képező uniós alapokkal kapcsolatos magyar álláspontot – tömör formában – az Európai Bizottság által 2004 elején közreadott harmadik kohéziós jelentésre készült válasz tartalmazta. A kormány által elfogadott magyar memorandum üdvözölte a kohéziós politikáról szóló jelentést, és azt a további tárgyalások szempontjából jó kiindulópontnak minősítette. A kormány megerősítette elkötelezettségét a kohéziós politika szerves továbbfejlesztése mellett, amelynek – véleménye szerint – továbbra is erős, kiegyensúlyozott és megfelelően finanszírozott közösségi politikának kell maradnia. A dokumentum szerint a felzárkóztatás, a fenntartható fejlődés és a lisszaboni program céljait nem lehet egymástól elválasztani. A finanszírozási források tekintetében Magyarország a konvergencia prioritás elsőbbségét és a hozzáférési szabályok rugalmasabbá tételének szükségességét hangsúlyozta. Konkrétan megemlítette a társadalmi infrastruktúra – oktatás, egészségügy – elemeit, illetve a lakásfelújítást, amelyek a 2000–2006 közötti időszakban nem

vagy csak részben voltak finanszírozhatóak. Összességében Magyarország az új tagállamok számára egyenlő elbánást, a kohéziós politika korábbi kedvezményezettjei által élvezett segítséghez hasonló támogatást követelt.

Egyidejűleg természetesen a többi tagállam is elkészítette saját téziseit az uniós költségvetésről, és benne a kohéziós politikáról folytatott *vita a tagállamokat három fő csoportra osztotta.*

- A nettó befizetők az uniós költségvetés szerkezetének teljes átalakítására törekedtek, méghozzá jelentős részben a tradicionális kiadási tételek, az agrárpolitika és a kohéziós politika rovására. Álláspontjuk szerint, mivel a kohéziós politika céljaira rendelkezésre álló eszközök nagysága tovább nem bővíthető, a fejlettebb tagországoknak fejlesztéspolitikájukat a saját forrásaikból kell finanszírozniuk. Egyúttal meg akarták akadályozni, hogy a közép-kelet-európai új tagországok a kohéziós politikának köszönhetően – például fontos beruházások átcsábításával – az ő rovásukra fejlődjenek.
- A kohéziós politika korábbi kedvezményezettjei igyekeztek a nekik járó támogatás minél nagyobb részét „megmenteni”. Érvelésük szerint az Európai Unió által eddig támogatott régióknak továbbra is szükségük van az uniós segítségre, mivel „fejlettségről” esetükben csak viszonylagosan, a szegényebb új tagországokhoz képest lehet beszélni. Hangsúlyozták, hogy a fejlesztést ezekben a régiókban is folytatni kell, éppen a világpiaci versenyben való helytállás érdekében.
- A közép-kelet-európai új tagországok fő törekvése az Írország, Spanyolország, Portugália, vagy Görögország által a korábbi évtizedekben élvezett támogatási színvonal elérése volt, mégpedig anélkül, hogy a támogatás feltételei szigorodnának. Azt kívánták, hogy a felzárkózás lehetősége hasonló módon illesse meg az új tagállamokat, mint annak idején a kohéziós politika régebbi hasznélvezőit.

A kohéziós politika cél- és eszközrendszere

Az EU 2007–2013-as keretköltségvetésén belül a kohéziós politika finanszírozására rendelkezésre álló források nagysága 308 milliárd euró (2004-es áron). Ezen belül

- 81,54% a konvergencia célkitűzést finanszírozza. Ennek 70,51%-a legelmaradottabb régiókat, 4,99%-a a *phasing out*-régiókat szolgálja. További 23,22%-a a Kohéziós Alap, 1,29%-a pedig a Kohéziós Alap *phasing out*-támogatás.
- 15,95% a regionális versenyképesség és foglalkoztatás célkitűzéshez tartozik. Ennek 21,14%-a fordítandó a *phasing in* átmeneti támogatásra.
- 2,52% a területi együttműködés célkitűzést szolgálja. Ezen belül 73,86% a határmenti, 20,95% a transznacionális, 5,19% az interregionális együttműködés költségvetése.
- Az alapok segítségével fejleszthető ágazatok köre az új, 2007–2013-as időszakra vonatkozóan a korábbiaknál megengedőbben került meghatározásra.
- A konvergencia célkitűzés esetén a tagállamok elvben bármilyen jellegű fejlesztést előírányozhatnak, ha azt a közösségi szintű stratégiai irányelvek (CSG), illetve a nemzeti stratégiai referencia keret (NSRK) alapján meg tudják indokolni. A gyakorlatban csak az

olyan területek finanszírozása okozhat nehézséget, amelyeket nem lehet közvetlenül a felzárkózás, a növekedés, a foglalkoztatás és a versenyképesség céljaihoz hozzárendelni. Magyarország esetében mindenekelőtt a kultúra volt ilyen.

- A regionális versenyképesség és foglalkoztatás célkitűzésnél a támogatási célok egyértelműen a versenyképesség és a foglalkoztatás erősítése, a társadalmi változásokhoz való igazodás, a humán erőforrás minőségének javítása, az innováció, a tudás alapú társadalom köré épül. Ez a lista tehát restriktívabb, de továbbra is csak példálózó felsorolás, amelyet a tagállam – megfelelő indoklás mellett – kiegészíthet.

Az alapul szolgáló 1083/2006/EK számú rendelet nevesít néhány olyan fontos területet, amelyet korábban nem lehetett finanszírozni. A Kohéziós Alap esetében megjelent például a tömegközlekedés és az energiahatékonyság, a Regionális Fejlesztési Alapnál pedig – bizonyos feltételekkel – a lakásfelújítás, amely korábban tiltott volt.

Mindent egybevéve az Európai Uniónak sikerült a stratégiai tervezés és a programozás 2007–2013 közötti időszakra vonatkozó rendszerét úgy megújítania, hogy miközben a tagállamok fejlesztéspolitikájának közös európai dimenziót adott, a közösen meghatározott célok követése során a tagállamok gyakorlati mozgásterét növelni tudta. Kérdés, hogy a nagyobb szabadságot ki hogyan tudja majd kihasználni.

Magyarországon az ugrásszerűen megnövekedett volumenű EU-támogatások 2007-től a kormányzati fejlesztéspolitika gerincét adják. Kimondhatjuk: az EU-alapok hatására lényegében a teljes fejlesztéspolitikai intézményrendszer átalakult. A fejlesztéspolitika középpontjába ugyanis egyértelműen az uniós támogatások kerültek, a társfinanszírozás követelményén keresztül integrálva magukba szinte minden korábban működő állami támogatási alapot. Az Új Magyarország Fejlesztési Terv tervezésére és végrehajtására létrejött rendszer több kulcselemét tekintve kifejezetten egyedi, és megállapítható, hogy minden korábbi magyar fejlesztéspolitikai gyakorlattól is gyökeresen különbözik.

Nem történt meg ezzel szemben a szükséges előrelépés az Európai Unió által előírt régiók létrehozása tekintetében. A régiók kialakításával, jogosítványaik meghatározásával kapcsolatos viták a rendszerváltás óta zajlottak. A 2004–2006 közötti Nemzeti Fejlesztési Tervet (NFT) több oldalról kritika érte amiatt, hogy csak egyetlen regionális operatív programot tartalmazott, és annak irányítását is egy országos hatáskörű, központi irányító hatóság végezte. A 2006-ban megválasztott kormány programja célként tartalmazta a közigazgatás decentralizációját, ennek megfelelően a 2007–2013-as „második NFT”, az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében minden magyar régió rendelkezik „saját” operatív programmal. A programok irányítása azonban továbbra is egyetlen országos irányító hatóság kezében maradt, amely a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség keretében működik.

A regionális programok összevonása és központi irányítása 2004-ben nem a magyar kormány, hanem az Európai Bizottság döntései miatt állt elő. 2006 után azonban valóban lett volna elvi lehetőség a regionális fejlesztési programok teljes – tartalmi és intézményi – decentralizálására. Bár a kérdésben korábban nem alakultak ki éles pártpolitikai határvonalak, a decentralizációhoz szükséges konszenzus mégsem jött létre. A régiók megerősítését és a regionális önkormányzatok közvetlen választását célzó kormánypárti törvényjavaslatokat a magyar Országgyűlésben 2006 nyarán az ellenzék nem szavazta meg. Így a regionális önkormányzatok – legalábbis a kormány érvelése szerint – Magyarországon nem rendelkeznek azzal a közvetlen demokratikus legitimitással, ami lehetővé tenné, hogy az EU-

tól kapott támogatásért teljes politikai és – e politikai felelősségükhöz kapcsolódóan a számukra biztosítható önálló bevételek alapján – anyagi felelősséget vállaljanak. Természetesen nincs kizárva az, hogy a regionális decentralizáció ügyében a parlamenti pártok előbb-utóbb megegyezésre jussanak. Ha ez bekövetkezik, a regionális programok irányítása a regionális fejlesztési tanácsok részére akár menet közben is átadható. A régiók partnerként történő bevonására azonban addig is van lehetőség.

Magyarország érdekeinek érvényesülése

A 2007–2013-as EU-keret költségvetés (ún. pénzügyi perspektíva) megfelel az előzetes magyar törekvéseknek. Az elért kompromisszum lehetővé teszi, hogy a fejlesztéspolitika a következő években, az EU-források segítségével – a konvergencia program jelentette szigorú költségvetési kényszerek ellenére – új lendületet vegyen. Az EU kohéziós politikája – mindenek előtt a lisszaboni célok integrációján keresztül – jórészt sikeresen adaptálódott az unió új szerkezetéhez és a megváltozott gazdasági körülményekhez. A 2007–2013-ra kialakult politikai megegyezés – a befizetők és a támogatottak között továbbra is fennálló érdekellentét mellett – magában hordozza annak a lehetőségét, hogy a kohéziós politika 2013 után is fennmaradjon.

Miközben a kohéziós politika működése, alapvető jellemzőit tekintve változatlan maradt, sok ponton módosult. Ezekről a változásokról még nem lehet egyértelműen pozitív vagy negatív véleményt kialakítani. Az egyes reformelemeknek jelentős „lokális” hatásai vannak, és ezek hol pozitívak, hol negatívak Magyarország, illetve a kohéziós politika egésze szempontjából. Összességében a változások tekintetbe vették a közép-kelet-európai új tagországok igényeit és javaslatait, viszont az egyszerűsítésre, a hatékonyság növelésére vonatkozó fogadkozsok nem vezettek kézzelfogható eredményre. A kohéziós és vidékfejlesztési támogatások szabályrendszere közeledett egymáshoz, párhuzamos fejlődésük a jövőben fontos tanulságokkal szolgálhat a támogatáspolitikai eszközrendszerének továbbfejlesztéséhez.

Az EU fejlesztéspolitikája – mind pénzügyi, mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásban – egyre növekvő hatással van a hazai fejlesztéspolitikára. Ugyanez igaz természetesen a többi új tagállamra, sőt a lisszaboni programon keresztül részben még a Tizenötökre is. A fejlesztéspolitika hazai intézményrendszerének megújulásában jelentős szerepe volt a 2004–2006 közötti EU-támogatásokkal kapcsolatos tapasztalatoknak. Az adminisztráció viszonylagos centralizációja a politikai és szakmai egyeztetési folyamatok és a partnerség jelentős kiterjesztésével párosul, ami erősíti a stratégiai koordinációt. Az eljárások egyszerűsítésének és a hatékonysági elv bevezetésének érdemi hatást kell gyakorolnia a működés eredményességére, sebességére, végső soron az abszorpciók kapacitására is.

A magyar fejlesztéspolitika sikere vagy sikertelensége az EU számára is fontos. A hazai eredmények a kohéziós politika hatékonyságának fontos mutatói lesznek a 2014 utáni időszakra vonatkozó vitában. Tekintettel arra, hogy a kohéziós politika hosszú távú fenntartása egyértelmű magyar érdek is, fontos számunkra, hogy bizonyítani tudjuk e politika eredményességét.

A hiteles fejlesztéspolitikához a támogatások gyors abszorpciója szükséges, de ez önmagában nem elég. A programoknak valós társadalmi–gazdasági hatást kell felmutatniuk, mindenekelőtt el kell érniük azokat a közvetlen eredményeket, amelyeket a programdokumentumok célul tűznek. Szélesebb értelemben véve azonban, a kohéziós politika fenntarthatósága érdekében ki kellene tudni mutatni, hogy az adott program más tagállamok

és régiók konvergenciájához is mérhető módon hozzájárul. Az erre vonatkozó elemzések következtetései azonban meglehetősen ellentmondásosak, aminek egyaránt oka lehet az szükséges adatok, módszertanok és modellek hiánya, illetve a vizsgált programok hatásait elfedő, vagy éppen kioltó, más eredetű gazdasági–társadalmi folyamatok interferenciája.

A következő időszak egyik legnagyobb feladata ezek után az EU-támogatások kezelésének gyakorlati felgyorsítása, az intézményrendszer gyermekbetegségeinek kiküszöbölése. Egyrészt azért, hogy az első Nemzeti Fejlesztési Terv sikeresen befejeződhessen, másrészt azért, hogy folytatása, az Új Magyarország Fejlesztési Terv sikeresen indulhasson, és belátható időn belül valós eredményeket hozzon. A tét az új, európai dimenziójú fejlesztéspolitika hitele és eredményessége.

AZ EU-KÖLTSÉGVETÉS FELÜLVIZSGÁLATA

Általános szempontok

A 2007–2013 időszakra vonatkozó EU-keret költségvetés elfogadása alkalmával már látszott: a kibővült és megváltozott unióban a még oly lényeges változások sem eléggé radikálisak ahhoz, hogy az alapvető finanszírozási elvek és keretek hosszabb távon fenntarthatóak legyenek. Továbbra sem sikerült megoldást találni például a közös agrárpolitika (KAP) hosszú távú jövőjére és ezzel szoros politikai összefüggésben a brit visszatérítés problematikájára. Ezért a költségvetés felülvizsgálatára mindenképpen szükség lesz. A 2005. decemberi politikai megállapodásnak eleve részét képezte az Európai Unió egész költségvetési rendszerére kiterjedő, 2008–2009 folyamán lezajló felülvizsgálat eldöntése. Ennek elvégzésére az Európai Tanács a Bizottságot kérte fel, a felülvizsgálat az uniós költségvetés kiadási és bevételi oldalának minden kérdésére kiterjed. A megállapítások és javaslatok alapján az Európai Tanács hoz majd határozatokat. Az Európai Tanács által a felülvizsgálatról hozott döntést megerősítette az az Intézményközi Megállapodás is, amely a 2007–2013 közötti pénzügyi keretről 2006. május 5-én született meg az Európai Parlament, a Miniszteri Tanács, és az Európai Bizottság között.

A 2009-ben hivatalba lépő, vagyis a Barroso vezette testület után következő Európai Bizottságnak 2011-ben kell majd javaslatot tennie a 2014-ben kezdődő időszak keretköltségvetésére vonatkozóan. Ez az ütemezés vélhetően azzal a következménnyel fog járni, hogy a felülvizsgálat gyakorlatilag összezsúszik a szokásos menet szerint zajló költségvetési vitával. Ráadásul 2009-ben nemcsak új Bizottságot kell választani, hanem európai parlamenti választások is lesznek, ami bonyolíthatja a költségvetés vitáját. Emellett kérdéses, hogy az alkotmányszerződés körüli vitákat feloldó reformszerződéssel kapcsolatos munkálatok hová vezetnek. Az alkotmányszerződés tervezete ugyanis – igazodva a költségvetés végrehajtásáért felelős Bizottság mandátumához – a korábbi gyakorlatra visszatérve ismét öt éves költségvetési ciklust javasolt, így elképzelhető, hogy a következő keretköltségvetés a 2014–2019 közötti időszakot fedi le.

A költségvetés hosszú távú alakulására lényeges befolyással lehet az unió mindenkori konjunkturális helyzete, valamint ezzel szoros összefüggésben versenyképessége. Mindkettő meghatározhatja a tagállamok, illetve a Bizottság és a Parlament állásfoglalását nemcsak a költségvetés nagyságrendjére, de kívánatos szerkezetére vonatkozóan. A növekedési kilátások befolyásolják a tagállamok költségvetési helyzetét és így teherbíró képességét. Egy recessziós időszakban a nettó befizetők kevésbé hajlandók a közös költségvetés nagyvonalú

finanszírozására. Még inkább ez a helyzet akkor, ha a Stabilitási és Növekedési Egyezmény szigorú szabályainak alkalmazása következtében több tagállam folyamatosan túlzott hiány eljárás alatt áll. Ha a költségvetés finanszírozásában meghatározó tagállamok saját államháztartásuk finanszírozása terén is problémákkal küszködnek, akkor az EU szintjén sem fognak egy növekvő közös költségvetést támogatni.

A 2007–2013 közötti költségvetési időszak tervezése során is alapvetően meghatározta a lehetőségeket és a tagállamok hozzáállását az, hogy az unió gazdasága – a lisszaboni célok ambiciózus kitűzése ellenére – az ezredforduló után látványosan megtorpant, és recesszió közeli növekedési ütemet volt képes csak produkálni. Az unió versenyképességét hátráltatja, hogy alacsony a potenciális növekedési ütem, amelytől ráadásul sokszor elmarad a tényleges növekedés. A lemaradást jól szemlélteti, hogy az egy főre jutó GDP az Európai Unióban az USA azonos mutatójának csak 72%-a.

Az Európai Unió további kibővítésének perspektívái is alapvetően befolyásolhatják a költségvetés jövőjét, valamint megváltoztathatják Magyarország prioritásait is. A 2007–2013 közötti időszakban egyedül Horvátország csatlakozásával lehet reálisan számolni, vagyis az EU legfeljebb huszonnyolc tagúvá bővíülhet. A horvát csatlakozás költségvetési hatása várhatóan marginális lesz, akár a tartalékok terhére is finanszírozható. A kérdés inkább az, hogy 2013 után mely országok és mikor csatlakozhatnak az unióhoz, és legfőképpen mi lesz Törökországgal. Ha például a jövődő közös költségvetést a jelentős népességű Törökországgal és az úgyszintén alacsony GDP-jű nyugat-balkáni államokkal kibővített unió finanszírozására határozzuk meg, az egész költségvetési filozófia másképp alakulhat. Törökország esetében például nyilvánvaló, hogy fejlettségi szintjéből, méretéből és egyéb gazdasági-társadalmi szempontokból adódóan nem volna célszerű (és finanszírozási oldalról reális sem) a kohéziós politikát és a KAP-ot minden változtatás nélkül tovább vinni.

A költségvetés kiadási oldala: a kohéziós politika jövője

Magyarországnak az a hosszú távú érdeke, hogy a regionális alapú kohéziós politika az EK Szerződés szelleme és betűje szerint *fennmaradjon*, és a közös költségvetésből történő támogatása körül *ne legyenek kétségek*. A regionális támogatások bizonyos renacionalizálásának gondolata (elsősorban a gazdag tagállamok elmaradott régióinak finanszírozása) a jelenlegi hosszú távú költségvetés vitájakor már felmerült, ilyen törekvést a jövőben sem lehet kizárni. A *kohéziós politika fennmaradásának célkitűzése* elsősorban a Szerződésben lefektetett célokra – vagyis a régiók közötti fejlettségi és társadalmi-jóléti különbségek csökkentésére – vonatkozik, s nem jelenti a kohéziós politika eszközeinek változatlanúságát. Magyarországnak érdeke a *kohéziós politika hatékonyságának javítása*, mivel a korábbi „kohéziós” országokhoz képest összességében valószínűleg kevesebb forráshoz fog jutni, illetve rövidebb ideig lesz a politika hasznélvezője.

A tendenciák jelenleg az európai gazdasági-szociális modellnek az angolszász, piaci versenyalapú modellhez való közeledését mutatják. A hatékonyság növelésére tett kísérletek vélhetően együtt járnak majd a társadalmi kohézió alapuló kontinentális modell gyengülésével, az egyenlőtlenségek nagyobb mértékű toleranciájával. Várható, hogy a kohéziós politikán belül megerősödik a regionális versenyképesség támogatásának szerepe. Az Európai Unió alapvető dilemmája már most is az, hogy a különböző fejlettségű területek gazdasági konvergenciáján keresztül a fejlettségi átlag növelésével, vagy pedig a már eleve versenyképes régiókra való koncentrációval érheti el leghatékonyabban a közösségi versenyképesség növekedését. Ez a *trade-off* elméletekből ismert dilemma régiós szinten

persze nem új keletű a kohéziós politika tagállami szintű tervezői számára (mint például a növekedési pólusok elmélet).

Ebben a kontextusban kerül majd megítélésre az egyre nagyobb fejlettségi különbségek mérséklésére hivatott kohéziós politika. Ezért is fontos lesz annak egyértelművé tétele, hogy távolról sem csupán valamiféle újraelosztó politikáról van szó, hanem a szolidaritás mellett nagyon fontos az integrációs folyamatok fenntartható működésének, az unió versenyképességének támogatása. Már a jelenlegi keret költségvetés elfogadása során elismerést nyert, hogy a 2004. májusában csatlakozott új tagállamok – alacsonyabb fejlettségi szintjük miatt – kettős kihívással néznek szembe: az elmaradott régiók felzárkóztatásával és a versenyképesség növelésével. Amikor a lisszaboni stratégia féldős felülvizsgálatára sor került 2005-ben, a Bizottság javaslatára a tagállamok egyetértettek abban, hogy a versenyképesség erősítése és a foglalkoztatás növelése mint két fő célkitűzés jelenjen meg az elkövetkező évek uniós és nemzeti politikájában. Az eltelt időszak viszont azt bizonyítja, hogy a fejlett tagállamok és a Bizottság igyekezett háttérbe szorítani a széles értelemben vett infrastruktúra támogatását, és inkább az innováció és a kutatás–fejlesztés irányába kívánnak elmozdulni.

A költségvetés felülvizsgálata során szükséges lesz magának a kohéziós politika célkitűzéseinek áttekintése. Kérdés, hogy mennyiben alkalmas a kohéziós politika eszközrendszere a növekvő mértékű fejlettségbeli különbségeket mutató és ebből adódóan különféle fejlesztési igényeket megfogalmazó tagállamok egységes kezelésére. Az eltérő fejlesztési igények ugyanis eltérő megközelítést és eszközrendszert igényelnek. A fejlettebb tagállamok esetében egy koherens és átgondolt versenyképességi politika jöhet számításba, míg az elmaradottabb tagállamok fejlesztési igényeihez igazodó gazdasági és társadalmi szolidaritás és kohézió egy kiterjedtebb, új kohéziós politikát indokolna. Egy „kohéziós–lisszaboni hibridpolitika” létrehozása kérdéses.

Az uniós alapokra való jogosultság és a fejlettségi szintbeli különbségek mérése a kohéziós politikában hagyományosan a GDP/fő mutatók alapján történik. A GDP-n alapuló fejlettségi különbségek összehasonlítása azonban más, különböző módszereken alapuló mutatókkal is történhet (például az ún. duál-mutató, a súlyozott relatív szórás, vagy az ún. Hoover-mutató alkalmazásával). Elméleti megfontolásokból indokolt lehetne a GDP mellett több, illetve egyéb fejlettségi mutatók (például „zöld mutatók”) egyidejű alkalmazása, esetleg többdimenziós fogalmak mérését célzó módszerek (például faktoranalízis) alkalmazása. Az elemzési és szelekciós eszköz kiválasztásakor azonban fontos követelmény, hogy az átlátható, viszonylag egyszerű, ugyanakkor a fejlettségi viszonyokat plasztikusabban ábrázoló eljáráshoz vezessen, ami pedig nem jellemző a többdimenziós mutatókra. Politikai megfontolások alapján nehezen képzelhető el, hogy a tagállamok túllépjének az erősen leegyszerűsítő, de hosszú ideje elfogadott és alkalmazott GDP/fő mutatón.

Magyarország fejlettségét tekintve a tagállamok középső csoportjában (annak második felében) helyezkedik el, ezért *indokolt, hogy mindkét fejlettségi pólus feltételrendszerének kidolgozásában aktív szerepet játsszon*. Ez szükséges ahhoz, hogy a kohéziós politika támogatásaiból való részesedése, illetve annak felhasználási feltételei tekintetében nyertesként kerüljön ki az újabb reformfolyamatból. Amennyiben a közös költségvetés kiadási oldala a differenciálás irányába fejlődne, mindenképpen nagy figyelmet kell fordítani a többféle célt követő kohéziós politika eszköz- és célrendszerének összehangolására, egymást erősítő vagy gyengítő hatásaira, komplementer jellegére. Nyilvánvalóan a kohéziós politika esetében is *célszerűbb lenne az a megközelítés, hogy előbb a költségvetés céljairól szülessen megállapodás és csupán ezt követően a szükséges finanszírozás mértékéről*.

A kohéziós politika egyik nagy eredménye, hogy a fejlesztési tervezés és végrehajtás olyan módszereit és eszközeit vezette be, s ez által olyan szemléletváltást generált a tagállamokban (például stratégiai gondolkodás-tervezés, folyamat-szemlélet, ellenőrzések hatékonyságának növelése, monitoring stb.) amelyek azután a fejlesztési pénzek csökkenését követően is maradandó és hasznosítható tudást eredményeztek a tagállamok közgazdaságában, sőt a gazdaság egészében. Ennek alapján felmerülhet, hogy a fejlettebb régiókban, illetve tagállamokban a fejlesztési források a tervezési és menedzsment módszereket, legjobb gyakorlatokat, tapasztalatcserét, szakmai segítségnyújtást, valamint az erre szolgáló hálózatok kialakítását és fejlesztését finanszírozzák, a kevésbé fejlettebbekben viszont továbbra is álljon rendelkezésre társfinanszírozás a fejlesztések megvalósítására, az infrastrukturális és humán tőke beruházások támogatására.

A költségvetés kiadási oldala: a közös agrárpolitika reformja

A közös költségvetés kiadásai szempontjából különös jelentősége van a közös agrárpolitika (KAP) jövőjének. A KAP számtalan kiigazítása után a 2007–2013-as pénzügyi perspektíva időszakában alighanem története legjelentősebb reformja előtt áll. A közös mezőgazdasági politika látványosan a legnagyobb költségvetési tételt jelenti, 2007–2013 között a mezőgazdaság, vidékfejlesztés, halászat és környezetvédelem 371,344 milliárd eurót használhat fel, ez az összköltségvetés 43%-a (ennek túlnyomó részét, 293,105 milliárd eurót a közvetlen és piaci támogatások teszik ki). A KAP, mint a közösségek legrégebbi politikáinak egyike, sajátos helyet vívott ki magának az európai közpolitikában. Piacszabályozó, jövedelembiztosító, vidékfejlesztő és környezetvédelmi funkciója sok tagállam esetében társadalom- és gazdaságpolitikai szemponttá vált. Miközben a KAP belpolitikai jelentősége a tagállamokban kétségtől nagyobb, mint ami a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányából, vagy a primer szektor GDP-hez történő hozzájárulásából önmagában adódna, a KAP közös uniós politika, vagyis kialakítása és végrehajtása kikerült a tagállami hatáskörből.

Az európai agrárgazdaságnak a jövőben várhatóan egyre jobban meg kell felelni a piaci, társadalmi és nemzetközi elvárásoknak. A KAP jövőjéről eddig folytatott vitákban a következő irányzatok körvonalazódnak:

- Az Egyesült Királyság és a skandináv országok által képviselt liberalizációs álláspont szerint az agrárgazdaságban teljes mértékben, kompromisszumok nélkül kell érvényesülniük a piaci viszonyoknak. A brit mezőgazdasági és pénzügyminisztérium 2005. decemberében nyilvánosságra hozott dokumentuma szerint 10–15 év alatt ki kell alakítani egy olyan európai agráriumot, amely jelentős támogatások és a külpiaci hatásoktól való mesterséges védelem nélkül hosszú távon versenyképes.
- A támogatások renacionalizációjára vonatkozó elképzelés fő támogatói a nettó költségvetés legnagyobb befizetői (elsősorban Németország és Hollandia, de itt is meg kell említeni az Egyesült Királyságot, továbbá az elképzeléssel rokonszenvező Olaszországot). Ebben a modellben továbbra is közösségi szabályok vonatkoznak a mezőgazdasági termékek piacára, az agrártámogatások formájára, mértékére és elosztási módjára. Ezzel kívánják biztosítani az egységes piac zavartalan működését, a versenysemlegességet. A közösségi költségvetési kiadásokat úgy csökkentenék, hogy a közvetlen és a piaci támogatásokra előírnák a tagállami társfinanszírozást 20–30%-os mértékben. Változatlan maradna a kifizetések rendszere, a tagállamok nem kapnának rugalmasságot az elosztásban. Ám a nettó befizetők terhei jóval nagyobb mértékben

csökkennének, mint amekkora terhet a társfinanszírozás jelentene. Ez a megoldás a magas közvetlen támogatási hányaddal rendelkező tagországok (Franciaország, Spanyolország, Lengyelország, Magyarország) számára jelentős veszteséget okozna. Hozzá kell tenni, hogy az elképzelések szerint a társfinanszírozás csak lehetőség lenne.

- A harmadik változat a mérsékelt reform, ebben az adott keretek megtartásával nyilvánvalóan leginkább a KAP jelenlegi kedvezményezettjei érdekeltek. Így például Franciaország a ma érvényes feltételek legteljesebb konzerválásával képzeli el a KAP új kihívásoknak való megfeleltetését. A brit javaslatokra válaszul készítették egy memorandumot, amely hangoztatja, hogy egy megreformált KAP meg tud felelni a jelenlegi és a jövőbeni kihívásoknak, biztosítja a kibővített unió agrárgazdaságának, vidéki életének jövőjét; a 2013-ig meghatározott pénzügyi keretek között lehetséges a működtetése és fejlesztése. A memorandumhoz tizenkét tagország csatlakozott, köztük Magyarország is.

A közös EU-költségvetés jövője szempontjából a KAP reformjáról megfogalmazandó magyar álláspont önmagában nem nyugodhat sem pillanatnyi érdekeken, sem általános, elvi megfontolásokon, szükség van hozzá egy megalapozott hazai társadalom- és gazdaságpolitikai konszenzusra. A rendkívül összetett és tartós hatásokat rejtő kérdés megválaszolásához az EU-ban képviselendő pozíció megalapozásához egy nemzeti egyetértésen alapuló, hosszú távú agrárstratégiát kellene itthon kidolgozni és elfogadni.

A költségvetés kiadási oldala: egyéb kiadások

A közös agrárpolitika és a kohéziós politika ma az EU-költségvetés túlnyomó részét felemésztí. Hozzájuk képest szinte elenyészőek azok a sokrétű közösségi programok, amelyek egyszerre szolgálják a tagállamok és a régiók szorosabb integrációját, a belső piac hatékony működését és az EU nemzetközi versenyképességét. Ilyenek például a transzeurópai közlekedési és energetikai hálózatok (TEN), a szállítmányozás (Marco Polo), az amerikai GPS helymeghatározási rendszerrel versenyre kelő úrinfrastruktúra (Gallileo), az oktatás (élethosszig tartó tanulás + Erasmus Mundus), a kutatás–fejlesztés (7. K+F keretprogram), a versenyképesség és innováció (CIP), a szociálpolitika (Progress), a vám- és adóügyi együttműködés (Customs 2012, Fiscalis), valamint egyéb közlekedési, energetikai, szociális, család ellenes stb. programok, egészen a nukleáris erőművek bezárásának támogatásáig. A költségvetés „Polgárközeliség” fejezete a kultúrát, az ifjúságot, az egészségügyet, a fogyasztóvédelemet (Culture, Youth, Citizens for Europe) finanszírozza, ide tartozik a Media program is, valamint több kisebb más program (például Románia és Bulgária intézményfejlesztésére, az információs politikára, a kulturális párbeszédre) és néhány ügynökség költségvetése. Egy megújuló EU-költségvetés keretében mindezeket a programokat szorgalmazni kell, a kitűzött céloknak és az integrációs hozzáadott értéknek megfelelő, a jelenleginél bőségebb közösségi finanszírozással.

Az ugyancsak kiemelkedően fontos külkapcsolatokra az unió költségvetésének 5,72%-át költi (49,463 milliárd eurót) a folyó hétéves időszakban. Ebből a három legnagyobb eszköz az IPA (10,213 milliárd euró), a szomszédságpolitikai és partnerségi eszköz (ENPI – 10,587 milliárd euró) és a fejlesztési és gazdasági együttműködési eszköz (DCEC – 15,103 milliárd euró). Magyar szempontból fontos tényező az ENPI-n belül a délmediterrán és a keleti szomszédsági régió közötti forrásmegosztás. Jelenleg a források kétharmada jut a mediterrán régióba és mindössze egyharmada az unió keleti határaitra. Ezt az aránytalanságot a jövőben ki kell egyenlíteni. Az új tagállamok, köztük Magyarország számára politikailag fontos terület az EU

külső határain átnyúló együttműködések finanszírozása (a határon túli magyarság miatt is). Meg kell említeni, hogy ezen külső együttműködések kapcsán egy finanszírozási eszközt alkalmaznak azért, hogy elkerülhető legyen a két külön pénzügyi allokáció elvének alkalmazása (mint az Interreg-Phare CBC esetében). Ez azt jelenti, hogy például a magyar–horvát határmenti együttműködésben a magyar oldalra is az IPA-szabályai vonatkoznak. Ez viszont rendkívül sok bonyodalmat okoz, ezért ezeken a feltételeken is javítani kell.

A költségvetés bevételi oldala

Az európai integráció költségvetésének történetében a 2000–2006-os pénzügyi perspektíva elfogadásával alapvetően megváltozott a közösségi politikák és a közös költségvetés egymáshoz való viszonya. Ettől kezdődően a közösségi költségvetés keretei határozzák meg a közösségi politikák alakulását és nem megfordítva. A tagállamok nettó költségvetési pozíciója fontosabb szemponttá vált az integráció mélyítését szolgáló politikák fejlődésének finanszírozásánál. A kiadások 2000. évi „stabilizálásának” célja nem más volt, mint kedvezőbb nettó tagállami pozíciók elérése. A közös politikák azért kapnak másodlagos szerepet a költségvetési korlátokkal szemben, mert a kialakult gyakorlat szerint a tagállamok saját sikerességüket a költségvetéssel szembeni nettó pozíciójukkal, illetve annak változásával mérik. Ez a szemlélet negatívan hat az európai gazdasági integráció további mélyülésére, az új feladatok és új külső kihívások önmagukban nem lesznek képesek megfordítani az önmagunk számára szabott költségvetési korlátok politikameghatározó tendenciáját.

A költségvetés bevételi oldalán jelentkező problémákra az egyik lehetséges kiutat hosszabb távon egy közösségi adó létrehozása jelenthetné. Ennek kapcsán a legfajszínűbb kétség politikai természetű: a tagállamok pénzügyi szuverenitásuk bármiféle megnyirbálására éles ellenállással reagálnak, egy EU-adó kezdeményezése esetén is erre lehet számítani. Ettől függetlenül nem vethetjük el a gondolatot, mert ha rövidtávon nem is, de hosszú távon ez jelentheti a megoldást. A közösségi adó ugyanis a GNI-alapú befizetések uralta rendszernek olyan valódi alternatíváját jelenthetné, amely képes biztosítani az unió közös céljainak megvalósításához szükséges forrásokat, emellett az integráció mélyítéséhez szükséges valódi autonómiát nyújthatna a közös költségvetés számára. Egy közösségi adó bevezetése esetén a saját források rendszere három pilléren nyugodna. Először, megmaradnának a közös politikákból származó bevételek; másodsor, a legnagyobb részt a közösségi adóból származó bevételek tennék ki; végül a közös költségvetés alapelvei miatt szükség lenne egy olyan kiegészítő tételre is, amely minden körülmények között garantálja a közös költségvetés megfelelő finanszírozását. A szabályok szerint ugyanis a közös költségvetésnek mindig egyensúlyban kell lennie, az soha nem lehet deficites. Ez utóbbi szerepet továbbra is a GNI-alapú befizetések játszhatnak, súlyuk azonban radikálisan csökkenne.

Amennyiben az unió a közösségi adó létrehozása irányában mozdulna el, rögtön adódik a kérdés, hogy az konkrétan milyen típusú adónem lehetne. Egyrészt nem mindegy, hogy a tagállamoknak le kell-e mondaniuk valamilyen jelenlegi bevételről, vagy új bevételi formát vezetnének be, ami az adóalanyoknak pótlólagos kiadást jelent. E téren figyelembe kell venni, hogy a tagállamok általában a maximális tűréshatár közelében tartják az adóterhelést, így újabb adók társadalmi elfogadására általában kevés az esély. Emellett egy pótlólagos EU-adó kiszabása nagymértékben ártana az unió amúgy sem magas népszerűségének. Ilyen adó csak akkor vezethető be, ha kivált valamilyen egyéb adónemet és így az összes adóteher általában nem növekszik. Ráadásul az elfogadottsághoz arra is szükség van, hogy ez a tény a köztudatba is átmenjen, megfelelően kommunikálják, és ne válják demagóg, EU-ellenes

politikai kampányok témájává. Az Európai Bizottság 2004-es javaslatában háromféle lehetséges forrást említ meg, ezek az energiaadó, áfa és társasági adó.

Az adózás területén a tagállamok általában ragaszkodnak szuverenitásuk megmaradt elemeihez, mivel ezek képezik gazdaságpolitikai eszköztáruk legfontosabb részét. Éppen ezért a Bizottság újabban a koordinációra helyezi a hangsúlyt a harmonizációs javaslatok mellett. Ezek a koordinációs javaslatok viszont – éppen a piac igényeinek és a bővítés következményeinek megfelelően – a társasági adózás eddig alig harmonizált területére terjesztenék ki a közösségi jog alkalmazását. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a tagállamok ellenállása miatt a következő években nem valószínű integrációs áttörés az adózás tekintetében. Hosszabb távon viszont a gazdasági integráció előrehaladásának logikája ezen a területen is szükségessé teszi az egységesülést, hiszen Európa nem fog tudni lépést tartani a világ gazdasági versenytársakkal, ha belső piaca az állandóan javított átmeneti hozzáadott érték adórendszerre épül és vállalatjai huszonhét különböző társasági adórendszerrel néznek szembe az „egységes” piacon. Az adóharmonizációnak közvetlen hatása lehet a közös költségvetés bevételi oldalának jövőjére.

Az is elképzelhető, hogy a hagyományos saját források mellett csak a GNI-alapú forrás maradna meg. Ez azzal a kedvező hatással is járna, hogy megszűnhetne a rendkívül bonyolult áfa alapú saját forrás, amely példátlan komplikáltsága mellett torzíja a tagállamok hozzájárulásának mértékét. Ez a lehetőség már a 2007–2013 közötti keretköltségvetés tárgyalásakor felmerült, a tagállamok döntő többsége támogatta is. Csakhogy az áfa alapú forrás a brit visszatérítés számítási alapjául is szolgál, ezért megszüntetése csak a vitatott brit rabatt kérdésének végleges lezárásával együtt lehetséges.

ABSZORPCIÓS KÉPESSÉG ÉS HOSSZÚTÁVÚ ÉRDEKEK

Abszorpció problémák

Az Európai Tanács 2005. decemberi csúcstalálkozóján a költségvetés teljes méretét huszonhét tagállammal kalkulálva (beleértve a 2007-ben csatlakozó Bulgáriát és Romániát) a 2007–2013 periódusra az EU bruttó nemzeti jövedelmének 1,045%-ában szabta meg. Ehhez képest az Európai Parlament által némileg módosított és végül a Bizottság és a Tanács által is jóváhagyott költségvetés kismértékben kiegészült, több forrást juttatva elsősorban a lisszaboni stratégiát támogató programokra és a közös külpolitikára. Az uniós támogatások aránya a tagállamok nemzeti jövedelméhez és költségvetéseihez mérten elenyésző, azonban az EU-alapok az új tagországok gazdaságainak nagyságához és lehetőségeihez képest jelentős volumenű beruházási forrásokat jelentenek. Mind a támogatások felhasználói, mind pedig finanszírozói szempontjából kiemelkedő fontosságú, hogy miként kerülnek felhasználásra ezek a támogatások: elérik-e céljukat, hasznos és fenntartható beruházásokat támogatnak-e, hozzájárulnak-e a támogatott országok gazdaságának növekedéséhez közép- és hosszú távon, végső soron az unión belüli kohéziót szolgálják-e.

Folyó áron Magyarország 2007–2013 között összesen több mint 10 000 milliárd forint (mintegy 37,6 milliárd euró) EU-forrásra számíthat. Ez azt jelenti, hogy Magyarország ebben az időszakban a GDP kb. 4,8 százalékára rugó keretösszeget kap, ami több mint kétszerese a megelőző, 2004–2006-os csonka periódusban rendelkezésre állt keretösszegnek. Ez az arány már önmagában is mutatja a növekvő és jelentős volumenű forráslelvási lehetőséget belátható perspektívában. A forráslelvás feltételeinek kedvező megváltozása – az áfa

összegének elszámolhatósága, a társfinanszírozási kulcsok megváltozása és az $n+2$ szabály enyhítése – javíthatja az ország abszorpciós képességét, ez a hatás mind a makrogazdasági, mind a fiskális hatások esetében jelentkezhet.

Az EU-források felhasználásával kapcsolatos legtöbb abszorpciós probléma intézményi eredetű, a tagországok közötti jelentősebb eltérések a strukturális és kohéziós alapok felhasználásának hatékonyságában a nemzeti intézményrendszerek különbségei miatt alakulnak ki. Itt nemcsak a támogatásokat kezelő intézmények eltérései játszanak szerepet, hanem a gazdaság szerkezetében rejlő intézményi tulajdonságok is fontosak. Ilyen meghatározó tényezők például a bérmegállapodási hagyományok, a politikai rendszer adottságai, a gazdaságpolitika általános jellemzői. Az uniós beavatkozás ezeket a helyi sajátosságokat nem tudja befolyásolni. A nemzetközi és a viszonylag szűk európai uniós szakirodalom az abszorpció témakörében azt sugallja, hogy a jelzett, elméletileg rendszerezett problémák javarésze empirikusan is releváns, és a kevés nemzetközi empirikus tanulmány alapján az is elmondható, hogy az abszorpciós problémák mértéke egészen nagy lehet.

Az Európai Unióhoz korábban csatlakozott ún. kohéziós országok gazdasági teljesítményének alakulásából kiszűrhető, hogy az EU-tagság leginkább Írország és Spanyolország esetében mondható sikeresnek, ami ellentmond annak, hogy Görögország és Portugália volt a legnagyobb haszonélvezője az EU-forrásoknak. Írország egyértelműen a legsikeresebb felzárkózó ország, három költségvetési periódus alatt az EU-átlagot jóval meghaladó fejlettséget ért el, foglalkoztatását jelentősen megnövelte. Spanyolország méretéhez illően lassú, de töretlen konvergenciát mutat mind az egy főre jutó GDP, mind a munkaerő-piaci mutatók tekintetében. Ezzel szemben Görögország és Portugália nem tudtak érdemleges eredményeket felmutatni, igaz, a korábban sikertelen Görögország némileg trendpályát változtatott konvergenciája tekintetében. Portugália viszont az elmúlt évtized vesztesének tűnhet divergáló GDP-je és romló munkaerő-piaci mutatói tekintetében.

A támogatások felhasználása

A támogatások felhasználását elemző szakirodalomban nincs egységes elméleti háttér, ami alapján egyértelműen definiálni lehetne az abszorpciós problémákat. Az értékelési és uniós gyakorlat az ex ante beruházási célokat és az ex post megvalósult beruházások volumenét veti össze. Ez a megközelítés azonban igen keveset mond el arról, hogy valójában milyen is volt a források felhasználása, ezért jobb egy ennél általánosabb definícióra támaszkodni, ami figyelembe veszi azokat a célokat is, amelyek a támogatások nyújtása mögött állnak.

A forráselosztás hatásainak vizsgálatánál azt sem szabad elfelejteni, hogy az EU fő makrogazdasági hatásait elsősorban nem a költségvetés, hanem szabályozási eredményei, az intézmények működését és hitelességét megerősítő intézkedései jelentik. Természetesen az EU-források felhasználása eredményességének és egyáltalán értelmének vizsgálatához elengedhetetlen azoknak a közvetett és közvetlen hatásoknak a vizsgálata is, amelyek érdemben befolyásolják a gazdaság növekedésének, külső és belső egyensúlyának feltételeit.

Vizsgálódásunk politikai jelentőségét és érzékenységét növeli az a tény is, hogy az Európai Unióban szemben áll egymással a nettó befizető és a nettó kedvezményezett országok tábora, és a két kategórián belül is az egyes országok erősen eltérő mértékben járulhatnak az EU kasszájához. Az újonnan csatlakozott országok, fejlettségi szintjüknek megfelelően jelentősebb, akár a GDP 4%-át is elérő pénzügyi keretből gazdálkodhatnak. Ezeket a forrásokat viszont többnyire nemzetek feletti szinten meghatározott célok elérésének

érdekében és a többi tagországgal közösen kialakított szigorú feltételek alapján kell elkölteni. Az Európai Unió elősegítheti azt, hogy az egyes gazdaságokban meglévő pénzügyi lehetőségek hiánya miatt, nemzeti keretek között és forrásokból nem vagy csak jelentős áldozatokkal megvalósítható projektek ténylegesen és gyorsan valóra váljanak. Ezért fontos, hogy számba vegyük és felbecsüljük azokat a makrogazdasági és költségvetési hatásokat, és figyelembe vegyük azokat a tényezőket, amelyek e hatásokat befolyásolhatják.

Ami a 2007–2013 időszakra kialakított felhasználási feltételeket illeti, a *legfontosabb változások magyar szempögből* az alábbi pontokban foglalhatóak össze:

- Fontos fejleménynek tekinthető, hogy az áfa összege elszámolhatóvá vált, ami az államháztartás szempontjából jelentős előny (a vissza nem téríthető áfa finanszírozható költség). Ez jelentős megtakarítást eredményez, elsősorban a központi költségvetés számára, és növeli az abszorpciók képességet is.
- A másik jelentős változás a társfinanszírozás mértékének megváltozása. A strukturális alapoknál 75 százalékról 85 százalékra nő az EU-forrás által finanszírozható rész, így ez is javíthatja a költségvetési pozíciókat, valamint az abszorpciók képességet.
- Mind a Kohéziós, mind a Strukturális Alapok esetében 2007–2010 között az enyhített n+3 szabály érvényesül, és csak azután lép be a szigorúbb n+2, ami kitolja a felhasználási időszakot, rugalmasabbá téve az abszorpció időbeli lefolyását, azonban ronthatja az elszámolási, végrehajtási hatékonyságot.
- Lehetővé válik a lakásfelújítás támogatása, ami jelentős forrásokat válthat ki a költségvetés terheiből, azonban egyértelműen nem produktív kiadásnak minősül.
- A kohéziós támogatások felső határa nem éri el a korábban kitűzött, egységes 4 százalékos plafont, hanem az új megállapodás értelmében a magyar GDP 3,54 százalékában lett maximálva, ami elmarad a korábbi kohéziós országokétól.

Az Európai Unió kötelezettségvállalásait tekintve megállapítható, hogy míg 2004–2006 között a nyolc új közép-kelet-európai tagország a GDP 1,7–4,9 százalékára számíthatott, ez az arány a következő, 2007–2013 tervezési periódusban 2,3–4,9 százalékra változik. Némi eltérés figyelhető meg a két időszak közötti eloszlás szempontjából a balti országok és a többi ország között, hiszen míg a balti államok jelentősebb forrásokra számíthattak tagságuk első három éve alatt, a másik öt ország – köztük Magyarország is – a 2007–2013-as tervezési időszakban jut jelentősebb forráskerethez.

Magyarország hosszú távú költségvetési érdekei

A hosszú távú EU-költségvetési szempontok külső tényezőinek meghatározását, valamint a kiadási és bevételi oldal egyes tételeinek részletes vizsgálatát követően szükséges lefektetni néhány olyan általános alapelvet, amelyek betartására a mindenkori közös költségvetés meghatározásakor Magyarországnak törekednie kell.

Alapvető fontosságú, hogy teljes jogú EU-tagként Magyarország mindig aktívan részt tudjon venni az unió hosszú távú finanszírozási kereteinek meghatározásában. A 2007–2013 közötti keretről szóló politikai alku során ugyanis előfordult (például a brit visszatérítés jövőjével kapcsolatban), hogy a három domináns, nagy tagállam – Németország, Franciaország, Egyesült Királyság – zárt ajtók mögött megállapodott, a többieknek pedig nem volt érdemi beleszólása a kérdés eldöntésébe. Az ilyen helyzeteket lehetőség szerint minél több tagország összefogásával el kell kerülni. A döntésben való részvétel során törekedni kell arra, hogy a

magyar érdekek a lehető legnagyobb mértékben érvényesüljenek, ugyanakkor szem előtt kell tartani a hosszú távú összeurópai érdekeket is.

Magyarország, mint közepes méretű uniós ország, érdekérvényesítő képessége önmagában korlátozott, ezért mindenkor érdekeit figyelembe véve szükséges, hogy megfelelő partnereket találjon céljai megvalósításához. A különböző tartós és alkalmi érdekcsoportok létrejötte már az Agenda 2007 vitája során is jelentős tényező volt, így lesz ez a jövőbeni viták során is. Törekedni kell a hasonló érdekek mentén létrejövő tartós vagy alkalmi csoportok együttműködéséből fakadó lehetőségek maximális kihasználására. Az új, váratlan helyzetekben leginkább ad hoc szövetségesekkel kell számolni. A 2007–2013-as költségvetés vitájában jól működött visegrádi együttműködésre továbbra is kiemelt figyelmet célszerű fordítani. Keresni kell a hosszú távú érdekközösséget a nagy befizető országokkal, köztük Németországgal.

A költségvetés jövőjének meghatározása során Magyarországnak is szorgalmaznia kell, hogy a közös költségvetést a közös politikák és a közös célkitűzések határozzák meg. Szakítani kell azzal a gyakorlattal, hogy az alapvető politikai alku tárgya a közös költségvetés nagysága, és csak ennek eredményeként lehet meghatározni a közösségi politikák finanszírozásának mértékét. A közösségi politikákról, a közös célokról hosszú távú politikai konszenzusra kell jutni. Erős és hatékony közös politikákat csak megfelelő finanszírozási háttérrel lehet végrehajtani, ezért sem lehet első számú célnak, azután pedig fő korlátnak tekinteni a költségvetés főösszegének nagyságát. Az alulról felfele történő építkezés minden valószínűség szerint a költségvetés főösszegének növelését eredményezheti, ugyanakkor kiszámíthatóbbá, tervezhetőbbé és jó esetben átláthatóbbá is teszi a közös költségvetést.

A közösségi politikák megfelelő finanszírozása érdekében meg kell teremteni a politikai konszenzust élvező saját forrás rendszert. Ennek során olyan szisztéma kialakítására van szükség, amely megszabadíthatja a költségvetési vitákat az egyik legsúlyosabb elvi problémától, a nettó pozíció motiválta tagállami szemléletmódtól. Ha sikerülne a nettó pozíció kérdését háttérbe szorítani, az nagyban lerövidítené és megkönnyítené a jövőbeli költségvetési vitákat. Meg kell fontolni tehát egy olyan saját forrás rendszer kialakítását, amely alkalmas a költségvetés pénzügyi autonómiájának megteremtésére. Ennek legmegfelelőbb módja hosszú távon egy valódi saját forrás létrehozása lehet. A saját források rendszerében a cél továbbá az egyedi elbíráláson alapuló szabályok (példa rá a brit visszatérítés) megszüntetése. El kell kerülni az ezt esetlegesen felváltó, a nettó pozícióhoz kapcsolt egyéb korrekciós mechanizmusok bevezetését is.

A reformok kapcsán érdemes különválasztani a meglévő politikák átalakításra irányuló és az esetleges új politikák létrehozására, illetve megerősítésére vonatkozó szándékokat. Előbbiek esetében Magyarország számára a racionalitás talaján maradó defenzív pozíció adódhat, a hosszú távú hatékonyságnövelés szempontjainak figyelembe vétele mellett. (Például a KAP valamilyen átalakítása ellen fellépni nem lenne célszerű, de korántsem mindegy az átalakítás tartalma, rövid- és hosszú távú hatásai.) Az újabb közös politikákat illetően (például energiapolitika, K+F politika, innováció, oktatás, szociálpolitika, foglalkoztatáspolitikai, népegészségügy, migrációs politika) – alapos elemzéseket követően – Magyarország offenzív, kezdeményező szerepet is vállalhat.

A jelenlegi közösségi politikák és források megfelelő megőrzése kulcsa lehet annak, hogy a 2007–2013-as időszak után is biztosítva legyen Magyarország hosszú távú felzárkózása, az unió átlagát jelentősen meghaladó növekedési ütem fenntartása. A 2013 utáni bővítés(ek)

bizonytalan jövője, valamint a közös politikák reformjára irányuló különféle szándékok közepette is el kell érni, hogy az ország a 2013 utáni pénzügyi perspektíva időszaka alatt a 2007–2013-as támogatásokkal összevethető forrásokhoz jusson. Ennek érdekében *mérlegelni kell a korábbinál több érdekűtökész felvállalását* is. A kohéziós pénzek egyszerű maximálása helyett arra kell koncentrálni, hogy *megteremtődjenek az unió fejlett magjához, az EU 15-ök fejlettségi átlagához való felzárkózás feltételei*.

Végezetül, *hosszú távú és megnyugtató megoldást kell találni a költségvetés iker-anomáliájának kérdésére*. Az egyaránt túlhaladott közös mezőgazdasági politikát és brit visszatérítést politikai szempontból csak egyszerre lehet megváltoztatni, e nélkül viszont nem lehetséges előrelépés. Ráadásul a változtatásnak csak olyan módon van realitása, ha a két terület reformjának nagyságrendje és ütemezése is összemérhető. Már a 2008–2009-es költségvetési felülvizsgálat sikerének is ez lesz a kulcsa. A költségvetés egész szerkezetének felülvizsgálatáról szóló 2005. decemberi megállapodás is elsősorban azért született, mert ezt a problémát csak átmenetileg sikerült kezelni. A hosszú távú uniós költségvetésről való gondolkodás pedig elképzelhetetlen e probléma feloldása nélkül.

KOMPLEX DUNA-KUTATÁS

Glatz Ferenc

(MTA Társadalomkutató Központ Európa-történeti Kutatócsoport)

Vezetői összefoglaló

A *Nemzeti Stratégiai Kutatási Programok* keretén belül újabb elemként 1997 márciusában, a Víz Világnapján tartott előadásában az Akadémia elnöke egy általános vízgazdálkodási stratégiai program elindítását jelentette be, s ezzel párhuzamosan, ennek mintegy részeként került sor az ún. Duna-kutatás fellendítésére. A Kárpát-medence egyik stratégiai kérdése épp *a víz és a vízgazdálkodás, így ezen presztízsnek a helyreállítása* volt ennek a bizonyos vízgazdálkodási és Duna-kutatási programnak az egyik célja. A másik célja pedig az volt, hogy megvizsgálja, *milyen szerepet tölthet be az európai integrációban a Duna*. Nemcsak a Duna mint a vízgazdálkodás tárgya, hanem a Duna továbbá mint a Helsinkiben kialakuló különböző közlekedési rendszerekben a hetedik korridor, s úgy is mint a kereskedelmi, gazdasági lehetőséget kínáló szállítási láncnak az egyik eleme, s végül úgy is mint a kelet-közép-európai etnikai-kulturális sokszínűségnek az egyik éltetője évszázadok óta.

Rövidesen azonban *két, a kibontakozó kutatások szempontjából katasztrofális következménnyel járó esemény történt*. Az egyik az, hogy a hazai választási küzdelmek során a Dunát bevették a politikai fegyverek arzenáljába, azaz *a pártcsatározások* színterére bekerült témaként Bős–Nagymaros és a Duna-bizottság. Az utóbbi keretén belül működő, Michelberger Pál és Somlyódy László akadémikusok vezette, a Duna és a műtárgyak viszonyát vizsgáló albizottságot szétrobbantotta a választási hadjárat. A másik szóban forgó katasztrófa *a szerbiai háború*, aminek következtében az európai országok együttműködése a déli, dunai országokkal végül is a távoli jövőbe tolódott, ezzel tulajdonképpen lekerült a komoly Duna-kutatás a nemzetközi napirendről.

Csak 2005 őszén, az Európai Unió délkelet-európai kiterjesztésének kedvező légkörében lehetett ismét elővenni a Dunát, ám annyi változtatással, hogy *a Duna-tematikát egy Balkán-projektnek a keretébe ágyazva tárgyaljuk*. A Balkán-projekt elindítására 2005 októberében került sor akadémikusok, illetve miniszteri tisztséget viselt vagy viselő érdekelt autoritások közreműködésével. Ezt követően a kormány és az Akadémia felújította az együttműködést az aktuális tudományos projektek kutatására, a Balkán-projektet pedig sikerült a miniszterelnökség és az Akadémia közötti együttműködés projektjei közé beilleszteni. A Balkán-projekten belül azonban *a Duna-projektnek önálló életet kellene élnie*, s ez utóbbi a következő években egyik színterét alkothatná az adminisztráció és a szakma együttműködésének.

LOGISZTIKA, TURIZMUS, KAPU A DÉL-BALKÁNRA

A Balkán-projektről

Az Akadémia 1996-ban indult Nemzeti Stratégiai Kutatási Programjai során már kialakultak azok a tudományos és professzori együttesek, amelyek arra szövetkeztek, hogy feltárják a magyar állam és a magyarság előtt nyíló alternatívákat az ezredfordulón. A vízgazdálkodás, az agrárium, a közlekedés, területigazgatási rendszerünk, a kis nyelvi kultúra, szociális

ellátórendszerünk, intézményeink európai uniós harmonizációja, energiagazdálkodásunk, természetvédelmünk, stb. szintjének felmérése szerepelt a programokban. 2005 második felében, amikor egy Balkán-program meghirdetésére és megkezdésére vállalkoztunk, ezen erőket igyekeztünk „csapatba” tömöríteni. Elhatároztuk egy konferenciasorozat indítását, amely az EU délkeleti kiterjesztésének következményeit és lehetőségeit tárgyalja az akadémiai szakértők és a vállalkozói szféra, valamint a kormányzati és a civil szervezetek részvételével. Elhatároztuk egy *internetes honlap* létrehozását és havi frissítéssel elektronikus folyóiratszerű üzemelését. (Egyelőre magyar, 2007 második felétől angol nyelven is.) A honlap tartalmazza a konferenciák előadásainak, hozzászólásainak szövegeit is. A szövegeket kötetbe szerkesztve megjelentetjük *magyarul, angolul*.

A Balkán-projekt 2005 októberében megindult. Az indítványozó Budapesti Európa Intézeten kívül a programbizottságban a hazai akadémiai, egyetemi és külföldi intézetek képviselőit (Ausztria, Szlovákia, Románia) találhatjuk meg. Az elgondolást felkarolta az akkori külügyminiszter, Somogyi Ferenc és elvállalta a nyitókonferencián az első előadást. 2005 novembere és 2007 márciusa között összesen *hét nagyszabású konferenciát tartottunk* a következő *kérdéskörökről*: Milyen emberjogi konfliktusokat erősít majd meg az unión belül a balkáni térség csatlakozása és államainak fokozatos felvétele az Európai Unióba? Az európai területi integrációs programok (INTERREG-ek) hogyan segíthetik elő a balkán-térség integrálását a kelet-közép-európai termelési-közeledési rendszerekbe? Milyen kilátásai vannak Magyarországnak és a Kárpát-medence államainak az új európai közlekedési folyósók kiépítésénél? Mi lehet a szerepe a Dunának mint európai (hetedik) közlekedési folyósónak és általában a Kárpát-medencének a délkelet-európai vízgazdálkodásban? Milyen közös gondokat hozhatnak magukkal az interkontinentális éghajlatváltozások a Kárpát-medencében és a balkáni térségben? Milyen új világgazdasági környezetbe illeszkedik a Balkán-térség, és milyen magyar lehetőségek nyílnak az EU kibővítése során? Versenytiársak vagy kooperációs térségek lesznek-e az élelemtermelésben a balkáni és a kárpát-medencei államok?

Az Európai Unió keleti kiterjesztése és Magyarország

Mindaz, ami közvetlen környezetünkben, a Balkánon történik, a legkülönbözőbb formákban és módon hatást gyakorol Magyarországra és tágabb értelemben Európára is. Ugyanakkor a térség számunkra politikai, gazdasági és sok más szempontból is rendkívül fontos.

A Balkán egyrészt a nemzetközi szerepvállalásra kész és képes magyar vagy magyarországi vállalatok számára természetes – közeli, általunk jól ismert, a piac méreteit, állapotát és egyéb jellemzőit tekintve vonzó –, jól menedzselhető célterület. Másrészt ebben a régióban nagy számban élnek a határainkon túl magyarok, akiknek sorsáért alkotmányunk szerint minden magyar kormány felelősséggel tartozik.

Európai uniós tagságunk új helyzetet teremtett. Az *új helyzetben* új lehetőségként kínálkozik, hogy szomszédkapcsolatainkban a közös fejlesztésekre, a gazdasági-kereskedelmi együttműködésre, a befektetések ösztönzésére, az életkörülmények javítására irányuló erőfeszítéseinkkel *javítsuk viszonyunkat valamennyi szomszédos országgal*. Az ilyen együttműködési formák pedig nemcsak a magyarok szempontjából hozhatnak pozitív változásokat, de közvetlenül nyerhetnek azokból a térségben élő más nemzetiségűek is, így ezek a lépéseink aligha támadhatóak.

A Balkán országainak euroatlanti törekvései, illetve azok magyar támogatása megteremthetik annak a lehetőségét, hogy a folyamat sikerének, az érintett országok integrálódásának eredményeként „*a magyar nemzet újraegyesítése*” európai dimenzióban valósuljon meg.

A mai balkáni vagy délkelet-európai országokban él a világ népességének 0,9 százaléka. Erre a 0,9 százalékra jut a világeksport 0,5 százaléka, a világ GDP-jének 0,4 százaléka, és az elmúlt fél évszázad növekedését olyan nagy mértékben befolyásoló külföldi működőtőkebefektetéseknek nem egészen 0,4 százaléka. Nagyon csekély nagyságrendekről van tehát szó. Olyan gazdasági potenciálról, amely egyébként nem lehet túl vonzó a globális méretekben tevékenykedő nemzetközi szereplők számára. Ráadásul a Balkán nemcsak kis jelentőségű, elmaradott terület, ahol az egy főre jutó GDP színvonala átlagosan az uniós 25-ök 25 százalékát jelenti, és egyedül Horvátország haladja meg a 40 százalékot, Szerbia, Montenegró, Albánia, Macedónia esetében ez az adat még a 20 százalékot sem éri el. Ráadásul ez a mérték is lecsökkent. Még a térségben is kevésbé ismert, hogy az első világháború előtti időszakban ennek a térségnek az akkori fejlett Európához viszonyított egy főre jutó GDP-je a 60 százalékot közelítette. Kilencven évvel később elérkeztünk a 25 százalékra vagy az egynegyedre. Ez bizony nagy mértékű leszakadást mutat. A világeksportban az országcsopott aránya 1937-ben még csaknem 2 százalék volt, jelenleg 0,5 százalék. Nem csoda, hogy gazdaságilag soha nem tudott nagyobb vonzerőt kifejteni.

Az Európai Unió tagországai közül az egyébként rendkívül külkapcsolat-érzékeny és az európai kapcsolatrendszerbe mélyen beágyazott Magyarország a legérzékenyebb a balkáni térségben kibontakozó folyamatok alakulására. Ennek oka mindenekelőtt földrajzi összetevőkben rejlik. Magyarország az az uniós ország, amelynek a leghosszabb határvonala van három olyan balkáni országgal – Romániával, Szerbiával és Horvátországgal –, amelyek egyébként a balkáni GDP közel kétharmadát és népességének közel háromnegyedét teszik ki. Tehát a tagországok közül *Magyarország szomszédos a legnagyobb mértékben földrajzilag a Balkánnal.* Jól tudjuk, hogy a globalizáció időszakában a földrajzi szomszédság jelentősége felértékelődik. Hiszen most nem egymástól elszigetelt, nemzetgazdasági határokkal elválasztott, befelé forduló szellemi áramlatokkal irányított országok szomszédságáról van szó, hanem együttműködésre, határok lebontására vállalkozó szomszédokról. Ilyenkor a jó-szomszédság politikája alapvető fejlődési követelmény.

Magyarország földrajzi elhelyezkedésénél fogva az észak-déli irányú áramlások középpontjában van, az országon vezetnek át európai infrastrukturális hálózatok, energiavezetékek, információs sztrádák, amelyeknek önmagukban is van fejlődésgerjesztő hatásuk. Hogy ez a transzferekből adódó fejlesztő-gerjesztő hatás milyen intenzív, az az ország gazdaságpolitikái felvilágosultságától is függ. A földrajzi szomszédság mindenképpen jelentős erő olyan korszakban is, amikor a technikai fejlődés a földrajzi távolságokat ugyan eltünteteti, de nem a kulturális távolságot. A szomszédos országok ugyanis ismerik egymást. Ezt a kölcsönös ismeretet erősíti a történelmi kapcsolatok szorossága, amely szintén egészen egyedülállóan erőteljes az unióban. Tudjuk, hogy a 12–15. század között Magyarország jelenléte az Észak-Balkánon igen erőteljes volt. A 15. század után jelentős migráció érkezett a Kárpát-medencébe a balkáni területekről, amely a magyarországi szociális, kulturális sokszínűséget erőteljesen növelte. A történelmi kapcsolatok közé tartozik már a szocializmus csaknem fél évszázada alatt megélt *közös élménystruktúra*, amely szintén hozzájárult ahhoz, hogy ez a térség egymást ismerje, egymás iránt kellő empátiával rendelkezék. Ez az országok közötti kapcsolatépítésben nagyon fontos hajtóerő. Akkor is, ha a térség egyes országai a kapcsolatok jellegét eltérő módon minősítik. És természetesen az sem utolsó szempont, hogy az észak-balkáni országokhoz tartozó államterületen közel kétmillió magyar él.

Kettős felelősség hárul tehát ránk a Balkán térséggel szemben, mert a magyar közélet mindig is nagy figyelmet fordított az ott élő magyarság sorsának alakulására. Aggudalommal figyel, ha a Balkán-félszigeten bármilyen konfliktus, góc ezt a helyzetet kedvezőtlenül befolyásolhatja. Egyáltalán nem lehet közömbös számunkra, ha a Koszovóban még mindig ott lévő százezer szerb lakos valamely konfliktuskiéleződés nyomán ismét vándorbotot fog, és megjelenik a Vajdaság területén. Ez közép-európai stabilitási problémát is jelenthet. Az észak-balkáni államterületen élő magyarság a kovász szerepét játssza a terület európai integrálódásában és modernizációjában. Ez kedvező hatást gyakorolhat az egész térségre és saját közérzetünkre is. Mivel az európai biztonságpolitikában a balkáni helyzet rendezésében Magyarországra viszonylag nagyobb feladat hárul, nem túlzás kiemelni: a magyar külpolitikában most ismét meg fognak jelenni, sőt nagyobb hangsúllyal olyan elemek, amelyek legutoljára az Anjou-korszak magyar külpolitikáját jellemezték. Ekkor ugyanis a kapcsolatépítés súlypontja nem Nyugat-, Észak- vagy Kelet-Európa volt, hanem a Földközi-tenger vidéke, a Mediterráneum és a Balkán.

A második világháború előtt, amikor Magyarország államközi kapcsolata a balkáni országokkal, szomszédaival nem volt szívélyesnek mondható, a magyar kivitel 12–15 százaléka irányult a balkáni országokba. Ez az arány a KGST csaknem négy évtizedes működése után, 1989-ben lecsökkent 6 százalékra. Összezsugorodtak a kapcsolatok. 1989 óta ugyan a magyar kivitel csaknem hatszorosára nőtt, a balkáni országokba irányuló kivitel viszont az átlagosnál gyorsabb ütemben emelkedett, és ma már 7 százalék fölött van, tehát rendkívül dinamikus. Szerkezetében jó minőségű, mert ipari munkamegosztást tükröz. A kapcsolatok minőségében új elem, hogy a négy és fél milliárd dolláros magyar tökekiviteli állománynak több mint fele irányult a szomszédos balkáni országokba. Román tökebefektetők is vannak már Magyarországon. A magyar nagyvállalatok is felfedezték már a szomszédos délkelet-európai országokat, a MOL, a Richter, az OTP, a MATÁV, a Trigránit jelen vannak a piacon.

A Balkánt a biztonsági problémák miatt a nemzetközi nagyvállalati szféra nem értékeli olyan szinten, mint más, viszonylag kevésbé fejlett országokat. A balkáni piacgazdasági átalakulásban ma a kisvállalatoknak jelentős szerepe van, mert a nagyvállalatok még elkerülik a térséget. Magyarország esetében viszont az átalakuló vagy rendszert változtató országok csoportjában fontos szerepet játszik a magyarországi és délkelet-európai kisvállalatok közötti együttműködés fejlesztése. Ha a magyar kisvállalatoknak külkapcsolatot akarunk teremteni, ezek szűk földrajzi manőverező képessége következtében a kapcsolat nem Hollandiában keresendő, hanem a közvetlen szomszédságban.

Mindehhez hozzátehető még egy tényező. Magyarország Nyugatról adaptál korszerű technológiákat. Időnként lehet hallani nagyon vérmes reményeket, hogy majd óriási ugrással betörünk a nemzetközi műszaki élvonalba, de a kutatási-fejlesztési költségvetésünk folyamatos zsugorodása következtében erre nagyon sok lehetőséget – belátható időn belül – nem látunk. Viszont van az országnak egy másik lehetséges szerepe. A délkelet-európai országoknak olyan technológiákat, szolgáltatásokat, tapasztalatokat, készségeket tud átadni, amelyek a balkáni igényszintnek jobban megfelelnek, mint például a holland vagy az egyesült államokbeli technológia. Ilyen szempontból nagyon hasznos, hosszú távon is gyümölcsöző együttműködés alakulhat ki.

Átértékelődött mind a délkelet-európai térség, mind *Magyarország ún. geostratégiai jelentősége*. Tudjuk, hogy amióta a török megjelent a Balkánon, amely ellen az Anjouk

próbáltak előretolt peremsávvá védekezni, a feltartóztatás eredménytelen volt. Azóta Délkelet-Európa is, Magyarország is fejlettségi szintben leszakadt az európai fejlődés fő áramvonaláról. A fő európai szellemi áramlatok, mint a gótika, reneszánsz, reformáció, felvilágosodás is gyengébb hatással érte el Kelet-, illetve Délkelet-Magyarországot, valamint az azon túl lévő délkelet-európai területeket. Ez átfogó leszakadás volt, a kedvezőtlen geostratégiai helyzet következtében, az európai növekedés fő hordozó erői eltolódtak a nyugati, az atlanti-óceáni partvidék felé.

Európai Unió döntött, hogy délkeleti irányban bővül, megkezdte hosszú-hosszú menetelését Kis-Ázsia és a Közel-Kelet felé. Ezen az útvonalon az *unio jelenlegi „előre tolt helyőrsége”*, Magyarország ugyanolyan közvetítői jutalékokhoz, transzferszerephez juthat, mint amelyet hasonlítható mértékben Ausztria töltött be az 1970–1980-as években a kelet–nyugati kereskedelem fénykorában. Most *geostratégiai potenciális hozománya* van Magyarországnak, amelyet ki lehet, és *ki kell aknázni*. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a történelem most randevút ad Magyarországnak és Délkelet-Európának, hiszen várhatóan ebben az irányban gyorsul fel az európai térség gazdasági növekedése. A randevú sikeréhez nem árt bizonyos elméleti előismeretekkel rendelkezni *s e történelmi randevú elméleti megalapozásához, tudományos alátámasztásához segítséget adni*. További készíttést adhat a magyar közélet, politikai gondolkodásmód, kormányzati tevékenység számára, hogy az ország sorsát hosszabb időléptékben átfogó fejlesztési koncepciók keretében alakítsa, s ki tudjuk aknázni a mostani *kedvező történelmi csillagállást*.

Vízgazdálkodás, hajózás

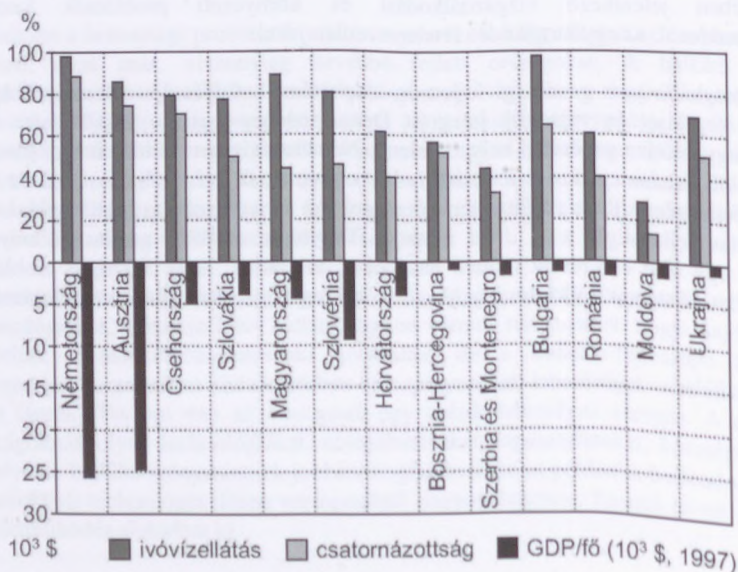
A folyó múltját stabilitás és sok egyediség jellemzi. Emellett természetesen sok változáson ment át a térség. A rendszerváltozás előtt a Duna-medencéhez nyolc ország tartozott, ami mára közel a kétszeresére nőtt: új és régi EU-országok. Az Európai Unió terjeszkedésével a Duna-medencében jelentkező vízgazdálkodási és környezeti problémák kezelése folyamatosan módosul, az együttműködés értelemszerűen javul.

A múlt által meghatározott gazdasági fejlettség alapvetően befolyásolja a fenti problémák országonkénti kezelését és valamely integrált Duna-medence-stratégia kialakítását. A fő nehézséget az egyenlőtlen gazdasági helyzet jelenti. Németországban például az egy főre jutó GDP körülbélül harmincszorosa a bosznia-hercegovinainak (*1. ábra*). Ami a vízi infrastruktúra fejlettségét illeti: a Duna menti országokban az ivóvízellátás, a csatornázás és a szennyvíztisztítás fejlettségét a *2. ábra* mutatja. Tegyük e mellé a gazdasági helyzetet jellemző GDP egy főre eső részét mutató hasábokat: azt látjuk, hogy a kiugró problémák valahol a délkeleti részen, a Balkánon jelentkeznek, pontosan ott, ahol a gazdaság elmaradott.

Forrás: International Cooperation for the Protection of the Danube River (ICPDR) jelentése

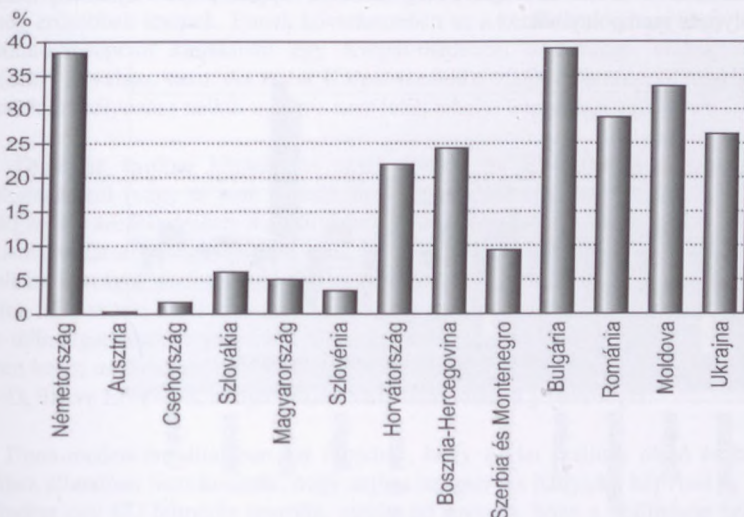
1. ábra: GDP/fő a Duna-medencei országokban (\$)

Forrás: International Cooperation for the Protection of the Danube River (ICPDR) jelentése

2. ábra: Duna-medence: vízi infrastruktúra a GDP/fő tekintetében

Ha a térséget ivóvízellátás és csatornázás, szennyvíztisztítás szempontjából körülbelül arra a szintre kívánnánk fejleszteni, ahol ma Németország és Ausztria található, akkor könnyen ki tudjuk számolni a szükséges beruházási költségeket (3. ábra). Amennyiben – kizárólag a nagyságrendek érzékeltetése érdekében – a fejlesztéseket egy év alatt akarnánk megvalósítani, Románia, Bulgária, Bosznia-Hercegovina és társai területén az éves GDP-nek irreálisan nagy hányadát, 20–40 százalékát kellene elkölteni. Ha az évi fejlesztéseket a GDP 1 százalékában korlátozzuk, azaz cselekvésünket időben széthúzzuk, akkor a megvalósítás – országonként változó módon – akár több évtizedet is igénybe vehet. Hogyha az összes költségigényt tekintjük mindezekben az országokban, ezek valahol 100 milliárd euró közelében helyezkedhetnek el, ami egyúttal azt sejteti, hogy óriási piac van kialakulóban Magyarország számára is. Sajnos azonban hazánk környezeti ipara alig létezik, a verseny a nagy múltú nyugati cégek között óriási és egyelőre itthon senki nem foglalkozik azzal, hogy jövőbeni lehetőségeket hogyan és milyen mértékben tudjuk kihasználni.

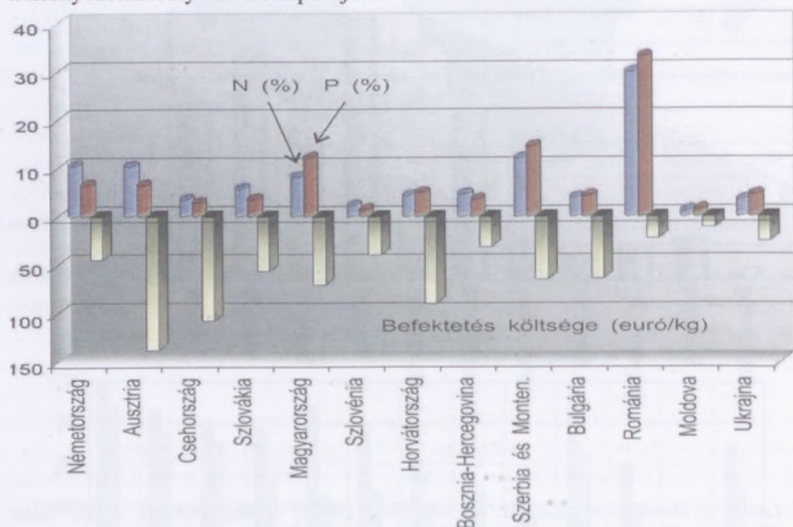
Forrás: Somlyódi László: A Duna, vízgazdálkodás, hajózás. In: A Balkán és Magyarország. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet, Budapest, 2007, 53.

3. ábra: Fejlesztési igények (a GDP százalékában): becslés

A Duna-medence központi vízminőségi kérdését a túlzottan magas tápanyagszint, a nitrátosodás, a folyó, a Duna-delta és a Fekete-tenger eutrofizálódása és az azzal összefüggő ökológiai változások, jelentik. A szabályozás egyetlen lehetséges eszköze a nitrogén- és a foszforterhelés jelentős redukálása lenne. A mai körülmények között az emisszióknak több mint fele a földekről érkezik a vízbe. Ezt mezőgazdasági, nem pontszerű terhelésnek nevezzük, amelynek a szabályozása nagyon nehéz: a szennyvíztisztításban alkalmazott, jól definiált csővégi technológiai beavatkozások itt nem járhatók és sokkal inkább az agrár-környezetgazdálkodás jó gyakorlata irányába kellene elmozdulni. A mezőgazdaság azonban az érintett országokban óriási átalakuláson megy keresztül. Miután az Európai Unió mezőgazdasági politikájának változásai nehezen jósolhatók előre, a Duna menti átmeneti országok nehezen tudnak világos stratégiát kialakítani. A lehetőség elvileg adott, hogy a

mezőgazdaság átalakítását és a környezetgazdálkodást összekapcsolják. A jövő egyik komoly kérdése, a gyakorlat sikerrel birkózik-e meg ezzel a feladattal.

Az 1990-es évek második felében a Duna menti országok ratifikálták az úgynevezett Duna-konvenciót (*International Cooperation for the Protection of the Danube River, ICPDR*), és ennek eredményeképpen a korábbinál sokkal ígéretesebb nemzetközi együttműködés jött létre a Duna folyó védelmére. Komoly átfogó szakmai munka folyik, amelynek egyik eredménye egy javaslat az egyes országok tápanyag-emissziójának csökkentésére. A kibocsátás Romániában a legmagasabb. A 4. ábra mutatja, hogy 1 kg nitrogén, illetve foszfor eltávolítása mennyibe kerül. A „bölcс ember” ott szabályoz és hajt végre beavatkozásokat, ahol az a legolcsóbb. Hol olcsó? Ahogyan látjuk, történetesen Romániában lényegesen olcsóbb, mint Ausztriában vagy Németországban. Tehát az úgynevezett buborék-elvnek megfelelően elkezdődött a szennyezési kibocsátási jogokkal való kereskedés. Ez felhívás arra, hogy a németek és az osztrákok ne Németországban és Ausztriában, hanem inkább Romániában és Bulgáriában ruházzanak be. Ennek az elvnek a megvalósítása roppant pozitív fejlemény lenne a környezet szabályozás szempontjából.

Forrás: *International Cooperation for the Protection of the Danube River (ICPDR) jelentése*

4. ábra: Emisszió-kereskedés (a teljes kibocsátás százalékában)

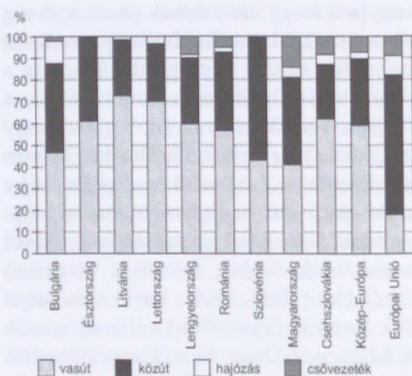
2000-ben az Európai Unió egységes víz-stratégia bevezetéséről döntött. A fő cél a vizek jó ökológiai állapotának elérése 2015-ig. Nem álmodozásról van szó: a cél részletes vízgyűjtő-gazdálkodási tervek elkészítése, ütemezéssel együtt. Az ökológia mellett egy másik fontos pillére is van a jogszabálynak, ami kimondja, hogy a vízhasználóknak kell a költségeket teljes mértékben megtéríteniük. Soha korábban nem fordult elő, hogy valamelyik kontinensen egy időben valósítottak volna meg egységes szabályozási stratégiát a víz területén. A sikeres megoldás magával vonná a határon átnyúló szennyezések magától értetődő szabályozását is. A kihívás óriási, különösen a Duna-medencében, ahol – ahogyan már említettük – roppant eltérő fejlettségű országok találhatók.

Aligha kell magyarázni, hogy fekvéséből adódóan miért fontos Magyarország számára a Duna. Már csak ez okból is kell a Dunával foglalkoznunk. A Kárpát-medence alján

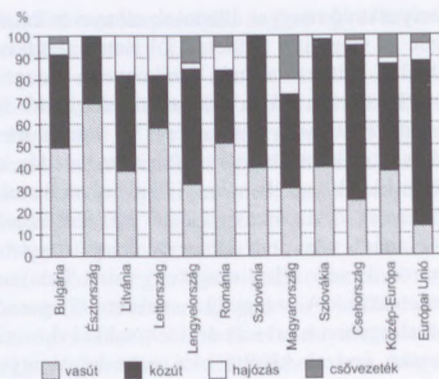
elhelyezkedő magyar államnak előnye és hátránya is egyben, hogy ide folynak össze a térség vizei. A vízgyűjtő területek jól ismert rendkívül érzékeny mozgása – ráadásul mostanság az éghajlati változással még érzékenyebb mozgása – minket fog sújtani vagy gazdagítani. Ha a következő száz évben valóban *felmelegedés* fog végbemenni, ahogyan ezt előrejelzik, akkor ennek két következménye lesz a Kárpát-medence aljára vonatkoztatva. Az egyik, hogy bekövetkezik az a bizonyos félsivatagosodás, amiről a szakma már beszél. (A Dunától keletre eső területek esetében ez visszavonhatatlanul be fog következni.) A másik pedig az, hogy rendszeres árvizekre és olyan *kiszámíthatatlan* vízállásokra kell számítanunk, amelyeket évszázadok óta nem ismer a Kárpát-medence. A csapadékeloszlás szélsőségesé válása (nyáron kevés, télen rengeteg) miatt hatalmas olvadási vizek fognak lejönni a vízgyűjtő területekről. A vízgyűjtő terület eljegesedett részeinek (1000–1200 km²!) olvadása következtében a tavaszi árvizek sokkal drasztikusabbak lesznek. Gyakoribbá válik az igazán pusztító árvizek kiváltó oka, azaz hogy egyszerre telik meg a Duna és a Tisza vízgyűjtő medencéje. Ha a román, illetve jugoszláv területen alul visszaduzzasztott Duna nem megy le időben, akkor a beléje érkező Tisza nem tud belefolyni, s ennek következtében a tiszai árvizek még erősebbek lesznek. Ennek következtében az a kérdés valójában, hogy lehet-e egyáltalán Duna-koncepciót kialakítani egy Kárpát-medencei összefüggő vízgazdálkodási program nélkül? A válasz: nem. Az egész Kárpát-medence vízgazdálkodási stratégiáját kell kiépíteni, ennek szabályozása nélkül ugyanis nem lehet a helyi településpolitikát sem kezelni.

A Duna az európai közlekedés egyik főútja. Az EU közlekedéspolitikai irányelveinek elfogadásától (vagy el nem fogadásától) függetlenül egy dolog biztosan állítható: *a Duna-völgynek a közlekedésben, a szállításban óriási jelentősége* lesz a következő évtizedekben. Az biztosnak látszik, hogy valóság az elképzelések, amelyek az integráció keretén belül a balkáni országok meleg tengerpartjai szerepének növekedését ígérik, másrésről pedig akár a Kína felé, akár a Kaukázus felé irányuló nyugat-európai kereskedelemben a túlterhelt észak- és délnyugat-európai partvidék ellensúlyozásával a Fekete-tengernek és a Földközi-tenger ezen keleti medencéjének sokkal nagyobb szerepe lesz. Ez pedig tovább erősíti kontinensünk É-D, illetve ÉNY–DK irányú közlekedési korridorának jelentőségét.

A Duna-medencére általában azt mondják, hogy a vízi szállítás olcsó és környezetkímélő. Ehhez állandóan hozzátesszük, hogy sajnos ez igen kis hányadot képvisel és a trend negatív. Mindezt egy EU-felmérés igazolja, amely azt mutatja, hogy a szállításon belül a különböző megoldások részesedése milyen (5–6. ábra). Itt a közép-európai országok adatai láthatók összesítve 1990-ben és 2002-ben, az EU-15-höz viszonyítva. 1990-ben a közúti szállítás az Európai Unión belül kiemelkedően nagy volt. Ezzel szemben Közép-Európában a vasúti szállítás volt a meghatározó, a vízi szállítás mindenütt alacsony arányt képviselt. Azóta már Közép-Európában is a közúti szállítás a domináns. Hiába környezetkímélő és olcsó a vízi szállítás, szinte elhanyagolható. A vasúti szállítás és a vízi forgalom egész Európában csökkenőben van. A jövő azonban minden bizonnyal más lesz, mint a jelen és a múlt: az egyéb szállítási források kiapadóban vannak.

5. ábra: Transzport, 1990

6. ábra: Transzport, 2002

Forrás: Somlyódy László: A Duna, vízgazdálkodás, hajózás. In: A Balkán és Magyarország. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet, Budapest, 2007, 56–57.

A Dunán a vízi szállítás hátránya, hogy lassú és bizonytalan. Három szűk keresztmetszetet találunk. Az egyik Bécs és Budapest között található. Azért, hogy a Duna itt nagyobb biztonsággal hajózhatóvá váljon, mintegy 70 milliárd forintot kellene befektetni. Bajorországban is van egy kisebb, nehezen hajózható szakasz. A harmadik az Al-Dunán található. Rotterdam és Amszterdam zsúfoltsága miatt kézenfekvőnek tűnik Constanța fejlesztése. Constanța kaput jelenthet nemcsak a Fekete-tenger, hanem a Földközi-tenger irányába is, egyúttal kapu Oroszország, Ázsia felé és a vasúti szállítás felhasználásával Thesszaloniki irányába. Kína gazdasága az elmúlt húsz évben évente átlagosan 10 százalékos meghaladó fejlődést mutatott. *A Duna kaput jelenthet* e gazdaságilag, kereskedelmileg erősen fejlődő, földrésznyi ország irányába is. Tehát a jövő hajózása más lesz, mint a múltban.

Emellett, minden bizonnyal változás következik be a szállítási módok területén is: ezt a konténer, az autó és a vasút egymáshoz történő kapcsolása és okos kihasználása jelenti. Fontos kitérni a Duna európai integrációban szerepet játszó lehetséges egyesítő erejére, s ezzel Magyarország szerepének a következő évekbeli kilátásaira. A kiindulási pont, hogy régióknak és hazáknak a sajátos érdekeit valami módon érvényre kellene juttatni. Budapestnek olyan szerepet kellene felvállalnia, amelyik nemcsak egy integratív vízgazdálkodási, kereskedelempolitikai stb. koncepciót tesz le a közös asztalra, hanem egy olyan szerepkört is öltene (mondjuk Davos mintájára), melynek segítségével évente vagy évente kétszer otthont adhatna egy rendszeresen megtartandó délkelet-európai fórumnak. Politikai feladat tehát a Dunát olyan integratív erőként felhasználni, amely integratív erő együttműködve a már lepusztult, de még mindig meglévő szlavisztikai infrastruktúránkkal, igazolná a térségbeli fórum létjogosultságát, s e fórumon aztán a térség egész érdekegyüttese, gazdasági, szociális, természetgazdálkodási, etnikai stb. kilátása megfogalmazásra kerülhetne. Konkrétan megfogalmazva, a magyar diplomáciának el kellene azt érnie, hogy Budapest a délkelet-európai térség érdekeit artikuláló fórum székhelyévé alakuljon. Ahová még akár a Baltikum térségének a kérdései is lejöhetnének. Térségünknek egyedülálló karaktert kölcsönöz a kontinens, hogy szét van szabdalva sok kicsiny államra. Az elmúlt évszázadok nemzetállami konfliktusai pedig megmaradtak a térségben. Ha nem tudjuk ezeket a nemzetállami konfliktusokat nemzetközi (nem bilaterális, hanem multilaterális) megegyezésekkel kezelni, akkor tulajdonképpen a politikai konfliktusok sorozatát, amelyek

belpolitikai nehézségeket is gerjesztenek (lásd kettős állampolgárság stb.) sem fogjuk tudni kezelni. Ugyanakkor az adónyerő képességet segítő intézményeket sem fogjuk tudni beépíteni a térségbe. Tehát gazdasági kérdés is, hogy ilyen téren is nemzetközi együttműködés jöjjön létre.

A Duna több mint vízgazdálkodás, de *vízgazdálkodás is*, a Duna több mint közlekedés, de közlekedés is, a Duna több mint természetvédelem, de természetvédelem is. A Duna az etnikum, a kulturális diverzitás stb. kérdésköreit is magába foglalja, ezért tehát a Duna-projektre rá lehetne építeni egy olyan regionális együttműködési keretet, amely Magyarország helyzetét és a magyar állampolgári közösség helyzetét a következő években rendkívül megerősítené akár a régióban, akár az Európai Unióban. Vagyis az EU jövőbeli fejlődési irányától függetlenül, nekünk *nemzeti érdekeink a Dunát preferáltan kezelni*. S most már nemcsak a tudományban és a civil életben, hanem az adminisztrációban is.

A BALKÁN TÉRSÉG AZ EURÓPAI REGIONÁLIS POLITIKÁBAN

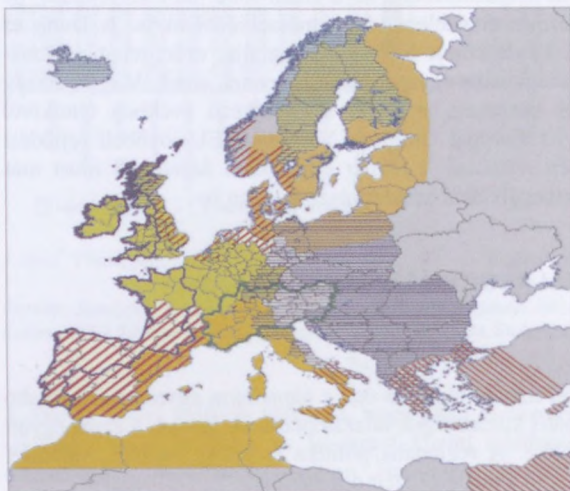
A határ menti együttműködések

Az Európai Közösség alapelvei között már az alakulás óta, s napjainkra egyre határozottabb mértékben, jelen volt és van a regionális különbségek felszámolásának igénye, s ezzel együtt a közösség belső kohéziójának erősítése. A regionális politika és annak eszköz-, valamint intézményrendszere a közösségi politika kiemelten kezelt dimenziója.

Az első jelentősebb *európai térszerkezeti modellben* nem jelenik meg sem Közép-Európa, sem Délkelet-Európa. Tehát az európai térszervezés és -tervezés csak az Európai Közösségben gondolkodott, bár néhány kapcsolódási pont megjelent. Ezek egy-egy nagyváros (Prága, Bécs) vonatkozásában értelmezhetők, így jelzésértékkel utalnak a tervezők arra, hogy létezik/létezett Európa a közösségen kívül is. A Balkán-térséget ezek a koncepciók nem érintik, említésre sem kerül.

Az Európai Unió kibővülésével (Ausztria, Finnország, Svédország belépése, 1994), a kelet-európai változások felgyorsulásával, a tervezési időszak előkészítésével (1994–1999) a térbeli gondolkodás is kiterjedt, annak összefüggései átlépték az akkori tagországok határait, s látványosabban adtak jelzéseket egy jövőbeli együttműködési rendszerre. Az unióban már az 1994–1999-es tervezési időszakon belül is megjelentek a transznacionális együttműködések, amelyeknek az alapjait egy, a regionális politikát megalapozó „közösségi kezdeményezés” az Interreg program indította el a megelőző tervezési időszakban, 1990–1993 között. Egyértelművé vált, hogy a határok megléte akadályozza a közösség gazdasági együttműködéseit, az egyes országhatárok mentén jelentős különbségek figyelhetők meg a gazdasági fejlettségben, az infrastruktúrában, az intézményi relációkban, de ezek számos esetben jól összekapcsolhatók, egymást kiegészítve lendületet adhatnak a kapcsolódó, de mégis elválasztott térségek fejlődésének. A *határ menti együttműködések*, mint az Interreg II.A program kapcsolódott az 1993-ban a koppenhágai csúcson eldöntött kelet-közép-európai országok integrációját elősegítő Phare programhoz, hiszen annak a tagországi finanszírozását oldotta meg. Az Interreg II. program keretén belül 1996-ban indítják el a „C” jelű alprogramot, ami arra irányul, hogy a transznacionális szintű együttműködésekre részben tervezési, részben pedig fejlesztési megoldásokat dolgozzon ki, segítve ezzel az országok és egyben a régiók együttműködését, közös problémáik megoldását. Áttörést jelent az Interreg II.C program, hiszen már nemcsak az unión belül gondolkodik, hanem a tagjelölteket is

bevonja az európai nagyterek alakításába, sőt azokkal az országokkal s egyes régióikkal is számol – éppen a részvétellel –, amelyek nem kerültek szóba a következő bővítési szakaszban. Ennek a programnak a keretén jelölték ki azt az Európai Uniót és a szomszédos országokat, régiókat érintő határt, amely a következő tervezési időszakban már a fejlesztési programok tereként értelmezhető (7. ábra).

Forrás: www.interreg.net

7. ábra: Transznacionális együttműködés az Interreg III.B program keretén belül

A Balkán-térség vonatkozásában az Interreg II.C program meghirdetése jelentette az első igazi áttörést, hiszen az addigra már létrejött új országok lehetőséget kaptak bekapcsolódni az együttes európai térszervezésbe, annak intézményrendszerei megismerésébe. 1997-ben Ausztria és Németország kezdeményezésére elkezdődött egy nagytérségi együttműködési rendszer tervezése. A program felölelte a közép-európai, az adriai, a dunai, a délkelet-európai államokat, így az elnevezése is innen adódott CADSES (*Central Adriatic Danubian South-Easter European Space*). A 18 országot, s ezzel közel 200 millió embert és 15 etnikumot érintő nagyrégióban, kezdetben négy uniós tagország volt (Ausztria, Németország, Olaszország, Görögország). Ám napjainkra a program második szakaszában (2000–2006) már az új csatlakozókkal kibővülve további öt tagország (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovénia, Szlovákia) és a balkáni országok mindegyike (Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Szerbia és Montenegró, Macedónia, Románia), valamint Ukrajna is a programhoz tartozik.

A feltáró szakaszban (1997–1999) született meg a *Vision Planet mint a CADSES-térség területfejlesztési stratégiája* című dokumentum. Az elemzés részletesen értékeli a térség adottságait, rendszerezi a fontosabb problématerületeket (növekvő regionális egyenlőtlenségek, város–vidék kapcsolatrendszer átalakulása, periférikus térségek, a gazdasági szerkezet diverzifikálódása, az információ és a tudás elérhetősége). Külön kitér a városfejlődés sajátosságaira, így a hálózatjellegére, a belső városrészek átalakulására, városi lakáshelyzetre. Foglalkozik a vidéki térségek sajátosságaival, a közlekedés és kommunikáció helyzetével, a környezeti tényezőkkel, a természeti és kulturális örökséggel. Végezetül a területfejlesztés intézményi kereteit, lehetséges eszközeit és a területi integrációt segítő intézkedéseket vázolja fel.

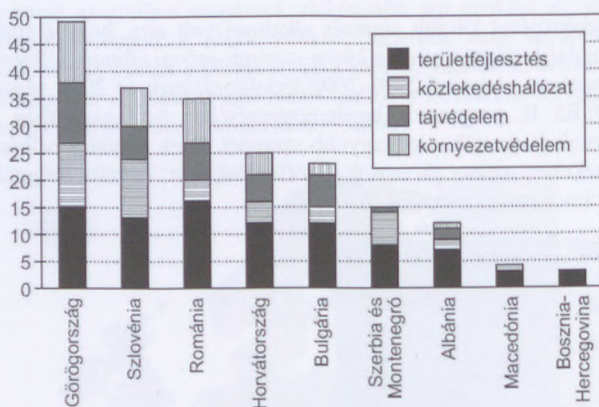
A 12 ország bevonásával és szakértőjével készült elemzés alkalmas volt arra, hogy alapját képezze Az Interreg III. B közösségi kezdeményezés a közép-európai–adriai–dunai–délkelet-európai (CADSES) térségre vonatkozó program 2000–2006 kidolgozásának és 2001 végén történő elfogadásának. A CADSES II. programok kezdeményezésében és fogadásában a fővárosok és a regionális központok játszották a legnagyobb szerepet. Ezek között a balkáni térség nem mutat kiemelkedő értékeket, ott is a fővárosok (Szófia, Bukarest, Zágráb, Belgrád, Tirana, Szkopje) emelkedik ki számottevő aktivitással (8. ábra).

Forrás: Dosch, F.–Görmar, W.–Hachmann, V.–Müller, A.–Schafer, N.: Transnationale Zusammenarbeit zur Raumentwicklung – Fünf Programme auf dem Weg. Ein vergleichender Überblick. Informationen zur Raumentwicklung. 2005, 11–12.

8. ábra: A CADSES-országok projekt-kezdeményezői településszinten

A balkáni országok részvételét és aktivitását egyes prioritások szerint rendszerezve azt láthatjuk, hogy a területfejlesztési együttműködések, azokon belül is a városhálózat fejlesztésére vonatkozó akciókat és a vidékfejlesztést fogadták nagy aktivitással, különösen a csatlakozásra váró Romániában és Bulgáriában, illetve a társult tagságot elnyert Horvátországban (2005. évi adat). Érdekes, hogy több országban a közlekedéshálózat fejlesztésére és az információs társadalom kialakulására irányuló projekteket megelőzik a tájvédelemre és a természeti-kulturális örökségvédelmére irányuló kezdeményezések. Hasonlóan inkább a csatlakozásra váróknál emelkednek ki a környezetvédelmet megcélzó projektek (9. ábra). Azokban a balkáni országokban látványosabb a lassan beinduló CADSES II. programban való részvétel, amelyek már kialakították – éppen a csatlakozás kapcsán – a területfejlesztés intézményrendszerét, már létezik ennek központi irányítási apparátusa, megjelentek a decentralizált szervezetek valamilyen szintű regionális vagy területi dimenzióban. Így vélhetően rendelkeznek regionális szintű fejlesztési elképzelésekkel, azokhoz igazítani tudják a CADSES-programban foglalt kezdeményezéseket, és természetesen működik a regionális menedzsment, amely a keretét tudja képezni a támogatások fogadásának.

Forrás: www.cadses.com, illetve Rechnitzer János saját feldolgozása

9. ábra: A CADSES II. programba bekapcsolódott balkáni országok részvétele az egyes prioritásokban

Megkezdődött a 2007–2013 közötti programozási időszak előkészítése. Az eddigi tapasztalatok azt mutatták, hogy a jelenlegi CADSES-térség túlságosan nagy, abban a kapcsolatok viszonylag egyirányúak, inkább a tagországok között zajlanak. Így született egy elképzelés, aminek következtében a CADSES-térség az alábbi struktúrában bomlana ketté:

Közép-európai programtér: Németország keleti tartományai, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Ausztria, Szlovénia, Magyarország, Olaszország északi tartományai, Ukrajna egy megyéje.

Délkelet-európai programtér: Ausztria, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Olaszország északi és keleti tartományai, Románia, Bulgária, Görögország, Szerbia-Montenegró, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Moldova, Albánia, Macedónia.

A magyar részvétel lehetőségei

Magyarország szerepvállalása a jövőben jelentősen növekedhet a Balkán térségét érintő európai regionális politikában. Egyértelmű, hogy az ország kulturális, történelmi kötődései erősek a balkáni országok felé, ami kedvező alapot jelenthet a *nagyobb szerepvállalásra*. Ugyanakkor már napjainkban is működnek *határ menti területfejlesztési együttműködések*, részben a kiterjesztett PHARE program keretében, részben pedig bilaterális viszonylatban. Működik – bár nem jelentős forrással – az Ukrajna Szomszédsági Program, a Magyarország–Románia, Magyarország–Szerbia és Montenegró Határ Menti Együttműködési Program, a Szlovénia–Magyarország–Horvátország Szomszédsági Program. A programok egy lehetséges keretét adják a területfejlesztési együttműködéseknek, *irányuk a közlekedési kapcsolatok fejlesztése, a környezetvédelem, illetve a területi tervezés*, ami a fejlesztési elképzelések összehangolását, a jövőbeli lehetőségek számbavételét jelenti.

A határ menti együttműködési programok jól illeszkednek az eurorégiók hálózatába, amelyek már a teljes magyar határszakaszt lefedik. Az eurorégiók olyan multiregionális együttműködési rendszerek, amelyek intézményi keretek között, döntően a területi állami szervezetek dimenziójában kísérelik meg széles skálán összehangolni a határ menti térségek

fejlesztéseit. Változó intenzitással működnek ezek az eurorégiók, hiszen eltérőek az országok, s azokon belül az egyes középszintű területi egységek lehetősége, kompetenciája, finanszírozási módjai, de maguknak a politikai szereplőknek az aktivitása, kapcsolatalkító és -megtartó képessége is. Igazolható – éppen a 15 éves osztrák–magyar határ menti együttműködések alapján –, hogy rendkívül sok tapasztalatot, fejlesztési gondolatot és azok megvalósítását lehet átadni ezekben az együttműködésekben. A területfejlesztési tapasztalatok egész tárházát lehet megosztani, ezeket Magyarország a közel tíz éve működő intézmény- és eszközrendszere következtében felkínálhatja a szomszéd országoknak, s azokon keresztül az egész balkáni térségnek.

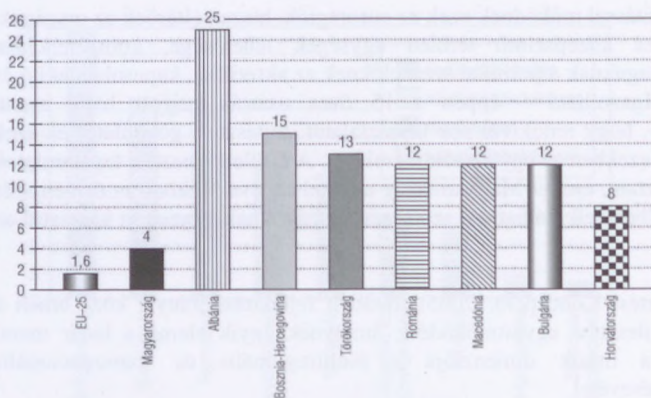
Az Országos Területfejlesztési Koncepció (2005) jövőbeli fejlesztési irányai közé emeli a Kárpát-medencei szintű fejlesztési együttműködést, amelynek egyik eleme a határ menti kapcsolatok fejlesztése, a másik dimenziója a multiregionális és transznacionális együttműködésekben való részvétel.

A kettébontott CADSES-térségek mindegyikében jelen van Magyarország, így erősíthető a közép-európai kapcsolatrendszer, de jelen leszünk – a tervek szerint – a délkelet-európai programtérségben is, sőt az elképzelések szerint ezen utóbbi nagyrégió programjainak gyakorlati szervezésének egyik *központja* hazánkban lenne.

Adottak tehát a feltételek arra, hogy Magyarország a következő tervezési időszakban a vélhetően két részre bomló CADSES-térségben az egyik vezető pozíciót – a másikra Ausztria pályázik – megszerezze. Mindez azzal járma, hogy a kialakítandó programok szervezésében, lebonyolításában és ellenőrzésében a magyar szakemberek szerepe fokozódik, az ország lehet azoknak az információknak a gyűjtője és feldolgozója, amelyek a tervezett térségeket érintő fejlesztéseket, együttműködési aktivitásokat rendszerezik. Továbbá bővülnek a lehetőségek a magyar fejlesztési intézmények számára is, területi és települési önkormányzatok, civil szervezetek, de a gazdasági vállalkozások és nem utolsósorban a kutató- és elemző intézmények a Balkán-térség megismerésére, valamint a magyar jelenlét – bizonyos vonatkozásokban befolyás – érvényesítésére.

A Balkán mezőgazdasága európai uniós és magyar szemmel

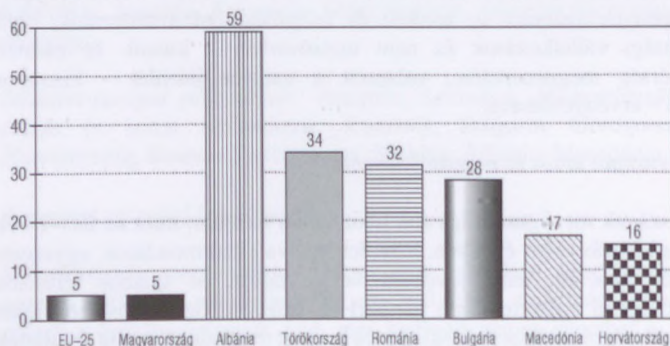
A nem EU-tag balkáni országok mezőgazdasága sok tekintetben hasonló, mint az EU-10-ek mezőgazdasága az EU-csatlakozás előtti években. Röviden szólva ellentmondásos: egyszerre jelent igen jelentős agrárpotenciált, tehát jövőbeni versenytársat, de számos területen kölcsönös előnyökkel kecsegtető együttműködő partnert is. Más analógiákat is meg lehet említeni. Ezek az agrárgazdaságok nehezen áttekinthetőek, mert struktúráikat alig érintették meg a fejlettebb régiók piaci mechanizmusai. A piaci transzparencia hiánya részben a mozdulatlan tulajdoni, jogi keretek és piaci mechanizmusok következménye, részben pedig a fejletlen információs rendszer terméke. Amikor a hasonlóságokat keressük, nem hagyható ki a veszélyeztetettség sem. Mi már rendelkezünk tapasztalatokkal arra nézve, hogy a piaci versenyben edződött nemzetközi tőke és a helyi tapasztalatlan, felkészületlen piaci szereplők találkozásakor milyen kockázatokkal kell számolni. A Balkán agrárgazdasága fejlődő, fejlesztendő, de erősen sebezhető is. Ez utóbbi lehetőség azért tekinthető különösen veszélyesnek, mert a mezőgazdaság nemzetgazdaságban betöltött szerepe a balkáni országokban általában még viszonylag magas, az EU-25-ök átlagának is többszöröse, egy-egy országban (például Albániában) pedig szinte meghatározó (10. ábra).

Forrás: Világbank

10. ábra: A mezőgazdaság részesedése a GDP-ből 2003-ban (%)

A munkaképes korú lakosság nagy hányadának a mezőgazdaság ad munkát. Ez kényszerállapot, amit a tökehiány, a feldolgozóipar és a szolgáltató szektor fejletlensége idézett elő. A változatlanság, de a gyors változás is drámai következményekkel járhat. A mai állapot – a 20–30 százalékos (Albánia közel 60 százalékos) agrárfoglalkoztatási arány – hatalmas teher a mezőgazdasági vállalkozók vállán, ami a jelenleginél nyitabb piaci versenyben elviselhetetlen (11. ábra). A profitérdekeltség nyomására történő gyors leépítés pedig drámai társadalmi robbanással járna, még kompenzáló célzatú fejlesztések esetén is.

Forrás: FAO- és EUROSTAT-adatok alapján AKI Piacgazdasági Osztály számítása

11. ábra: A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottból 2004-ben (%)

Ennyi előzetes minősítés után ki lehet jelenteni, hogy a Balkán mezőgazdasági potenciálja – az együttműködés mellett – számottevő versenytársnak számít mindenekelőtt az EU-25-ök számára. A balkáni országokban az összes területből lényegesen nagyobb arányú a mezőgazdaságilag művelhető terület, mint az EU-ban. Az EU-15-ök 40 százalék körüli értékével szemben jellemző az 50 százalék körüli vagy afölötti arány (Szerbia és Montenegró, Törökország, Bulgária), de Románia 60 százalékos értéke megközelíti az e tekintetben élvonalas Magyarországot. A mezőgazdasági terület abszolút értéke még inkább tekintélyt parancsoló. A mintegy 81 millió hektárnyi terület az EU-15-ök területének 60 százaléka. Törökország

egymaga közel 40 millió hektárral rendelkezik, de a magyar szempontból és a mi nagyságrendünkben Románia és Bulgária is nagy versenytársnak ítélik.

Ez a verseny csak fokozatosan fog kiéleződni, noha már az elmúlt években is meg tapasztalhattuk kezdeti jeleit. Egyelőre azonban erősek azok a teljesítményt lerontó tényezők, amelyek feloldása sok befektetést, hosszadalmas törvényalkotó és szervezőmunkát, időt igényel. Szinte minden balkáni országban jellemző a birtokok elaprózódottsága. Törökországot kivéve a többi államban törpebirtokok uralják a mezőgazdaságot. Jól tudjuk, hogy ez a körülmény mit jelent a feldolgozó és elosztó „mamutokkal” való üzleti tárgyalások során! Ez a potenciálisan gyenge és sebezhető pont akkor is a versenyhátrányok oldalán könyvelendő el, ha az öt hektár alatti átlagos gazdaság méret mellett nyilvánvalóan léteznek ennél lényegesen nagyobb gazdaságok is.

Gyorsabban és könnyebben behozható az a hátrány, amely a talajerő-utánpótlás színvonalában mutatkozik. A mezőgazdaságilag művelt területre a balkáni országokban hektáronként ötven kg-nál is kevesebb műtrágyát használnak fel, míg a világátlag száz kg körüli, s a nagy EU-versenytársak (Franciaország, Németország) jóval kétszáz kg fölötti műtrágya-dózisokkal táplálják termőföldjeiket, „védik” környezetüket. A kemikáliák mérsékelt alkalmazása az európai agrármodell második pillére, a környezetvédelem és a tájmegővás szempontjából ironia nélkül is idővel előnyvé válhat. Mindenesetre addig is helyt kell állni a piaci versenyben.

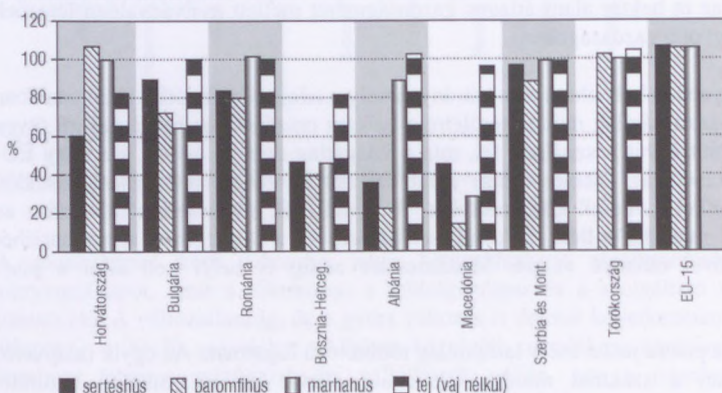
A versenyképesség, a piacra jutási esély tartalmilag többretegű fogalmak. Az egyik (alapvető) kritériumnak azonban a szakmai munka színvonala, illetve az ezt tükröző természetes hatékonysági mutatók tekinthetők. Ebből a szempontból – éppen az iménti hátrányok miatt – a Balkán mezőgazdasága még „alvó oroszlánnak” minősíthető. Általában alacsonyak a növénytermesztés átlagos hozamai, nem különben az állattenyésztés fajlagos takarmányhasznosulási és szaporodásbiológiai mutatói. Néhány kiragadott példával is illusztrálható, hogy a termőföld kihasználása, a területi termelékenység a balkáni mezőgazdaságban még igen elmarad az unió mezőgazdaságának színvonalától. A gabonatermesztés átlaghozamai 40-50 százalékkal maradnak el az EU-25-ök átlagaitól. A jellemzően 2-3 t/ha-os búzatermessel szemben az EU élenjáró országaiban 6-7 t/ha-os az átlagtermés, míg a kukorica esetében a balkáni 4-5 t/ha-os átlagterméssel 9-10 t/ha-os országos átlagok versenyeznek. A természetes hatékonyságot tükröző indikátorok összevetése hasonló eredményt mutat a többi szántóföldi növény esetében is.

A versenyhátrány nem mindig végzetes, néha előnybe fordulhat. A bőséges földellátottság, az olcsó munkaerő, az éghajlati adottságok sokat képesek ellensúlyozni a piacszervezéssel és a tökehiánnyal összefüggő hátrányokból. Mindezt bizonyítják a piacon megnyilvánuló tényleges versenyképességi mutatók, a külkereskedelmi forgalom adatai:

- búzából Bulgária rendszeresen exportál évente két millió tonna körüli mennyiséget;
- kukoricából esetenként Bulgária és Románia is megjelenik a külföldi piacokon, Szerbia és Montenegró pedig rendszeresen évente félmillió tonna kukoricát exportál;
- napraforgómagból Bulgária és Románia is jelentős szereplője (750 ezer tonnával) az exportpiacoknak;
- Törökország már az elmúlt években is „nagyhatalomnak” számított a zöldség- és gyümölcsiparban. Zöldség- külkereskedelmi forgalmának pozitív egyenlege 400 millió dollár körüli, míg gyümölcsféléből 1,4-1,5 milliárd dollárral többet visz ki, mint amennyit importál;

- Macedónia, Románia és főleg Bulgária rendszeresen külpiacokon vezeti le juh- és kecskehústöbbletét;
- Törökország és Horvátország baromfifélékből is exportőri pozícióban van.

Természetesen a külkereskedelmi forgalom adatai az együttműködés, az egymásra utaltság jegyeit is felmutatják (12. ábra). Törökország például búzából és kukoricából (négy-négy millió tonna), s napraforgóból is (egymillió tonna) jórészt a külpiacokról elégíti ki szükségleteit. Búzából Románia is sokszor bevételre szorul, de zöldség-gyümölcs fogyasztásának is egy részét külföldről biztosítja. Horvátország szintén számos zöldség- és gyümölcsfélélt importál.

Forrás: FAO- és EUROSTAT-adatok alapján az AKI Piacgazdasági Osztály számításai

12. ábra: Az önellátottság alakulása, 2003

Mind európai, mind pedig magyar szempontból megfogalmazható: a Balkán mezőgazdasága a jövőben erős versenytársként fog jelentkezni, de sok területen racionális és ajánlatos, néhány területen pedig szükségszerű lesz az együttműködés. Nyilvánvaló, hogy a járványok, az állat- és a növénybetegségek megelőzésében és felszámolásában, az élelmiszer-biztonság garantálásában és ellenőrzésében elkerülhetetlen a szisztematikus együttműködés. Közös érdek – és így ajánlatos – a közös gondolkodás, akár a közös fejlesztés is a fenntartható gazdálkodás hosszú távú feltételeinek javítása érdekében, mindennek előtt a vízgazdálkodás, az öntözés és az erdősítés területén. Elemi érdekünk a távolabbi piacokra való kijutás logisztikai rendszereinek közös fejlesztése. Ez elsősorban kikötőfejlesztést, s a folyami hajózás korszerűsítését jelenti.

A Balkán és az EU együttműködése ésszerű és elkerülhetetlen. Hatványozottan érvényes ez az állítás a Balkán és Magyarország viszonylatában. Magyarországnak – földrajzi fekvése és történelmi kötődése miatt is – fontosabb a verseny állása és az együttműködési lehetőségek kiaknázása. A Balkán országaival dinamikusan bővül agrár-külkereskedelmi forgalmunk: kivitelünk mintegy 20 százaléka ebbe a térségbe irányul, behozatalunknak pedig 6-8 százaléka innen származik.

Az együttműködéshez kínálkozik egy másik, sajátos terület is. A globalizációs folyamatot ugyanis a Balkán országai sem képesek határaikon megállítani. Számos tőkeerős élelmiszer-feldolgozó és -kereskedelmi multinacionális társaság már a balkáni térségben tevékenykedik. Magyarország bőven rendelkezik jó és rossz tapasztalatokkal ezen a téren. Az információk

átadása sok felesleges áldozattól kímélhetné meg a Balkán törekény mezőgazdaságát, még inkább agrárgazdaságát.

Nem lenne hiábavaló a magyar tapasztalatok átadása különösen

- a privatizációs veszélyek,
- a piacsabályozás,
- a szükséges intézmény-fejlesztés,
- az információs rendszerek kiépítése,
- a vidékfejlesztési intézkedések, s általában az uniós pénzek pályázási és felhasználási mechanizmusai terén.

A Balkán-térség klímájának lehetséges jövőbeli alakulása

Általában nem értünk egyet a túlságosan leegyszerűsített és elszórt konklúziókkal. A klímaváltozással kapcsolatos írásokban néha felbukkan egy olyan feltételezés, amely szerint a várható változást úgy lehet elképzelni, hogy a jelenleg ismert éghajlati övek majd eltolódnak a magasabb szélességek felé. Mindez úgy történik majd, ahogyan a vegetáció övezetei, a rovarvilág és a betegségek migrálnak egyre északabbra. Egyes hazai nézetek szerint is a Balkán-térség klímája azért is érdekes lehet a számunkra, mert a globális melegedés folytán majd olyan lesz a mi klímánk, mint amilyen most e térségben uralkodik.

Két alapvető dolgot nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az egyik az, hogy a légköri széndioxid-koncentráció növekedésének hatására a hegyek és tengerpartok nem kezdenek vándorolni, hanem ugyanott maradnak, ahol vannak. Ezek a fontos klímaalakító tényezők továbbra is ott fejtik ki a hatásukat, ahol vannak. A másik alapvető dolog, hogy az üvegházkényszer növekedése nem közvetlen módon vezet a felszínközeli réteg melegedésére, hanem úgy fejt ki a hatását, hogy először is megváltoztatja valahol, valamilyen mértékben- és módon az általános légkörzés összképét. Ez nem triviális folyamat. A dinamikus klímamodellezéssel éppen azért vagyunk kénytelenek foglalkozni, mert ennek a folyamatnak a kimeneteleit egyszerű kvalitatív okoskodással nem lehet átlátni.

Ettől függetlenül persze élhetünk feltételezésekkel. Nem előrejelzésről van szó, csak bizonyos lehetőségek felvetéséről. Így például felvethető, hogy amennyiben a növekvő üvegházhatás következtében megerősödik az ITCZ (intertropikus konvergenciazóna) évszakos észak-déli mozgása, s ennek következtében a leszálló légáramlások öve nyáron északabbra tolódik, mint eddig, akkor a mediterrán öv nyári csapadékszegénysége sajnos a jelenleg még nedves kontinentális klímájú térségben is jellemzővé válhat. Ez kifejezetten rossz hír, mert Európában máris leginkább a Balkán-félszigetet, valamint a közép- és kelet-európai országok területét sújtják aszályok. A klímaváltozás következtében ez a probléma élesebbé válhat.

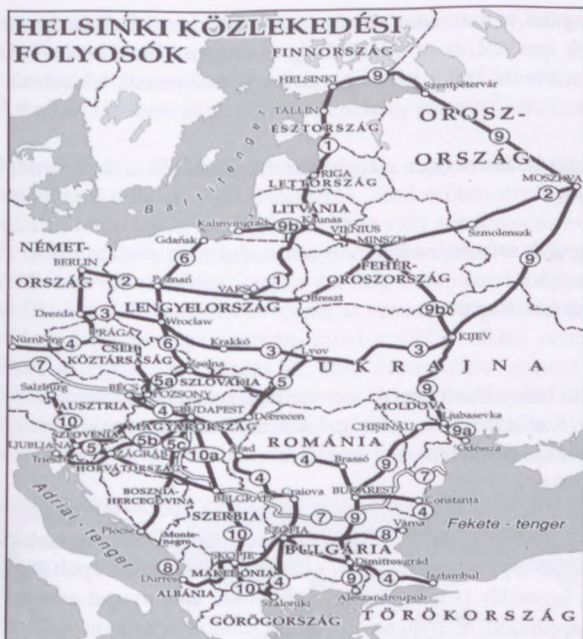
Erre a kellemetlen lehetőségre már sokan felfigyeltek az érintett térségben és így nálunk is. Sőt a hazai hidrológusok, például Vermes László, aktív kezdeményező szerepet vállaltak egy délkelet-európai *Sub-regional Drought Management Center* (aszályközpont) létrehozásának szorgalmazásában. A kezdeményezés számára a kereteket az UNCCD (ENSZ-egyezmény a sivatagosodás és aszály elleni küzdelemről) biztosítaná. A vállalkozás iránt a Meteorológiai Világszervezet is érdeklődést mutat. Ha ebből az elgondolásból születne valami, ez egyúttal azt is jelentené, hogy létrejöhetne egy szakmai fórum, mely kellő folyamatossággal figyelné a térség klímájának alakulását.

Az egységes európai közlekedési rendszer az Európai Unió gazdasági fejlődésének alapvető feltétele. Mind ez ideig azonban a kitűzött fejlesztéseknek csak egy részét sikerült megvalósítani. Jellemző példa, hogy még mindig öt különböző villamos vontatási rendszer létezik az európai vasutakon, a vasúti közlekedésben még a jogi egységesítés sem teljes. A közúti közlekedésben is eltérő az egyes tagállamok szabályozása. A belvízi hajózást rövid szakaszokra kiterjedő szűk keresztmetszetek korlátozzák időszakosan. A példák felsorolását folytathatjuk, hiszen a repülési szabályozás kivételével a közlekedés területén még számos megoldatlan és igen költséges feladat áll előttünk. Nem kétséges azonban, hogy az EU gazdasági egyesülése és ezzel gazdasági (és társadalmi) sikeressége is csak a már eltervezett közlekedési fejlesztések végrehajtásával valósítható meg. E feladatok sorába illeszkedik a Balkán közlekedésének integrálása is, függetlenül attól, hogy a Balkán országai teljes jogú vagy társult tagjai (esetleg nem tagjai) az uniónak.

Európa térképét áttekintve teljesen nyilvánvaló, hogy a gazdaságilag legfejlettebb nyugati, északnyugati és középső részek fontos nyersanyagai legnagyobb részét az Atlanti-óceán (illetve melléktengerei), valamint a Földközi-tenger kikötőin keresztül kapják, de ugyanezen helyeken hajózzák be az exportra szánt termékeket is. Ezek a kikötők és tengeri útvonalak túlterheltek és ugyancsak túlterheltek a transzalpesi közlekedési útvonalak is. A Balkán partvidéke ehhez képest kihasználatlan, belső közlekedése pedig fejletlen. A túlterhelt nyugati tengerpartok tehermentesítése érdekében ezért azt az egységes európai közlekedési hálózat szerves részévé kell alakítani. Különösen fontos Oroszország, Ukrajna déli részei, a kaukázusi köztársaságok, valamint a Kaszpi-térség bekapcsolódása a kereskedelmi forgalomba. A Dardanellák és a Boszporusz már a jelenlegi forgalom mellett is a tengeri szállítás szűk keresztmetszetét jelenti, ezért a Fekete-tenger nyugati partján elhelyezkedő kikötőknek és a hozzájuk csatlakozó szárazföldi közlekedési hálózatoknak a kiépítése, valamint a Duna–Majna–Rajna belföldi vízi út keresztmetszeteinek feloldása az EU elsődendő érdeke.

Törökország feltehető uniós csatlakozásával az EU közvetlenül érintkezik majd a Közel-Kelet államaival. Ez fokozottan felértékeli a Balkán stratégiai szerepét és katonai szempontból is fontossá teszi út- és vasúthálózatának, valamint kikötőinek fejlesztését. A Balkán és Törökország tengerei meleg tengerek, és ezen országok esetleges EU-csatlakozásával a nyári üdülésre alkalmas tengerpartok hossza mintegy megduplázódik. A partok kiépítettsége jelenleg meg sem közelíti a francia, olasz és spanyol partok kiépítettségét, de ismerve a turisztikai ipar dinamizmusát e tekintetben robbanásszerű fejlődésre számíthatunk. A szűk keresztmetszetet nem a tengerpart kiépítetlensége, hanem a belső, kontinentális közlekedési hálózat jelenti.

Az EU távlati páneurópai közlekedési folyosói számolnak ezekkel a várható forgalmi változásokkal. Mind a belvízi hajózás, mind a vasúti és közúti vonalak kiépítését elvárják tagállamaiktól, és a még jelenleg nem tagállamoktól is (13. ábra). A közlekedési folyosók sűrűsége azonban még meg sem közelíti az EU középső nyugati részének sűrűségét (14. ábra). A két hálózatot összehasonlítva úgy tűnik, hogy az EU közlekedési koncepcióját időnként célszerű felülvizsgálni és újrafogalmazni a valós közlekedési igények alakulásának figyelembevételével.

Forrás: Michelberger Pál: Európai közlekedési rendszerek és a délkelet-európai térség. In: A Balkán és Magyarország. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet Budapest, 2007, 46–47.

13. ábra: Helsinki közlekedési folyósók

Forrás: Michelberger Pál: Európai közlekedési rendszerek és a délkelet-európai térség. In: A Balkán és Magyarország.

14. ábra: Tervezett transzeurópai közlekedési hálózat (vasút, 2010)

A távlati tervek szempontjából vizsgálni kell az adott térség gazdaságát is. A Balkán ipara fejletlenebb Európa nyugati részének iparánál, és ez a különbség csak igen hosszú távon tud kiegyenlítődni. A kiegyenlítődéig számolni kell a jelenleg már hagyományosnak tekinthető „vendégmunkások” vándorlásával is.

Az előzőekben vázolt földrajzi és gazdasági helyzet alapján *összefoglalhatjuk a közlekedés alakulását befolyásoló főbb tényezőket:*

Célforgalom a Balkánra idényjelleggel és erős csúcsokkal

- nyári turizmus a Balkán tengerpartjára,
- ünnepi és szabadságos vendégmunkás-forgalom,
- helyi áruforgalom.

Tranzitforgalom a Balkánon keresztül (állandósult áru- és idényjellegű személyforgalom)

- nyersanyag- és készáru-szállítás (Kaukázus, Oroszország, Ukrajna, Duna szerepe),
- ünnepi és szabadságos vendégmunkás-forgalom,
- nyári turizmus a török tengerpartokra.

Az előzőekben utaltunk arra, hogy a Balkán ipara fejletlen a Nyugat iparához képest, ennek ellenére néhány területen – így például a járműiparban is – számottevő kapacitás épült ki a volt jugoszláv köztársaságokban. A jugoszláv járműipar hagyományosan erős nyugat-európai kooperációra és licenccpolitikára alapozódott. E nyugati ipari kapcsolatok a balkáni háború ellenére megmaradtak. A helyi szakembergárda is rendelkezésre áll, így várható, hogy a Balkán járműipara rövid időn belül regenerálódik és integrálódik az európai járműiparba. Ez a Balkán közlekedésfejlesztésének fontos eleme lehet a jövőben. Kezdő lépéseit az érintett cégek már megtették. Az utóbbi időben erőteljesen növekszik a járműfőegységek és szerelvények exportja a Balkánra.

Teendők

A balkáni országok szakértőinek bevonásával és az EU–magyar tapasztalatok felhasználásával *ki kell dolgozni a közlekedési infrastruktúra fejlesztésével és a közlekedési rendszerek működtetésével összefüggő harmonizálási feladatokat*, beleértve azok gazdasági, pénzügyi-szabályozási, intézményfejlesztési és jogszabályozási kérdéseit is. E szerteágazó *feladatsor legfontosabb elemei:*

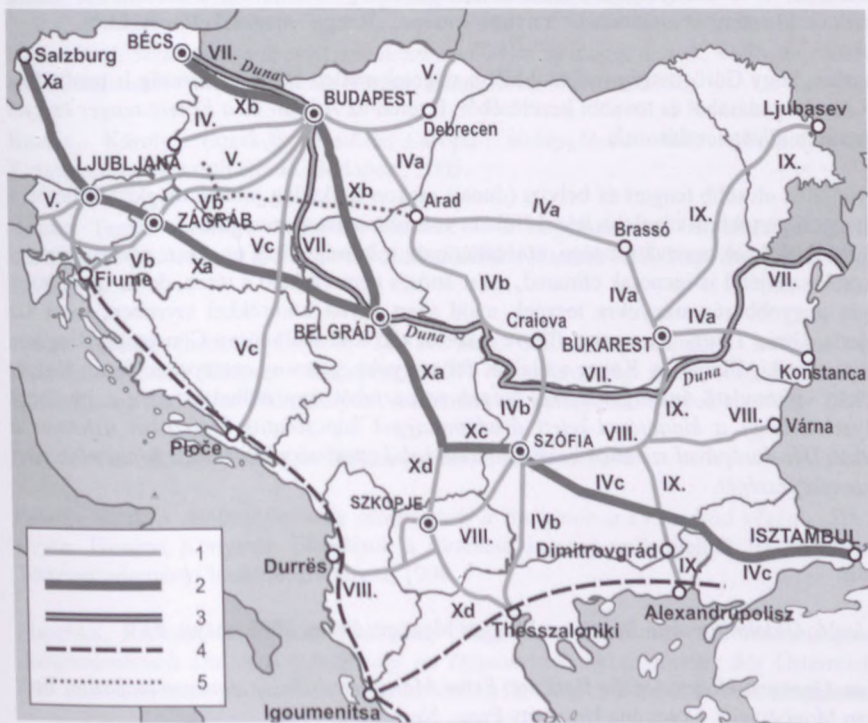
- A jelenlegi hálózat és eszközpark elemzése, értékelése, az erősségek és gyengeségek kimutatása.
- A tervezett páneurópai korridorok áttekintése, fejlesztésük rangsorolása, esetleg kiegészítése. A lokális és páneurópai hálózat csatlakozásának megtervezése.
- Az interoperabilitási problémák feltárása és megoldása (például ellentmondó előírások, eltérő villamos vontatási rendszerek).
- A kombinált szállítás és logisztika kiemelt fejlesztése (csúcsterhelések leépítése, nagytömegű tranzit áruszállítás megoldása).

A vázolt feladatok kidolgozása során mindenképp *törekedni kell komplex hatásvizsgálat bemutatására is*, mivel ezeket a költséges és hosszú távon megtérülő beruházásokat és fejlesztéseket csak akkor fogják az érintett államok megvalósítani, ha azok egyértelműen kedvezően befolyásolják az egész európai térség és ezen belül a lokális régió életminőségét. A balkáni közlekedés fejlesztése és a kiépítésben való közvetlen részvétel a Balkánnal határos

országoknak kiemelt feladata, egyúttal nem kihagyható alkalom a gazdasági és politikai kapcsolatok rendezésére.

A Balkán jövőbeni közlekedésének néhány alapvető kérdése

Kevés olyan a Balkánhoz hasonló nagyrégiója van kontinensünknek, ahol a lakosságot ily mértékben tölti el a nemzeti érzés, ahol erősen érvényesül a mindennapokban is az élet minden területén az etnikai keretekben való gondolkodás és ennek következtében a gazdaság- és infrastruktúra-politikában nagymértékben jelenne meg a nemzeti érdekek érvényesítésére való törekvés szándéka. Ugyan ma még nem ismert, hogy melyik kormánypárt lesz uralmon az EU-hoz való csatlakozás idején az egyes országokban, de annyi bizonyos, hogy erőteljesen védeni fogja országa érdekeit, mind a többi balkáni országgal, mind az unióval szemben. Ezért az egyik nagy kérdés az, hogy képes lesz-e az unió által képviselt összeurópai érdek felülírni, valamint harmonizálni a közösségi szempontból többnyire kontraproduktív és az egységesülést – esetenként akár az intraoperabilitást is – veszélyeztető nemzeti érdekeket a magisztrális (transzbalkáni) hálózatok fejlesztésekor (15. ábra).

Jelmagyarázat: 1 – szárazföldi korridorok; 2 – kiemelkedő fontosságú transzbalkáni; 3 – dunai vízi út; 4 – nem korridor autópályák; 5 – M9 mint az „Új Selyemút” része

Forrás: Erdősi Ferenc: Transzeurópai közlekedési tengelyek fejlesztési iránya és hatása a Balkán térszerkezetére. In: A Balkán és Magyarország. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet, Budapest, 2007, 224.

15. ábra: Balkáni korridorok

A másik lényeges kérdés, hogy az etnikailag erősen vegyes lakosságú Balkánon, ahol gyakran településenként, kistérségenként, de legalábbis régióként változik a népesség nemzetiségek szerinti összetétele, az így meglehetősen erőszakosan megnyilvánuló etnikai alapú, elkülönült területi (helyi, regionális és országos) érdekek harmonizálhatók lesznek-e a régiók közötti, továbbá a regionális és kistérségi hálózatok fejlesztésekor?

Kína szerepe Európa iparcikk (és egyre inkább némely mezőgazdasági áru) ellátásában – a globalizációs folyamat részeként – folyamatosan növekszik a bővítése folytán egyre nagyobb (15 ezer TEU-s konténer) hajókkal járható Szezi-csatornán, ami a fajlagos szállítási költségek érzékelhető mérséklődéséhez vezet. A kínai dömpingárúk fő európai elosztó központjai ma még az atlanti kikötők (Hamburgban az 1980. évi 1,5 százalékkal szemben 2005-ben 41 százalék volt a kínai áruk aránya a kirakásból.) Miután a kínai fogyasztási cikkek legnagyobb piaca Dél- és Kelet-Európa, disztribúciójuk ésszerűbb telephelyei lehetnének a Szezi-csatornához jóval közelebbi mediterrán kikötők. Azonban a legutóbbi időkig a dél-európai és a balkáni kikötők (berendezettségükben, logisztikai rendszereik fejlettségében, szolgáltatásaik minőségében, megbízhatóságában stb.) csak szerény mértékben tudtak bekapcsolódni e tevékenységbe. Azonban az utóbbi egy-két évben a mediterrán térség igyekszik csökkenteni az elmaradását a nyugat-európai „Range” megakikötő-családtól.

Kétségtelen, hogy Görögország (például Kréta szigete) mellett Dél-Olaszország is profitálhat a kínai áruk fogadásából és további kezeléséből. E téren az Adriai- és a Fekete-tenger esélyei meglehetősen ellentmondásosak:

- egyfelől az olcsóbb tengeri és belvízi (dunai) utakon fizikailag jobban megközelíthetők a beltengeri partokhoz közelebb fekvő (főként volt szocialista) országok,
- másfelől kikötők berendezettsége, szolgáltatásaik minősége még az olasz, görög, spanyol kikötők szintjétől is igencsak elmarad, ezért áttörés nem várható e téren, de az igen, hogy egyre nagyobb részarányokra tesznek majd szert olyan kikötőkkel szemben, mint La Valetta, Giaio Tauro, Tarragena, illetve a krétai kikötők. Különösen Constanța, Burgasz, Thessaloniki, Fiume és Koper vállalhat fel nagyobb gateway-szerepet a Távol-Kelet-Balkán viszonylatú áruforgalomban. Végső soron tehát úgy ítéltük meg a jövőbeni helyzetet, hogy a kínai/távol-keleti árudömpinggel kapcsolatos logisztikai üzletben a Balkán Dél-Európával szemben belátható időn belül csak mérsékelten lesz képes növelni a versenyképességét.

Irodalom

Avar László: *Oldalpillantás a Balkánra*. Magyar Mezőgazdaság, 2006. május 10.

Castellan, Georges: *History of the Balkans. From Mohammed the Conqueror to Stalin*. East European Monographs. Columbia University Press, New York, 1992.

Dosch, F.–Görmar, W.–Hachmann, V.–Müller, A.–Schafer, N.: *Transnationale Zusammenarbeit zur Raumentwicklung – Fünf Programme auf dem Weg. Ein vergleichender Überblick*. Informationen zur Raumentwicklung, 2005, 11–12.

Glatz Ferenc (szerk.): *A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban?* MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet Budapest, Budapest, 2007. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián.)

Hösch, Edgar: *Geschichte des Balkans*. Verlag C. H. Beck HG, München, 2004.

Hösch, Edgar, Nehring, Karl, Sundhaussen, Holm (Hgg.): *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Wien, 2004.

Hupchick, Dennis P.: *The Balkans. From Constantinople to Communism*. Palgrave, New York, 2001.

Janković, Branimir M.: *The Balkans in International Relations*. St. Martin's Press, New York, 1988.

Johnson, Lonnie R.: *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*. Oxford University Press, New York, 1996.

Juhász Imre: *Törökország az EU-ba készül*. Magyar Mezőgazdaság, 2006. augusztus 23.

Juhász József: *A délszláv háborúk*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

Kaser, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und Geisteswissenschaft*. 2., völlig neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2002.

Kocsis Károly (szerk.): *Délkelet-Európa térképekben*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet–Kossuth Kiadó, Budapest, 2005.

Krausz Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások*. Politikatörténeti Füzetek XIII. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.

Lamm Vanda (lektor): *Dayton, 10 év után*. MTA Jogtudományi Intézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2007. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián – Műhelytanulmányok sorozat)

Mendöl T.: *A Balkán földrajza*. Balkán Intézet, Budapest, 1948.

Palotás Emil: *A nemzetállamiság alternatívái a Balkánon a 19. század végén – 20. század elején*. História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 10. História. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999.

Plaschka, Richard G., Mack, Karlheinz (Hgg.): *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Band 3., Verlag für Geschichte und Politik, München, 1970.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

Seewann, Gerhard, Dippold, Péter (Hgg.): *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas*. 2 Bände. Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband 3. R. Oldenbourg Verlag, München, 1997.

Terzić, Slavenko (edit): *Europe at the Crossroads. New Walls or a United Europe*. Collection of Works. Volume 17. The International Round Table Belgrade April 28-29. 1999. Historical Institute, Belgrade, 1999.

Az „Előadások a Balkánról” című konferencia-sorozat rendezvényei

Az Európai Unió, a Balkán régió és Magyarország (2005. november 15.)

Előadók: Glatz Ferenc (Balkán-stratégiák), Somogyi Ferenc (külpolitika), Kádár Béla (külgazdaság), Michelberger Pál (közlekedés), Somlyódy László (vízgazdálkodás, Duna)

Dayton, 10 év után (2005. december 9.)

Előadók: Lamm Vanda, Masenko-Mavi Viktor, Hoffmann Tamás, Varga Réka, Sulyok Gábor, Halász Iván

Területi szerkezet átalakulása Délkelet-Európában (2006. február 21.)

Előadók: Rechnitzer János, Jeszenszky Géza, Illés Iván, Erdősi Ferenc, Hajdú Zoltán, Hardi Tamás

Délkelet-európai éghajlatváltozások hatásai (2006. március 21.)

Előadók: Czelnai Rudolf, Zágoni Miklós, Mika János, Bálint Gábor, Tabajdi Csaba

Balkán: együttműködés vagy verseny a mezőgazdálkodásban (2006. április 25.)

Előadók: Udovecz Gábor, Vajda László, Makay György, Szabó Márton, Nagy Frigyes

A délkelet-európai térség és Magyarország Európa közlekedésében (2006. május 16.)

Előadók: Novák Tamás, Erdősi Ferenc, Fleischer Tamás, Tarnai Júlia, Tánczos Lászlóné, Ruppert László, Antal István

Merre tovább Balkán-projekt? (2006. november 16.)

Előadók: Glatz Ferenc, Fazakas Szabolcs

A Balkán-tanulmányok Központja internetes elérhetősége: www.balkancenter.hu

A projekt ideje alatt megjelent kiadványok

Az Európai Unió, a Balkán régió és Magyarország. Ezredforduló 2006/1. sz.

Dayton, 10 év után. Lektor: Lamm Vanda. MTA Jogtudományi Intézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2006, 165. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián – Műhelytanulmányok)

A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? Szerk.: Glatz Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet, Budapest, 2007, 430. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián)

A DUNA MINT GAZDASÁGI TÉNYEZŐ ÉS ERŐFORRÁS

Cser László¹, Artner Annamária², Cselényi József³, Fleischer Tamás²
Illés Béla³, Jósai Attila¹, Rechnitzer János⁴, Valter László⁵

(¹Budapesti Corvinus Egyetem, ²MTA Világgazdasági Kutatóintézet, ³Miskolci Egyetem,
⁴MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, ⁵Közlekedéstudományi Intézet)

Vezetői összefoglaló

A Duna gazdasági szerepét vizsgáló kutatás során – a távol-keleti szállítások gerjesztő hatásától kezdve – kimutatták, hogy az Európa–Távol-Kelet forgalom óriási növekedése jelentősen befolyásolja a közép-európai térség teljes logisztikáját. A nyugat és észak-európai kikötők túlterheltsége következtében egyre növekszik a forgalom az EU keleti kikötői felé. A közúti szállítás gyors növekedése az országon áthaladó Helsinki folyosók miatt – ha a fejlesztések összehangolatlanul mennek – aránytalanul nagy környezeti terhelést okozhat, másrészt fennáll a veszélye, hogy az országot elkerülő alternatív útvonalak infrastrukturális fejlesztése az országot még kiljebb taszítja az EU periferiájára. A *Duna* mint az európai gazdasági tér VII. számú folyosója *kiemelt jelentőségű* a nemzeti és a transznacionális területfejlesztési programokban, óriási logisztikai lehetőséget jelent az *átrendeződő európai szállítási rendszerben*. A *hazai belvízi szállítás* szinten nem éri el a kívánatos szintet, pedig a logisztika húzóágazati szerepéhez elengedhetetlen lesz. *Jelen tanulmány* a hajózhatósággal foglalkozó műszaki elemzések kiegészítéseképpen *a jogi környezetet és a társadalmi vonatkozásokat elemzi*. Sajnálatos, hogy – bár az 1990-es évek végétől már több a Duna-térsséggel foglalkozó fejlesztési elképzelés született – azok nem integrálódtak egységes Duna-programmá.

A KUTATÁS CÉLJA ÉS IDŐSZERŰSÉGE

A kutatás *célja annak elemzése* volt, hogy

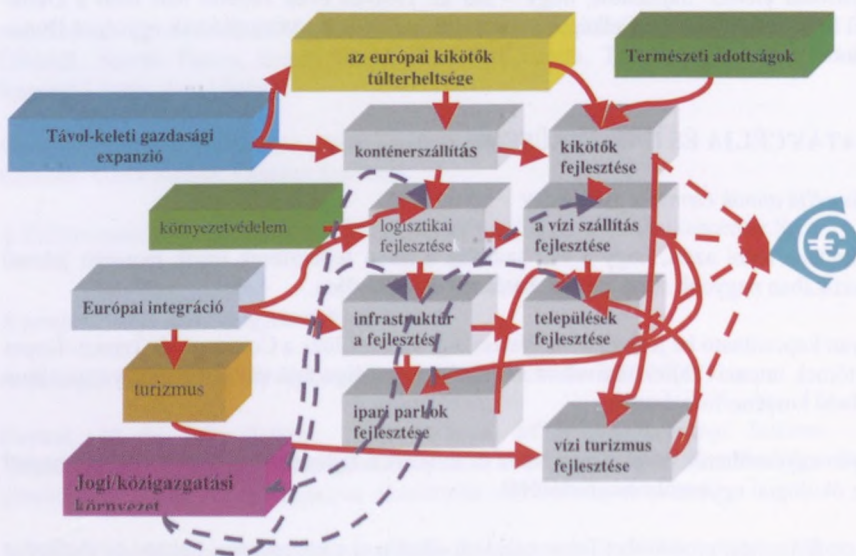
- mit kellene tenni azért, hogy a vízi szállítás a hazai fejlesztések egyik motorját jelentő logisztikában nagyobb súlyt kapjon, hatékonysága javuljon,
- hogyan kapcsolható be jobban a magyarországi vízi szállítás a Constanta és Trieszt–Koper kikötőinek intenzív fejlesztésével az EU többi tagországa felé többnyire Magyarországon áthaladó konténerforgalomba,
- hogyan egyeztethetők össze a logisztikai és turisztikai fejlesztések a környezetvédelemmel és az ökológiai egyensúly megtartásával,
- milyen fejlesztési projekteket lenne célszerű elindítani a közlekedési hálózat egybefűzése érdekében és annak belső és nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésére,
- hogyan illeszthető a magyar Duna-program a nemzetközi kooperációkhoz és a jövőbeli európai transznacionális együttműködési programokhoz,

- hogyan kapcsolódhat a Duna menti városhálózat az európai városi rendszerekhez, ezeken belül különös figyelemmel a határ menti együttműködésekre, valamint multiregionális kapcsolati struktúrákra (eurorégiók hálózata),
- milyen gazdasági hatás várható a Duna és más folyóvizeink jobb hasznosításától, milyen újabb lehetőséget tud nyújtani a folyóvizeink jobb kihasználása a hazai kis- és középvállalkozásoknak.

A KUTATÁS MÓDSZERÉRŐL

A problémakör komplexitása meghaladja az egyes klasszikus szakterületek kompetenciáit, nem redukálható a logisztikai elemzésre, mint az a fenti problémafelvetésből látszik, de a turisztika, vagy település fejlesztés kérdéseire sem, így korábbi kutatásainkhoz¹ hasonlóan az elemzéshez is több szakterület együttműködése szükséges, s a vizsgálatokat feltétlenül az európai és világgazdasági vonatkozások figyelembe vételével kell végrehajtani.

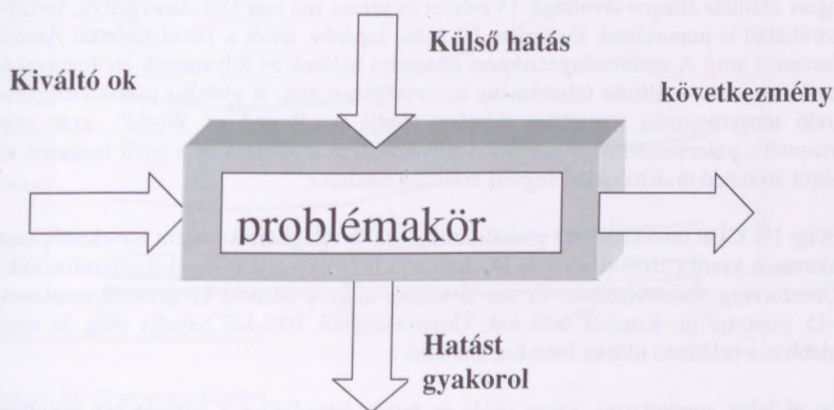
A szakmai kérdések bonyolult kölcsönhatásban vannak egymással, ezért ezek kezelése a hagyományos diszciplináris elemzésektől eltérő megközelítést igényel. A cél világos volt: úgy kell válaszolni az elkövetkező évek gazdasági (és ehhez kapcsolódó logisztikai) kihívásaira, hogy a Duna, mint természeti és társadalmi érték (élőhely) megmaradjon, de gazdasági előnyeit is ki lehessen használni. A bonyolult kölcsönhatásokat a logisztikai kihívások oldaláról próbáltuk felfejteni, bekapcsolva – látszólag – nagyon eltérő szakmai területeken működő szakembereket és intézményeket.

1. ábra: A sematikus problématérkép

¹ Cser László et al.: A logisztikában rejlő gazdasági és szakmai lehetőségek, illetve kihívások, különös tekintettel a globalizáció, valamint az EU-integráció erősödésére. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2006.

A témakör tanulmányozása során látszott, hogy nagyon sok olyan összefüggés jelentkezik, amely külön vizsgálatot igényel. A bonyolult összefüggéseket hivatott szemléltetni a problématerkép, amely a szoftvertervezésben használatos formalizmusra épül. Ezen az egyes problémakörök az alábbi formában kerülnek megjelenítésre:

2. ábra: Az alkalmazott formalizmus

Az 1. ábrán látható problématerkép azt mutatja, hogy a távol-keleti expanzió a konténerszállítás növekedését és az európai kikötők túlterheltségét eredményezi, *logisztikai fejlesztésekre és újabb kikötőkre van szükség*, növekszik a belvízi szállítás, amely a kikötők és kombinált logisztikai központok fejlesztését eredményezi, amely viszont már erősen befolyásolja a településszerkezetet a logisztikai fejlesztések következtében szükségessé vált infrastruktúrafejlesztéssel, valamint az így célszerűen kiépülő ipari parkok fejlesztésével együtt.

Látható, hogy ilyen logika mentén az egész témakör feldolgozható a távol-keleti expanzióból és az EU gazdaságpolitika követelményeiből kiindulva. Természetesen, a környezetvédelmi/környezetgazdasági szempontok ezt az egész fejlesztési láncot erősen befolyásolják.

A TÁVOL-KELETI KAPCSOLATOK LOGISZTIKÁJA MINT A DUNA-KUTATÁS EGY TÉNYEZŐJE

Az utóbbi időszak jellemző tendenciája a nyersanyag-, munkaerő vagy energiaigényes és szennyező iparágak kitelepülése a fejlett országokból, ezzel párhuzamosan a termelés globális eloszlásának a jelentős átrendeződése, és a nagytávolságú szállítások növekedése.² Kiindulásnak tekinthető, hogy a 21. században a termelési központ elmozdul Ázsia felé, ahol mind Kína, mind Délkelet-Ázsia növekedése meg fogja haladni az európai, az amerikai és a japán növekedés szintjét. Várható növekedések 2010-ig Kína 7,5%, Oroszország 6%, EU-

² Erdősi Ferenc: A tengeri közlekedés földrajza. Egyetemi jegyzet. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 1996; Erdősi Ferenc: A globalizálódó közlekedés és távközlés. eVilág 2004. április.

10(+2) 4,2%, EU-15 2,2%. 2030-ig a növekedési ütemek mindenhol csökkennek, de az arányok hasonlóak. „A tengerhajózás szerepe a közlekedési célú személyszállításban marginalizálódott, ugyanakkor a tengereken való teheráru szállítás változatlanul a világkereskedelem és a fokozódó területi munkamegosztás, a távoli erőforrások (globalsourcing) igénybevételének eszköze. Három évtized alatt átlagosan megkétszereződött a tengeri szállítás átlagos távolsága. (Vasércet és szén ma már Dél-Amerikából, Indiából és Ausztráliából is importálnak Európába, USA-ba, Japánba, autót a Távol-Keletről Amerikába és Európába stb.) A szállítmányszerkezet ellentétes hatások és folyamatok eredményeképpen változik, viszont a szállítási teljesítmény összességében alig. A globális piac kiszolgálásához igazodó tengerhajózási logisztika eklatáns módja a „Round of World”, azaz mintegy „horizontális páternosztterként” a Földön folyamatosan körbejáró és a nyílt tengeren kisebb hajókról átrakódó óriáshajókkal végzett szállítási rendszer.”³

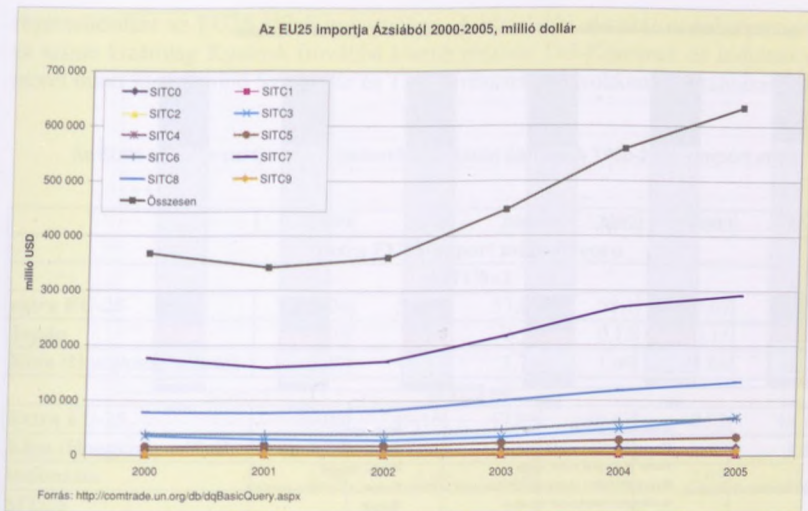
Jelenleg 1% GDP növekedéshez globálisan 2,5–3,0% világkereskedelem növekedés társul. A várakozások szerint 2030-ra a teljes EU importja is és exportja is megháromszorozódik Kína és Oroszország viszonylatában. Ez azt is jelenti, hogy a jelentős kiegyensúlyozatlanság (az EU-15 importja pl. Kínából 60%-kal, Oroszországból 70%-kal haladja meg az exportot) legalább is a belátható időben fenn fog maradni.

Azon el lehet gondolkozni, vajon *valós és tartós lehetőség-e* a termelésben helyben nem megoldott megtakarítások és korszerűsítések problémáinak ilyen mértékű áthárítása a Föld más területeire és a közlekedési ágazatra, s vajon globális egyenlegben hosszabb távon fenntartható termelési szerkezetet alapozhat-e meg a szállítások egyre növekvő volumene. Mindenesetre tény, hogy míg a fejlett országok, így az Európai Unió közlekedéspolitikája is a saját maga számára a gazdasági növekedéshez képest csökkenő, annál kevésbé növekvő közlekedési teljesítmények elérését tűzi ki, addig a világkereskedelem alakulása éppen ennek a fordítottját idézi elő, vagyis az egységnyi GDP-növekedéshez ennél *jelentősen nagyobb szállítási teljesítmények* párosulnak.

Európa Ázsiából származó importja, főbb partnerek

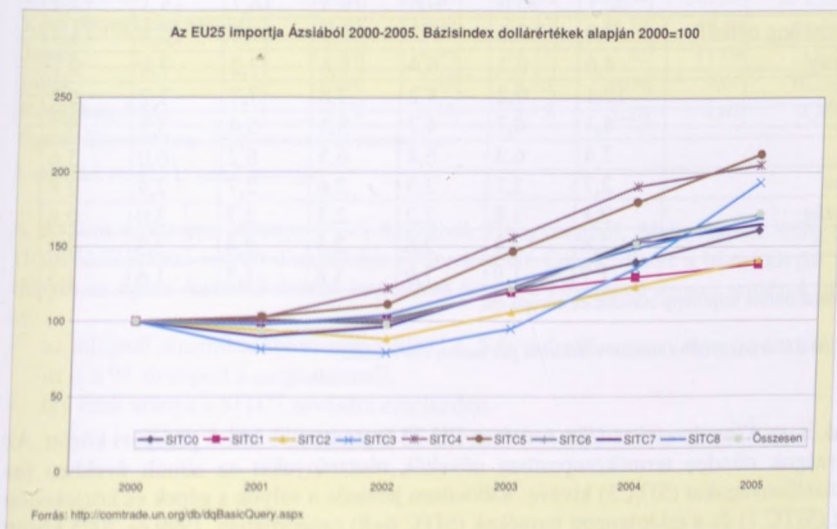
Az Európai Unió (EU25) Ázsiából származó importja az utóbbi években lendületesen fejlődött, elsősorban a volumenhordozó gépek, közlekedési eszközök (SITC7), valamint a textilruha, cipő stb. csoportokat is magában foglaló SITC8 termékcsoporthozak köszönhetően (3. ábra).

³ Ivanova, Oksana-Toikka, Tero-Hilmola, Olli-Pekka: Eurasian Container Transportation Market: Current Status and Future Development Trends with Consideration of Different Transportation Modes. Research Report 2006, 179, Lappeenranta University of Technology, Department of Industrial Engineering and Management, Kouvola Research Unit. – with support from the European Union and TEKES, the Finnish Funding Agency for Technology and Innovation. http://kouvola.lut.fi/files/download/Research_Report_179_Nora.pdf.

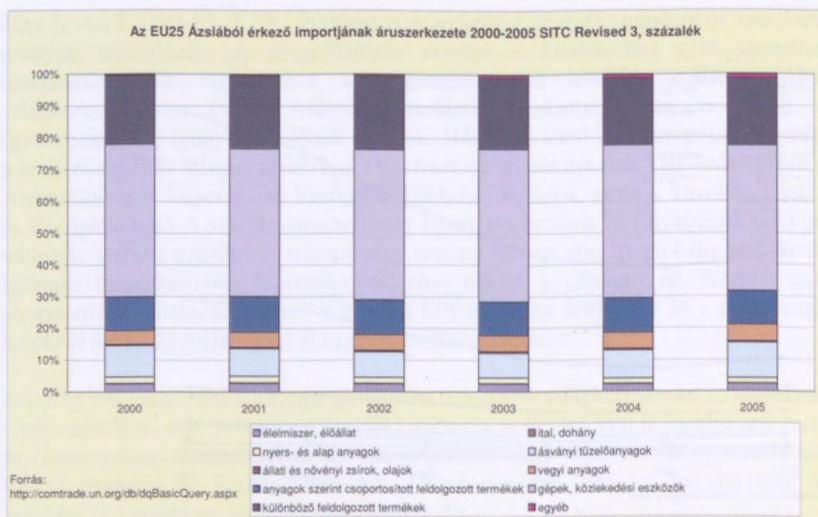

3. ábra: Az EU-25 importja Ázsiából

A következő két ábrán bemutatott diagram bázisindex-vonalai megmutatják, mely áru fősorok kereskedelme milyen dinamikával fejlődött az utóbbi években. A diagram nem tartalmazza az „egyéb” (SITC9) áru fősorot, ugyanis ez olyan nagy ütemben (2000 és 2005 között 5,3-szeresére) nőtt, hogy az ábrába integrálásával a többi áru fősor alakulása nem követhető nyomon. A SITC9-en belül a 93 a legnagyobb és legdinamikusabb tétel, amely a „fajta szerint nem meghatározott tranzakciókat és árukat” tartalmazza. Egy Kínát, annak üzleti köreit a gyakorlatból jól ismerő szakember szerint ez valószínűleg a feketén (hamis fuvarlevéllel) behozott árukat takarja.

4. ábra: Az áru fősorok kereskedelmi dinamikája

5. ábra: Az Ázsiából érkező import áruszerkezete

Az EU-25 extra-kereskedelmében az ázsiai országok közül a legnagyobb partner *Kína*, *részaránya ráadásul gyorsan nő* (miként az EU-25 vele szembeni kereskedelmi passzívuma is). A többi jelentősebb ázsiai partner részesedése ezzel szemben csökkenő. Sőt Japánból nemcsak a részarány, de az import értéke is csökkent az elmúlt években. Tajvan és Dél-Korea esetében erről azért nincs szó (1. táblázat).

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EU-25	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
USA	22,1	20,6	20,6	19,3	16,7	15,3	13,9
Kína (Hongkong nélkül)	7,0	7,5	8,3	9,5	11,2	12,3	13,4
Oroszország	4,6	6,1	6,4	6,6	7,2	7,8	9,1
Japán	10,1	9,2	8,2	7,8	7,7	7,2	6,2
Norvégia	4,1	4,7	4,7	5,1	5,4	5,3	5,7
Svájc	7,4	6,3	6,4	6,5	6,2	6,0	5,6
Dél-Korea	2,7	2,7	2,3	2,6	2,7	2,9	2,8
Törökország	2,1	1,8	2,2	2,5	2,7	3,0	2,8
Tajvan	2,8	2,8	2,6	2,5	2,4	2,3	2,0
Kanada	1,9	1,9	1,9	1,8	1,7	1,6	1,5

Forrás: Eurostat online <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

1. táblázat: Az EU legnagyobb külső kereskedelmi partnerei, 1999–2005

Jól látható, hogy *Kína átveszi az USA helyét az EU-25 legfontosabb külső partnerei között*. Az ázsiai országok minden termékcsoportban növelték részarányukat az elmúlt években (az ásványi tüzelőanyagokat (SITC3) kivéve. Különösen jelentős a súlyuk a gépek és közlekedési eszközök (SITC 7) és a feldolgozott termékek (SITC 6+8) csoportjában. 1999 és 2005 között az előbbi csoportban 39,2-ről 48,5%-ra, az utóbbiban 27-ről 33,9%-ra növelték

részesedésüket az EU25 külső importjában. A közelebbi elemzés azonban megmutatja, hogy ez szinte kizárólag Kínának (továbbá kisebb részben Dél-Koreának és Indiának) köszönhető, mivel mind Japán, mind Szingapúr és Tajvan részaránya csökkent. (2. táblázat)⁴

Az EU25 külső importja és a legjelentősebb ázsiai partnerek 1999-2005 (import milliárd euró)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
extra EU25-import milliárd euró							
SITC0+1							
extra EU-25	50,24	54,65	57,89	58,1	57,07	58,45	62,22
Japán	0,09	0,12	0,14	0,12	0,11	0,1	0,11
Kína (Hongkong nélkül)	1,17	1,51	1,76	1,49	1,64	1,79	2,23
SITC2+4							
Extra EU-25	39,05	49,16	47,86	44,43	42,92	48,14	51,93
Kína (Hongkong nélkül)	1,23	1,56	1,58	1,44	1,49	1,81	2,36
Indonézia	1,54	1,9	2,08	2,02	2,03	1,9	2,39
SITC5							
Extra EU-25	58,66	70,58	76,89	80,65	80,37	88,22	95,82
Japán	4,67	5,5	5,67	5,55	5,44	5,69	6,03
Kína (Hongkong nélkül)	2,19	2,77	3,1	3,3	3,77	4,01	5,08
Szingapúr	1,48	1,56	1,87	2,17	3,48	4,45	5,79
SITC7							
Extra EU-25	288,34	371,8	352,44	329,46	327,51	355,19	376,95
Kína (Hongkong nélkül)	17,02	27,66	31,95	37,34	47,96	61,95	73,74
Japán	57,1	69,9	59,3	53,56	53,8	55,72	54
Dél-Korea	14,7	20,08	16,98	18,61	20,36	24,63	27,08
Tajvan	14,25	19,89	18,63	17,36	16,62	17,45	17,39
Szingapúr	10,19	13,36	10,49	10,41	9,97	10,92	10,39
SITC6+8							
Extra EU-25	205,29	256,91	261,36	252,34	247,08	271,28	298,88
Kína (Hongkong nélkül)	30,16	39,94	41,99	45,23	49,53	56,39	73,32
Japán	12,32	14,94	14,33	12,88	11,09	11,2	11,26
India	6,84	8,49	8,96	9,04	9,07	10,28	11,68
Hongkong SAC	6,13	6,55	5,85	5,52	4,63	4,89	5,13

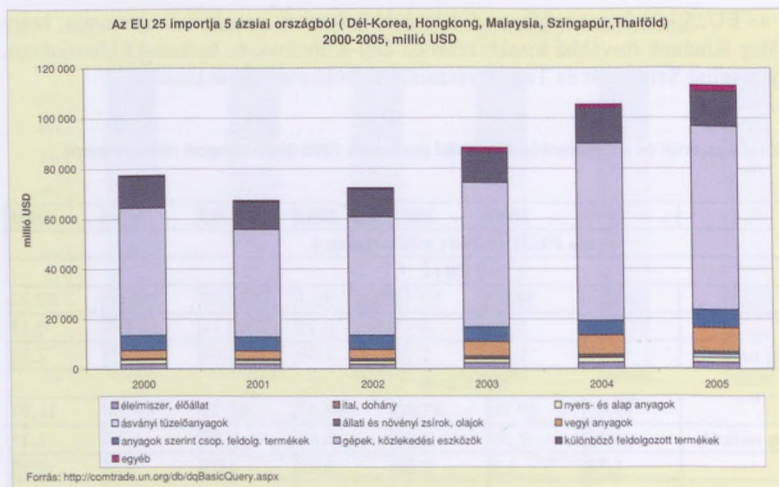
Forrás: Eurostat <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

2. táblázat: Az EU-25 külső importja

A 6. ábra egyszerre mutatja a Dél-Koreából, Hongkongból, Malaysiából, Szingapúrból és Thaiföldről érkező import dinamikáját és szerkezetét. Ennek, illetve a bázisindexek vizsgálata alapján az egész Ázsiából érkező importhoz képest a következő *azonos vonások* rajzolódnak ki:

- az átlagnál dinamikusabban nőtt a SITC 4, 5 és 9 árucsoport importja (az utóbbin belül itt is a 93 alcsoport a meghatározó),
- így ezek aránya a SITC7 rovására emelkedett.

⁴ Eurostat online <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

6. ábra: Az 5 ázsiai országból érkező import szerkezete

A távol-keleti import termékszerkezetével kapcsolatban megállapítható, hogy:

- Az ázsiai ötök elsősorban az infotech és a ruhaipar körében exportálnak, de exportjukban Európa visszaszorulni látszik.
- Magyarország számára ezek az országok egyre csökkenő jelentőségű importpartnerek, Kína kiszorítja őket.
- Tajvan esetében is hasonló megállapításokat tehetünk: exportjában Európa aránya csökkenő, napjainkban kevesebb, mint 12% (az FDI-ban sokkal kisebb), Magyarország részesedése pedig nagyon kicsi, bár növekvő. A tajvani import súlya a magyar behozatalban az utóbbi években stabil.
- A jövőben a vizsgált körben egyértelműen Kína további előretörése várható, a többi (fejlődő) ázsiai országból érkező import ennek hatására még inkább visszaszorul. Ezt a tendenciát a kínai működőtőke-beruházások is erősítik, mivel a tárgyalt ázsiai országok térségünkbe irányuló FDI-exportja, Tajvan csehországi befektetéseit leszámítva, nem jelentős.
- Kína és az EU közötti forgalom termékszerkezete:

Az EU importja Kínából (2005)

Gépek, szállítási felszerelések	46,3%
Berendezések	34,2%
Feldolgozott termékek	11,0%
Vegyi termékek	3,1%
Nyersanyagok	1,4%
Élelmiszer és élőállat	1,3%
Ásványok és anyagok	0,5%
Állati és növényi zsírok	0,2%

Az EU exportja Kínába (2005)

Gépek, szállítási felszerelések	59,8%
Feldolgozott termékek	11,9%
Vegyí anyagok	9,8%
Nyersanyagok	6,2%
Élelmiszer és élőállat	1,1%
Gazdasági transactions	1,1%
Sör, dohány	0,4%
Ásványok és anyagok	0,1%

Az áruszerkezet elemzése is alátámasztja, hogy a *konténerforgalom* az elkövetkező években ugrásszerűen növekedni fog. Ez még fokozottabban észlelhető, ha a kínai kikötők expanzióját is figyelembe vesszük (3. táblázat).

Kikötő	2004. (TEU)	Növekedés 2003-ra vetítve
Shanghai	13.500.000	29,10%
Shenzhen	13.000.000	30,60%
Qingdao	5.000.000	18,70%
Tianjin	3.600.000	25,90%
Ningbo	3.500.000	45,70%
...	...	...
...	...	...

3. táblázat: A kínai kikötők expanziója

Ez az óriási árutömeg konténerszállító hajókon érkezik meg az európai, vagy amerikai célállomás közelébe valamelyik nagy kikötőbe, majd onnan tovább vasúti vagy belvízi hajószállítással. A transzatlanti járatokra egyre nagyobb konténerszállító hajókat alkalmaznak (4. táblázat).

Év	Hajó	TEU	Hossz	szélesség	Dwt
1988.	President Truman	4528	275	15	53613
1996.	Regina Maersk "K"	7048	318	17	82135
1997.	Sovereign Maersk "S"	7960	347	17	104696
.					
.					
.					
2003.	OOCL Shenzhen	8063	323	17	99518
2003.	Axel Maersk "A" (SII)	8500	352	17	109000
2004.	CSCL Asia	8468	334	17	101612

4. táblázat: Növekvő hajóméretek a transzatlanti konténerszállításban

Már gyártásban vannak a még *nagyobb befogadó képességű konténerhajók*, elsősorban a távol-keleti forgalomra. Az 5. táblázat néhány ismert megrendelést mutat be annak megjelölésével, hogy az adott hajóosztályból hányra adtak fel megrendelést, és mikor lesz kész ebből az első, s mikorra a teljes sorozat.⁵

⁵ Somlóvári L. (2005): Trimodális hub-ok szerepe a kontinentális közlekedési hálózatban; „Magyarország, mint Logisztikai Központ” című konferencia előadásait tartalmazó CD; Budapesti Corvinus Egyetem, Logisztikai és Ellátási Lánc Menedzsment Tanszék.

Év (első)	Társaság	TEU	Darabszám	Év (utolsó)	Összesen
aug.06	China Shipping	9200	8	aug.07	74000
jan.08	Cosco	10000	4	júl.08	40000
júl.06	"K" Line	8120	4	febr.07	32000
apr.05	MSC	9200	13	dec.07	120000
jan.07	NYK	9100	8	febr.08	73000

5. táblázat: A gyártásban lévő vagy már elkészült szuper konténerszállítók

A távol-keleti kapcsolatok logisztikája és a Duna lehetséges szerepe

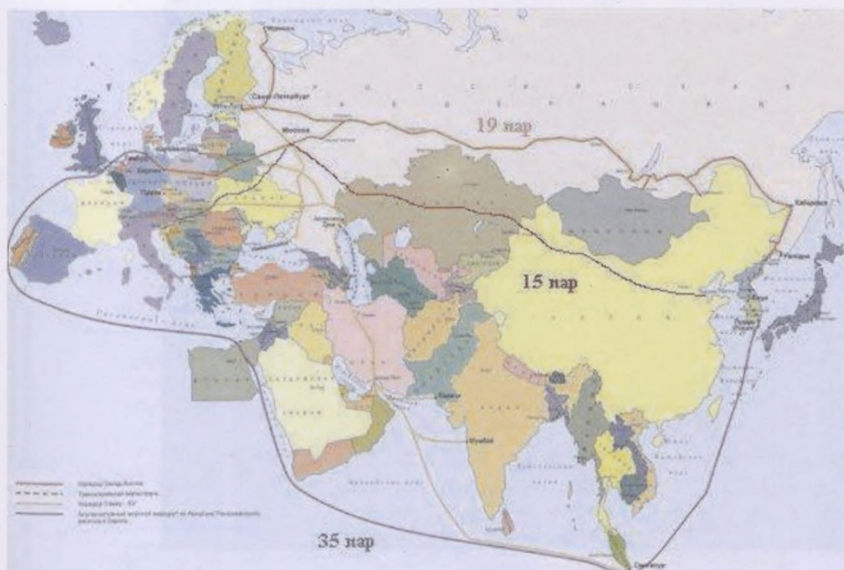
A Távol-Kelet és Európa közötti szállítási útvonalak között három főbb tengeri folyosót (1. délről Afrika megkerülése, 2. Szeuzen át különböző európai kikötőkbe, 3. a Jeges-tenger felé északról), valamint öt szárazföldi folyosót különböztettünk meg (1. transzszibériai, 2. TRACECA, 3. a déli folyosók kelet-nyugati irányban, 4. az észak-déli folyosó a Perzsa-öbölhöz, 5. az átlós folyosó Kínán, Kazahsztánon át Szentpétervárral felé). A tengeri folyosók megtételéhez 25–40 napra, a szárazföldi folyosók megtételéhez 15–20 napra van szükség; természetesen a folyosók a legkülönbözőbb módokon kombinálhatók, és ha valamelyik szerepe a jövőben áttörést fog jelenteni, akkor minden bizonnyal az ottani körülmények fognak további jelentős fejlesztésre kerülni.

Az áruszállítások jövőbeli alakulására vonatkozóan háromféle lényegesen különböző forgatókönyvvel lehet számolni.

- Az időfaktor szerepe felértékelődik, és vele a szárazföldi vasúti kapcsolat szerepe is. Jelenleg a teljes áruforgalom kétharmadát kitevő konténerforgalom 90%-ban tengeri szállítással bonyolódik le, ami megítélésünk szerint elsősorban a múltbeli áruszerkezet (olcsó tömegáru) összetételét tükrözi vissza. Az áruk spektruma már ma is jelentős bővülést mutat, és a jövőben még inkább eltolódás várható az értékesebb áruk irányában. Az értékesebb árukból növekvő veszteséget jelent a 30–40 napos tengeri út árukészletének a biztosítása, és növekedni fog a nyomás a fele időt igénybevevő vasúti, szárazföldi szállítás körülményeinek és kapacitásviszonyainak rendezésére. Itt elsősorban a transzszibériai és az „átlós” (Kazahsztánon és Oroszországon át vezető) folyosók felértékelődésére számítunk, a jó orosz–kínai és orosz–európai kapcsolatoknak mindkettőben fontos szerepe van. Amennyiben ez a forgatókönyv érvényesül, akkor az Európán belüli szállítás távolsági szakaszán is értelemszerűen a vasút szerepe kerül előtérbe.
- Az időfaktor szerepe felértékelődik (7. ábra⁶), és a hajózás képes ezt követni a maga megújulásával. Ha a hajózási/kombinált szállítási technológia jelentős megújulása nyomán járhatóvá lehetne tenni a Jeges-tengeri útvonalat, ez mind Európa, mind Amerika felé alapvetően átrendezné a szállítási folyosókat és a távolsági viszonyokat. Értelemszerűen egy ilyen változásban is döntő szerepe van az oroszországi kapcsolat alakulásának.
- A globális környezeti tényezők szerepe felértékelődik, és a szállítási ráfordítások és kibocsátások elfogadhatatlanná teszik a jelenleg kialakuló globális munkamegosztást. Az emberi munkaráfordítás költségei közötti különbség csökkenésével jelentősen lecsökken

⁶ Egyed Géza szakállamtitkár előadása GKM, Budapest, 2007. május 29.

az a haszon is, ami ma a termelés globális megosztását rentábilisnak mutatja, ugyanebben az irányban idéz elő változást az is, ha meg kell fizetni a közlekedés által előidézett externális költségeket. Ebben a forgatókönyvben kisebb szerepet kap új közlekedési folyosók felértékelődése, és a megmaradó, még mindig jelentős forgalom a ma is ismert, minőségében javított folyosókat fogja használni. Sajátos módon ennek, a közlekedés mérséklésére építő forgatókönyvnek az esetén marad egyedül esélye annak, hogy a Duna, mint közlekedési folyosó szerepet kapjon a távol-keleti szállítások európai fogadásában, de egyébként ebben az esetben is elsősorban a vasútnak a (személyforgalomban is) megnövekvő szerepére számítnak.

7. ábra: Szállítványozási időadatok összevetése Korea–Észak-Európa viszonylatban

Nem tételezhető fel azonban, hogy a távol-keleti forgalom folyamatos növekedése valamennyi ma igénybevett közlekedési csatorna számára hasonló arányú növekedést ígérne. Egészen rövid távon a Duna szerepének a felértékelődését Constanta megközelítése (a Boszporusz-szoros) és az ezzel kapcsolatos költségek behatárolják. Elvileg a Fekete-tengeri bejárat és kikötő kapacitásproblémáinak rendezése ebben változást idézhet elő.

Kapcsolódások a közép-európai kikötőkhöz

Magyarország szempontjából több nagy kikötő fejlesztése lehet meghatározó logisztikai szempontból:

- Constanta,
- Koper, de ide sorolható
- Várna és
- Pireusz, amely felé az utóbbi időben (elsősorban a román és bolgár EU-csatlakozás óta) nagyon megnőtt az érdeklődés, elsősorban azért, mert folyamatosan az EU területén lehet elszállítani vasúti úton az oda beérkező árut Nyugat-Európa felé.

A constantai kikötő Románia legnagyobb kikötője, jellemzője, hogy a Fekete-tenger legmélyebb medencés kikötője. (Teljes területe: 3926 ha, teljes rakodási hosszúsága: 29,8 km, 156 kikötőhely, a teljes kiszolgáló kapacitása 110 millió tonna, tengeri hajó forgalom: 5511 hajó, a folyami hajók száma: 8782.)

8. ábra: A constantai kikötő műholdképe

A természetes vízmélység 8–19 méter közötti, ennek következtében képes fogadni és átbotcsátani a Szuezi-csatornán keresztül törökországi hajózási útvonalon közlekedő legnagyobb hajókat is. Ideális, multimodális funkciót betöltő, minden közlekedési módot kiszolgálni képes infrastruktúra. Constantának két ún. szatellit kikötője van, tőle északra Midia, délre Mangalia. A kikötőben teljes körű vám szolgáltatás működik. Az elmúlt időszakban Közép- és Kelet-Európából és felé, elsősorban Ausztria, Bulgária, Magyarország, Moldávia, Szlovénia, Szlovákia, Ukrajna és a volt Jugoszláv tagállamok irányából volt folyamatos árutovábbítási megrendelésük. Constanta 3400 km-rel rövidebb szállítási útvonalat kínál fel a Távol-Keletről vagy az Ausztráliából érkező áruknak – Rotterdamhoz képest – a közép-európai célország eléréséig.

a) VII. korridor – Duna,

b) IV. korridor – vasúti kapcsolat,

c) IX. korridor – közúti kapcsolat

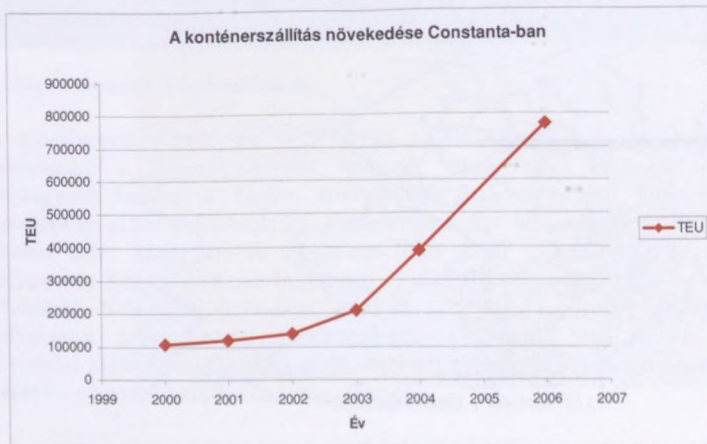
9. ábra: A constantai kikötő kapcsolatai a pán-európai folyósokkal: Duna-, vasúti, közúti kapcsolat.

A legtöbb konténeres projekt helyileg a kikötő déli partszakaszánál bonyolódik le, a kedvező merülési viszonyok és a Duna-Fekete-tenger közti csatorna kapcsolat miatt. A kikötőfejlesztési program megvalósítása után évi 1 000 000 TEU-ra kívánják bővíteni a konténer kiszolgáló kapacitásukat. Ennek oka a 7. és 10. ábrán bemutatott adatok alapján azonnal látható.

10. ábra: A szállítási útvonalak hosszának összehasonlítása

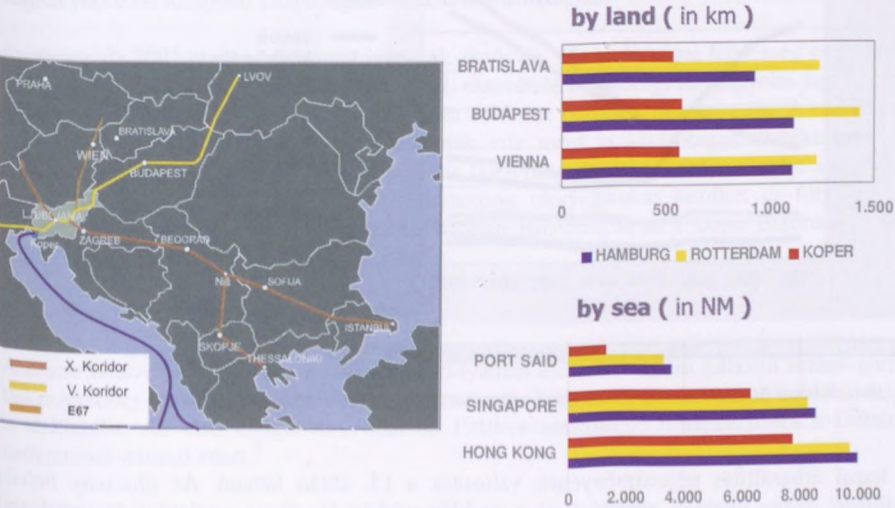
A constantai kikötő nagyon *komoly fejlesztési projekt* előtt áll, vagy már részben megkezdte azt. A fejlesztő Dubai Port World mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy a kikötő az Európa és a Távol-Kelet közötti tengeri szállítás meghatározó állomása legyen, ha a partoldali kiszolgálást – „felnőve” a feladathoz – az európai nagy kikötőkhöz hasonló színvonalon, ütemben és versenyképes árakon bonyolítja.

11. ábra: A konténer-szállítás növekedési üteme a constantai kikötőben

A koperi kikötőt 1957-ben alapították. A kikötő az Adria partján nagyjából Európa középpontjában helyezkedik el. (A teljes gazdasági terület: 2549 ezer m², a medence hossz: 3.134 km, maximális mélység: 18 m, lekötőhely: 26.) A kikötő elhelyezkedése a pán-európai folyósokat tekintve az V., a X. korridort érinti, illetve az E67-es főközlekedési utat. A 12.

ábrán látható Bécs, Budapest és Pozsony kikötőtől való közúti távolsága Hamburghoz, Rotterdamhoz, illetve Koperhez képest, valamint ugyanilyen felosztásban tengeri úton Port Saidhoz és a távol-keleti kikötőkhöz.

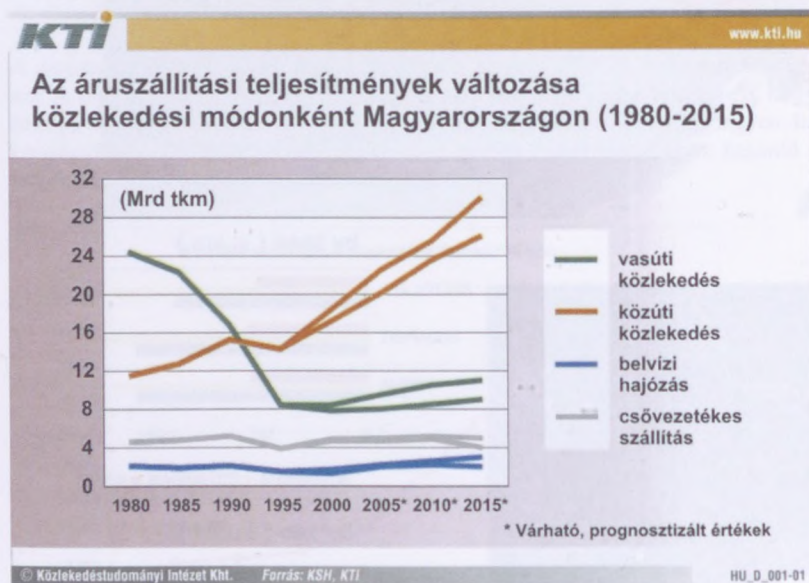

12. ábra: Szárazföldi útvonalak a koperi kikötőhöz

Mintegy 600 kilométeres körzetben Európa több mint 160 millió lakosa él, és ez óriási lehetőséget rejt magában, elsősorban a logisztikai szolgáltatásokat illetően. Magas a vasúti kiszolgálás aránya (60%). A konténerek 50%-át vasúton továbbítják a célállomás felé, ennek megfelelően fejlesztési projektjük fontos eleme a Koper és Diavaca közötti új kétvágányú pálya megépítése. Bár a koperi kikötő egyik fő tovább szállítási iránya Magyarország, a szállítás innen elsősorban vasúton és kisebb mértékben közúton történik, a magyar belvízi hajózásban nem játszik szerepet. Magyarország kihasználhatja a koperi kikötő közelségét és fejlett logisztikai kiszolgáló rendszerét, de kapacitásánál fogva nem igazi versenytárs a távolkeleti tengeri szállítások piacán.

A DUNA HASZNOSÍTÁSA AZ UNIÓS SZABÁLYOZÁS ÉS UNIÓS KONCEPCIÓK TÜKRÉBEN

Az Európai Unió kiemelten kezeli a belvízi hajózást és áruszállítást, elsősorban azért, mert *környezetkímélő*. Magyarországon az állam már kivonult ebből a közlekedési ágazatból. A magyar belvízi hajózás helyzete a témában Győrben tartott nemzetközi konferencia óta nem változott, sőt rosszabb lett. Pedig az Európai Unió kiemelt fontosságú feladatként tekint a vízi közlekedés fejlesztésére.

13. ábra: A hazai áruszállítás teljesítményének változása

A hazai áruszállítás teljesítményének változása a 13. ábrán látható. Az *alacsony belvízi szállítási arány* okainak elemzésénél a problématérkép (1. ábra) gazdasági és természeti aktorai mellett a jogi és politikai kérdéseket is be kell kapcsolni.

Az Európai Közösség számára fontos, hogy a közlekedés terén egy megfelelő hálózati struktúrát építsen ki az egységes piac megteremtéséhez. Mióta egymástól viszonylag távol

fekvő országok is csatlakoztak az Európai Unióhoz egyre aktuálisabbá vált a közlekedés kérdése, mivel ezáltal kiegyensúlyozottabbá válhat a gazdasági növekedés a tagállamok között, és elősegíti a kereskedelem fejlesztését is. Ráadásul ennek van egy közvetlen jelentősége is, amely által érvényesíthető a közösség 4 alapszabadságának (tőke, áru, szolgáltatás, munka) szabad áramlása.⁷

Az Európai Unió legjelentősebb vízi útja a *Rajna*. Az Európai Unió folyamain három jogrend érvényesül: a rajnai, az egyes parti államok, valamint a dunai hajózás rendje. A Közösség jogalkotó szerepe a kialakult rajnai jogrendre – a Rajnai Hajózás Központi Bizottsága hatáskörére tekintettel – korlátozott (történelmi okokból a Rajnai Hajózási Központi Bizottság felel a Rajnán és mellékfolyóin a hajózás szabályainak kialakításáért, ami az európai hajóráksúly 70%-át érinti). Ez súlyos problémát jelent a közösségi jogharmonizáció szempontjából, amely problémára már a közlekedéspolitikáról szóló Fehér Könyv is felhívta a figyelmet 2001-ben. A Közösség többnyire törekedett ezeknek a szabályoknak az egész belvízi úthálózatra vonatkozó közösségi jogszabályokba való befoglalására. E két jogrendszer párhuzamos jelenléte azonban több szempontból is problematikus.

2001-ben a Fehér Könyv a következőket állapította meg ezzel kapcsolatban: „Ez a különbség a bővítéssel valószínűleg tovább fog növekedni. Ha semmi nem történik a helyzet megváltoztatása érdekében, akkor a joganyagnak (*acquis*) a Közösség nemzetközi belvízi úthálózatához kapcsolódó hat csatlakozni kívánó ország általi elfogadása időpontjában lesz egy a Rajnára vonatkozó hatályos rendszer, és lesz egy hatályos közösségi rendszer a többi belvízi útra, vagyis a Felső-Dunára, az Oderára és az Elbára, pedig ezek a vízi utak a Közösség területén összekapcsolódnak egymással. Az új tagállamoknak tehát el kell fogadniuk a közösségi jogszabályokat, de olyan közösségi bizonyítványokat kellene kibocsátaniuk, amelyek nem érvényesek a Rajnára. Ez nem egyeztethető össze az egységes piaccal. A Bizottság ezért javasolni fogja, hogy a Közösséget teljes jogú tagként vegyék fel a Rajnai Hajózási Központi Bizottságba és a Duna Bizottságba.”

Szomorú, de 2001 óta ez a folyamat igencsak akadozik. Ha az Európai Közösség csatlakozna a Rajna Bizottsághoz és a Duna Bizottsághoz, részvétele a jelenlegi megfigyelői jogállásához képest megerősödne. Erről azonban még nem született politikai megegyezés. A csatlakozás valósághűben tükrözné, hogy a Bizottságnak már most is kizárólagos illetékessége van számos területen. A Bizottság 2003. augusztus 1-jén tett ajánlást a Tanács részére a Bizottság felhatalmazása céljából, mely alapján a Bizottság tárgyalásokat kezdhet és folytathat az Európai Közösségnek a Rajnai Hajózási Központi Bizottságba és a Duna Bizottságba való belépésének feltételeiről és módozatáról.⁸

Az európai uniós rendelkezések

A *Duna* nemzetközi szerepét a történelem folyamán először a krími háborút lezáró párizsi békeszerződés szabályozta, amely a Fekete-tenger mellett, az Al-Duna szabad hajózhatóságát is deklarálta. Az első világháború után az 1919-es versailles-i békeszerződés a Dunának nemzetközi státuszt adott.⁹

⁷ http://ec.europa.eu/transport/iw/doc/2006_01_17_naiades_communication_hu.pdf

⁸ SEC(2003) 897; az EFIN Csoport jelentése: „Az európai belvízi hajózás új intézményi keretei”, 2004. október.

⁹ http://www.gkm.gov.hu/data/cms417140/X_folyoso_2.pdf

A *Duna–Majna–Rajna belföldi víziúton* (továbbiakban: DMR) sajátos szabályozások vannak érvényben, mivel ezek a folyók több part menti ország törvénykezésének hatálya alá is esnek. Az ezeken a folyókon érvényben lévő közlekedés jog nemzetközi bizottságok egyeztető munkájával lett kialakítva, ezek a közlekedésben valamennyi résztvevője számára kötelező (Wasser und Schifffahrtsverwaltung des Bundes). A Bizottság által 1993. decemberében kiadott első Fehér Könyv a közös közlekedéspolitika jövőbeli fejlesztését vizsgálta, amelyben fontos szerepet szántak a vízi szállítás fejlesztésének.

A DMR vízi folyosó egyike a Krétai Konferencián 1994-ben megjelölt folyosóknak. A Harmadik Páneurópai Közlekedési Konferencián 1997 júniusában, Helsinkiben meghatározták a rendszer elemeit (az itt elfogadottak lényegében beépültek a 2001-es Fehér Könyvbe).

Az Európai Tanács 1998-as cardiffi határozatában,¹⁰ több ágazati tanács létrehozására tett javaslatot, hogy *speciális integrációs stratégiákat* dolgozzanak ki. A Szállítási Tanács határozata 5 kiemelt területet (*piac, flotta, munkahelyteremtés és szakképzés, arculat és infrastruktúra*) különített el. Ezen programok célkitűzései között szerepelt, hogy csökkentsék a CO₂ kibocsátást, valamint a vízi szállítás jelentőségének növelése által vonzóbbá kívánták tenni a környezetbarát közlekedési formát. A cselekvési program központi eleme a fenntartható mobilitás, amely vonatkozásában megállapította, hogy a vasúti, tengeri és belföldi vízi szállításnak elsőbbséget kell biztosítani, amely hozzájárulhat a közúti szűk keresztmetszetek tehermentesítéséhez.

Fehér Könyv az Európai Unió közlekedéspolitikájáról

A 2001 szeptemberében megjelent Fehér Könyv 2010-ig vázolja fel a közlekedésfejlesztési, szabályozási irányvonalait. A Fehér Könyv a kiemelt célok megvalósításának eszközeit illetően így fogalmaz: „itt az ideje, hogy a közlekedésben is többet oldjunk meg ésszel, mint betonnal”, vagyis az EU tagjai a kitűzött céljaik megvalósítását sokkal inkább szabályozással, szervezéssel, új szállítási technológiák ösztönzésével kívánják megoldani, mint nagy infrastrukturális projektek megvalósításával. Ez persze nem zárja ki a transz-európai közlekedési hálózat kiegészítését, szűk keresztmetszetei feloldását célzó beruházások programba vételét.

A Fehér Könyv stratégiai céljait az határozza meg, hogy a társadalom mind nagyobb mobilitást igényel és egyre magasabb szintű minőségi igényei vannak, ugyanakkor a környezetszennyezés problémája megkérdőjelezi a közlekedési teljesítmények növekedésének megengedhetőségét változatlan körülmények és feltételek mellett.

Az Unió közlekedési rendszerének további problémái:

- a súlyos veszteségek (az egyének és a családok életében és össztársadalmi, nemzetgazdasági szinten egyaránt), amelyeket a közúti balesetek okoznak,
- a mindennapos torlódások okozta veszteségek, amelyek egyes számítások szerint elérik az EU GDP-jének 0,5%-át,
- a közúti közlekedés teljesítményének folyamatos növekedése a többi közlekedési lehetőség hátrányára, ami – a Fehér Könyv megfogalmazása szerint – azt jelzi, hogy a közúti

¹⁰ http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/54315.pdf

közlekedés ára nem tartalmazza az általa okozott összes, nemzetgazdasági szinten megjelenő, úgynevezett „külső” vagy „externális” költséget.

Mára a vasúti árufuvarozás részaránya a Közösség területén 8%-ra csökkent, és a *belvízi hajózás* is alig 4%-kal részesedik az árufuvarozásból, miközben a közúti áruszállítás részesedése 44%-os, a fennmaradó részt a part menti tengerhajózás bonyolítja. Ez azonban egyáltalán nem szükségszerű egy modern gazdaságban – állapítja meg a Fehér Könyv –, az Amerikai Egyesült Államokban például az áruk 40%-át szállítják vasúton. A fenntartható fejlődés a közlekedésben úgy valósítható meg, ha sikerül a szállítási igények növekedési ütemét lényegesen mérsékelni a gazdasági növekedés üteméhez képest, továbbá a környezetkímélőbb szállítási módok – a vasúti és a vízi közlekedés, a kombinált áruszállítás – részesedési arányát növelik a közúti közlekedéssel szemben. Ezen célkitűzések elérésének egyik fontos eszköze, ha a infrastruktúra használati költségeibe beépülnek azok a külső költségek, amelyek a környezetszennyezés, a torlódások, a balesetek miatt keletkeznek.

A Fehér Könyv hangsúlyozza, hogy a megfogalmazott célok eléréséhez nem elsősorban közösségi, hanem nemzeti vagy regionális döntésekre, valamint nem csak a közlekedési, hanem egyéb nemzetgazdasági ágazatokra is tartozó intézkedésekre van szükség.

A tanulmány célja, hogy a vízi szállítás előnyeire rávilágítson, és hogy a belvízi szállítás útjában álló akadályokat elhárítsa. *A legfontosabb, hogy a vízi szállításban rejlő lehetőségeket maximálisan kihasználják.*

A vízi szállítás előnyei:

- energia-hatékony és csendes, valamint kevés helyet igényel,
- az energia-hatékonyaság és az árucikkek súlya tekintetében meghatározza, hogy melyik közlekedési forma tudja 1 km alatt 1 liter üzemanyaggal a legnagyobb szállítmányt mozgatni. Az eredmény szerint közúton 50 tonnát, vasúton 97 tonnát és vízi úton 127 tonnát képes szállítani,
- a szállítás legbiztonságosabb módja, amely a legmegfelelőbb a veszélyes árucikkek szállításához, mint például a különböző vegyszerek,
- a baleseti arány szinte egyenlő a nullával,
- a folyami szállítás legmegbízhatóbb és legmegfelelőbb módja a nagyon nagy szállítmányok hosszú távon való szállítására.

A belvízi közlekedésről axiómaként állapítja meg a Fehér Könyv, hogy a „természeténél fogva intermodális”, ezért a belvízi közlekedés helyzetének javítása céljából „vízi szárnyvonalakat” kell létrehozni, és átrakó berendezéseket kell kialakítani annak érdekében, hogy a szolgáltatások egész évben, folyamatosan igénybe vehetők legyenek. Fejlesztési javaslatok megállapítása mellett a tagállami jogok harmonizálásának szükségességét is fontosnak tartják, elsősorban a belvízi hajók műszaki követelményeit, a kapitány által kiadott fuvarokmányok és a légénység szociális körülményeinek nagyobb mértékű, teljesebb harmonizációját tartják szükségesnek.

A vízi közlekedés területén *az egyik legsúlyosabb probléma az intermodalitás hiánya.* A legnagyobb mértékben a tengeri, a belvízi utak és a vasút közötti kapcsolatok hiányoznak. A dokumentum megállapítja, hogy a közúti közlekedéssel szemben a partmenti tengerhajózás nem kínál igazi alternatív megoldást mindaddig, amíg az árukat később nem lehet – közút helyett – vízi úton és vasúton továbbszállítani.

Ennek elősegítése érdekében tesz javaslatot a 2001-es Fehér Könyv a *Marco Polo-program* megkezdésére, ami az intermodális kezdeményezések és a közúti szállítás alternatívája megteremtésének támogatására hivatott a kezdeti időszakban, amíg azok kereskedelmi szempontból életképessé nem válnak. Az intermodalitás egy sor technikai intézkedés sürgős megtételét is igényli, elsősorban a konténerek, az egységgrakományok és a fuvarintegrátor szakma vonatkozásában.

A készítők – az EU-15-ök – politikai érdekeit jól szemlélteti, hogy a belvízi közlekedés támogatását elsősorban nem önmagáért, hanem a tengeri és a közúti szállítás harmonizálása érdekében preferálják. A Közösségen belül a tengeri és belvízi hajózás ugyan az intermodalitás két kulcsfontosságú tényezője, amelyek egészen napjaink fokozódó szállítási problémáinak megjelenéséig kihasználatlanul maradtak, annak ellenére, hogy a Közösség óriási lehetőségek (35 ezer kilométernyi tengerpart, tengeri és folyami kikötők százai) és elméletileg korlátlan szállítási kapacitások felett rendelkezik.

A dokumentum hangsúlyozza, hogy a belvízi hajózás tökéletes kiegészítője a tengerhajózásnak. Szolgáltatásait egyre növekvő mértékben veszik igénybe a nagy északi tengeri kikötőkben, kifelé és befelé irányuló konténerforgalmuk nagy részének lebonyolításához. Számos olyan országnak, amely nem kapcsolódik az észak-nyugat-európai hálózathoz, saját rendszere van, mint például a Rhone, a Po vagy a Douro, amelyek nem csak regionális szinten válnak egyre fontosabbá, de a folyami–tengeri közlekedés fejlesztésében is, a tengeri és folyami közlekedésre egyaránt alkalmas hajók tervezésében elért műszaki fejlődés eredményeképpen.

Ez a megállapítás – bármennyire is hangzatos a helyzetértékelés: „...amelyek nem csak regionális szinten válnak egyre fontosabbá, de a folyami–tengeri közlekedés fejlesztésében is”, hazánkban – tengeri kikötő híján valóban csak regionális szerepet szán a belvízi hajózás rendszerében. Ugyanis ha a Fekete-tenger deltájától az Északi-tengerig megvalósul az áhított minőségű belvízi hajózási útvonal, hazánk ebbe – tengeri kikötő hiányában – csak az átmenő forgalom biztosításával, vagy a hazánk területét érintő áruszállítás módozatainak kibővítésével tud bekapcsolódni. Az érdemi, összeurópai érdekeket biztosító fejlesztések így a tengeri kikötőkre koncentrálódhatnak.

A vízi utak mind az infrastruktúra, mind a hajók kapacitását tekintve jelentős mértékben *kihasználatlanok*, sokkal nagyobb forgalmat tudnának lebonyolítani. Ennek az az oka, hogy a nemzeti infrastrukturális beruházási politika más közlekedési módokat részesített előnyben, elhanyagolva a vízi utak fenntartását, a hálózat szűk keresztmetszeteinek megszüntetését. Ennek feloldása érdekében – a fenntartható fejlődés új értelmezésével összhangban – a Közösségi társfinanszírozást úgy kell átalakítani, hogy a vasúti, a tengeri és a belvízi szállítás elsőbbsége érvényesüljön.

Ez a közösség szándék nem biztos, hogy minden újonnan csatlakozott államban érvényesülni fog. Ilyen hazánk is, ahol az elmaradott közúti infrastruktúra-fejlesztése prioritást élvez. A Közlekedés Operatív Program (KÖZOP) így fogalmaz: „... Kiemelt helyen áll a Duna hajózhatóságának fejlesztése. A nagy merülésű hajók vízi útjának biztosítása helyett mérlegelni kell a hasonló eredménnyel, de kisebb környezeti kockázattal járó alternatívákat, különösen akkor, ha a fejlesztést megalapozó vizsgálat is jelentős környezeti hatásokat állapít meg.”

A Marco Polo-programok

Az intermodalitás elősegítésére meglehetősen szerény költségvetéssel az 1992-ben elindított PACT program tette meg az első lépéseket. A program elsősorban a tengeri és a vasúti áruszállítás kapcsolódásának javítását kívánta elősegíteni. Az ezt váltó *Marco Polo-program* célja a teherszállítmányozási és logisztikai ipar fenntarthatóságának növelése, a közúti teherszállítmányozás forgalmának áthelyezése a tengeri útvonalakra, vasútvonalakra valamint a belföldi vízi útvonalakra. Az Európai Bizottság a 2003–2007 közötti programidőszakra 75 millió EUR-t különített el erre a célra. A *Marco Polo I. program* három fő célkitűzést tartalmazott:

- az első a logisztikai piac szereplői által javasolt intézkedések támogatása, különös hangsúlyt fektetve új, gazdasági szempontból hosszú távon életképes és a közúti szállítást lényeges mértékben más közlekedési módokkal kiváltó, nem feltétlenül technológiai újítások megvalósítását igénylő szolgáltatások megkezdésére;
- a második a teljes intermodális lánc működésének javítása;
- a harmadik az innováció az együttműködésben és a jól bevált gyakorlatnak az ágazatban való elterjesztése.

A program részletes értékelése még hátra van (A Bizottságnak legkésőbb 2007. június 30-ig kellett benyújtania a Marco Polo-program 2003–2006 közötti eredményeire vonatkozó értékelő jelentését), sikere azonban egyértelmű. Ezért a 2007–2013-as költségvetési ciklusban is folytatódik, *Marco Polo II.* néven. A Marco Polo II. program célja a tengeri, vasúti és belföldi vízi szállítás favorizálása, annak érdekében, hogy a közúti szállítást a lehető legszükségesebbre redukálja. A program 2007–2013 közötti időszakban 400 millió EUR-t irányoz elő. Célja hasonlóképpen a korábbi programhoz, olyan beruházások támogatása, amelyek a közutak zsúfoltságát csökkentik, a közlekedési rendszert környezetbaráttá teszik, az intermodális szállítást elősegítik.

Az Európai Parlament 2006. május 17-én fogadta el első olvasatban álláspontját a Marco Polo II. programról.¹¹ A program bevezető megállapítása az a helyzetértékelés, amely leszögezi, hogy ha nem kerül sor határozott intézkedésre, az európai közúti teherszállítás 2013-ig mintegy 60%-kal nő. Alternatívaként a program a rövid távú tengeri hajózást, a vasutat és a belvízi hajózást ajánlja. Újítás az előző programhoz képest, hogy a KKV-k igényeinek megfelelően kell megkísérelni áttérni az áruszállítást az előbb említett szállítási módokra irányába.

A Marco Polo II. program keretében finanszírozott akcióknak földrajzi szempontból nemzetközi jellegűnek kell lenniük. Az akciók európai dimenziójának tükrözése érdekében a projekteket különböző országokban létrehozott vállalkozásoknak, konzorcium formájában kell benyújtaniuk, az a projekt kaphat csak támogatást, amely legalább két tagállam, vagy két tagállam és egy közeli szomszédos állam területét érinti.

A program prioritásainak elfogadásánál ismételtlen a tengeri hajózás szempontjai élveztek prioritást. Külön rendelkezik a program a "tengeri gyorsforgalmi utakkal kapcsolatos akciókról": amely bármely olyan innovatív akció, amely közvetlenül fuvar terel át a közúti szállításról a rövid távú tengeri hajózásra. *Hazánknak azt kell eldöntenie, hogy mennyire*

¹¹ <http://www.europarl.europa.eu/en>

kifizetődő olyan – a program alapján „forgalmi elterelési akció”-nak nevezett projektekben (bármely olyan akció, amely közvetlenül és azonnal fuvart terel át a közúti szállításról a rövid távú tengeri hajózásra, a vasútra vagy a belvízi hajózásra, illetve a szállítási módoknak a lehető legrövidebb közúti szállítást magában foglaló kombinációja anélkül, hogy katalizációs akció volna) részt vennie, amelyben képes összehangolni érdekeit Szlovákiával, Romániával, illetve Szerbiával.

Az EU közlekedéspolitikája és a belvízi közlekedéspolitika kialakításában a 2001-es rotterdami konferencián és a 2006-os bukaresti konferencián megfigyelhető a súlyponteltolódás a célok megfogalmazásában

2001 Rotterdam	2006 Bukarest
Növekedés és a piaci részesedés növelése	A jogi helyzet és törvényi feltételek harmonizációja
A kiszámíthatóság, biztonság és hatékonyság növelése	Meghatározott fejlődés
Átlátható és egységes összeurópai piac létrehozása	Infrastruktúra és környezet

6. táblázat: Az EU közlekedés- és belvízi közlekedéspolitika kiemelkedő céljainak megfogalmazása

NAIADES-program

2006-ban a Bizottság kiadott egy közleményt a belvízi szállítás előmozdításáról,¹² (NAIADES – Integrált európai cselekvési program a belvízi szállítás érdekében) melyben megfogalmazzák, hogy konkrét intézkedések szükségesek a belvízi szállítás piaci lehetőségeinek teljesebb kiaknázásához és használatának vonzóbbá tételéhez. Mivel a belvízi szállítás olyan szállítási mód, amely gyakran ível át határokon, nemzeti és közösségi szinten egyaránt intézkedésekre van szükség. A cselekvési programban arra keresnek válaszokat, hogy a belvízi hajózási szolgáltatások a növekvő piacokon megjelenjenek, és hogy jobban illeszkedjen a szállítmányozási láncba a belvízi hajózás.

Megállapítja a tanulmány, hogy az európai belvízi hajózás intézményes kerete szét van aprózódva. Emiatt nem hatékony az igazgatási erőforrások használata, és a politika figyelme sem irányul erre a területre, ami bonyolulttá teszi a vállalkozási körülményeket. Mindez egyértelműen indokolja, hogy az összes szereplő, nevezetesen az iparág, az Európai Unió, a tagállamok és a többi érdekelt fél, összehangolt erőfeszítéseket kell, hogy tegyenek közép- és hosszú távon.

Az Európai Unió irányelvekben megfogalmazódik, hogy a Dunát nemzetközi hajózó úttá kívánják fejleszteni. Ezáltal kívánják elősegíteni, hogy a belvízi szállítás piaci lehetőségeit a lehető legteljesebb módon kiaknázzák, és elérhetővé tegyék. A belvízi szállítás előmozdításáról szóló közleményben a Bizottság vállalja, hogy megteszi a szükséges jogalkalmazói javaslatokat és végrehajtja a politikai intézkedéseket. A terv végrehajtására a 2006–2013 közötti időszakot jelölték meg.

¹² http://ec.europa.eu/transport/iw/doc/2006_01_17_naiades_communication_hu.pdf

A Duna hajózhatóságával kapcsolatban megállapítható, hogy csupán irányelveket fogalmaz meg. A közösségi dokumentumok mindössze a Duna Vilshofen és Straubing közötti szakaszára vonatkozóan rendelkeznek átfogó tervekkel. Ez egy 700 milliós befektetés, mellyel a Duna hajózhatóságának javítását kívánják elérni.

A NAIADES helyzetértékelése szerint a belvízi hajózás a szállítás hatékony, biztonságos és környezetkímélő módja. Használatának elterjedése összhangban van a közlekedési és környezetvédelmi politika célkitűzéseivel. Komoly nehézséget jelent az ágazat terjeszkedésének és megújulásának, hogy költséges a belvízi hajózásba befektetni és nehéz finanszírozást találni. Ahhoz azonban, hogy a belvízi hajózás e területeken mutatkozó előnyei megmaradjanak, egyelőre folyamatos korszerűsítési és újítási célú befektetésekre van szükség.

A belvízi szállítás logisztikai hatékonyságának, valamint környezeti és biztonsági teljesítményének növelése rendkívül fontos. Ha a technológia hatékony, ez általában a logisztikai hatékonyság növekedésével és a működési költségek csökkenésével is jár. A belvízi szállítás magas színvonalon marad, ha technológiai eszközökkel – például a hidrodinamika révén, vagy jobb meghajtó rendszerrel, üzemanyag-felhasználással és szűréssel – még lejjebb szorítják az üzemanyag-fogyasztást és a károsanyag kibocsátást. A belvízi hajózási ágazat arculata nem tart lépést az elért logisztikai és technológiai teljesítménnyel.

Közismertebbé kell tenni, hogy minőség és megbízhatóság terén az ágazatban valóban rejlenek lehetőségek, és hogy melyek azok. A belvízi hajózás arculatának fejlesztése az iparág, a nemzeti és európai szintű politikák és közigazgatási szervek közös feladata. Annak érdekében, hogy a belvízi hajózásnak egységes és kedvező arculata legyen, és hogy az áruszállítási rendszer egyensúlyának helyreállítása felé megnyílják az út, támogatni lehet és össze lehet hangolni a logisztikai döntéshozóknál történő népszerűsítést. Noha a vízút-hálózat nagyobbik részének bőven van szabad kapacitása, a korlátozott merülési mélység, hídmagasság és zsilipméret miatt helyenként mégis szűk keresztmetszetek alakulnak ki, amelyek a belvízi szállítás teljes kihasználását akadályozzák, versenyképességét pedig csökkentik. Annak érdekében, hogy a belvízi szállítás a benne rejlő összes lehetőséget kibontakoztathassa, és fenntartások nélkül részt vehessen a közlekedéspolitikai célkitűzések elérésében, számos keretfeltétel tökéletesítésre szorul.

E közleményében a Bizottság tehát egy integrált cselekvési programot jelöl ki, amely a belvízi szállítási ágazat továbbfejlesztéséhez nélkülözhetetlen öt stratégiai területre – piac, flotta, munkahelyek és szakértelem valamint az imázs és infrastruktúra – összpontosít. E kulcsfontosságú területekhez jönnek még a szervezeti felépítés korszerűsítésének szempontjai. Ez a korszerűsítés elengedhetetlen a program megvalósításához. A dokumentum külön is kitér a Dunára, megállapítva, hogy jelenleg a dunai szállítási lehetőségeknek csak a 10%-át használják ki.

A teljes szállítási iparágban a belvízi hajózás csak 6%-ot tesz ki, míg az Egyesült Államokban egyedül a Mississippin történő szállítás 12%-os részarányt jelent az USA szállítási iparágban.

A belvízi szállítás növekedése a NAIADES helyzetértékelése szerint a szállítási költségek jelentős csökkenésével járhat. Az olcsó belvízi szállítási szolgáltatások elérhetősége döntő helyválasztási szempontnak bizonyul az európai ipar számára, jelentősen hozzájárulva az európai ipari foglalkoztatottság megőrzéséhez. A „minőségi” belvízi szállítás – az

ömlesztettáru-szállításon túl, amely hagyományosan erős oldala – sikeresen hódította meg a nyugat-európai szabványkonténer-szállítás egyes nagy értékű piacait is. A kontinentális áruforgalom terén, valamint Kelet- és Közép-Európában azonban a fejlődés, bár ígéretes, még gyermekcipőben jár. A dokumentum javaslata szerint az új multimodális szolgáltatások csak úgy törhetnek be a piacra, ha erősítik egymást és elérik a kritikus tömeget. Ehhez szorosan együtt kell működniük a szállítmányozóknak, a hajózási iparágnak és a kikötőknek.

Az igazgatási és jogszabályi keret javítása külön prioritással szerepel a programban. Az általános igazgatási és jogszabályi keretnek támogatnia kell a belvízi szállítási ágazat fellendülését. Ennek érdekében szükséges az igazgatási eljárásokat értékelni, mérlegelve egyszerűsítésüket vagy megszüntetésüket. Az alábbi táblázat az EU, az EB és a tagállamok feladatait rögzíti a jogszabályi környezet kialakítása terén.

Eszközök	Felelős szereplők
▪ Állami támogatásokról szóló iránymutatások a támogatási rendszer és valószínűleg a de minimis szabályok tekintetében ▪ A modális átállás előmozdítására és a befektetés megkönnyítésére irányuló támogatási programok (beleértve a kutatást és a pénzügyi ösztönzőket) ▪ Unió KTF- és támogatási programok (FP7, Marco Polo, CIP, INTERREG) ▪ A belvízi szállítás finanszírozási kézikönyve ▪ „Egyablakos” hivatali ügyintézés és belvízi szállítási kapcsolattartók ▪ A meglévő és az új európai és nemzeti jogszabályok által támasztott akadályok felkutatása ▪ A legénységgel és a hajókkal kapcsolatos követelményeknek, a hajózási bizonyítványoknak, az intermodális okiratoknak, a felelősségnek és a rakományegységeknek (ILU-knak) a harmonizálása	EB TÁ EB/TÁ/iparág EB EB/TÁ EB/TÁ/iparág EB/EU

7. táblázat: az EU, az EB és a tagállamok feladatai az igazgatási és jogszabályi környezetben

A NAIADES program ugyanakkor nem oldja meg a belvízi hajózás jogi szabályozását. A lehetséges módokat viszont felsorolja:

- A nemzetközi folyami bizottságok és az Európai Bizottság között megvalósuló, „egyetértési memorandumokon” alapuló együttműködés növelése megtartaná a mostani keretet és munkamódszereket, de e szervezetek munkájának fokozottabb összehangolását igényelné.
- Ha az Európai Közösség csatlakozik a Rajna Bizottsághoz és a Duna Bizottsághoz, részvétele teljesen más jelleget öltene a jelenlegi megfigyelői jogálláshoz képest.
- Létrejöhetne, egy új nemzetközi egyezmény alapján, egy kormányközi páneurópai belvízi hajózási szervezet, azzal a céllal, hogy a belvízi hajózásban érdekelt összes ország és szervezet egyetlen koordinációs szervben vegyen részt. Bár ez politikai figyelmet keltene a belvízi hajózás iránt, és határozottabb stratégiai politikai jelleget kölcsönözne neki, a különböző szabályrendszerek összehangolásának feladatától még nem kímélne meg. Ráadásul a már meglévő jogi kereteket újabb intézményi szinttel tetéznék, ami hosszú időt venne igénybe, mivel az egyezményt összes érintett félnek alá kellene írnia és meg kellene erősítenie.

- Másik lehetőség szerint a Közösség megbízást kapna arra, hogy stratégiaileg foglalkozzék az európai belvízi szállítással. A jelenlegi szereplők közül a Közösség az egyetlen, amelynek felhatalmazása van arra, hogy az Unió egész területét felölelő egységes szabályrendszert alkosson. E helyzeténél fogva tehát stratégiai és átfogó belvízi szállítási politikát tud kidolgozni az egységes piac számára. Az EU belvízi hajózási piaca harmadik országokhoz (Svájc, Horvátország, Szerbia, Moldávia, Ukrajna, Oroszország) is kapcsolódik, amelyeknek az érdekeit szintén figyelembe kell venni.

A. JOGALKOTÁSI ESZKÖZÖK		B. POLITIKAI ESZKÖZÖK		C. TÁMOGATÁSI ESZKÖZÖK	
Harmonizálás: • hajókkal szembeni műszaki követelmények • intermodális rakományegységek (ILU) • Belvízi áruforgazási statisztikák	Folyamatban 2006 2007	Belvízi vízutak TEN-koordinátora A belvízi szállítási ágazat finanszírozási kerékhálózata A meglévő és az új európai és nemzeti jogszabályok által támogatott aladatok felkutatása "Egyválaszkos" hivatali ügymenet és belvízi szállítási kapcsolattartók Ágazaton belüli társadalmi párbeszéd Belvízi szállítási piac figyelése	2006 2006/7 2006/7 2006/7 2006/7 2008 2009	Európai belvízi szállítási tartalékalap Nemzeti támogatási programok • Modális áttalál elemzítése, befektetés megkönnyítése • Hídkonnyag, környezetvédelmi és minőségbiztonsági technológiák • Népszerűsítő és fejlesztő • Infrastruktúra fejlesztése és karbantartása Európai KTF és támogatási programok • Szolgáltatások: Marco Polo, CIP, INTERREG stb. • Flotta: KTF programok (7. keretprogram) stb. • Munkahelyteremtés és szakképzés: SOCRATES, LEONARDO DA VINCI stb. • Infrastruktúra	2007/8 2013
Harmonizálás: • veszélyes anyagok szállítása • hajómozgók károsanyag-kibocsátása A belvízi szállítási helyzetének és jogszabályi keretének megújítása	2007 2008 2008	A belvízi infrastruktúrák és az átrakodóhelyek fejlesztésére és karbantartására irányuló európai fejlesztési terv Munkafőnökök A vízutak közelében lévő ipari övezetek (új)beli fejlesztési előnyben részesítő területrendezés Projekt-személyi interdisciplinári párbeszéd	2008 2008 2009 2009 2010 2010 2013	• hajózási bizonyítványok • intermodális felelősség • legénységgel kapcsolatos követelmények • hulladékirtogatási • oktatási és képzési normák • intermodális okiratok • infrastruktúra-berendezés • üzemanyag minőség	2013

14. ábra: A NAIADES cselekvési program áttekintése

A Duna–Raina–Maina-főútvonal

A Duna (amely a VII. össeurópai közlekedési folyosó is egyben) meghatározó része Európa legjelentősebb belvízi úti tengelyének, a Duna–Majna–Rajna tengelyként emlegetett¹³ vízi útnak, és egyszersmind egyike a kiemelt jelentőségű kelet–nyugati közlekedési folyosóknak.

Vízi útjaink és kikötőink azonban *nem mindenütt felelnek meg* az európai normáknak, ezzel rontják a hajózás gazdaságosságát.¹⁴ A Dunán, a Budapest feletti szakaszon az év nagy részén nincs elegendő vízmélység az európai vízi úton használatos hajótípusok közlekedéséhez, és nem áll rendelkezésre elegendő, jó közlekedési kapcsolatokkal, korszerű kiszolgálóeszközökkel rendelkező közforgalmú kikötő. Ezért a Dunán a kielégítő hajózási viszonyok és az országos közforgalmú kikötők infrastruktúrájának kialakítása nélkülözhetetlen.

Európa belvízi közlekedésében teljesítőképessége és forgalma alapján meghatározó szerepe van a kontinenst északnyugat–délkelet irányban átszelő Duna–Maina–Raina vízi útnak. Bár

¹³ http://ec.europa.eu/ten/transport/projects/doc/2005_ten_t_en.pdf

¹⁴ http://ec.europa.eu/transport/iw/doc/2006_01_17_naiades_communication_hu.pdf

korábban is volt fizikai kapcsolat a folyóvizek között, a nagyobb hajók számára csak 1992 szeptemberétől, a csatorna megépültével vált járhatóvá.

Magyarország számára a Duna és a Rajna vízrendszerének funkcionális integrálódása lehetővé tette a Fekete-tenger és az Északi-tenger belvízi hajózási kapcsolatát. A két vízrendszer forgalma nagy eltéréseket mutat. A dunai vízi út kihasználtságára kedvezőtlenül hat az, hogy a kikötők túl messze (átlagosan 5–7-szer távolabb egymástól, mint a Rajnán, ahol átlagban 50 km-ként van) fekszenek egymástól. A *Duna áruforgalma* a látványos növekedés ellenére *messze elmarad a lehetőségektől* (amit ez a vízi út betölthetne a Duna-menti országok áruszállításában) és a Rajnáétól.

Az említett hátrányok ellenére a Duna–Majna–Rajna vízi út rendkívüli perspektívát kínál a térségében lévő országok számára, így Magyarország számára is. A Nyugat- és Kelet-Európa közötti áruáramlás közvetítésében a Duna–Majna–Rajna vízi út más megoldásokkal szemben kedvezőbb pozíciót foglal el. Ugyan elvileg versenytársa lehetne az északnémet–lengyel–fehérorosz belvízi összeköttetés, de az csak a Visztuláig használható és a meglévő részei is jelentős részben rekonstrukcióra szorulnak. A többi belvízi tengely lényegében észak–dél irányú és inkább az egyes gazdasági körzeteken belüli áruforgalmat szolgálja. A Duna–Majna–Rajna vízi út számára azonban ezek a tengelyek kiépülésük után keresztirányú elágazási lehetőségeket adnak.

A *TEN-T priority axes and projects 2005* program keretein belül több csoport foglalkozik a hajózhatóság problémáival, mivel a DMR egyes szakaszain a merülési mélység kevesebb, mint 2,8 méter az év egyes időszakaiban. Hozzáfértést kell biztosítani a 3 ezer tonna feletti járműveknek is, minimum 2,5 méter merülési mélység a vízi út egészében az év minden napján. A projekt javítani kívánja a vízi út versenyképességét, hatékonyságát, ideértve az ezen való szállítást kelet–nyugati irányban és arra törekszik hogy a teheráru szállítást egyre inkább az közútról a belvízi szállításra térjen át. Éves szinten kilométerenként mintegy 5 milliárd tonna teheráru szállítmányt kívánnak a vízi útra átvinni, amely hosszú távon 30%-os forgalomnövekedést is eredményezhet. A Duna-szabályozások a belföldi vízi hajózhatóság üzemeltetőinek fognak kedvezni, mivel a becslés szerint a szállítási költségek jelentősen csökkenni fognak, mintegy 20–30%-kal árutonnánként. Az építési munkáknak kellene biztosítani Duna különböző szakaszain – Németország, Ausztria, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária – a minimális merülési mélységet. A szűk kikötő bejáratok megszüntetését kellene elérni legkritikusabb Straubing–Vilshofen szakaszon, amely a legsekélyebb a Duna egész hosszán.

Ezen projektek kijelöléséről az EP és a Tanács 884/2004/EK határozata (2004. április 29.) szól. Az anyag III. sz. melléklete így fogalmaz: „kiemelt fontosságú projektek, amelyek munkálatait 2010 előtt meg kell kezdeni”.

Rajna/Mosel–Majna–Duna belvízi tengely:

- Rajna–Mosel (2019), a lanaye-i zsilippel határokon átnyúló szakasz,
- Vilshofen–Straubing (2013),
- Bécs–Pozsony (2015), határokon átnyúló szakasz,
- Palkovicovo–Mohács (2014),
- szűk keresztmetszet Romániában és Bulgáriában (2011).

Az érintett országok többségében a szükséges szerkezeti projektek beletartoznak a nemzeti szállítási infrastruktúrára vonatkozó fejlesztési tervbe. Az elkészített javaslat a németországi Vilshofen–Straubing közötti szakasz hajózhatóságának javítását fogalmazza meg, de nem garantálja a 2,5 méteres merülési mélység elérését egész évben. Mélyrehatóbb eredmények még vizsgálatok tárgyát képezik. A cél, a Duna hajózhatóságának javítása. Ugyanis ezen a szakaszon a folyó túlságosan sekély kb. 70km-en keresztül, ami megakadályozza a vízi járművek folyamatos haladását. Ennek a kiküszöbölésére törekszenek, amely által elérhetővé válna az Északi-tenger és a Fekete-tenger közötti szállítás. E célra a 2001-es Fehér könyv adatai szerint 700 millió eurót biztosított az EU.

A dokumentum rögzíti, hogy Ausztriában 2006-ra fejezték be a projekt környezeti hatástanulmányát, valamint hogy hazánkban is megkezdődött egy tanulmány kidolgozása, ami legkésőbb szintén 2006-ra befejeződik. A magyar és szlovák hatóságok feladata kiépíteni a kapcsolódó irányelveket a Duna-programhoz. Románia is tett már lépéseket a hajózhatóság fejlesztésére, és technikai segítséget kért az uniótól annak érdekében, hogy kiigazítsa a projekt területi sajátosságait, egy átfogó tanulmány keretében.

A Duna Bizottság

A Duna jogi helyzetét az 1948. évi Belgrádi Egyezmény szabályozza – a második világháború után kialakult politikai helyzetnek megfelelően (hazánkban az 1949. évi XIII. tv. cikkelyezte be). Az Egyezmény létrehozta a Duna Bizottságot, amelynek központi feladata a szabad hajózás biztosítása a Dunán. (A Duna Bizottság az egyetlen budapesti székhellyel rendelkező államközi nemzetközi szervezet.)

A Duna Bizottság tagállamai: Németország, Ausztria, Szlovákia, Magyar Köztársaság, Horvátország, Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, Románia, Bulgária, Moldávia, Ukrajna és Oroszország. Megfigyelői státusszal rendelkezik: Franciaország, Törökország, Cseh Köztársaság és Hollandia. Állandó meghívott nemzetközi szervezetek: Európai Bizottság, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága, Rajnai Központi Hajózási Bizottság.

A dunai térségben végbement politikai változások (szövetségi államok felbomlása, új, független országok megalakulása) szükségessé tették a Belgrádi Egyezmény felülvizsgálatát. Ez a munka Magyarország kezdeményezése alapján 1993-ban kezdődött el. A folyamat első szakasza az 1998-ban megtartott Diplomáciai Konferencián zárult le, melynek során a szerződő államok egy Kiegészítő Jegyzőkönyvet írtak alá. E dokumentum a nem partmenti országok számára is lehetővé tette a csatlakozást.

A Belgrádi Egyezmény felülvizsgálatát egy 2007-ben sorra kerülő Diplomáciai Konferencia fogja várhatóan lezárni. A dunai hajózást szabályozó Egyezmény megfelelő nemzetközi jogi keretet biztosíthat az egységes európai útrendszer használatához, amit műszakilag a Duna–Majna–Rajna csatorna megnyitása tett lehetővé 1992-ben. A belvízi hajózás tekintetében a Duna menti államok olyan nemzetközi dokumentum elfogadására törekszenek, amely példamutató szabályozást tartalmaz az egész európai vízi közlekedés számára.

Az Európai Parlament és a Tanács 1365/2006/EK (2006. szeptember 6.)¹⁵ rendelete a belvízi áruszállítással kapcsolatos statisztikákról megállapítja, hogy a belvízi utak a közösségi közlekedési hálózatok jelentős részei, és a belvízi szállítás előmozdítása a közös közlekedéspolitika egyik célja, mind a gazdasági hatékonyság, mind a közlekedés energiafogyasztása és környezeti hatásainak csökkentése miatt, amint arra az "Európai közlekedéspolitika 2010-re: ideje dönteni" című bizottsági fehér könyv is rámutat.

A Bizottságnak statisztikákra van szüksége a belvízi áruszállításról a közös közlekedéspolitika, valamint a régiókkal és a transzeurópai hálózatokkal kapcsolatos politikák szállításra vonatkozó elemeinek ellenőrzése és fejlesztése érdekében. Ezen statisztikai adatok gyűjtésére a belvízi áruszállításra vonatkozó statisztikai adatgyűjtésről szóló, 1980. november 17-i 80/1119/EGK tanácsi irányelvnek megfelelően került sor korábban, amely e területen már nem felelt meg az igényeknek. A módosítás ezért ezt hatályon kívül helyezte azzal a vezérelvvel, hogy valamennyi szállítási móddal kapcsolatos közösségi statisztikát közös fogalmak és szabványok szerint kell gyűjteni, azzal a céllal, hogy megvalósuljon a szállítási módok közötti lehető legjobb összehasonlíthatóság. Ez az egyik első olyan lépés az unió részéről, amely a belvízi hajózás rendszerének egységesítését tűzte ki a Fehér Könyv elfogadása óta. A tagállamok ennek értelmében továbbítják a Bizottságnak (Eurostat) azokat az adatokat, amelyek a nemzeti területükön zajló belvízi szállítással kapcsolatosak.

Ugyanakkor a rendelet ellentmond a Marco Polo II. programnak. Míg ez kifejezetten preferálja, hogy a KKV-k számára érdekeltséget kell teremteni a belvízi hajózásban, így – vélelmezhetően – a KKV-k által igényelt kisebb össztömegű áruk szállítását is célszerűbb lenne vízi úton megoldani, a vonatkozó rendelet nem írja elő a statisztikai adatgyűjtést például az 50 tonnánál kisebb bruttó hordképességű hajókkal végzett áruszállításra.

Az első megfigyelési időszak 2007. január 1-jén kezdődött el. Az adatok továbbítását a lehető legrövidebb időn belül kell elvégezni, legkésőbb a releváns megfigyelési időszak végét követő öt hónapon belül.

A belvízi hajózás fejlesztését szolgáló közösségi belvízi flottakapacitási politikáról szól a Tanács 1999. március 29-i 718/99/EK rendelete, ami felváltja az 1101/89/EGK rendeletet, amely szerkezetjavítási szabályozást vezetett be a belvízi hajózásban (Az 1990-es évek első felében több, a belvízi hajózás szerkezetátalakítását és a flottakapacitás szabályozását szolgáló rendeletet is elfogadtak). Ez a rendelet vezette be a „régit újért” szabályt, mivel az akkori előrejelzések nem mutattak jelentős keresletnövekedést a belvízi hajózási ágazatban, azonban túlkínálat volt a piacon a belföldi, belvízi áru fuvarozás területén. Az új rendelet kényszerűen igazodik a realitásokhoz, kimondja, hogy az újabb kapacitásöbbletek létrehozását a belvízi hajózási piac valamennyi ágazatában korlátok közé kell szorítani, ezért változatlanul a régit újért szabályt érvényesíti.

Ennek megvalósítása érdekében selejtezési alapot működtetnek a tagállamok, azaz de facto még kiadásuk is van azzal, hogy nem megfelelő a belvízi hajózás és áruszállítás mennyisége. *Az EP és a Tanács közös irányelvet* (2005/44/EK) fogadott el 2005. szeptember 7-én a közösségi belvízi közlekedésre vonatkozó harmonizált folyami információs szolgáltatásokról

¹⁵ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32006R1365:HU:NOT>.

(RIS). A szabályozás célja az volt, hogy a korszerű infokommunikációs technológiák belvízi közlekedésben való alkalmazása elősegíti a belvízi közlekedés hatékonyságának növelését. Ez lényegében harmonizált, összekapcsolható és nyílt navigációs és információs rendszert (elektronikus navigációs térképek, egységes európai hajószámozási rendszer, hajók helymegállapítása, nyomon követése, stb.) takar.

A hazai helyzet rövid áttekintése

Regionális léptékben a *Duna és Magyarország helyzete rendkívül előnyös*. A folyam az ország tengelyében található, két oldalról jó oda és elszállítási lehetőség adódik, ezáltal sokkal inkább természetes szállítási lehetőséget jelent, mint a legtöbb Duna-menti ország számára, ahol csak az egyik partján használható határfolyó a Duna. A DMR által elérhető nyugati országok (Ausztria, Németország, BeNeLux államok, Franciaország) részesedése Magyarország külkereskedelméből a legnagyobb, fajlagosan nekünk van a legszorosabb kereskedelmi kapcsolatunk nyugattal a többi közép-kelet-európai országgal szemben. Közlekedésföldrajzi fekvése ellenére éppen Magyarország tett a legkevesebbet a DMR adta lehetőségek kihasználása érdekében.

Hiányaink több vonatkozásban is számottevők:

- A Duna Bizottság az Európa-hajók teljes terheléssel való közlekedtetése érdekében nyomtatékkal ajánlja a 2,5–2,8 m-es vízmélység biztosítását. E kritérium teljesítése érdekében a Felső-Duna német és osztrák szakaszain folynak a vízlépcsőt sem nélkülöző munkálatok. A Kisalföldön három részre szakadó Duna hozzánk tartozó ágain a rossz mederviszonyok javítása, a megfelelő vízmélység biztosítása sürgető kötelességünk lenne. Kisvízkor az uszályok kénytelenek fél rakománnyal közlekedni, a gázlókon 'átsusszanni', rontva ezzel a hajózás esélyét a többi közlekedési ágazattal szemben kialakult versenyben. *Kérdés, hogy kotrással, vagy a hajóút keskenyebbre vételével sikerül-e az európai normáknak megfelelni, ha a vízlépcsőépítést elvetjük?*
- *Magyarország nem csak az elég mély medret, de a megfelelő hajókat sem tudja egyelőre biztosítani az európai szintű hajózáshoz.* Ma a MAHART hajóinak részesedése a dunai nemzetközi forgalomban nem éri el a 10%-ot. A magyar hajózás orientációja már régóta meglehetősen nyugati irányú (pl.: a regensburgi kikötő forgalmának 16–18%-a magyar hajókra jut). Ennek ellenére a MAHART az utóbbi évtizedekben elsősorban a széles folyóvízeiken történő, egyszerre több bárkát, uszályt mozgató tolóhajózásra rendezkedett be, és kevés a csatornán való közlekedésre és a keskeny zsilipeken való átjutásra használható önjáró teherhajója. Amíg a járműparkot nem sikerül a csatornahajózás követelményeihez igazítani, addig csak a Regensburgig, ill. Kelheimig történő szállítást vállalhatja a magyar hajózás. *Kérdés, hogy ha más országok hajói átrakás nélkül vállalják a folyami szállítást a csatornán keresztül is, nem szorul-e ki a magyar hajózás a DMR-csatornán át realizálható szállítási piacról?*
- Ahhoz, hogy Magyarországnak a DMR vízi útból megfelelő bevétele legyen, *megfelelő kapacitású és modern berendezésű kikötőkre lenne szüksége.* A többi Duna-menti országgal ellentétben nálunk alig történt valami a csatorna megnyitására való felkészülés jegyében. A Csepeli Szabadkikötő kivételével a többi vidéki kikötőnk lényegében megrekedt a múlt századi szinten. *Kérdés, hogy ha ezután építjük ki kikötőinket, képesek lesznek-e azok a más országok kikötői között kialakult, már jól bejáratott forgalomból a jövőben részesedni?*

Néhány példa a bizonyosság arra, hogy más országok milyen *intézkedéseket* tettek a DMR vízi út megnyitásával járó új piacra való betörés ügyében:

- Szlovákiában Pozsony kikötőjét Kelet-Közép-Európa legnagyobb kikötőjévé kívánják fejleszteni. Felkészítenék folyam-tengerjáró és folyami hajók közötti átrakásra, továbbá konténeres küldemények kezelésére.
- Linz kikötőjét szintén alkalmassá teszik konténerhajók fogadására.
- Krems kikötője ma konténerkikötő, rá silók, raktárak, árukezelési, áruérték-növelési, finomítási tevékenységek települtek. Tevékenysége: faanyagok tárolása, darabolása, impregnálása, folyam-tengerjárók rakodása előtti modern csomagolótechnikai műveletek végzése.
- Több szerb, román, bolgár Duna-kikötő fejlesztése is megkezdődött az 1980-as években a DMR-vízi közlekedésre felkészülvén.

Aktuális hazai stratégiák

Az utóbbi években több, a víziutak fejlesztését célzó tanulmány is készült. A fejlesztési feladatok pontosítása érdekében uniós források támogatásával, 2007. évi befejezési határidővel, *átfogó tanulmány készítése van folyamatban* a DMR víziút fejlesztésére vonatkozóan (2005 októbere óta a TEN-T 50%-os finanszírozásával). Ebben kerülnek kidolgozásra azok az ajánlások, amelyek megvalósítása megalapozottan biztosítani fogja a Duna magyarországi szakasza környezeti állapotának és hajózhatóságának elvárt mértékű javítását. A fejlesztési projektek azonosítására a tanulmány alapján kerülhet sor.

Egy 2002-ben készült *kormányzati tanulmány*¹⁶ helyzetelemzése megállapítja, hogy a belvízi áruszállítási tevékenység a rendszerváltás idején lényegében a Dunára koncentráldott, valamint, hogy azokban az években vált egyértelművé a hajózás térvesztése a belföldi szállításokban. Nemzetközi szállítás terén is elmaradásban voltunk, mivel az áruszállító hajópark nemzetközi szállításokra alkalmas része döntően (mintegy 98%-ban) a vontató-, illetve a tolóhajózási technológiát képviselte. Továbbá a rendszerváltás éveiben az al-dunai irányú áruszállítások volumene mintegy a kétszerese volt a felső-dunai irányú szállításokénak.

Az 1990-es években az alábbi *nemzetközi események* befolyásolták a hazai vízi szállítás helyzetét:

- hazai külgazdasági kapcsolatok átrendeződése az EU irányába,
- jugoszláv válságok,
- a DMR 1992-es megnyitása.

A nagymérvű és gyors változásokhoz a magyar dunai hajózás sem kereskedelmi, sem technológiai téren *nem tudott a megfelelő módon alkalmazkodni*. A hatékony alkalmazkodás meghatározó eleme a korszerű önjáró hajók számának lényeges növelése lett volna. Az elkerülhetetlenül vált technológiai átalakulás mozgósítható tőke és a hajózás megfelelő állami támogatása híján nem valósult meg. A fentiek együttes hatásaként a korábban hagyományosan erős al-dunai áruszállítások először drasztikusan csökkentek, majd az utóbbi években a korábbi forgalomnak csak a felét közelítő fellendülést mutatnak.

¹⁶ A vízi közlekedés stratégiája 2002. GKM Infrastruktúra Szabályozási Főosztály.

A hazai külkereskedelem felső-dunai áruforgalma gyors fejlődésnek indult, és az 1980/1990-es évek fordulójától kezdve megduplázódott, volumenét tekintve már meghaladja az al-dunai azonos szintet. A fejlődő felső-dunai szállítási piacon ugyanakkor magyar hajózás szembe találta magát a rajnai hajózások versenyével, és ennek során egy csapásra vált érzékelhetővé technológiai hátránya. Így felgyorsult a magyar hajózás piacvesztése.

Az 1990-es években Magyarországon nem történt érdemi víziút-fejlesztés, az állami kikötő-fejlesztési intézkedések az országos közforgalmú kikötők körén belül a bajai és a győr–gönyüi kikötőre koncentráltak. Mindkét kikötőben ebben az időszakban épült meg a gördülő rakományok kezelésére alkalmas Ro-Ro terminál (Győr–Gönyűn PHARE CBC támogatással). Az állami fejlesztések mellett a vizsgált időszakban – különböző jogi nehézségek adta szűkös lehetőségek mellett – bővülő mértékben jelentek meg a magánberuházások.

A stratégia hazánk hosszú távú céljai között első helyen említi, hogy a dunai nemzetközi hajózásban *meg kell őrizni a magyar lobogójú hajózás jelenlétét*. Az érdemi piaci jelenlét és befolyásolás lehetőségének megtartása érdekében a magyar dunai külkereskedelmi szállítások piacán a magyar lobogójú hajózás részarányát legalább a 20%-os szinten kell fenntartani.

A dunai forgalom fejlődésének általános trendjei az évezred elején arra mutatnak, hogy a piac bővülése nem képes „felszívni” az ukrán, román és bolgár hajózás által generált hajóterfelesleget. Az érintett dunai országok által közösen kidolgozott és egyeztetetten megvalósított kínálatleépítő intézkedések hiányában kiteljesedhet az a – gyakorlatilag már elkezdődött – folyamat, amely a „hagyományos” dunai flották tönkremenetelén keresztül megnyitja az utat a dunai fuvarpiac monopolizálása előtt.

A központi cél elérésének *egyetlen eszköze a folyami hajópark technológiai fejlesztése*, ami a rajnai közlekedésre is alkalmas önjáró hajók számának növelését jelenti. Az önjáró hajópark kapacitások növelésével egyidejűleg leépíthető a jelenleg magyar lobogó alatt lévő folyami teherszállító hajópark fizikailag és morálisan is elavult – a piacon lényegében használhatatlan – mintegy 40–50%-a.

A hajózás forráshiánya miatt ez *külső tőkebevonással*, tulajdonosi forrásjuttatással és/vagy állami támogatás mellett valósulhat meg. Állami támogatás esetén az *EU-mintát* szükséges követni, amennyiben az egyszeri, határidőhöz és elérendő célhoz kötött *állami támogatási* intézkedés, amely összekapcsolódik a folyami teherhajózás átalakításával, hatékonyabb működtetési feltételeinek kialakításával.

A dunai hajózási piacon az utóbbi évtizedben a keresletet összességében mintegy kétszeresen felülmúló *hajóter kapacitás-többlet* alakult ki. A probléma nemzetközileg az Európai Közösségben a rajnai országok kezdeményezése alapján bevezetett hajóter selejtezési akcióhoz (a belvízi hajózás szerkezeti átrendezése) hasonló intézkedéssel lenne kezelhető. Erről a Duna Bizottság országainak meg kellene állapodniuk, és azt egyeztetetten kellene végrehajtaniuk.

Magyar részről kezdeményezni kell a Duna Bizottságban a kérdés ilyen irányú megoldását. Ezzel együtt a Duna Bizottság belső nehézségei miatt nem garantálható, hogy a Bizottság egy ilyen nemzetközi program előkészítésére, illetve lebonyolításának koordinálására képes lesz.

Németország és Ausztria – mint az EU tagországai – fellépnek a dunai nemzetközi hajózási piac azonnali és teljes liberalizációja érdekében. Ezt a követelésüket a dunai hajózás rendjéről szóló 1948. évi Belgrádi egyezményre alapozzák, és a kérdés tárgyalását a Duna Bizottságban napirendre tűzték 2003-ban. A magyar álláspont szerint a Belgrádi egyezmény nem rendelkezik a fuvarhoz jutás feltételeiről. Így a német–osztrák indítványnak magában az egyezményben nincs alapja.

A dunai nemzetközi hajózási piac *azonnali és teljes liberalizálása* elmélyítené a dunai hajózás súlyos válságát, és végső soron *összeomlászerű eredményre vezetne*.

A GKM hosszútávú elképzelései között szerepel a *víziutak 2020-ig történő fejlesztése is*.¹⁷ Ez a dokumentum a víziutak fejlesztésével kapcsolatban megismétli a TEN-T projektben megfogalmazottakat. Ennek értelmében a dunai nemzetközi vízi út hazai és magyar–szlovák közös szakaszán Budapest felett az ENSZ EGB VI.b osztályú, Budapest alatt az ENSZ EGB VI.c osztályú vízi út kialakítása a cél úgy, hogy a 2,5 m merüléssű hajók az év 300 napjában merülési korlátozás nélkül közlekedhessenek. A prioritással ütemezett hajózhatóság javítására irányuló projekt végrehajtását – a teljes magyar szakasz átjárhatóságának javítására –, az uniós ütemezés szerint 2010-ig meg kell kezdeni és legkésőbb 2014 tavaszára be kell fejezni. A hazai kikötők fejlesztését az alábbi célkitűzések szerint kell megvalósítani: Az országos közforgalmú kikötők fejlesztése során az állami beruházásokat az érintett kikötőkön belül megvalósuló vállalkozói terminál-fejlesztésekkel összehangoltan kell ütemezni és végrehajtani. A *fejlesztési intézkedéseket* projekt szemléletben kell előkészíteni és megvalósítani:

- a *győr–gönyői kikötőnél* az intermodalitás biztosítása érdekében a teljes értékű vízi úti kapcsolat, a vasúti kapcsolat és az M1-es autópálya kapcsolat kiépítése (ezen belül leg sürgetőbb az 1-es és 19-es főút közötti kapcsolat kiépítése); a kombinált terminál építése, a kikötő medencéssé alakítása a Mosoni–Duna torkolatának elzárásával;
- a *csepeli Nemzeti- és Szabadkikötőnél* a vasúti kapcsolat korszerűsítése, illetve az M0-hoz való kijutást biztosító közúti kapcsolat (csepeli gerinc út) kiépítése úgy, hogy azok összhangban legyenek a csepeli és budapesti városrendezési és fejlesztési tervekkel. A Szabadkikötő belső áruforgalmának racionalizálása, belső infrastrukturális fejlesztésekkel. Továbbá a Szabadkikötő termináljaként az M0 környéki és HARBOR Park logisztikai és raktárbázis mellett konténer és darabáru kikötő építése. Nagytényben a BILK terminál potenciális bekapcsolásával is az intermodalitás biztosítása érdekében.

A csepeli Szabadkikötő vasúti kapcsolatát pillanatnyilag a csepeli gyorsforgalmi utat kereshetetlenül, majd a gubacsi hídon a szigetről kivezető vasútvonal biztosítja. A fejlesztés komplex programozási szemléletet igényel, mivel egyszerre kell megoldani a gyorsforgalmi út és a vasútvonal kereszteződésének feloldását, valamint a gubacsi híd felújítását. A csepeli (csepel-szigeti) gerincút Csepel és Szigetszentmiklós nyomvonal-vitái (2006-ban derült ki, hogy Szigetszentmiklós az eredetileg tervezett nyomvonalra már 2001-ben építési engedélyt adott ki egy raktárbázist üzemeltető cégnek...) miatt minden bizonnyal csúszni fog, 2007 júniusában még nem dőlt el, hogy megvalósítására lesz-e uniós forrás. Ugyanakkor a helyzet kuszaságát mi sem jellemzi jobban, hogy a szigetszűcsöt a csepeli önkormányzattól

¹⁷ A vízi közlekedés fejlesztési céljai 2020-ig. GKM Infrastruktúra Szabályozási Főosztály, 2006.

megvásárló Fadesa ingatlanfejlesztő cég akár új Duna-híd építésének finanszírozásához is hozzájárulna, ami megint csak változtatna a kikötőhöz kapcsolódó fejlesztési elképzeléseken:

- *a dunaiújvárosi kikötőnél* a városrendezési és fejlesztési terveivel összhangban álló, a vasmű anyagmozgatási technológiai rendszeréhez jobban illeszkedő kikötői termináltelepítés (áttelepítés) alapinfrastruktúrájának kiépítése (legjelentősebb költsége a közúti vasúti kapcsolat megteremtése).
- *a bajai kikötőnél* és intermodális logisztikai központnál elsődleges cél a városrendezési és fejlesztési tervekkel összhangban lévő közúti kapcsolat javítása (51-es és 55-ös főút közötti körforgalom megteremtése és az 51-es főút északról várost elkerülő kikötői, illetve dunai hídra történő bevezetése). Ezzel összhangban a hídtól északra a medencés kikötő fejlesztése és körülötte a logisztikai, raktározási funkciók fejlesztése, kiépítése,
- *Mohácson* a határkikötő mellett délre három hajóállás fejlesztése konténer és darabáru illetve szerviz kikötő céljára, továbbá északra szintén darabáru céljára.

Közlekedés Operatív Program (KÖZOP)

A KÖZOP az összefoglaló célok között meglehetősen ellentmondásos célt tűz ki a vízi közlekedés és szállítás fejlesztésével kapcsolatban: *„Kiemelt helyen áll a Duna hajózhatóságának fejlesztése. A nagy merülésű hajók vízi útjának biztosítása helyett mérlegelni kell a hasonló eredménnyel, de kisebb környezeti kockázattal járó alternatívákat, különösen akkor, ha a fejlesztést megalapozó vizsgálat is jelentős környezeti hatásokat állapít meg.”* Jól mutatja ez az idézet, hogy hazánkban – hasonlóan a németországi Straubing–Vilshofen problémához – *nem eldöntött kérdés, hogy a Duna elsődleges funkciója ökológiai vagy kereskedelmi-e?* Helyzetmegállapítása azonban helyes, mivel elismeri, hogy a megfelelő színvonalon kiépített, folyamatos üzemre képes magyarországi kikötők telepítési sűrűsége mintegy egyharmada az EU átlagnak. A szolgáltatások színvonala tekintetében azonban ezen kikötők is (összességükben) az EU átlag alatt helyezkedik el. A fentiek következtében a vízi fuvarozásokat a legtöbb viszonylatban elő- és felfuvarozások, többszöri átrakás és tetemes eljutási időtöbblet terheli. Ez az igénybevevők és a vízi fuvarozást végzők részére egyaránt hátrányos, jelentősen rontja a folyami fuvarozás versenyképességét. A KÖZOP cél és prioritás struktúrája szerint az uniós Strukturális Alapjaiból finanszírozható a közlekedési módok közötti váltás elősegítése, logisztikai központok, ipari parkok bekapcsolása a fő közlekedési (közút, vasút, légi és vízi közlekedés) hálózatba. Külön nevesítve azonban a vízi közlekedés intermodális kapcsolatainak kiépítése nem szerepel (Ez majd a kétéves akciótervekben fog szerepelni). Ugyanakkor pozitívum, hogy a KÖZOP-ban fejlesztetni tervezett közúti, vasúti, vízi, légi közlekedési és logisztikai projektek nevesítve szerepelnek már az országos területrendezésről szóló 2003. évi XXVI. törvényben, illetve az OFK-ban (Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió) is. A KÖZOP nagyprojektjei – azaz kiemelt projektjei között, az 1. prioritás – az ország és a régióközpontok elérhetőségének javítása – alatt megjelenik a vízi út fejlesztése, 75 mrd EUR tervezett költséggel:

Vízi út

Folyami nagyprojekt	Fejlesztés jellege	Össz km	Projekt össz költsége (mF) /2006. évi bruttó/	Kivitelezés várható kezdete (év)
Duna hajózhatóságának fejlesztése	Hajózó út fejlesztése		75	2010

8. táblázat: A Duna hajózhatóságának fejlesztése a KÖZOP-ban

A HAZAI JOGI SZABÁLYOZÁS ÁTTEKINTÉSE

Szabályozási szempontból az elmúlt évtized meghatározó momentuma volt, hogy a két évtizede keletkezett, az 1990-es évek elejétől bekövetkezett korszakos változások következtében rohamosan elavuló „vízi közlekedési alaptörvényt” (1973. évi 6. tvr.) csak 2001. január 1-jétől sikerült a korszerű, EU követelményeknek is megfelelő *vízi közlekedési törvénnyel* (2000. évi XLII. törvény) *felváltani*.

A törvény értelmében *az állam fontosabb feladatai a vízi közlekedéssel kapcsolatban:*

- a hajózás, a kikötők és a víziutak fejlesztésére vonatkozó – az épített és a természetes környezet védelmére figyelemmel kialakított, az ország kiegyensúlyozott fejlődésének igényeivel összehangolt – koncepciók jóváhagyása. *(Ez a szakasz – megfogalmazása szerint – utal a már említett bizonytalanságra – ti., hogy ökológiai, vagy kereskedelmi potenciált tekint-e elsődlegesnek az állam a hazai víziutakkal kapcsolatban);*
- a hajózással, a kikötőkkel és a víziutakkal kapcsolatos hatósági feladatok ellátása;
- nemzetközi kapcsolatokban a hajózással összefüggő nemzeti érdekek és kötelezettségek érvényesítése;
- a víziközlekedés ágazati irányításához szükséges adatgyűjtés elrendelése;
- a hajózási, víziúti és kikötői operatív információs rendszer – beleértve a folyami információs szolgáltatásokat – kiépítése, fejlesztése és működtetése, a külön jogszabályban megállapított információs alapszolgáltatásoknak a felhasználóknak való térítésmentes rendelkezésre bocsátása;
- a hajózás – nemzetközi követelményeknek megfelelő – rendjének meghatározása;
- az állami tulajdonban lévő felszíni vizeken és vízilétesítményeken (mesterséges víziút) (a továbbiakban együtt: állami tulajdonú hajózható vizek) a víziút – nemzetközi kötelezettségekre is tekintettel történő – fenntartása, fejlesztése, továbbá az állami tulajdonú hajózható vizeken szükségkikötők létesítése, működtetése;
- az országos közforgalmú kikötők és a határkikötők rendeltetésszerű működéséhez és fejlesztéséhez szükséges közúti és vasúti összeköttetések feltételeinek biztosítása.

Ez a pont teremti meg lényegében a korábban tárgyalt koncepciók alapját. Ez alapján ugyanis kimondásra került, hogy *állami feladat az intermodális kapcsolatok biztosítása*.

A törvény megteremti az intézményes lehetőséget a belvízi hajózás piaci működése egyensúlyának a fenntartására, a hajótér-kapacitás szabályozására, a hajók műszaki megújítására, a belvízi hajópark környezetvédelmet és biztonságot elősegítő korszerűsítésére és szerkezetátalakítására, a hajózás képzési rendszerének fejlesztésére, valamint Európai Közösségek belvízi hajózási flottakapacitás-programjához való csatlakozása érdekében azzal, hogy létrehozza a *Belvízi Hajózási Alapprogramot*. Az Alapprogram egy fejezeti kezelésű előirányzat.

Nem volt sikeres az országos közforgalmú kikötők koncessziós törvény hatálya alá vonása. A törvény igen szűk mozgásteret nyújtó korlátozásai, a kikötők kizárólagos állami tulajdonlásának kikötése a vízi közlekedési alágazatot kedvezőtlen színben feltüntető tulajdonjogi perekre vezetett (a törvényi rendelkezések hatályaba lépésének időpontjára a kikötői vagyon túlnyomórészt már nem állt állami tulajdonban). A kialakult bizonytalan állapotok fékeztek a kikötői magánberuházásokat, miközben a koncessziós megoldás nem teremtett a magántőke bevonására alkalmas keretfeltételeket. A kikötők fejlesztésének legnagyobb teherterét jelentő jogi korlátozásokat az új vízi közlekedési törvény csak 2001 elejétől enyhítette.

A vízi utak fenntartása és fejlesztése – jóllehet közlekedési infrastruktúráról van szó - korábban hagyományosan a hazai vízügyi szervezet súlyponti illetékességi és tevékenységi területe volt. A vízgazdálkodásról szóló 1995. évi LVII. törvény elfogadásával elindult egy olyan változási folyamat, amelynek keretében a vízügyi szervezet feladatai közül fokozatosan súlytalanná válik a vízi úttal kapcsolatos tevékenység, ami egyébiránt összhangban van az EU vízügyi, vízgazdálkodási tárgyú szabályozásával (az EU-ban a vízi út fenntartás-fejlesztés nem vízgazdálkodási, hanem közlekedési kérdés).

A vízi közlekedési törvényre támaszkodva, a szükséges jogszabályi módosítások elfogadtatásával a vízi utak fenntartásával és fejlesztésével kapcsolatos *kormányzati feladatokat* – beleértve a finanszírozást is – *át kell telepíteni a közlekedési kormányzathoz*. Az áttelepítést úgy kell megoldani, hogy a fenntartási-fejlesztési feladatok kivitelezése a lehető legnagyobb mértékben támaszkodjon a korábban kiépült vízügyi szervezetre.

A 151/2000. (IX. 1.) Korm. rendelet szól a nemzetközi jelentőségű víziutakról szóló európai megállapodás kihirdetéséről. Ez az *ún. AGN-egyezmény*, mely függeléke a nemzetközi jelentőségű belföldi víziutak számozását tartalmazza. Ennek értelmében minden nemzetközi jelentőségű víziút „E” betűjelzést, majd ezt követően kettő-, négy- vagy hatjegyű számot kap. Az AGN egyezmény felsorolja a nemzetközi jelentőségű kikötőket. Ennek értelmében a *hazai Duna*-szakaszon az alábbi *kikötők* tartoznak ebbe a kategóriába:

- P 80-39	Győr-Gönyű	(Duna, 1807,0 fkm),
- P 80-40	Rév-Komárom	(Duna, 1761,7 fkm),
- P 80-41	Párkány	(Duna, 1722,0 fkm),
- P 80-42	Budapest	(Duna, 1640,0 fkm),
- P 80-43	Százhalombatta	(Duna, 1618,7 fkm),
- P 80-44	Dunaújváros	(Duna, 1579,0 fkm),
- P 80-45	Dunaföldvár	(Duna, 1563,0 fkm),
- P 80-46	Baja	(Duna, 1480,0 fkm).

A kormányzati és hatósági struktúrák folyamatos fejlesztésével a jövőben gondoskodni kell a hajózási igazgatást érintő, nemzetközi szerződésekben foglalt követelmények és EU jogharmonizációs feladataink teljesítéséről. Kiemelt feladat a jövőben a hajózásra való alkalmasság üzem közbeni *ellenőrzését ellátó hatósági szervezet* (kikötő- vagy révkapitányság) *fokozatos kiépítése*.

TÁRSADALMI VONATKOZÁSOK

A Duna térség az európai és a magyar regionális politikában

A Duna térségére, amely a forrástól a torkolatig tart 448 ezer km² és 51 millió ember életterét foglalja magában. A fejlesztési együttműködések kezdetei az 1990-es évek elejére nyúlnak vissza. Elsőként a település–település, megye–régió vonatkozásában jöttek létre szervezett együttműködési keretek, így Dunamenti Tartományok Munkaközössége (1990), majd több, döntően egy-egy nagycentrum szerveződésében megindult fejlesztési kezdeményezések, amik érintik a Dunát is (pl. Bécs, Centrope 2004-től). A regionális együttműködések formája az eurórégiók, amikből a teljes szakaszon jelenleg 13 működik, változó intenzitással. A kapcsolatok iránya a vízi közlekedés közös adottságainak hasznosítása, a Duna-térség érdekeinek érvényesítése a nemzetközi fórumokon, vagy európai tervek megvalósításában való részvétel (közlekedés, vízi út, környezetfejlesztés és természetvédelem).¹⁸

Speciális Dunára irányuló *kutatási programok* léteznek, amik eddig az Interreg III B Közösségi Kezdeményezésen belül CADSES I, II. programban futottak. Jellemük szerint környezetvédelem, szennyezés csökkentése, vízvédelem, információs rendszerek kiépítése, gazdasági kapcsolatok feltérképezése, migráció feltérképezése, hálózatépítés (városok). Más nemzetközi szervezetek is támogattak Dunát érintő, alapvető a környezeti hatásokat elemző programokat (UNDP, UNIDO, Világbank, tartományok, illetve a munkaközösségek).¹⁹

Kiemelhető, hogy az európai regionális politikában megjelent a *Duna-probléma*, kiemelten a környezeti vonatkozásban, kisebb mértékben a közlekedési kapcsolatok fejlesztésében és csak provizórikusan a területfejlesztés, település hálózat alakítás vonatkozásában.

A 2007–2013. közötti időszakban a *Délkelet-európai Programtérsg*, mint a korábbi CADSES II. program folytatása koncepció és program készítés szakaszában van (2007 végén záródik). Ebben a nagyobb szerepet szánnak a Dunának, de nem konkrétan, hanem az egyes célkitűzéseken belül, így környezetfejlesztés, kulturális örökség védelme, közlekedési együttműködések.²⁰

A magyar regionális politikában a Duna és annak térsége önállóan nem jelent meg eddig. Az Országos Területfejlesztési Koncepció 2005-ben elfogadott új változatában azonban beépítésre került a Duna Komplex Program. A kidolgozását és elfogadását ösztönözte, hogy a

¹⁸ Rechnitzer J., Hardi T., Ivány V., Nagy I., Reisinger A., Stion Zs.: A Duna komplex program – nemzetközi kitekintés, MTA RKK, 2006.

¹⁹ A közép-európai, a Duna menti és az adriai térség integrált területfejlesztési stratégiája. Policy Option Paper. Tér és Társadalom 1999. 1–2., 195–251.

²⁰ Az Interreg III. B közösségi kezdeményezés közép-európai–adriai–dunai–délkelet-európai térségre (CADSES) vonatkozó programja 2000–2006. Tervezési Dokumentum, 2001.

három hazai Duna-szakasz más és más fejlesztési kérdéseket vet fel, s azok nem választhatók el egymástól. Az Európai Unió figyelme (főleg környezeti vonatkozásban) nagyobb erővel fordul a Duna irányába, így nemzetközi kötelezettségek is ösztönzik az önálló komplex program kidolgozását.

A Duna Komplex Program abból indul ki, a Duna az ország dinamizáló tengelye. A fejlesztés célja: A térségi komparatív előnyök társadalmi – gazdasági – környezeti szempontokkal összehangolt kiaknázása. *Stratégiai célok* az alábbiak:

- Hálózat alapú társadalomfejlesztés: társadalmi tőke fejlesztése, a térségi együttműködések és hálózatok szervezése.
- Fenntartható gazdasági szerkezet feltételeinek javítása: fejlesztési programok hatékonyságának növelése, gazdasági alkalmazkodó képesség javítása, közlekedési kapcsolatok, elérhetőségek fejlesztése.
- A térség kiemelkedő természeti potenciáljának megőrzése, fenntartható használata: ökológiai rendszerek megóvása, fejlesztése, komplex vízgazdálkodási rendszerek kialakítása, környezetfejlesztés.

A program pénzügyi alapjai a regionális operatív és az ágazati operatív programokban kerülnek meghatározásra, így biztosítani szükséges a program állandó felügyeletét (ÖTM).

A Duna-kutatás területfejlesztés vonatkozásait a jövőben a következőben látjuk:

- EU-csatlakozás megköveteli a nagytérségi kitekintést és szemléletet a területfejlesztésben és a regionális politikában.
- A Duna-völgye, Duna-térség meghatározó európai fejlesztési tengely már ma, s a jövőben felértékelődik.
- Kiemelt hangsúly helyeződjön a fejlesztésekben a multiregionális, határon átnyúló együttműködésekre, aminek a Duna meghatározó tengelye, szervező, alakító ereje. Határ menti együttműködések alapvető területfejlesztési szemléletváltozást követel meg, intézményi, finanszírozási átalakítás, Európai Unió források aktív igénybevétele.
- Alapvető infrastrukturális fejlesztések a Duna tengely térségeinek összekapcsolására (pl. közlekedés biztonsága, hidak, úthálózat). Meghatározó a környezeti értékek megóvása, az árvízvédelem.
- Célirányos Duna kutatások szervezése, információk a térségről: egy Duna Kutató Központ felállítása, nemcsak környezeti, hanem társadalmi, gazdasági, területfejlesztési adatbázisokra, elemzésekre.
- Lehetőség megnő a CADSES térség megosztásával, Délkelet-európai Program Térség fejlesztésének koordinálásával, Magyarország az irányító központ, illetve új multiregionális program kidolgozására van lehetőség a Duna-országok részvételével.
- Duna Komplex Program támogatása, megjelenítése az ágazati OP-ben és a ROP-okban, program koordináció biztosítása.

A magyar részvétel lehetőségei

Magyarország szerepvállalása a jövőben jelentősen növekedhet a Balkán térséget érintő európai regionális politikában. Egyértelmű, hogy az ország kulturális, történelmi kötődései erősek a balkáni országok felé, ami kedvező alapot jelenthet a nagyobb szerepvállalásra. Ugyanakkor már napjainkban is működnek határ menti területfejlesztési együttműködések, részben a kiterjesztett PHARE program keretében, részben pedig bilaterális viszonylatban. Működik – bár nem jelentős forrással – az Ukrajna Szomszédági Program, a Magyarország–

Románia, Magyarország–Szerbia–Montenegró Határ Menti Együttműködési Program, a Szlovénia–Magyarország–Horvátország Szomszédsági Program. A programok egy lehetséges keretét adják a területfejlesztési együttműködéseknek, irányuk a közlekedési kapcsolatok fejlesztése, a környezetvédelem, illetve a területi tervezés, ami a fejlesztési elképzelések összehangolását, a jövőbeli lehetőségek számbavételét jelenti.

A határ menti együttműködési programok jól illeszkednek az eurorégiók hálózatába, amelyek már a teljes magyar határszakaszt lefedik. Az eurorégiók olyan multiregionális együttműködési rendszerek, amik intézményi keretek között, döntően a területi állami szervezetek dimenziójában kísérelik meg összehangolni a határ menti térségek fejlesztéseit széles skálán. Változó intenzitással működnek ezek az eurorégiók, hiszen eltérőek az országok, s azokon belül az egyes közép szintű területi egységek lehetősége, kompetenciája, finanszírozási módjai, de maguknak a politikai szereplőknek az aktivitása, kapcsolatalakító és megtartó képessége is. Igazolható – éppen a 15 éves osztrák–magyar határ menti együttműködések alapján –, hogy rendkívül sok tapasztalatot, fejlesztési gondolatot és azok megvalósítását lehet átadni ezekben, az együttműködésekben. A területfejlesztési tapasztalatok egész tárházát lehet megosztani, mivel *Magyarország* a közel 10 éve működő intézmény- és eszközrendszere következtében *kínálhatja a szomszéd országoknak*, s azokon keresztül *az egész balkáni térségnek*.

Az Országos Területfejlesztési Konceptió (2005) jövőbeli fejlesztési irányai közé emeli a *Kárpát-medence szintű fejlesztési együttműködést*, aminek az egyik eleme a határ menti kapcsolatok fejlesztése, a másik dimenziója a multiregionális és transznacionális együttműködésekben való részvétel.

A kettébontott CADSES térségek mindegyikében jelen van Magyarország, így erősíthető a közép-európai kapcsolatrendszer, de jelen leszünk, a tervek szerint a délkelet-európai programtérsgben is, sőt az elképzelések szerint ezen utóbbi nagyrégió programjainak gyakorlati szervezésének egyik központja hazánkban lenne.

Adottak tehát a feltételek arra, hogy *Magyarország* a következő tervezési időszakban a vélhetően két részre bomló *CADSES térségben az egyik vezető pozíciót* – a másikra Ausztria pályázik – *megszerezze*. Mindez azzal járna, hogy a kialakítandó programok szervezésében, lebonyolításában és ellenőrzésében a magyar szakemberek szerepe fokozódik, az ország lehet azoknak az információknak a gyűjtője és feldolgozója, amelyek a tervezett térségeket, érintő fejlesztéseket, együttműködési aktivitásokat rendszerezik. Továbbá szélesebb kínálat jelenhet meg a magyar fejlesztési intézményeknek, területi és települési önkormányzatoknak, civil szervezeteknek, de a gazdasági vállalkozások és nem utolsósorban kutató és elemző intézményeknek a Balkán térség megismeréséhez, valamint a magyar jelenlét – bizonyos vonatkozásokban befolyás – érvényesítésére.

ÖSSZEFOGLALÁS, JAVASLATOK

– A Duna mint erőforrás fejlesztése nemcsak az áruszállításban (multimodális rendszereknél), hanem a kapcsolódó személyszállításban, sőt turisztikai vonatkozásban is fontos. Ehhez *komplex, ágazatközi kooperáció* szükséges.

- Meg kell találni azokat a közeljövő gazdaságpolitikai *hazai és nemzetközi trendeket* (pl. kínai áru beszállítása Dél- és Dél-kelet Európai kikötőkön keresztül), melyekre a hazai nemzeti fejlesztési terveknek rá kell épülniük.
- A Dunához közeli „logisztikai szolgáltató központok és ipari parkok” telepítésének tervezésénél *komplex kölcsönhatás elemzést szükséges végezni*. Nem elegendő a Dunára csak mint vízi útra koncentrálni, hanem az elemzésekben a „mellette” lévő településfejlesztést, ipar és kereskedelempolitikát és ezek erőforrásigényeit is szinergikusan figyelembe kell venni. Ezek többsége a vonatkozó „infrastruktúra” fejezeteknek is szerves része.
- A fejlesztések/befektetések segítségével létrehozott működő *rendszerek*, időben közeli- és távlati *kihasználási tényezőjét* (a megtérülés szempontjából) fokozottan – alternatívákban is – *előzetesen kalkulálni szükséges*. A vonatkozó elemzések és a döntés előkészítési tervezés során a kockázati tényezőzt is figyelembe kell venni.
- A délkelet-európai térség gazdasági fejlődése, az EU keretében jelentősen befolyásolja Magyarország lehetőségeit a Dunához kapcsolódó gazdasági előnyök kihasználásában. A térség gazdasági növekedése a következő 5–10 évben az alacsonyabb fejlettségi szint miatti gyorsabb felzárkózás következtében várhatóan meghaladja a magyarországit, amihez jelentős beruházások is kapcsolódnak régió-szerte. A növekvő vásárlóerő, a stabilizálódó viszonyok kedvező gazdasági hatása, az infrastrukturális összeköttetés fejlődése Magyarország és Délkelet-Európa között, a hazai vállalkozások élénkülő tőkebefektetési kedve a régióban együttesen kialakíthatnak egy olyan *kedvező környezetet*, amely – amennyiben a magyarországi logisztikai adottságok is javulnak – a hazai gazdasági növekedésre is kedvező hatásokat gyakorol.
- A délkelet-európai térség világgazdasági integrálódása, a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepének változása *új stratégiát* igényel a magyar gazdaságpolitikától, (pl. hogy a jelentkező lehetőségeket – köztük a logisztika fejlesztésében rejlőket – hogyan lehet a leginkább kihasználni). Célszerű annak kimutatása is, hogy Délkelet-Európa milyen típusú és mekkora *növekedési impulzusokat* adhat potenciálisan a magyar gazdaság számára.²¹

A tartósan fennálló, a Duna komplex hasznosítását akadályozó nehézségekkel szembe kell nézni és azok elemzése alapján készített *konkrét, nemzetközileg is egyeztetett javaslatok* kimunkálását *tartjuk szükségesnek*:

- A Duna gazdaságos hajózhatóságát és a további mederelfajulásának megakadályozását szolgáló hidrológiai alátámasztott cselekvési program kidolgozása és záros határidőn belül, európai együttműködéssel és támogatással történő megvalósítása.
- A Duna magyar szakaszán található a DMR vízi út rendszer középpontja, ami kiváló lehetőséget biztosít a Kelet-közép-Európai Régió logisztikai központjának megvalósításához. Ehhez a korábban kijelölt Országos Közforgalmú Kikötők (Győr–Gönyű, Budapest–Csepel, Baja) trimodális közlekedési és logisztikai központokká alakításának kiemelt kormányzati támogatása szükséges.

²¹ Illés I.: Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002.

- Ki kell dolgozni és meg kell valósítani a hajókon keletkező hulladékok parti leadásának és tárolásának EU-konform feltételeit a Dunán található nemzetközi közforgalmú kikötőkben, így elkerülhetők a hajóforgalom környezeti ártalmaival kapcsolatos viták.
- A transznacionális, hajózási, vízügyi, környezetvédelmi, nemzetközi (EU) projektfeladatokba való jobb bekapcsolódás érdekében tovább kell növelnünk aktivitásunkat a logisztikai, vízügyi, hajózási nemzetközi szervezetekben és javítani kell a tájékoztatást a kis és középvállalkozások felé.
- Magyarország nem csak az elég mély medret, de a megfelelő hajókat sem tudja egyelőre biztosítani az európai szintű hajózáshoz.
- Óriási a veszélye annak, hogy a magyar hajózás kiszorul a DMR-csatornán át realizálható szállítási piacról.
- Legfőbb logisztikai vetélytársunk, Szlovákia Pozsony kikötőjét Kelet-Közép-Európa legnagyobb kikötőjévé kívánja fejleszteni.²²
- A fejlesztési feladatok pontosítása érdekében uniós források támogatásával, 2007. évi befejezési határidővel, átfogó tanulmány készítése van folyamatban a DMR víziút fejlesztésére vonatkozóan.
- *El kell dönteni, hogy a Duna elsődleges funkciója ökológiai vagy kereskedelmi.*
- Kezdeményezőként kell fellépnie hazánknak a Duna Bizottság, a rajnai jogrend és az Unió viszonyában. *A belvízi szállításban évek óta tapasztalható bizonytalanságot egyértelműen a rendezetlen jogi helyzet okozza. Az érintett államok egyszerre várják is az uniótól a szabályozási folyamat megkezdését, és egyszerre ragaszkodnak is korábbi jogaikhoz.*
- Magyar részről kezdeményezni kell a Duna Bizottságban a kérdés ilyen irányú megoldását. Ezzel együtt a Duna Bizottság belső nehézségei miatt nem garantálható, hogy a Bizottság egy ilyen nemzetközi program előkészítésére, illetve lebonyolításának koordinálására képes lesz.
- A dunai forgalom fejlődésének általános trendjei az évezred elején arra mutatnak, hogy a piac bővülése nem képes „felszívni” az ukrán, román és bolgár hajózás által generált hajótér-felesleget. Az érintett dunai országok által közösen kidolgozott és egyeztetetten megvalósított kínálat-leépítő intézkedések hiányában kiteljesedhet az a – gyakorlatilag már elkezdődött – folyamat, amely a „hagyományos” *dunai flották tönkremenetelén keresztül megnyitja az utat a dunai fuvarpiac monopolizálása előtt.*
- A hazai kikötők tulajdoni helyzetét rendezni kell minél előbb.

A logisztikai/ellátási folyamatok vízi szállításra „terelése” csak akkor lehet gazdaságos, ha a logisztikával együttműködő partnerként, mint *lényeges hatástényezőket*, figyelembe vesszük:

²² Cselényi J., Illés B., Bálint R., Bigos P., Kiss I.: A kassa-besztercebányai területek közlekedése, logisztikai központjai, ipari parkja és együttműködési lehetőségei az észak-magyarországi logisztikai hálózattal. Elhangzott előadás a LOG CBC zárókonferencián. Miskolc, 2006. május 22. (PPT dokumentum).

- a szükséges infrastruktúra befektetéseket, benne a „szárazföldi” közlekedési utakat, kikötői közüzemi igényeket stb. is,
- a rászállító utak megfelelő kiépítését,
- a környezetvédelmi előírásokat és igényeket,
- a minőségirányítás fokozatosan szigorodó előírásait.
- a vízi szállítás hatékonyságát biztosító logisztikai hardver és szoftverfejlesztéseket (szállítás-szervezési módszerek, kikötői raktárak és egyéb építmények),
- fenyegető azonban, hogy a dunai forgalom fejlődésének általános trendjei az évezred elején arra mutatnak, hogy a piac bővülése nem képes „felszívni” az ukrán, román és bolgár hajózás által generált hajótér-felesleget.

Az Európai Unióval kapcsolatos megállapítások, illetve javaslatok:

- Az Európai Unió folyamain három jogrend érvényesül: a rajnai, az egyes parti államok, valamint a dunai hajózás rendje. A Közösség jogalkotó szerepe a kialakult rajnai jogrendre korlátozott.
- A Közösséget teljes jogú tagként fel kell venni a Rajnai Hajózási Központi Bizottságba és a Duna Bizottságba.
- Az EU céljai megvalósítását szabályozással, szervezéssel, új szállítási technológiák ösztönzésével kívánja elérni, ugyanakkor a megfogalmazott célok eléréséhez elsősorban nem közösségi, hanem nemzeti vagy regionális döntésekre, valamint nem csak a közlekedési, hanem egyéb nemzetgazdasági ágazatokra is tartozó intézkedésekre van szükség.
- A vízi közlekedés területén az egyik legsúlyosabb probléma az intermodalitás hiánya, ennek megszüntetését a Strukturális Alapokból történő finanszírozással kell megoldani.
- Sajnos még mindig érezhető az uniós döntés-befolyásoló hozzáállásán, hogy a belvízi közlekedés támogatását elsősorban nem önmagáért, hanem a tengeri és a közúti szállítás harmonizálása érdekében preferálják. Ez a tengerparttal rendelkező országok érdekét tükrözi. Az érdemi, összeurópai érdekeket biztosító fejlesztések így a tengeri kikötőkre koncentrálódhatnak.
- Bár a Marco Polo-programok az intermodalitás javítását segítik elő, és kifejezetten jó kezdeményezésnek minősülnek, a program prioritásainak elfogadásánál ismételten a tengeri hajózás szempontjai élveztek prioritást.
- A NAIADES-program a Duna hajózhatóságával kapcsolatban csupán irányelveket fogalmaz meg. Közösségi dokumentumok mindössze a Duna Vilshofen és Straubing közötti szakaszára vonatkozóan rendelkeznek átfogó tervekkel.
- Kiemelt feladat kell, hogy legyen a logisztikai döntéshozóknál a vízi közlekedés és szállítás népszerűsítése.
- Helyes a NAIADES-program kezdeményezése az igazgatási és jogszabályi keret javítására vonatkozóan.
- A NAIADES vízügyi szabályozási módozatai közül hazánkban az lenne a legelőnyösebb, ha a Közösség megbízást kapna arra, hogy stratégiailag foglalkozzék az európai belvízi

szállítással. A jelenlegi szereplők közül a Közösség az egyetlen, amelynek felhatalmazása van arra, hogy az Unió egész területét felölelő egységes szabályrendszert alkosson.

- Nem kellően kidolgozott az uniós szabályozásban a KKV-k érdekeltiségének megteremtése a vízi szállítás területén.

Köszönetnyilvánítás

A projekt kidolgozása során a szerzők fontosnak tartották, hogy a logisztikával és ezen belül a vízi szállítással kapcsolatos gyakorlati tapasztalatokra is támaszkodjanak, és kikérjék azok véleményét, akik mögött egy élet hajózási tapasztalata áll. Így megköszönjük a hasznos tanácsokat és beszélgetéseket Bauer József I. o. tengerészkapitánynak, Mészáros Tibor hajómérnöknek és Gaál István hajógépészeti és energetikai szakértőnek.

A KÖRNYEZET ÉS A KULTÚRA SZEREPE A VIDÉKI VÁLTOZÁSOKBAN

Csatári Bálint, G. Fekete Éva, Farkas Jenő, Osgyáni Gábor, Baksa Sára
(MTA Regionális Kutatások Központja)

Vezetői összefoglaló

Elemzéseink egyértelműen alátámasztották, hogy az Európai Unióban a következő tervezési ciklusra erőteljesen átalakuló regionális és vidékfejlesztési politika keretei között igen *nagy szükség van egyfajta sajátosan nemzeti stratégia kimunkálására, amely az e tanulmányban bemutatott két fő pillére épít: az átalakuló és felértékelődő vidéki környezetre, annak újszerű erőforrásaira és a kultúrára, a vidék kulturális gazdaságára. Az átalakulóban lévő magyar városias térségek, valamint a tájhasználatukban erőteljesen mezőgazdasági (jellemzően vidékies) kistérségek új, – s mint az ábrákról egyértelműen leolvasható – regionálisan is markánsan különböző fejlesztési adottságokkal és igényekkel rendelkeznek.*

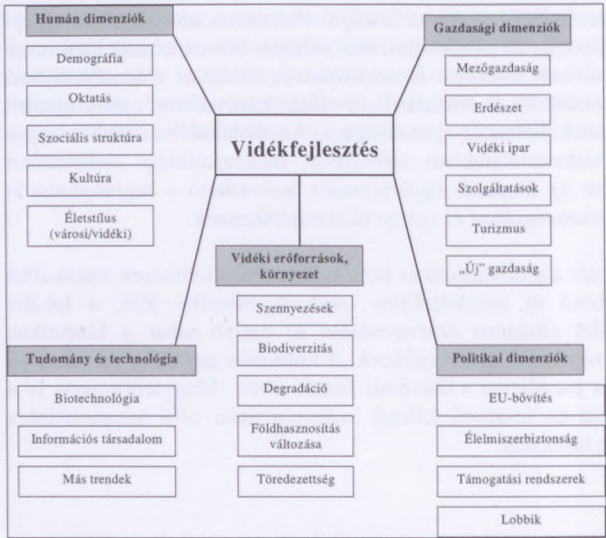
A kultúrára alapozott vidékfejlesztés a globalizáció és ezen belül a vidéki térségek átalakulási folyamataiból egyenesen következő új megközelítési mód. A mögötte álló, a lokális erőforrásokat felértékelő szemlélet általános érvényesülése új esélyt adhat a klasszikus modernizációs folyamatokból kiszorult vidéki térségeknek. A kulturális gazdaság nem csupán egy új divat, de a vidékfejlesztés paradigma váltásának fontos része. Magyarországon is a helyi kulturális örökség turisztikai és fesztivál jellegű imázsteremtési célú hasznosítására egyre több falu, vidékies kistérség törekszik.

BEVEZETÉS

A vidékies tér értelmezéséről, az agrár-, a terület- és a vidékfejlesztés e sajátos térformához köthető környezeti, gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatairól Európa szerte egyre szélesebb tematikájú – s e tér jellegéből következően – igen sokszínű ismeretanyag, elméleti és gyakorlati tudás halmozódott fel az elmúlt három évtizedben. A híres Bruntland-jelentés óta, amely a fenntarthatóságot először próbálta a vidékfejlesztés számára is használható módon, komplex fogalomként definiálni, többféle irányzat, jól vagy kevésbé jól működő modell foglalkozik a *vidéki térségek kulcsproblémáival*. Ezek sorra veszik a mezőgazdaság átalakuló szerepét, a vidékies tájak környezet- és természetvédelmét, fenntarthatóságát, vagy éppen a vidéki területek elszegényedését, elöregedését és elnéptelenedését, a vidéket évszázadokon át eltető, hagyományos paraszti társadalom és életforma szinte teljes megszűnését, s a mindezen változásokból következő különböző hatásokat, problémákat.

Ezek az egyébként „általánosan érvényesülő” – mondhatni – európai karakterű vidéki problémák egészen másként jelentkeztek és hatottak a vidéki terekre Skandináviában, a Mediterrán országokban, vagy éppen az államszocializmusból való „átmenet” országaiban, Kelet-Közép-Európában. Ezért a *vidékies* térségek fejlesztését megalapozó kutatások is éppolyan szerteágazóak, mint a már fentebb felsorolt problémák. E színes vidék-paletta magyar vonatkozásait szándékozott néhány új kutatási eredménnyel bővíteni e tanulmány, amely a Magyar Tudományos Akadémia és a Miniszterelnöki Hivatal megállapodása alapján elvégzett vizsgálat alapján készült, annak részeredményeit tartalmazza.

Az integrált szemléletű, multidiszciplináris kutatásokra épülő, tudatos és jól előkészített tervek alapján folyó európai vidékfejlesztés manapság újabb irányokat keres. Jórészt amiatt is, hogy e sajátos igényű fejlesztési tevékenységek programozása és finanszírozása a most folyó – 2007–2013 közötti – tervezési ciklusban „egyesült” az agrártámogatási rendszerekkel. Korábban elsősorban a strukturális és kohéziós alapokból támogatták a vidéki térségeket, részben a regionális különbségek kiegyenlítését és részben az elmaradott (periférikus, vidékies) térségek felzárkóztatását célzó alapokból.

Forrás: <http://www.iiasa.ac.at/Research/ERD/>

1. ábra: A vidék fejlesztését megalapozó kutatások főbb irányai

Mint az az 1. ábrán látható, a jelen évtized európai vidékfejlesztését megalapozó kutatási irányok öt fő csoportja szerint meghatározható tematikák valóban új irányokat keresve közelítenek a vidéki térhez. A „hagyományos” mezőgazdaság „csak” a vidéki gazdasági dimenzió egyik eleme, ugyanakkor megszorodtak mind a vidékfejlesztés környezeti erőforrásaira, a földhasználat változásaira, mind vidék a „humán és kulturális dimenzióira” vonatkozó vizsgálatok.

Tanulmányunkban ezek közül az utóbbi két irányra vonatkozóan igyekszünk új módszereket is alkalmazva újszerű kutatási eredményeket bemutatni a magyar vidéki térségekről.

A módszerekről

Módszereink kiválasztásában több motiváció is szerepet játszott. Először végiggondoltuk azokat, az 1990 óta tartó „átmenet” több mint másfél évtizede alatt halmozódó magyar vidéki problémákat, amelyek leginkább igénylik egy új honi vidékfejlesztési stratégiához szükséges új szemléletű tudományos megalapozást. E tekintetben egyértelműen a vidéki környezet és a kultúra, a humán erőforrások felértékelődő szerepe emelkedett ki, mint eddig tételesen kevésbé vizsgált és szükséges kutatási altéma.

Másodszor sorra vettük azokat – a részben holisztikus megközelítést is igénylő – *meggondolásokat és megoldásokat*, amelyek segítségével e két téma vizsgálati eredményei jól hasznosulhatnak a *kormányzat vidéket érintő stratégiai döntéshozatali munkájában*.

Harmadszor igyekeztünk lépésről lépésre adaptálni *néhány olyan új vidéki területminősítő eljárást*, illetve számítást, amelynek alkalmazása a közeljövőben elsősorban a magyar kistérségi szintre építő vidékfejlesztésben hasznosítható és fontos lehet.

Mindezek alapján – mindkét irányt tekintve – *közös kutatási módszerként alkalmaztuk a térinformatikát*, s mind a vidéki környezet, mind a kultúra szerepének megítélhetőségét illetően olyan továbbfejleszthető adatbázist is létrehoztunk, amelyekből a készült és e tanulmányban is publikált térképek nemcsak a vidék sokszínűségét illusztrálják, de világosan elemezhetővé teszik a vidékeink azon regionális különbségeit, amelyekre építve egy új – és az európai vidékfejlesztési módszerekhez jobban igazodó és alkalmazkodó – honi vidékpolitika bontakozhatna ki.

A MAGYAR VIDÉKIES TÉRSÉGEK ÉS AZOK FŐBB KÖRNYEZETI VÁLTOZÁSAI

Ahhoz, hogy ez a remélt új, európai típusú vidékfejlesztési filozófia-változás sikeres lehessen, el kellene döntenünk, hogy a „rural development” elsődleges célterületeként a hivatalos statisztikai kistérségeket tekintjük-e „kiinduló” téregységnek. Vélhetően ez lenne a legüdvosebb megoldás, ami lehetőséget adna arra is, hogy területfejlesztés és a vidékfejlesztés bizonyos összehangolható, szinergikus területi hatást kiváltó felzárkóztatási és fejlesztési igényei és lehetőségei erősíthessék egymást. Természetes, hogy ezen kívül számos, egyébként szakmailag korrekt „kistérséget közelítő” lehatárolás létezik még. Ilyenek: a kis- és középtájak, a mezőgazdasági tájkörzetek, az igazgatási és más vonzáskörzetek, a települési társulások terei, a volt járásek, esetleg az üdülőkörzetek, a nemzeti parki területek.

Ezek, egy vagy több szempont szerint ugyan a vidék tervezéséhez, azok adott problémáinak kezeléséhez, vagy netán azok megoldásához is „releváns teret” alkotnak, de alkalmatlanok arra, hogy egy új szerkezetű és szellemiségű integrált, komplex terület- és vidékfejlesztés célterületeként vegyük azokat figyelembe.

További probléma, hogy a vidék (vidékiek) kifejezés önmagában is egy relatív fogalom, azaz a városhoz (a városiashoz) viszonyítva értelmezhető csak. Magyarországon így gyakran az „egyetlen városhoz”, Budapesthez viszonyítva az egész ország a főváros „vidéke”, sőt még „a vidéki nagyváros” kifejezés is gyakran előfordul a köznyelvben. A vidék illetve a vidékiek térségek teljesen *pontos meghatározása tehát szinte lehetetlen. Vidékiek térség lehet az,*

- ami nem városias,
- amelynek települései jellemzően rurális jellegűek, településszerkezetük dominánsan falusias, tanyás, központja elsősorban kisváros (vagy hazánkban, az Alföldön sajátos mezőváros),
- gazdaságának és intézményrendszerének területi koncentrációja alacsony,
- a mezőgazdaságának, mint ágazatnak a dominanciája jellegzetes, sőt egyes térségekben kiemelkedő,
- társadalma pedig „vidékinek” érzi magát.

Ezeket a jellemzőket együttesen leginkább a *népsűrűség*, illetve annak települési–területi koncentrációja fejezi ki egyetlen mutatóba tömörítve. Ezt „egészíthetik” ki a mezőgazdasági termelés és területhasználat adatai, illetve a vidékiek társadalom jellemzői, az előregezés, az

elvándorlás, az alacsony gazdasági aktivitás, a munkanélküliség. Európában és az Európai Unióban sincs egyébként egységesen alkalmazott módszer és mérce a rurális térségek lehatárolására. Általában a betelepített nemzeti javaslatokat fogadják el, s fentiekhez képest a településszerkezetet, a területhasznosítást, a gazdasági funkciókat illetve néhány jellemzően vidékies társadalmi mutatót vesznek figyelembe.

A legelfogadottabb általános mutató a népsűrűség esetében sem egységes az a határérték, amely felett vagy alatt egy adott területet rurális (vidéki) térnek (magas ruralitási indexűnek) tekintenek. Általában települési szinten a 100 lakos/km², vagy a térségi koncentrációt figyelembe véve a 150 lakos/km² az a népsűrűségi küszöbérték, ami alapján a vidéki tereket besorolják. Regionális vagy más térségi – például kistérségi – szinten a besorolás annak alapján történhet, hogy az adott terület lakónépességének hány százaléka él „vidékinek” minősített településeken. Hazánkban a 120 fő/km²-es népsűrűségi érték tekinthető ilyen elfogadható koncentrációs határértéknek. Azaz vidékinek tekinthető az a kistérség, amelyben a népesség több, mint fele él 120 fő/km²-nél alacsonyabb népsűrűségű településen.

Egy másik – igen fontos megközelítés szerint – alapvető fontosságú a vidéknek, mint *fejlesztési célterületnek* a meghatározása. E tekintetben szinte egész Európában általánosan elfogadottnak tekinthető az az elvi illetve területpolitikai megállapodás, amely a Vidéki Térségek Európai Chartájában fogalmazódik meg. E dokumentum olyan „többfunkciós rurális térségfejlesztésről” szól, amely „összhangban és egyensúlyban van az európai városi régiók kezelésével”, ahol egy „új fenntartható fejlődés valósítható meg”. További alapelve, hogy *a rurális térségek fejlesztését az e terekben élőkhez és problémáikhoz „legközelebb álló” helyi és regionális hatóságokra, önkormányzatokra kell bízni.* „Rájuk kell számítani elsősorban, bátorítani kell együttműködéseiket, támogatni kell elhatározásaikat, céljaikat” – írja a dokumentum.

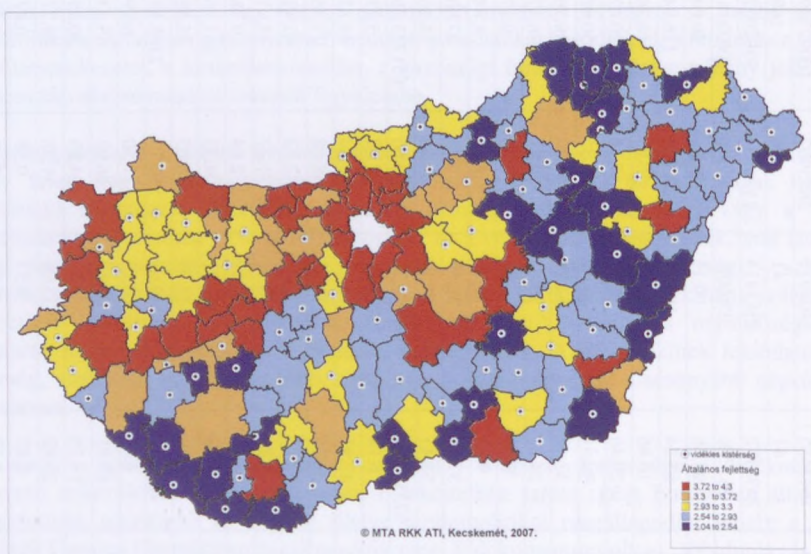
E szerint a „rurális (vidéki falusias) térség” fogalma alatt olyan tágabb értelemben vett terület vagy vidék értendő, amelyben a falvak és a kisebb városok, gazdaságilag és szociálisan egységes egészet alkotnak és összehasonlítva a városi térségekkel bennük számottevően alacsonyabb a lakosság, a gazdasági, szociális és kulturális struktúrák koncentrációja, valamint a terület nagyobb részét mezőgazdasági, erdőgazdasági, természetvédelmi és kikapcsolódási célokra használják.¹

A 168 jelenlegi magyarországi kistérségből a 120 fő/km-es népsűrűségi érték települési koncentrációja alapján számítva 100 „vidékiességnek” tekinthető kistérség található hazánkban. Területükön 3,3 millió lakos él. Adataikat az 1. táblázat mutatja, területi elhelyezkedésük és fejlettségük az 1. ábrán látható, ahol megkülönböztető jelet tettünk a vidékies kistérségekre.

¹ A fenti definíciót követő 3. cikkely illetve a vidéki térségeknek a definíció alapján való nemzeti besorolását előíró 28. cikkely a vidékiség ügyében érintett régiókkal konzultálva a besorolást az egyezményt aláíró országok kötelemévé teszi. Ezeket a besorolásokat az egyezmény aláírói okmányaival együtt be kell terjeszteni az Európa Tanács főtárházához. Ugyanez vonatkozik az esetleges utólagos vidékbesorlási módosításokra is.

Adat / térségtípus	Főváros	Abszolút vidékiek	Erőteljesen vidékiek	Vidékiek	Városias, vidékiek jegyekkel	Városias	Országos adat
Lakónépesség 2004 (összesen)	1697343	1100374	576510	1643485	2403935	2675902	10097549
Adott típusba tartozó térségek száma	1	40	19	41	41	26	168
Terrület km ² -ben	52516	2185801	1048515	2498172	2381814	1136104	9302922
Terrület %-ban	0.56%	23.50%	11.27%	26.85%	25.60%	12.21%	100.00%
Lakónépévváltozás (2000–2004) átlaga	96.48	97.88	97.66	98.56	99.17	102.44	99.04
Népsűrűség átlaga	3232.30	50.25	54.90	65.54	104.83	245.19	116.94
0–14 évesek arányának átlaga	12.57	16.82	15.93	16.86	15.66	16.09	16.30
60–X évesek arányának átlaga	24.49	21.24	21.99	20.46	19.16	19.16	20.62
Városi lakónépesség arányának átlaga	100.00	45.18	40.16	40.31	58.61	68.35	50.62
120 fő/km ² nagyobb népsűr., tel. élők arányának átlaga	100.00	0.93	11.95	37.42	62.29	85.70	39.76
10 000 főnél népesebb településen élők arányának átlaga	100.00	23.33	15.49	24.22	50.52	64.81	36.17
Átlagos iskolai végzettség átlaga	11.03	8.74	8.87	8.90	9.45	9.96	9.17
Mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának átlaga	0.52	15.09	9.94	9.44	5.76	2.65	8.84
Ipari foglalkoztatottak arányának átlaga	21.27	36.27	37.45	37.11	38.89	35.25	37.00
Tertier foglalkoztatottak arányának átlaga	78.21	48.64	52.61	53.45	55.34	62.10	54.16
I adófizetőre jutó nettó jövedelem átlaga	987427.04	578146.17	592761.72	623381.61	693546.21	773900.66	651733.36
Munkanélküliség arányának átlaga	1.32	6.64	6.29	6.14	4.31	2.67	5.27
Tartós munkanélküliség arányának átlaga	41.14	46.51	45.15	47.91	43.62	39.24	44.83
Társas vállalkozások arányának átlaga	114.21	16.78	20.07	21.25	32.27	48.08	27.45
Egyéni vállalkozások arányának átlaga	94.71	50.10	69.99	52.21	72.91	72.12	62.11
Vállalkozássűrűség átlaga	675.30	3.40	4.99	4.81	10.91	31.27	14.07
Működő mezőgazdasági vállalkozások arányának átlaga	0.58	15.55	12.53	11.15	6.12	2.84	9.78
Személygépkocsik arányának átlaga	354.74	219.09	236.67	234.58	271.72	304.33	251.70
Kisker. boltok számának átlaga	18.83	13.72	17.11	14.80	17.09	16.07	15.58
Vendégszállások 1000 főre jutó számának átlaga	3557.68	1075.44	2940.76	1894.97	3570.09	960.73	2105.18
Mesterséges felszín arányának átlaga	66.78	3.73	4.37	4.66	6.13	11.50	6.19
Mezőgazdasági területek arányának átlaga	18.84	73.88	62.97	69.91	60.80	56.92	65.53
Erdőterületek arányának átlaga	9.08	14.10	22.86	19.76	24.15	24.83	20.55
Természetes felszín arányának átlaga	14.39	22.39	32.66	25.42	33.06	31.58	28.27
Közelkedési hálózat sűrűségének átlaga	1.71	0.38	0.45	0.43	0.51	0.59	0.47
Külterületi népesség arányának átlaga	0.35	5.21	2.64	2.47	3.68	2.49	3.43

I. táblázat: A népsűrűség kistérségi koncentrációja alapján meghatározott vidékiek jellemző adatai (a szerzők szerkesztése)

2. ábra: A kistérségek fejlettségét kifejező faktorértékek (a térségekben elhelyezett jel a népsűrűség koncentrációja alapján számított vidékiségi indexet mutatja) (szerkesztette: Csatári B. –Farkas J.)

Mint az MTA RKK Számítóközpontja adatbázisán rendszeresen elvégezett faktoranalízisünk legújabb változata szerinti főfaktor pontértékei mutatják (2. ábra) „látszatra az autópályák mentén” terjedő területi fejlődés alig van hatással az abszolút vagy jellemzően vidékiesnek tekinthető kistérségekre. *Igen fejlett* pontértékűnek tekinthető *vidéki térségünk nincs*, fejlett is csak összesen nyolc. Azaz hazánkban a térségi koncentráció alapján meghatározható ruralitás még „hagyományosan egyet” jelent az elmaradottsággal, a mezőgazdaság relatív dominanciájával, az országos átlagnál jelentősebb népességfogyással.

Érdekes egyébként, hogy a főfaktor pontjai alapján mért fejlettségi különbségek egyre kevésbé kelet–nyugati, mint inkább észak–déli megosztottságot mutatnak az országban, azzal együtt, hogy Győr és a Székesfehérvár–Veszprém regionális társközpontpár kivételével valamennyi regionális központunk *szinte szigetként emelkedik ki* az elmaradott rurális térségek közül. Esetükben a tervezett „pólusok” érdemi vidékfejlesztő hatása csak akkor lesz eredményes, ha több – e nagyvárosokat körülvevő – kistérség „általános fejlettsége” is mérhetően javul, illetve, ha az elmaradott régiók többi középvárosi központjával is tereztetn fejlesztett, az ez évtized elején ajánlásokként érvénybe léptetett új európai területfejlesztési perspektívák dokumentumban is megfogalmazott ún. komplementer központi munkamegosztás alakul ki.

Ha a faktoranalízis alapján meghatározott fejlettségi csoportokhoz kapcsolódó térségi adatok átlagait összehasonlítjuk a vidékiségre jellemző más adatokkal (2. táblázat) akkor láthatjuk, hogy ez utóbbi besorolás szerint még markánsabbak a különbségek. Azaz valamennyi – a legalsó kategóriába tartozó – elmaradott kistérség vidékies jellegű, mindkét számítás szerint szinte százalékpontok tekintetében azonosan magas agrárfoglalkoztatottsággal, magas munkanélküliséggel, alacsony útsűrűséggel, gyenge elérhetőséggel. A legelmaradottabb

vidéki térségeinkben a vállalkozások sűrűsége éppen tizede a fejlett kistérségekének. Az igen fejletlen és fejletlen 75 kistérségben 2,4 millió vidéki lakos él.

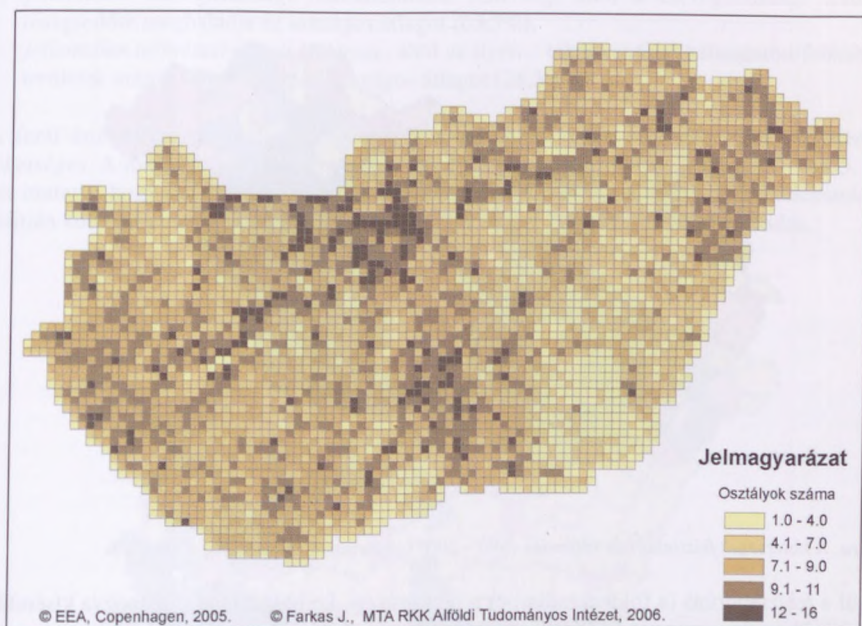
A fenti két megközelítés eredményének a nagyfokú területi hasonlósága mellett is úgy tűnt fontos lehet a nemrég befejeződött európai – ún. ESPON – kutatások metodikája alapján tovább finomítani a vidéki térségek jellegét meghatározó számításokat, immár a környezeti szempontokat, a területek tényleges térhasználatát is figyelembe véve. Így ennek az újabb eljárásnak a kiinduló alapját a *területhasználat jellegének változása*, illetve annak egy újszerű módszerrel kidolgozott számszerűsítése adja.

Hazánkban eddig még alig történt országos „lefedettségű” számítási kísérlet arra, hogy a kistérségi környezeti – területhasználati változásokat összevessük a gazdasági – társadalmi illetve – témánkhoz kapcsolódóan – a vidéki változásokkal. A felszínborítást és földhasználatot az európai uniós tagországok által közösen kidolgozott nomenklátúra 5 fő és 44 alkategóriába sorolta. Ezeket értékeltük ún. négyzetrácsos rendszerben, a CORINE program adatai segítségével, majd a nyert eredményeket interpretáltuk. A 3. ábra a 2000-ben készült nagyléptékű területhasználat-állapotot mutatja. Jól látható, hogy a nagytáblás, főként szántóként művelt agrárvidékeink kivételével (Bácska, Körös–Maros vidéke, Hajdúság, Jászság, Mezőföld) szinte mindenütt sokoldalú területhasználatot tapasztalunk, s egy-egy 25 km²-es területen akár 16 féle CORINE művelési ágat is regisztrálhatunk

Ezek az adatok és a kirajzolódó térbeli kép elég nyilvánvalóan két fontos, sőt *markáns térhasználat-változást* fejtenek ki. Részben a városok és szuburbán zónáik erőteljes térbeli kiterjedését, növekedését valamint az autópálya építkezések révén a *mesterséges felszín*ek gyarapodását mutatják egyfelől, míg másfelől – jórészt az aprófalvas és a tanyás területeken, – a mezőgazdasági tulajdonviszonyok és az üzemszerkezet megváltozása nyomán bekövetkező sokarcú, egyfajta „*agrárvidék visszaalakulást*” jelezhetnek.

Adat / térségtípus	Főváros	Igen fejletlen	Fejletlen	Átlagos	Fejlett	Igen fejlett	Országos adat
Lakónépesség 2004 (összesen)	1697343,00	808667,00	1654048,00	1397252,00	1388660,00	3151579,00	10097549,00
Adott típusba tartozó térségek száma	1,00	30,00	45,00	35,00	23,00	34,00	168,00
Terület km ² -ben	52516,00	1690017,00	2663394,00	1909986,00	1289156,00	1697853,00	9302922,00
Terület %-ban	0,56	18,17	28,63	20,53	13,86	18,25	100,00
Lakónépesség (2000–2004) átlaga	96,48	97,28	97,95	98,38	99,28	102,61	99,04
Népsűrűség átlaga	3232,30	47,92	63,27	76,31	105,22	206,99	116,94
0–14 évesek arányának átlaga	12,57	17,65	16,97	15,70	15,41	15,58	16,30
60–X évesek arányának átlaga	24,49	20,92	20,74	20,91	20,75	19,67	20,62
Városi lakónépesség arányának átlaga	100,00	37,99	47,04	48,61	51,53	66,49	50,62
120 fő/km ² nagyobb népsűrűségű településen élők arányának átlaga	100,00	14,38	22,50	35,23	54,73	77,78	39,76
10 000 főnél népesebb településen élők arányának átlaga	100,00	14,68	27,55	36,98	38,48	62,28	36,17
Átlagos iskolai végzettség átlaga	11,03	8,55	8,78	9,20	9,42	9,98	9,17
Mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának átlaga	0,52	15,23	11,22	7,67	6,14	3,32	8,84
Ipari foglalkoztatottak arányának átlaga	21,27	32,26	37,46	42,91	40,16	32,82	37,00
Tercier foglalkoztatottak arányának átlaga	78,21	52,50	51,32	49,42	53,70	63,85	54,16
Egy adófizetőre jutó nettó jövedelem átlaga	987427,04	560879,69	587820,41	668926,02	707362,74	751285,73	651733,36
Munkanélküliek arányának átlaga	1,32	9,14	6,40	4,44	3,43	2,56	5,27
Tartós munkanélküliek arányának átlaga	41,14	53,77	47,49	44,41	40,97	36,60	44,83
Társasvállalkozások arányának átlaga	114,21	15,85	18,07	23,51	30,54	49,51	27,45
Egyéni vállalkozások arányának átlaga	94,71	44,27	50,57	57,08	76,48	87,60	62,11
Vállalkozássűrűség átlaga	675,30	2,87	4,25	6,11	10,58	28,04	14,07
Működő mezőgazdasági vállalkozások arányának átlaga	0,58	16,49	12,38	9,18	6,56	3,46	9,78
Személygépkocsik arányának átlaga	354,74	203,47	223,51	246,90	275,54	317,35	251,70
Kiskereskedelmi boltok számának átlaga	18,83	13,94	14,49	14,52	17,44	18,23	15,58
Vendégéjszakák 1000 főre jutó számának átlaga	3557,68	820,87	673,55	1349,35	4576,24	4227,52	2105,18
Mesterséges felszínek arányának átlaga	66,78	3,69	4,19	5,00	6,51	10,30	6,19
Mezőgazdasági területek arányának átlaga	18,84	70,07	70,93	65,86	64,07	56,42	65,53
Erdőterületek arányának átlaga	9,08	18,11	17,63	23,56	21,75	23,01	20,55
Természetes felszínek arányának átlaga	14,39	26,24	24,88	29,14	29,42	33,28	28,27
Közelkedési hálózat sűrűségének átlaga	1,71	0,37	0,42	0,45	0,52	0,57	0,47
Külterületi népesség arányának átlaga	0,35	4,37	4,07	2,92	2,42	3,04	3,43

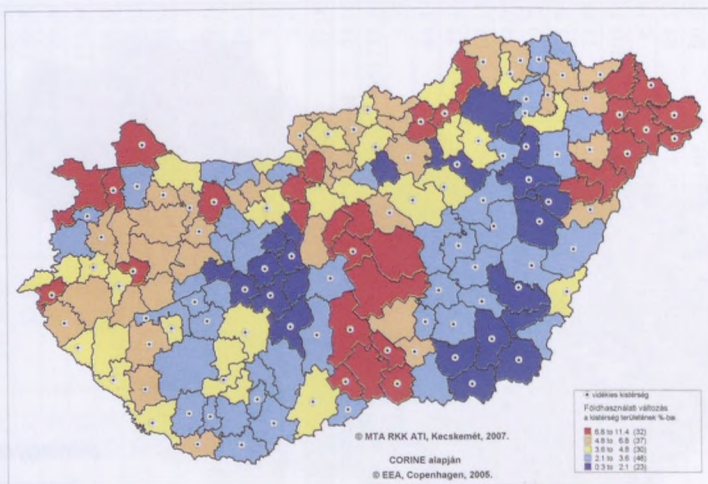
2. táblázat: Az általános fejlettséget kifejező faktorpont értékek alapján meghatározott kistérségi kategóriák főbb adatai (a szerzők szerkesztése)

3. ábra: A CORINE-program adatai alapján számított földhasználati változatosság (szerkesztette: Farkas J.)

E statikus térképet a földhasználat változások (1990–2000) közötti kistérségi szintű összesítésével próbáltuk meg „dinamizálni” (3. ábra). E szerint vidékies térségeink közel felében volt erőteljes, a térségek 5–10%-ára kiterjedő a környezet és területhasználat változása.

Markánsan elkülönül ezek közül a Duna–Tisza-közi Homokhátság, ahol talajvízszint tartós süllyedése nyomán az elmúlt másfél évtizedben is tovább tartott tanyák pusztulása, hatalmas területeken szűnt meg a nagyüzemi szőlő- és gyümölcstermesztés, vagy a Nyírség és a Tiszhát, ahol a nagyüzemek hasonló megszűnése mellett az árvíz is befolyással volt korábbi területhasználat megváltozására. Az Alföld ezen környezetileg igen érzékeny vidékies területei különlegesen *fontos törődést, támogatást* igényelnének.

4. ábra: A kistérségek felszínborítás változása 1990 – 2000 (szerkesztette: Csatári B. –Farkas J.)

Végül a felszínborítás (a földhasználat) és a népsűrűség „kombinációjára” alapozva kíséreltük meg végül az ún. „magyar ESPON” vidéktípusok meghatározását. Gyakorlatilag ugyanazt a metodikát alkalmaztuk, illetve adaptáltuk a 168 magyarországi kistérségre, mint amelyet a finn intézet koordinációjában az európai régiókra és megyékre elvégeztek.² Megállapítottuk, hogy az alaptípusokra, mint tervezés-módszertani alapokra, jól felépíthető lenne egy új magyarországi kistérség- és vidékfejlesztési besorolás, teljes összhangban az Európai Unió Tanácsa által elfogadott – a következő hét éves tervciklusra szóló – vidékfejlesztési stratégiai főirányok területi beavatkozási ajánlásaival.

Ehhez meghatároztuk az adott kistérségben a „városi befolyás” mértékét, másrészt kimutattuk, illetve számszerűsítettük a „domináns földhasználatot”. Együttesen ezen adatok kistérségi kombinációi mintegy szimbolizálják az adott térben a társadalom környezetre gyakorolt hatását, a területhasználat-változás nagyságát. Ez az új eredmény és térkép (4. ábra) a korábbi kistérségi besorolásokhoz képest lényegesen árnyalta a „városiasság–vidékiesség” magyarországi „megítélhetőségét”.

A városi befolyás alapján két alaptípusba soroltuk a kistérségeket:

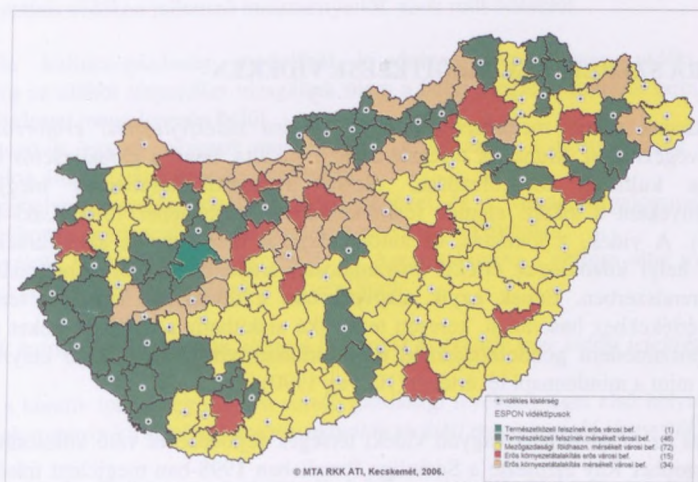
- erős városias befolyással rendelkező kistérségek, azok, ahol a népsűrűség meghaladja az országos átlagot (117 fő/km²), és a térségben van 50 000 főnél népesebb város,
- mérsékelt városias befolyással rendelkező térségek, azok, ahol a népsűrűség az országos átlag alatti, vagy ennél magasabb, de nincs 50 000 főnél népesebb város.
- A földhasználat és környezet állapotának jellemzésére³ három kategóriát alakítottunk ki:
- erőteljes környezet-átalakítással rendelkező kistérség: minden olyan térség, ahol a mesterséges felszínnek aránya meghaladja az országos átlagot (6,2%),⁴

² ESPON jelentések 2005: http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/259/649/index_EN.html

³ A felszínborítás adatait az Európai Környezetvédelmi Ügynökség adatbázisából töltöttük le. M 1:100000-es méretarányban.

- jellemzően mezőgazdasági földhasználatú kistérség, ahol a mezőgazdasági területek részesedése meghaladja az országos átlagot (65,5%),
- jellemzően természet-közelí kistérség, ahol az ilyen – tehát kevésbé háborgatott felszínek – területek aránya meghaladja az országos átlagot (28,3%).

A fenti értékelési szempontok alapján matematikailag hatféle kistérség típus megalkotása lehetséges. A magyarországi kistérségek ebből összesen öt osztályba sorolhatók.⁵ Az 5. ábra azt mutatja, hogy csak hét olyan vidékies indexű térségünk van a népsűrűség koncentrációja alapján korábban meghatározott 100-ból, ahol, ahol erőteljes a környezeti átalakulás.

5. ábra: Az ESPON-program metodikája szerint számított kistérség-típusok (szerkesztette: Csátri B.–Farkas J.)

A felett Központi régióban, illetve az ott található – az elmúlt évtizedben is tovább terjeszkedő – budapesti agglomerációban, valamint a fővárostól a Rajkáig, a Duna mentén a rendszerváltozás utáni gyors gazdasági fejlődés rendkívül expanzív volt. Az erőteljes környezet átalakítás e térségben négy vidékies típusú térségben is számottevő volt. Összességében a mesterséges felszínek aránya igen dinamikusán 9–15% közé emelkedett.

Ugyancsak erőteljesnek – és az érintett térségek jövőjét illetően akár veszélyesnek, de mindenképpen kedvezőtlennek – tűnnek a környezet-átalakítás jelei a Balaton környékén a nemzeti park által kevésbé szigorúan védett vidékies terekben.

Az Alföld, a Mezőföld és a Kisalföld domináns mezőgazdasági földhasználata mellé viszonylag gyenge városi befolyás társul, hiszen – a mai megyeszékhelyeket kivéve – az érintett vidékies térségekben található városok zöme egykoron mezővárosi fejlődési utat járt

⁴ Megjegyezzük, hogy az EU-ban általánosan elfogadott vidéki és városi térségek meghatározására szolgáló metodika alapján azok a térségek minősülnek városinak, melyek esetében a mesterséges felszínek aránya meghaladja a 10%-ot.

⁵ Erős városi befolyású, mezőgazdasági földhasználatú térség nincs, illetve egy térség van, a veszprémi, amelyik erős városi befolyást mutat természet-közelí felszínnel.

be. Ez olyan sajátosan vidékes településszerkezetet hozott létre, amely a környezetükhöz való sajátos kapcsolatrendszerben, sőt a mezőgazdaságuk térformáló szerepét illetően is megnyilvánult. Ma ezek már csak nagyon áttételes szereppel bírnak. Valószínűsíthetően ezekben a térségekben a *természetközeli*bb, az alföldjeinken oly fontos vidéki tájrehabilitációt eredményező *területhasználat felé való elmozdulás lenne a kívánatos*. Ilyen jellegű kedvező változások csak alulról építkező, a környezet adottságait maximálisan kihasználó olyan programok megvalósításával lenne kiválthatók, mint amelyet bő egy évtizede az Alföld program, vagy később – arra építve – a Vásárhelyi terv vagy Homokhátság program hirdetett meg. Az aprófalvas és tanyás vidékeink természet-közi állapota viszonylag kedvezőnek tűnik ezen környezeti alapú besorolás alapján.

A KULTÚRA SZEREPÉNEK MEGÍTÉLÉSE VIDÉKEN

Vidék-kutatásunk másik megközelítésében a *kultúra vidékfejlesztési erőforrásként* való értékelését végeztük el. Munkánk e részét az is motiválta, hogy a globalizációs folyamatok hatására, a kultúrák összeolvadása, illetve a multikulturalizmus megjelenésének következményeként a lokális elemek felértékelődtek (Schumacher 1991, Laki-Biro 2001, Benko 1999). A vidék, a lokalitás, az autonómiájukat megőrző, az akkulturációt kevésbé elszorító helyi közösségek értékei folyamatosan értékelődnek föl a regionális-, illetve világi rendszerben. Ennek egyik alapvető oka a diverzitás, amely a természeti és környezeti értékekhez hasonlóan, keresett terméké alakíthatja a helyi értékeket (Appadurai 2001). A posztmodern gondolkodásmód és prioritássorrend igen előkelő helyre sorolja a diverzitást, mint a mindennapi lét értékét (Harvey 1990).

A kultúra és az intellektuális vagyon vidéki térségek fejlődésével való kölcsönhatásait első ízben Christopher Ray elemezte a Socioliga Ruralisban 1998-ban megjelent írásában. Ray a helyi szereplők helyi gazdaságfejlesztésben való eredményességének növekedését várta a helynek (place) a helyi kulturális identitás által való felértékelődésétől. Elméletében megvilágítja a térhez kötődő kultúra gazdasági erőforrássá válásának folyamatát, feltételrendszerét. Az adott térség gazdasági érdekeit szolgáló kultúrából eredő erőforrások hasznosulását feltáró megközelítés *három irányt* kapcsol össze:

- a posztindusztriális, a területi fejlődésben új értékeket megjelenítő, a térbeliségnek egyre nagyobb szerepet tulajdonító fogyasztói társadalom koncepcióját,
- az Európai Unió – egyre inkább a helyi erőforrások, köztük a kulturális identitás mozgósítására törekvő – vidékfejlesztési politikájának elvi alapjait,
- a globalizációs folyamat periferizációs fenyegetése ellen a kulturális identitásból táplálkozó regionális identitás középpontba helyezésével védekező regionalizmus eszmévilágát.

Ray a kultúra–gazdaság *négy megjelenési formáját* mutatta be:

- Az adott helyhez, térséghez kötődő kulturális erőforrások közvetlenül valamilyen termékbe vagy szolgáltatásba, illetve a térség marketingjébe való beépítése.
- Külső kulturális elemek bevitelével konstruált térségi identitás térségen kívülieknek eladandó térségi termékekbe való beépítése.
- A kultúra tartalmú termékek térségen belülieknek való eladását, a helyi piacot bővítő és egyben a belső térségi identitást tovább erősítő kezdeményezések.
- A helyi kultúrának innovatív, a domináns fejlesztési gyakorlatoktól különböző helyi fejlesztési utak kidolgozásában való hasznosítása.

A MAGYAR VIDÉKI VÁLTOZÁSOK KULTURÁLIS ASPEKTUSAI

Magyarországon e témában a kistérségeket és vidékies térségeket *átfogó vizsgálat eddig nem készült*. Munkánk során a kultúra és gazdaság vidékfejlesztésben való összekapcsolódását feltárni és ezzel egy korszerű magyar vidékstratégia megalapozásához hozzájárulni hivatott vizsgálatainkat két szálon indítottuk el.

Az egyik dimenzióban a kultúra hasznosulását igyekeztünk feltárni a vidék fejlődésében, a másikban pedig azt vizsgáltuk, hogy milyen esélyei vannak a vidék kulturális alapú fejlesztésének, s hogy az milyen mértékben függ a jelenlegi vidéki kultúrától és a kultúráközvetítés vidéken jellemző intézményeitől, azok működésétől.

A Ray-féle kultúra–gazdaság modellből kiindulva Magyarország vidéki térségeire koncentrálna az alábbi *tényezőket* vizsgáltuk meg: a helyi meglévő kultúrát tartalmazó piaci termékek földrajzi megjelenésén belül

- a tudatosított egyedi néprajzi sajátosságok, a tájházak, a kézművesség és a helyi fesztiválok által jelzett kulturális aktivitásra,
- a szálláshelyek, vendéglátóhelyek kiépültségével és a vendégforgalommal, valamint annak változási tendenciájával érzékeltetett turisztikai aktivitásra,
- a fesztiválok, helyi marketing akciók és az Agrármarketing Centrum által nyilvántartott termékek által jelzett tájtermékekre fókuszáltunk.

A konstruált kultúra hasznosításán alapuló kulturális és kreatív ipar vidéki jelenléte

Ezen belül a kreatív ipar kategóriájába soroló gazdasági tevékenységet első helyen megjelölt vállalkozások nyomán kirajzolódó *kreatív aktivitás területi megjelenését* elemeztük.

Adósak maradtunk a kultúra tartalmú termékek helyi piacát bővítő közösségi programoknak, valamint a domináns fejlesztési utaktól különböző, a helyi fejlesztési stratégiák kidolgozására és érvényesítésére, a vidékfejlesztés innovációinak adaptációjára és konstruálására alkalmassá tévő kultúra sajátosságainak és eredményeinek, csakis alapos empirikus felméréssel elvégezhető vizsgálatával.

A kultúráközvetítés helyzetének feltárásához – más általános adat nem lévén, – az oktatás és a közművelődés intézményellátottságának és az intézmények kihasználtságának területi különbségeinek vizsgálatát végeztük el, valamint az intézményellátottság és a kultúra–gazdaság előző dimenzióban pontban feltárt területi sajátosságai közötti összefüggések feltárására szorítkoztunk.

A helyi kultúra beépülése a vidék gazdasági termékeibe

A helynek egyediséget adó néprajzi sajátosságok és az ezeket, valamint a hely kulturális identitását jelző tájházak 25, illetve 70 kistérségben, ebből 13 és 49 vidékies kistérségben jelennek meg a „népviselet” és a „tájházak” internetes portálok alapján.

A *helyi kultúra* kézműves termékekben való gazdasági hasznosítása és ennek a szélesebb közvélemény előtt való megjelenítése 35 vidéki térségünket jellemzi. A megvizsgált kiadványokban, a „kézműves portál” és a „mesterporta” internetes honlapokon 103 településen 220 kézműves jelent meg. A kézművesség létét és a marketing működését együttesen jelző információk alapján a Mezőtúri, az Őriszentségeri és a Bicskei vidéki kistérségek tekinthetők a kézművességben különösen aktívoknak.

A térségek kulturális aktivitásának sajátos, a turizmussal összefüggő elemét képezik a különböző fesztiválok, kulturális és gasztronómiai események. A vidéki fesztiválok vizsgálatát azoknak a helyi identitással való kölcsönhatása is indokolja. Az áttekintett 5 internetes portál alapján 241 település, ebből 141 vidéki kistérségben lévő település rendezett 2006–2007-ben valamilyen helyi, vagy helyinek kikiáltott kulturális sajátossághoz kapcsolódó rendezvényt.

Fesztivál- termék	Előfor- dulási gyako- riság	Fesztivál- termék	Előfor- dulási gyako- riság	Fesztivál- termék	Előfor- dulási gyako- riság	Fesztivál- termék	Előfor- dulási gyako- riság
italok		zöldség, virág	gyümölcs,	lő, vadvilág		ételfélék	
bor	47	lecsó	5	lő	12	tájételek	16
pálinka	13	burgonya	4	sólyom	3	gulyás ételek	4
sör	1	dió	4	medvehagyma	1	kemencés ételek	1
állatok, állati termékek		káposzta	3	vadlúd	1	nemzetiségi ételek	1
hal, halételek	29	kukorica	3	kenyér, tésztaféle		nyárson sült ételek	1
vad	5	paprika	2	kenyér	8	romaételek	1
birka	4	rizs	2	rétes	5	szabadtüzi ételek	1
kakas	2	spárga	2	palacsinta	2	szakácsi "királyi" ételek	1
csirke	2	vöröshagyma	2	sütemény	1	tárcsán sült ételek	1
liba	1	szilva	3	csusza	1	szárnyas ételek	1
pulyka	1	szilvalekvár	2	dödölle	1	ipari termék	
strucc	1	tök	3	fánk	1	fazekas termékek	3
tojás	1	zöldpaprika	3	gombóc	1	hordó	2
méz	1	paradicsom	1	görhöny	1	kovácsolt termékek	2
kolbász	4	gyümölcs	3	tarhonya	1	íjak	2
disznótoros	3	bab	2	haluska	1	csipke	1
sonka	1	barack	2	héjas tészta	1	fakanál	1
csülök	1	cseresznye	2	kalács	1	játék	1
kocsonya	1	körte	1	langalló	1	kézimunka	1
pacal	1	bodza	1	lebbencs	1	kristályüveg	1
töltöttkáposzta	1	málna	1	morzsóka	1	madzag	1
tejtermékek		dinnye	1	pogácsa	1	gyógynövény, virág	
túró	1	eper	1	prézli	1	gyógy- növények	3
sajt	1	gomba	1	prósza	1	levendula	1
		uborka	1	slambuc	1	virág	2
		zöldborsó	1			hajdina	1

Forrás: saját szerkesztés, 2007

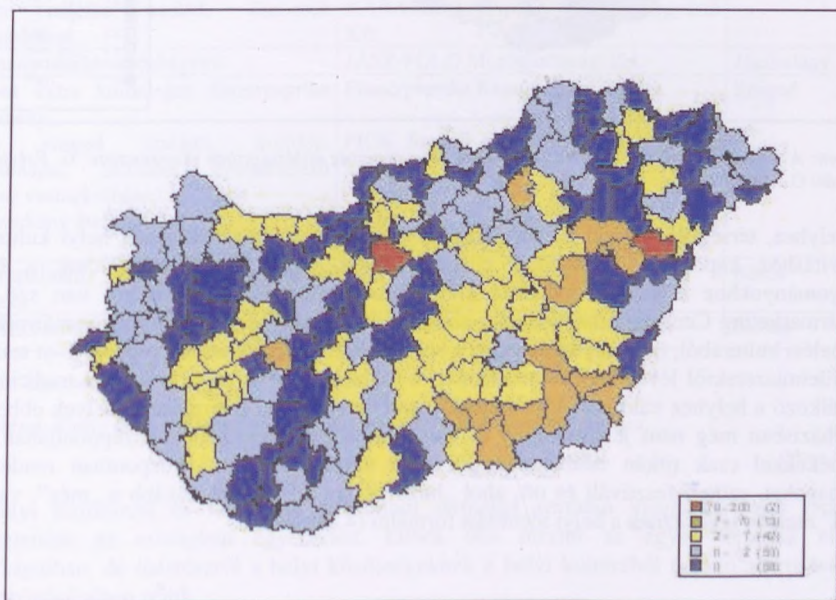
3. táblázat: Fesztiválok témájaként megjelenő termékek

Ezen rendezvények kb. 20%-a közvetlenül valamilyen konkrét termékhez, élelmiszerhez kapcsolódik. Összesen 118 különböző termék jelenik meg. Szinte már nehéz olyan gyümölcsöt, zöldséget, állati terméket találni, amihez ne kapcsolódna valamilyen helyi fesztivál. A favorit azonban a bor, a hal és a különböző pálinkák. Ezek ismétlődnek a legtöbbször, gyakorta olyan településeken is, melyek nem tartoznak borvidékhez, vagy vízparthoz.

A fesztiválok témáiban a helyi hagyományok mellett gyakorta a kreativitás által kreált „új hagyomány” tükröződik (6. ábra). Így az érdeklődés felkeltésére számítanak pl. az alábbi elnevezések: Bolyhos Ágyaspálinka Fesztivál (Újszilvás), Buncekfesztivál és Káposztás Étek Versenye (Tarany), Cserepes babfőző fesztivál (Mohács), Dőrejárás (Mosonmagyaróvár), Hagyományos Szabadtűzön Készült Romaételek Fesztiválja (Tiszafüred), Karácsonyi Szentölt Halászlé Vásár (Szeged), Kezes-lábos gasztronómiai fesztivál (Etyek), Lecsót a keceléből (Zsámpok), Prézliparádé (Zamárdi), Töltikés és Kisbíró Találkozó (Pér), Zselici tüzeslecsó főző kavalkád (Bőszénfa). A rendezvények jelentőségét azok lokálitáson való túlmutatására. utaló „országos” vagy „nemzetközi” jelleggel hangsúlyozzák az összes rendezvény 5, illetve 10%-ában.

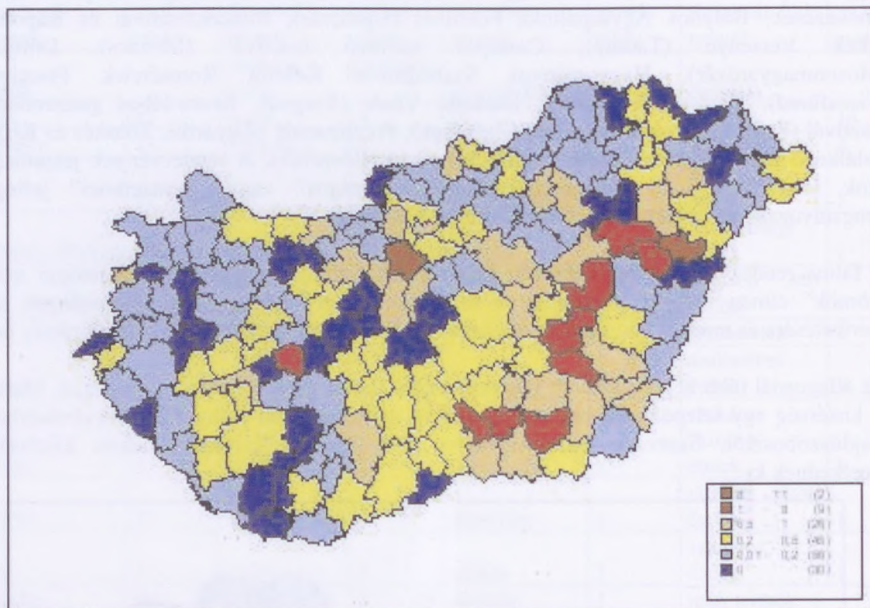
A falusi rendezvények szervezésében kiemelkedik Somogy megye, ahol „Somogyi asztali örömök” címen megyei programot is indítottak a helyi gasztronómiai események népszerűsítésére és megyei koordinációval történik a falvak bejelentkezése és a meghirdetés is.

Az átlagosnál több helyi fesztivált szervező vidéki kistérségek: Mezőkövesdi, Bajai. Marcali. A kistérség egy településére jutó rendezvények száma alapján pedig a Hódmezővásárhelyi, Hajdúszoboszlói, Szarvasi, Balmazújvárosi, Kisteleki és Karcagi vidékies kistérségek emelkednek ki.

6. ábra: Vidéki fesztiválok, kulturális rendezvények területi megjelenése (Szerkesztette: G. Fekete É.–Osgyáni G.–Baksa S.)

A kistérségek helyi hagyományokhoz kötődő kulturális aktivitásában jelentkező területi különbségeket a népviselet, a tájházak, a kézművesség és a fesztiválok szervezésében és népszerűsítésében megnyilvánuló aktivitásokat értékelő pontszámok összegzésével próbáltuk láthatóvá tenni. Ennek alapján az ország 141 kistérségében lehet valamilyen kulturális aktivitást kimutatni (7.ábra). A legerősebb kistérségi átlagos kulturális aktivitás a kevesebb települést tömörítő alföldi kistérségeket, így a Hódmezővásárhelyi, a Balmazújvárosi, a Szarvasi, a Mezőtúri, a Kiskunmajsai, a Kisteleki, a Hajdúszoboszlói, a Siófoki, a Karcagi és a több településből álló Mezőkövesdi kistérségeket jellemzi.

7. ábra: A települések átlagos kulturális aktivitása Magyarország kistérségeiben (Szerkesztette: G. Fekete É.–Osgyáni G.–Baksa S.)

A helyhez, térséghez kötődő Kiváló Magyar Élelmiszerek megjelenésének helyi kulturális aktivitáshoz kapcsolódó értékelése ellentmondásos. Nem egyértelműen csak a helyi hagyományokhoz kötődnek, gyakorta kívülről bevitt termékről, kultúráról van szó. Az Agrármarketing Centrum adatbázisában szereplő 49 termék közül a helyi hagyományokból, termelési kultúrából, így hagyományosan a helyhez kötődő termékek mintegy 40%-ot tesznek ki. Élelmiszerekről lévén szó, természetesen a többi esetben is erős, de nem a tradíciókból táplálkozó a helyhez való kötődés. Vannak olyan legendás helyi termékek, melyek ebben az adatbázisban még nem jelentek meg és meglepő, hogy a fesztiválok középpontjában álló termékekkel csak ritkán találkoznak. Pl. nem minden borászati központban rendeznek bornapokat, szüreti fesztivált és ott, ahol „híres” sajtot készítenek, inkább a „méz”, vagy a „hal” mentén igyekeznek a helyi identitást formálni (4. táblázat).

Termék neve	Előállító	Település
BL-55 finom liszt	ZALA-CEREÁLIA Malom- és Takarmányipari Gyártó, Forgalmazó Kft.	Zalaszentgrót
Derecske alma termékcsalád I. és II.	KASZ-COOP Kft.	Derecske
Friss előhűtött egész és darabolt csirke húsök	HER-CSI-HÚS Kft.	Hernád
Gyorsfagyasztott balatonboglári halászlé süritmény és halászlé pontyszeletekkel	HALKER Kft.	Balatonboglár
Gyorsfagyasztott málna	Szőlőskert Borászati és Hűtőipari Zrt.	Nagyréde
Gyorsfagyasztott tortacsalád és túrókrém tortacsalád	OROS-SÜTI Tésztaipari Kft.	Orosháza
Juhsajt, kecskesajt, juh- és kecske gomolya sajt	INSTANTPACK Élelmiszergyártó, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.	Berettyóújfalú
Kancsós tej, joghurt öntet, kefir, ivójoghurt	Dráva Tej Tejipari Feldolgozó és Értékesítő Kft.	Kacsóta
Kecskesajt	Alföldi Garabonciás Kft.	Izsák
meggypálinka, almapálinka, cseresznye pálinka, vegyes gyümölcspálinka, barack pálinka, szilvapálinka, vilmoskörte pálinka	KAISER 2000 Kft.	Érpatak
Kunsági gomolya és füredi trappista sajt	KUNTEJ Zrt.	Tiszafüred
Márton és lányai barackpálinka, vilmoskörte pálinka, törkölypálinka, cseresznyepálinka, Bardin alma brandy és Bardin brandy	VITALIS Kft.	Györköny
Örölt fűszerpaprika Ropi pálcika család, Zizi-rock cukordrazsé	Fűszerpaprika Kutató-Fejlesztő Kht., KARAMELL-SNACK Élelmiszergyártó Kft.	Kalocsa
Remény télálló vöröshagyma	JÁSZ-FÖLD Mezőgazdasági Zrt.	Jászládány
Rubin extra különleges fűszerpaprika örlemény, pick szeged szalámi, kolbász, borjúmáj, Stifolder gyorsérlelésű száraz vastagkolbász, Boszorkány ételízesítő	Fűszerpaprika Kutató-Fejlesztő Kht., PICK Szeged Szalámigyár és Húsüzem Zrt., Szegedi Paprika Fűszer- és Konzervgyártó Zrt.	Szeged
Szilvapálinka, ágyas vilmoskörte pálinka	Békési Pálinka Zrt.	Békés
VIVIEN természetes ásványvíz család	VIVIEN Ásványvíz és Üdítőital Zrt.	Bicske

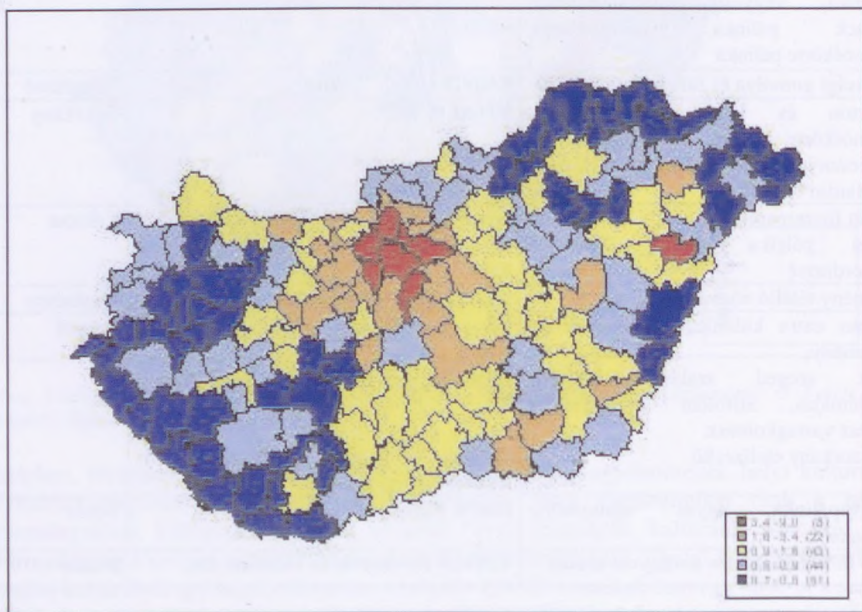
Forrás: <http://www.amc.hu>

4. táblázat: Kiváló Magyar Élelmiszer minősítést kapott termékek vidéki térségekben

A helyi természeti és kulturális értékekből terméket formáló *vidéki turizmus* területi megjelenése az országban egyenetlen. Ennek oka részint az egyes térségek eltérő adottságaiban, de másrészt a helyi közösségeknek a helyi kultúrából fakadó aktivitásának különbözőségében rejlik.

A kívülről bevitt, konstruált kultúra vidéki gazdaságba való közvetlen beépülését a kreatív ipar vidéki megjelenésén keresztül vizsgálhatjuk. A kreatív ipar körébe tartoznak a kulturális termékeket (pl. könyvet, hanglemezt, ipari formatervezést, építészeti, belsőépítészeti terveket, képzőművészeti alkotásokat, grafikai terveket, szórakoztató szoftvereket) előállító vállalkozások.⁶

Az adatok kiértékelésének nehézségei mellett is kirajzolódik, hogy *a kreatív ipar már megjelent Magyarország vidéki térségeiben is*, de amíg az országosan jegyzett közel 40 ezer ilyen vállalkozás közel felét regisztrálták Budapesten, addig csak mintegy 2500 működik vidékies térségekben (8. ábra). A vidékiesnek tartott kistérségekben tehát a kultúra gazdasági hasznosításának ez a módja még ritka. A kreatív ipar vállalkozásainak kistérségi száma alapján a vidékies kistérségek közül a Bajai, a Csepregi, a Mosonmagyaróvári kistérségek 100 feletti kreatív vállalkozásai, a kistérségi átlagos megjelenés alapján pedig a Budapesti Agglomeráció kistérségein túl a vidékies kistérségek közül a Hódmezővásárhelyi és a Karcagi kistérségek emelhetők ki.

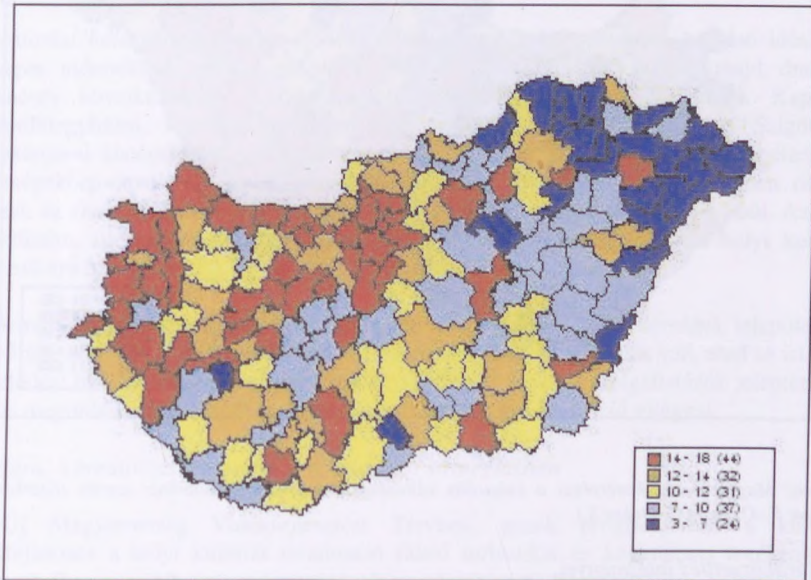
8. ábra: A kreatív ipar átlagos települési aktivitása a kistérségekben (Szerkesztette: G. Fekete É.–Osgyáni G.–Baksa S.)

⁶ Statisztikai vizsgálatokat nehezíti, hogy a statisztikai osztályozásban ezek a tevékenységek gyakorta más tevékenységekkel kerülnek ugyanazon osztályba, illetve csak a vállalkozási tevékenységei között ilyen tevékenységet megjelölő vállalkozások adatait tudjuk értékelni.

A vidéki népesség kulturális erőforrás-készletét, annak térbeni megjelenését a rendelkezésre álló statisztikai adatokkal szinte lehetetlen felmérni. Több feltételezést is kell tennünk a feladat elvégezhetősége érdekében. Így *feltételezzük*, hogy

- az életkor szerinti összetétel, az iskolai végzettség, a foglalkoztatottság kihat a helyi kultúra gazdasági hasznosításának lehetőségére,
- az anyagi–szociális helyzet és az iskolai végzettség meghatározzák, a könyvtári kölcsönzések jelzik a helyi kultúra iránti keresletet,
- a vándorlási stabilitás, a könyvtári forgalomban kifejeződő kulturális igény és a helyi alkotó körökben résztvevők aránya kihat a helyi kultúra megőrzésére,
- a beköltözések, az ingázás, a turistaforgalom a külső kulturális hatásokat felerősítik, a helyi kultúra átalakulását gyorsítják.

A fenti feltételezett összefüggéseket alapul véve az adatok elemzése során *azt tapasztaltuk*, hogy a demográfiai adottságok alapján *az urbánus kistérségeknek lényegesen jobb az esélyei a kulturális vidékfejlesztésre*. A vidékies kistérségek közül a nyugat-magyarországi Sárvári, a Mosonmagyaróvári, a Fonyódi, a Kapuvári kistérségek demográfiai adottságai jobbak, míg a kelet-magyarországi Nyírbátori, Csengeri, Baktalórántházai, Bodrogközi, Abaúj-hegyközi, Encsi, Edelényi kistérségekben a demográfiai összetétel eleve nehezítheti a helyi kultúra gazdasági hasznosíthatóságát, a kultúra fejlesztési erőforrásként való működését (9. ábra).

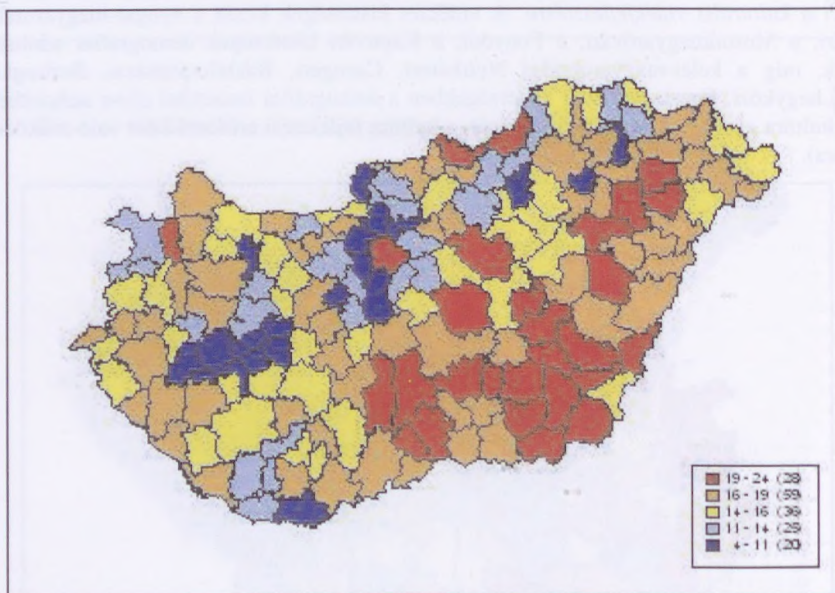
9. ábra: Magyarország kistérségei a kultúra gazdasági hasznosításának humán feltételei szerint (Szerkesztette: G. Fekete É.–Osgyáni G.–Baksa S.)

Az iskolai végzettség mellett az anyagi helyzetet és a könyvtári forgalmat figyelembe vevő kultúra iránti valószínűsített igény már *kevésbé markánsan* mutatja a *kelet–nyugati kontrasztot*. Részint azért is, mert a könyvtári kölcsönzések és az anyagi helyzet között nincs szignifikáns összefüggés. Ezzel együtt a kultúra iránti fogyasztói igény a legmagasabbnak a

tradicionális kulturális és stabilabb gazdaságú városok kistérségei (pl. az Egri, Székesfehérvári, Tiszaújvárosi, Szentendrei, Veszprémi) mellett a Sárvári, a Csepregi és a Mosonmagyaróvári vidékies térségekben valószínűsíthető magasabbnak. Ugyanakkor a legszűkebb kulturális piac a Sellyei, Hevesi, Mezőcsáti, Encsi, Lengyeltóti, Csengeri, Baktalórántházai, Bodroghközi, Fehérgyarmati, Abaúj-hegyközi kistérségeket jellemzi.

A helyi kultúra megőrzéséhez a népesség kisebb mértékű mozgásai, a közösségek nagyobb állandósága alapján a városi kistérségek közül csak a Békéscsabai kistérségben, a vidékies kistérségek közül pedig az alföldi Jánoshalmi, Hódmezővásárhelyi, Hajdúböszörményi, Mezőtúri, Kiskunfélegyházi, Püspökladányi, Békési, Csongrádi, Szarvasi, Kiskunhalasi, Szentesi, Kiskörösi, Sarkadi, Mezőkovácsházi, Nagykállói kistérségekben a *legkedvezőbbek a humán feltételek*.

A magasabb mobilitási arányokból következtethető erős külső hatások miatt a kultúra gyors átalakulása valószínűsíthető a Balaton melletti és a Budapesti Agglomerációban fekvő néhány kistérségben (10. ábra).

10. ábra: Magyarország kistérségei a kulturális változásokat befolyásoló mobilitás szerint (Szerkesztette: G. Fekete É.–Osgyáni G.–Baksa S.)

A kultúráközvetítés intézményei

A helyi fejlesztés sikere alapvetően *három tényezőtől* és ezek egymással való találkozásától függ (G. Fekete 2000.). Az *első* és legalapvetőbb feltétel, hogy a térségben élők akarjanak helyzetükön változtatni, kívánják a változásokat. A fejlesztési szándék nélkül semmilyen helyi fejlesztési folyamat sem tud elindulni. A *második* feltétel, hogy a változásokat, a fejlődést akarók tudják, hogy hogyan érhetik el céljaikat. Azaz legyen birtokukban a változtatáshoz szükséges tudás és technika. *Végül* minden helyi kezdeményezésnek szüksége

van külső megerősítésre, támogatásra. Ez a támogatás azonban nem lehet kisajátító, az esetleg még erőtlen helyi kezdeményezéseket elnyomó. A kultúrának mindhárom feltétel teljesülésében meghatározó szerepe van. Ezek a funkciók egyben kijelölik a kultúráközvetítők helyi fejlesztésekbe való bekapcsolódásának területeit és korlátait is (5. táblázat).

<i>Sikerfeltételek</i>	<i>Kulturális feladatok</i>
Szándék	szükségletek megfogalmazása motiváció felkeltése önszerveződés konfliktuskezelés
Képesség = tudás + technológia	ismeretek, képességek fejlesztése élethosszig tartó tanulás a tudás alkalmazása Információgazdálkodás
Külső megerősítés	kommunikáció a külvilággal játékszabályok ismerete egymás „nyelvének” megértése szövetségesek szerzése

Forrás: G. Fekete É. szerkesztése

5. táblázat: A helyi fejlesztés sikertényezői és a kultúra feladata a tényezők kialakulásában

Az oktatási hálózat kiépültsége 1990 és 2005 között sokat változott. Az első időszakban országos méretekben nőtt az iskolával rendelkező települések száma, majd drasztikus visszaesés következett be. A legnagyobb mértékű csökkenés az Encsi, Kaposvári, Kiskunfélegyházi, Kecskeméti, Pétervárái, Sellyei, Kiskőrösi, Szegedi, Salgótarjáni, Nagykanizsai kistérségeket jellemezte. Ugyanakkor pl. a Mezőkövácsházi és a Szeghalmi kistérségekben javult az általános iskolai ellátottság. A kistelepülések esetében ritkult a hálózat, az általános iskolával nem rendelkező vidéki települések száma 75-tel nőtt. Az iskola megszűnése, illetve már korábbi hiánya az összesen 1086 településen a helyi kulturális szervező erő hiányát sejteti.

A közművelődési intézmények közül művelődési ház a vidékies kistérségek településeinek 74%-ában, könyvtár 90%-ában működik. Összesen 283 olyan település van, ahol se iskola, se művelődési ház, se könyvtár nincs. Ezek egy részében a mobil szolgáltatások jelentenek, ha nem is megoldást, de a kulturális kapcsolatok fenntartását a környező világgal.

A kultúra, a kreativitás megjelenése a fejlesztési stratégiákban

Az Új Magyarország Vidékfejlesztési Tervben, annak programjaiban a kulturális vidékfejlesztés a helyi kultúrát tartalmazó falusi turisztikai és kézműipari tevékenységek támogatásában, a vidék épített örökségének megőrzésére és hasznosítására, valamint a helyi közösségek megerősítésére irányuló intézkedésekben jelenik meg. Nem jelenik meg azonban határozottan a kultúra gazdaság mint a vidéki térségek megújulásához, versenyképességük növekedéséhez alapjaiban hozzájáruló, a lehetőséget tudatosító koncepció. Ennek az is oka, hogy a térségeknek szinte „kettős” követelményeknek kellene eleget tenniük, ami korántsem egyszerű feladat (6. táblázat)

Verseny (globalizációs) stratégia	Kohéziós (endogén) stratégia
külső (közlekedési) kapcsolatok	belső hálózatok
vertikális kapcsolatok	horizontális kapcsolatok
magas vagy közepes színvonalú technológiák	alacsonyabb technológiák
közművesített ingatlanok	belső piac feltárása, ellátása
képezhető munkaerő	közösségi vállalkozások
rugalmas képzési struktúrák	széleskörű szemléletformálás
Információs rendszerekhez való kapcsolódás	információs rendszerekhez való kapcsolódás
Innovációs centrumokhoz való kapcsolódás, adaptivitás	saját innovációk, in situ tudás
pénzügyi, tanácsadó szolgáltatások	non profit segítő szolgáltatások
vállalkozói kedvezmények külsőknek	térségi identitás erősítése
beszállítói programok	tájtermékek specializált exportja
erős regionális marketing	helyben értékesítés
korszerű környezetkímélő megoldások	tradicionális környezetkímélő megoldások
a kultúra	
a verseny eszköze	a kohézió eszköze

Forrás: G. Fekete É. szerkesztése

6. táblázat: A helyi fejlesztés alternatív stratégiái

Azt, hogy a vidéki térségekben élők számára a stratégiai alternatívák közül melyik lehet a sikeres, alapvetően meghatározzák a térség adottságai, fejlődési esélyei, a fejlesztési beavatkozásokról döntők világképe, az általuk vállalt értékek, az országos vagy regionális stratégiáktól való függőség és a térség saját fejlesztő kapacitásai. Ezek a tényezők együttesen alkotják az ún. *abszorpciós képességet*, azaz a külső tőke megfogására vonatkozó esélyeket. Az eddig elkészült és ismertté vált stratégiák alapján *tudatos kultúra–gazdaság építéséről* egyelőre nem beszélhetünk.

ÖSSZEGZÉS

Az új utakat kereső európai terület- és vidékfejlesztést tekintve a *regionális politika* főleg a városok (pólusok) és vidékeik közös, integrált fejlesztését szorgalmazza, míg a *vidékpolitika* a vidéki tájak fölhasznosítása diverzitásának növelését, a sokoldalú színes mezőgazdasági vidéki tájhasználatot preferálja. Ezekhez kapcsolódva a tanulmányunkban közölt új, az európai módszertani ajánlások alapján készült, vidéki környezet és térségminősítő ábrák (és a hozzájuk kapcsolódóan a szükséges térinformatika módszerekkel számított adatok) új lehetőséget adhatnának ahhoz, hogy végre korszerű – és az európai térkategóriákat megfelelően alkalmazva – dolgozzon ki a kormányzat távlatos és sokoldalú terveket az alulról építkező, integrált szemléletű, a döntéseiben és a források elosztásában pedig regionálisan differenciált és decentralizált magyar vidékfejlesztéshez.

A környezet mellett a kultúra, illetve az úgynevezett kulturális gazdaság szerepe is növekedni fog vidéken. Ezért célszerű lenne kistáji szinten összehangolni a kulturális eseményeket, és a hagyományok felelevenítését követnie kellene a fókuszba állított termék valós előállításának és értékesítésének. A kreatív iparhoz kapcsolódó vállalkozások vidéki megjelenésére a gazdasági centrumokhoz való kötődés, ebből következően erős Budapest-, illetve nagyváros-centrikusság jellemző. A kultúráközvetítés hagyományos intézményei visszavonulnak a

vidéki térből. Az *egyensúly megtartása*, a vidék kulturális potenciáljának növelése ilyen feltételek mellett az *új formák megjelenését és elterjedését*, vagy a gazdasági hatékonyság egyeduralmával szakító *kulturális politika megerősödését feltételezi*. Magyarországon a kultúra és a területi fejlődés közötti összefüggés felismerése, regionális politikákba való beépítése még nem jellemző. A vidékies régiók fejlesztési stratégiáiban a kultúra gazdaságra konkrét utalás nincs, az országos vidékfejlesztési tervben bár az ezt erősítő intézkedések szerepelnek, maga a koncepció, a lehetőség tudatosítása hiányzik. Amennyiben van szándék a kultúrára alapozott fejlesztés hangsúlyosabb megjelenítésére a magyar vidékpolitikában, szükséges lenne a kultúráközvetítés minden településre elérő intézményeinek rekonstrukciójára, valamint egy átfogó, a vidéki népesség kompetenciájának és kreativitásának javítását célzó programra – az igazán rászorulóknak számára a közösségépítéshez is szükséges humán és technikai segítségnyújtás mellett.

Irodalom

Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio* 11 (2001) 3., 3–31.

Benko, George: A regionális tudomány. Pécs–Budapest, 1999.

Chartrand, Harry Hillman: The Hard Facts: Perspectives of Cultural Economics Transactions of the Royal Society of Canada 1989, Fifth Series, Volume IV (1990).

Clark, J.–Murdoch, J.: Local Knowledge and the Precarious Extension of Scientific Networks: A Reflection on Three Case Studies. *Sociologia Ruralis* 37 (1997), 1. (Ápril), 38–60.

Csatári B.: A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét, 1996. (<http://www.rkk.hu/regional/tan/beavatk.html>)

Csatári B.: Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak meghatározására. In: *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Szerk.: Dövényi Z. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2000, 151–168.

Csige András: A paraszti közösségtől a ruralitásig: a nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológia* 1999. 3., 134–154.

Daubner Katalin–Horváth Sándor–Petró Katalin (szerk.): *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok* Aula, Budapest, 2000, 376.

Enyedi György–Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2005, 221.

ESPON jelentések 2005:

http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/259/649/index_EN.html

Farkas J.: A művelési ágak változásai a Homokhátságon. *A Falu* XXI (2006) Nyár, 79–88.

Friedmann, J.–Weaver, C.: Territory and Function. The Evolution of Regional Planning. London, 1979.

Frows, J.: The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis* 38 (1998) 1., 54–68.

G. Fekete Éva: Együtt! De hogyan? Innovációk a kistérségi fejlesztésekben MTA RKK Pécs–Miskolc, 2001.

Galtung, J. at all eds.: Self-Reliance: A New Development Strategy. L' Ouverture, London, 1980.

Geertz, Clifford: Az értelmezés hatalma. Századvég, Budapest, 1994.

Gibbs, D.C.: European Environmental Policy: The implications for local economic development. 1998, 90–92.

Green, G.P.–Flora, J.L.–Flora, C.B.–Schmidt, F.E.: From the Grassroots. Results of a National Study of Rural Self-Development Projects. Agriculture and Rural Economy Division, Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. Staff Report No. AGE 9325. Washington DC, 1993.

Greider, Th.–Garkovich. L.: Landscapes: The Social Construction of Nature and the Environment. *Rural Sociology* 59 (1994) 1., 1–24.

Harris, R. P.–Bridge, J. C.– Sachs, C. E.–Tallichet, S. E.: Empowering Rural Sociology: Exploring and Linking Alternative Paradigms in Theory and Methodology. *Rural Sociology* 60 (1995), 585–606.

Harvey, David: Posztmodernizmus a nagyvárosban: építészet és városi design. *Tér és társadalom* 4 (1990) 3–4., 97–122.

Kovács T.: Prológ a statisztikai kistérségi területbeosztás felülvizsgálatához. *Területi Statisztika* 5. (42) 3. (2002) 203–209.

Kovács T.: Mi tekinthető vidéknek? *Gazdálkodás* 42 (1998) 5., 39–48.

Laki László–Biró A. Zoltán: A globalizáció peremén. MTA PTI, Budapest, 2001.

Myrdal, G.: Development and Underdevelopment. World Bank, Kairo, 1956.

Naisbitt, John: Megatrendek : Tíz új irányzat, amelyek átalakítják életünket. Technika, információ, társadalom. OMIKK, Budapest, 1987, 245.

Naisbitt, John: Megatrendek 2000: Tíz új irányzat a kilencvenes években. Technika, információ, társadalom. OMIKK, Budapest, 1991, 350.

Nemes Nagy J.: A tér a társadalomkutatásban: Bevezetés a regionális kutatásba. Ember, település, régió. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1998.

Nemes Nagy J. 1998: Vesztesek–nyertesek–stagnálók: A társadalmi–gazdasági változások regionális dimenziói. Társadalmi Szemle 53 (1998) 8–9. 5–18.

Oksa, J.: New Activities in Rural Areas: A Finnish research programme. Sociologia Ruralis V Col. 31. (1991) 1., 9–16.

Pálné Kovács I.: A kistérségek a területi igazgatás komplex összefüggésrendszerében. In: Kistérségi közigazgatás. (szakértői tanulmányok). Szerk.: Ágh A.–Németh J. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest, 2003, 131–146.

Ray, Christopher: Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. Sociologia Ruralis 38 (1994) 1., 3–20.

Schumahcer, Ernst F.: A kicsi szép. Tanulmányok az emberközpontú közgazdaságtanról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Süli-Zakar István–Terepics Károly–Ekéné Zamárdi Ilona–Kozma Gábor: A kulturális gazdaság szerepe Debrecen versenyképességének fokozásában. In: A magyar városok kulturális gazdasága. Szerk.: Enyedi György–Keresztély Krisztina. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2005.

Szíjártó Zsolt: Turizmus és kommunikáció. In: Fejős Zoltán–Szíjártó Zsolt (szerk.): Turizmus és kommunikáció. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs Tanszék. Tabula könyvek. Budapest–Pécs, 2000., 7–23.

Tamás Pál: „Kreatív iparok” a közép-európai információs társadalmakban. Magyar Tudomány 12 (2003) (<http://www.matud.iif.hu/03dec/011.html>)

Varga Cs.: Tudásország, tudástársadalom, tudásrégió, tudáspolgár. In: Magyar jövőképek (szerk.: Varga Cs.–Tibori T.) Nemzeti Stratégia 2020-ig könyvek 2. Budapest, 1998, 652–669.

Verhelst, Thierry G.: No life without roots: Culture and development London; Atlantic Highlands, NJ. Zed Books Ltd, 1990, 189.

Wurster-Delitsch, Inge: A kultúra mint gazdasági tényező. Közművelődési Információs Vállalat. Dokument + Analyse 1988 (1989) 10., 35–36.

VIDÉKPOLITIKAI JÖVŐKÉPEK: KOMPLEX POLITIKA MEGALAPOZÁSA

Halmi Péter
(Szent István Egyetem)

Vezetői összefoglaló

A kutatás *fő célja* a vidékpolitika lehetséges jövőképeinek feltárásához történő hozzájárulás volt, elsősorban a vidéki gazdaság, azon belül az agrárium funkcióinak a feltárása révén.

A kutatás *első szakaszában* egyrészt a többfunkciós (multifunkcionális) *mezőgazdaság tartalmi sajátosságainak elemzése volt a cél*. A részletes vizsgálatok a többszörös kibocsátások, az externalitások, az implicit adóztatás – implicit támogatás, továbbá a többfunkciós teljesítmények mérési lehetőségei témaköreire irányultak.

A *másik fő téma az EU-vidékpolitika átalakulása* volt. Az EU reformfolyamatok részletes elemzésére került sor. A vidékfejlesztés legújabb irányzatainak feltárásán túl a vidékpolitika fő kihívásait is áttekintették. A vidékfejlesztési prioritások eddigi tapasztalatai, az „új vidéki gazdaság” és a sikeresen teljesítő vidéki térségek jellemzőinek, a vidékpolitika lehetőségeinek feltárása volt a fő cél. Mindkét fázisban kiemelt figyelem irányult a vizsgált témakörök lehetséges gazdaság- és társadalompolitikai összefüggéseinek feltárására.

BEVEZETŐ

A kutatás bázisa a Szent István Egyetem Európai Tanulmányok Intézete. Az intézet munkatársain túl az egyetem szakmailag kompetens további egységei és munkatársai, illetve szerződéses alapon további szakértők is közreműködtek.

A munka során elvégzett *fő tevékenységek* a következők voltak: a nemzetközi szakirodalom elemzése; a témakörhöz kapcsolódó dokumentumok széles körű elemzése; interjúk, konzultációk hazai és nemzetközi szakértőkkel; statisztikai vizsgálatok, mennyiségi *elemzések*; szakmai–tudományos viták, nemzetközi konferencián történő részvétel; tudományos konferencia 2006. júniusában az EU Közös Agrárpolitika, azon belül a vidékfejlesztési politika reformjáról; a szakmai vitákon megméretett eredmények tudományos publikációk formájában történő közreadása. 2007 májusában tudományos konferenciát rendeztek az EU Közös Agrárpolitika reformja, azon belül a vidékfejlesztés jövőbeni szerepe témakörében.

ÁTFOGÓ FOGALMI KERET ÉS KONCEPCIÓ: A MULTIFUNKCIONALITÁS

Az *európai mezőgazdaság szerkezete és funkciói* sok tekintetben eltérnek a tengerentúli országok magas versenyképességű agrárgazdaságaitól. Ez utóbbiaktól eltérően az európai mezőgazdaság évszázados hagyományokra tekint vissza. Jelentős szerepet tölt be a gazdaságban, a természeti erőforrások felhasználásában, a környezet alakításában, továbbá a társadalmi szerkezetben. Kiemelendő: az európai mezőgazdaság sűrűn lakott országokban működik, s jelentős a hozzájárulása a kis települések fennmaradásában. (A tengerentúli magas versenyképességű mezőgazdaságok – az Egyesült Államokban, Kanadában, Argentínában,

Ausztráliában, Új-Zélandon – többnyire ritkán, vagy viszonylag ritkán lakott, az európaival össze nem hasonlítható településszerkezettel jellemezhető térségekben folytatják az agrártermelés jelentős részét.)

Az EU-országokban az agrártermelésnek nemcsak a végtermék-előállítás a célja, hanem a vidék arculatának megőrzése, a vidéki közösségek fenntartása, környezeti javak előállítása. E szerepet korábban a *mezőgazdaság "kettős hivatása"*-nak nevezték, az utóbbi évtizedben pedig a *"multifunkcionális mezőgazdaság"* az *európai mezőgazdasági modell* központi tényezője.

E teljesítmények hozzájárulnak az EU-tagországok életminőségéhez. A mezőgazdaság e pótlólagos szolgáltatásai közgazdaságtani értelemben közjavaknak (public goods) minősülnek. *E közjavak előállítása pusztán a piac működése alapján nem lehetséges*, ahhoz az állam (illetve az EU) támogatása is szükséges. Másfelől e sajátos, a közvetlen termékelőállításon túlmenő funkciók egyúttal versenyhátránynak tekinthetők a tengerentúli versenytársakhoz képest. (Utóbbiaknál ugyanis e fajta addicionális szerep nem hárul az agrárgazdaságra.)

Az EU mezőgazdaságának társadalmi-gazdasági szerepét a GDP előállításban, illetve a foglalkoztatásban betöltött súlyánál pontosabban mutatja a mezőgazdasági földterület, illetve az erdőterület aránya. Annak mértéke az EU tagországok többségében meghaladja a 80%-ot. Azaz Európában a földfelszín döntő részét a mezőgazdaság gondozza. E területek – beleértve az erdőket is – az EU-ban jellemzően kultúrtájak. A rendszeres gazdasági tevékenység által gondozott, fenntartott földterületek. E tájak rendbentartása, az erózió megelőzése, a földfelszín növényekkel történő borítása, az allergén és egyéb gyomnövények kiirtása, a különféle környezetvédelmi előírások betartása, a rurális tájakhoz kapcsolódó kulturális örökség megőrzése egyaránt pozitív externalitások, közjavak előállítását jelenti.

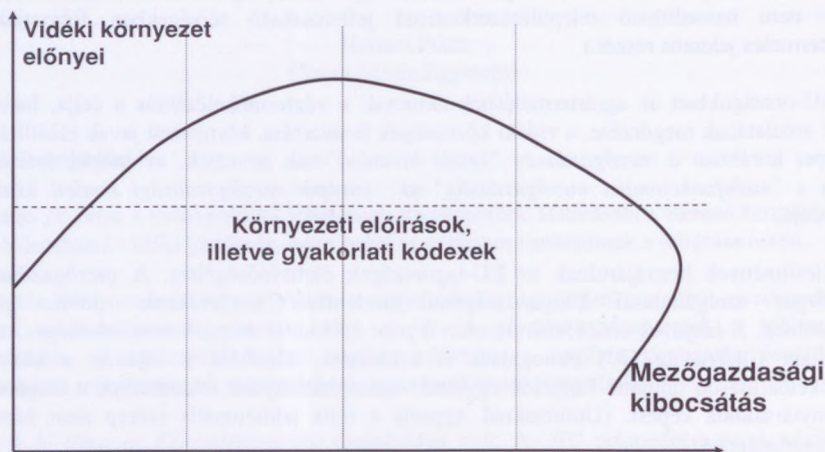
Ugyanakkor az EU25 népességének több mint a fele a terület 90%-át kitevő vidéki *térségekben* él. A földhasznosítás e legfőbb formái (a mezőgazdasági termelés és az erdőgazdálkodás) fontos szerepet töltenek be a társadalmi szerkezet és a gazdasági életképesség alapjaiként, illetve a természeti erőforrásokkal történő gazdálkodás és a tájvédelem szempontjából is.

Kiemelést igényel az *európai tájak* nagyfokú változatossága, amely jelentős részben összefügg az azokon folytatott mezőgazdasági tevékenységekkel, az egyes sajátos agrárgazdasági kultúrákkal. E változatosság megőrzése valamilyen mezőgazdasági tevékenység fenntartását feltételezi.

A multifunkcionális mezőgazdaság az *európai mezőgazdasági modell* központi tényezője. E modellben a termelők nemcsak termékeikért, hanem a nem termék outputért, így a társadalom által értékelt környezeti teljesítményekért is javadalmazáshoz jutnak.

A multifunkcionalitás kulcselemei a következők:

- többszörös termék és nem termék kibocsátások létrehozása, amelyeket a mezőgazdaság együttesen állít elő (*együttes kibocsátás*);
- egyes nem termék kibocsátások az externalitások, illetve a közjavak jellemzőit mutatják (1. ábra).

A termőföldet lebozót lepi el, csak néhány értékes növényfajta, korlátozott hozzáférés.

Extenzív legeltetés, füben gazdag legelők, értékes fajták hozzáférhetőek.

Intenzívebb legeltetés, veszteség az értékes fajtákból, a helyszínek eróziója.

Intenzív szántóföldi termelés, kémiai szerek emissziója, erózió és tömörödés, gyenge hozzáférés

1. ábra: A mezőgazdasági termelés és a vidéki környezet előnyeinek kombinációja

A multifunkcionális jellemzők akkor vezetnek gazdaságpolitikai akciókhoz, ha egyes jólétnövelő, vagy jólétsökkentő többszörös outputok esetében nincs magánpiac. Ha ilyen esetben politikai akció szükséges az externalitás internalizálására, az érintett tevékenység jellemzői hatást gyakorolnak a tervezésre és a korrekciós tevékenység alkalmazására.

Alapvető cél, hogy a mezőgazdaság nem termék outputjai mennyiségben, összetételben és minőségben is feleljenek meg a társadalom igényeinek. Egyes OECD-tagországok szerint a termeléshez kapcsolódó támogatás csökkentése és a kereskedelem liberalizálása a termelés visszaszorulása révén csökkentheti a mezőgazdaság pozitív együttes nem termék outputjait, amelynek nincs piaca. Más tagországok viszont attól tartanak, hogy egyes országok a nem termék outputok előállításának védelmére hivatkozással erőteljes protekcionizmushoz folyamodnak.

A magán- és a közjavak együttes előállítása esetén a hatékonyság feltétele egyrészt, hogy a magánjavak termelését, felhasználását és kereskedelmét a piaci mechanizmus határozza meg. Másrészt a társadalom által igényelt közjavak előállításához célzott és szétválasztott gazdaságpolitikai intézkedések szükségesek. A cél olyan jó politikai gyakorlat kialakítása, amely az élelmiszer- és a nem élelmiszer előállítás többszörös célját a legköltségkímélőbb módon éri el, figyelembe véve a nemzetközi „átsugárzó hatás közvetlen és közvetett költségeit” (OECD 2001a, 10.).

Az együttes kibocsátás két fontos sajátossággal rendelkezik. Egyrészt a termékelőállításban bekövetkező bármely – akár a piac, akár a politika által vezérelt – változás egyidejűleg változást eredményez a termékekkel előállított nem termék output szintjében. Másrészt az együttes kibocsátás költségmegtakarítást (economies of scope) tehet lehetővé. (Ez utóbbi akkor lehetséges, ha két vagy több elem előállítása olcsóbb együttesen, mint külön-külön.)

Fentiek szerint a termékszektorban megvalósított politikai reformok egyidejűleg a nem termék outputot is befolyásolják. Ugyanakkor a nem élelmiszerre irányuló intézkedések hatást gyakorolnak a termékelőállításra és -kereskedelemre. A témakörben folyó vizsgálódások fontos célja annak feltárása: *milyen mértékben kapcsolódnak össze a mezőgazdasági nem termék outputjai a termékelőállítással, illetve hogyan választhatóak el azok egymástól. Ennek fontos hatása lehet az alkalmazott politika céljára és szétválasztására.*

A multifunkcionalitás kínálati oldalról történő vizsgálatának fontos kérdése: az egyes nem termék kibocsátások kínálatát képesek-e *nem mezőgazdasági termelők* alacsonyabb költségek mellett előállítani.

Három fontos kérdés igényel kiemelést: *egyrészt* a nem termék output elválasztható-e a mezőgazdasági termeléstől; *másrészt* a nem termék kibocsátásokat milyen mértékben képes a nem mezőgazdasági tevékenység előállítani; s a mezőgazdaság által előállítottat helyettesíteni; *végül* a nem termék output iránti kereslet hogyan elégíthető ki a hazai és a nemzetközi gazdaság legkisebb erőforrásköltségével.

A multifunkcionalitás körébe sorolható *nem termék kibocsátások jelentős része a mezőgazdasági földterülethez kötődik, s ökológiai és jóléti szolgáltatást tartalmaz.* Azok előállítása nem mezőgazdasági szereplők által akkor lehetséges, ha azok a földhöz hozzáférnek, s tevékenységük nem kerül konfliktusba a mezőgazdasági tevékenységgel. E feltételek akkor teljesíthetők, ha a termék és nem termék kibocsátások a földhasználat során elválaszthatóak.

Ha a multifunkcionalitás körébe tartozó nem termék kibocsátások magánjavak lennének, amelyeknek működő piacuk van, a piaci szereplők magántranzakciói biztosítanák az erőforrások hatékony kihasználását a kereslet és a kínálat egyensúlyát. Továbbá ha a termék és nem termék output együttes kibocsátása nem áll fenn, illetve lehetséges a nem termék output költséghatékony helyettesítése, akkor a nem termék output termékelőállítástól függetlenül nyújtható. A *gazdaságpolitikai beavatkozás feltétele e piacok hiánya, illetve a termelés és a externalitások együttessége.*

Elméletileg a pozitív externalitás is *piaci kudarcot* eredményezhet, mert annak hasznát a társadalom nem fizeti meg, következésképpen az azt létrehozó tevékenységet alulértékelik. A alábbi kérdések megválaszolása révén azonosíthatóak a *multifunkcionalitás előmozdítását célzó intervenció* alapjai:

- erős-e az *együttesség* a termék és nem termék outputok között, s az nem változtatható meg a gazdálkodási gyakorlat és technológia átalakításával, illetve a nem termék outputok alacsonyabb költségű nem mezőgazdasági előállításával;
- ha igen, kapcsolódik-e *piaci kudarc* a nem termék outputhoz;
- ha igen, alaposan megvizsgálták-e a *nem kormányzati lehetőségeket* (piacosítás vagy önkéntes ellátás) a nem termék output előállításához.

Ha a válasz mindhárom kérdésre igen, a *leghatékonyabb intervenciót kell kiválasztani a kínálati oldalon az együttesség jellegéből, a keresleti oldalon pedig a nem termék output közjavak jellemzőitől függően*. A különféle lehetőségek között a központi kormányzati, a helyi önkormányzati és a különféle közösségi szerepvállalásokat egyaránt vizsgálni szükséges. Lényeges a tranzakciós költségek (köztük az adminisztratív költségek) számbavétele. Stabilitási, méltányossági szempontok, nemzetközi következmények is hatással vannak a beavatkozásra. Alapvető igény továbbá a lehetséges opciók költségeinek és előnyeinek összevetése.

Az agrártámogatások jelentős csökkentése *környezeti hanyatláshoz* vezethet, mert a termelők elhanyagolják a hasznat nem eredményező marginális földeket. A környezeti következmények a nem kívánatos bozótnövények elterjedésétől egyes mediterrán területek elsivatagosodásáig, a tájképi örökség elvesztéséig terjedhetnek. *Ha a kormányzati politikák a mezőgazdasági tevékenységet a világpiaci áron versenyképes területekre redukálják, az együttes környezeti output jelentős vesztesége alakulhat ki*. Az akár ellensúlyozhatja a szabadabb kereskedelemről származó előnyöket.

Az egyes országok *szuverén agrárpolitikai akcióit* a múltban azok kereskedelem-torzító hatásai miatt bírálták. Nem kaptak figyelmet az esetleges negatív környezeti következmények, s nem valósult meg a szabadabb kereskedelem környezeti költségei többek által szorgalmazott internalizálása. *A szabályozatlan negatív környezeti következmény implicit támogatás a belső termelő számára*, mert a környezet asszimilációs kapacitását a mezőgazdasági termelés szabad ráfordításként használhatja. A nitrátszennyezés, a talajerózió vagy a szikesedés egyaránt annak példái lehetnek.

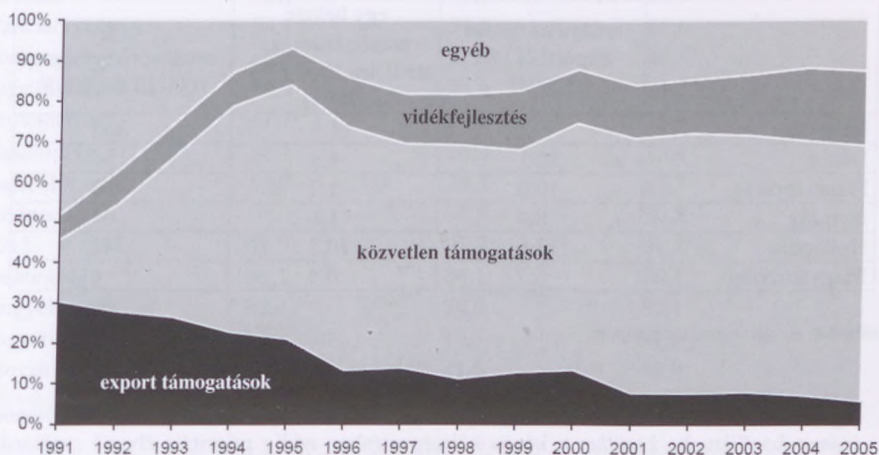
Ugyanakkor *a szabályozatlan pozitív externalitások* (a kultúrtáj, a biodiverzitás az árvizek megelőzése stb.) *egyidejűleg a belső termelők implicit adóztatásának tekinthetők*. E javak előállítására a mezőgazdasági termelőket terheli, ám *piac* vagy működő politikai intervenció hiányában azok e teljesítményeikért (a rurális szolgáltatásokért) nem kapnak díjazást. E nem termék outputok előállításának támogatása *kereskedelmet korrigáló intézkedésnek* tekinthető.

AZ EU KÖZÖS AGRÁRPOLITIKA LEGÚJABB IRÁNYZATA: A VIDÉKPOLITIKAI PARADIGMAVÁLTÁS

Részletesen vizsgáltuk *az EU Közös Agrárpolitika reformfolyamatait*. E reformfolyamat az eddigiekhez képest alapvető változást jelent:

- a Közös Agrárpolitikában erőteljesen megnövekedik az *agrárkörnyezet-gazdálkodás* szerepe, egyrészt bővülnek az agrárkörnyezet-gazdálkodási programok, másrészt a közvetlen jövedelemtámogatások folyósításának feltételül is egyre szigorúbb agrárkörnyezet-védelmi feltételek teljesítését írják elő (ez utóbbi a *cross compliance*, a feltételeesség szabályrendszere);
- a Közös Agrárpolitika második pillérének, a *vidékfejlesztésnek* nő a jelentősége;
- a 2003-ban elfogadott reformlépcső (amelynek implementációjára az EU-15 országaiban 2005–2007. között kerül sor) nagy lépést tesz a reformfolyamat elmélyítésében, s fő szabályként a közvetlen jövedelemtámogatásoknak a termeléstől történő teljes

szétválasztását hirdeti meg. Mindezekkel szorosan összefügg az EU közös költségvetés agrárkiadási szerkezetének lényeges átalakulása, amelyet a 2. ábra foglal össze.

2. ábra: Az EU közös költségvetés agrárpolitikai kiadásainak szerkezete (1991–2005)

A reformfolyamat során a *fenntarthatóság* követelménye kerül előtérbe: a megújuló Közös Agrárpolitikát nemcsak környezeti, hanem gazdasági és társadalmi értelemben is fenntarthatóvá kívánják alakítani.

Az átalakulásban *kiemelkedően fontos* a *vidékfejlesztés* szerepe. Az Európai Unióban a vidékfejlesztés az agrárpolitika része, 2000-től annak „második pillére”. Ugyanakkor egyben túl is mutat a mezőgazdaságon. A vidékfejlesztés számára a 2003. októberi Salzburgi

Konferencia, majd a 2005. évi Stratégiai Dokumentum *három prioritást* határozott meg:

- a versenyképes mezőgazdaság és erdőgazdálkodás megteremtését, amely az agrárgazdaság szerkezeti átalakítását igényli (az EU-15-ben is, de különösen nagy feladat az új tagországokban);
- a vidéki környezet védelmét, azon belül kiemelten a földfelszín gondozását (földmenedzsmenst), amelyet az agrárágazat (beleértve az erdészetet és az akvakultúrát is) valósíthat meg;
- a vidéki közösségek gazdasági-társadalmi életképességének növelését, amely egyebek mellett a gazdasági tevékenységek diverzifikációját, a helyi kezdeményezések támogatását igényli.

Ugyanakkor igen erőteljesek a vidékpolitikát érintő kihívások:

- a növekvő versenyképességi kényszer folyamatos nyomást fejt ki az agrárstruktúrára, s felszínre hozza annak belső gyengeségeit; a versenyképesség növeléséhez a termelékenység jelentős és folyamatos növelése, továbbá a piaci alkalmazkodóképesség erősítése (a piaci struktúra és a transzparencia javítása) szükséges; megkerülhetetlen az agrárgazdaság szerkezeti alkalmazkodásának erőteljes felgyorsítása, különösen az EU-10-ek körében (közöttük hazánkban); A versenyképesség alakulásának fontos összefoglaló

mutatója az exportképesség. A hazai agrárgazdaság súlyos versenyképességi problémáit mutatja a fajlagos agrárgazdasági exportteljesítmény lényeges elmaradása egyes fejlett EU-tagországtól (1. táblázat).

	aránya az összes exportból (%) (2004)	egy hektár mezőgazdasági területre 1000 EUR (2004)	egy munkaerőegységre 1000 EUR (2003)
Belgium	8,2	14,5	310
Dánia	18,5	4,3	154
Franciaország	10,0	1,2	10
Írország	8,4	1,6	64
Hollandia	13,6	20,2	242
Magyarország	5,7	0,4	4

1. táblázat: Az agrárgazdasági export

- a globalizáció, a nemzetközi versenyképesség fokozódó kihívásai, a *Lisszaboni Folyamat igénye konfliktusba kerülhet* a közös költségvetésben eddig prioritást élvező *szektorális politikákkal*, közöttük az agrárpolitikával, illetve annak második pillérével, a vidékfejlesztési politikával;
- az EU *keleti kibővítése* egyúttal jelentős depressziós vidéki térségek bekapcsolásához vezetett, e változás – még inkább Románia és Bulgária csatlakozása – megnövelte az EU-n belüli rurális diszparitásokat, amelyek kezelése csak jelentős közösségi és nemzeti vidékpolitikai akciók révén lehetséges;
- a növekvő igényekkel egyidejűleg a vidékpolitika *közös költségvetésből* származó lehetőségei nem bővültek az eredetileg tervezett mértékben (2007–2013. között a tervezett 89 milliárd EUR helyett csak mintegy 67 milliárd EUR áll rendelkezésre annak céljára);
- egyidejűleg – főleg Nagy-Britannia oldaláról – erőteljes kritikai kampány indult meg a Közös Agrárpolitika, azon belül kisebb részben annak vidékfejlesztési pillére ellen.
- Ugyanakkor a fentiekben bemutatott vidékfejlesztési *prioritások jól illeszkednek a Lisszaboni Folyamatba*. Pl. a földmenedzsment fontos eleme a biomassa előállítása, amely a megújuló energiaforrások lényeges tényezője. (A Lisszaboni Stratégia mind az elektromos energia előállítása, mind a motorhajtóanyagok területén jelentősen növelni kívánja a megújítható energiaforrások arányát.)

Nagy nehézségekkel jár a *mezőgazdasági externalitások gazdasági költségeinek* meghatározása. Azok az eltérő feltételek függvényében igen eltérőek lehetnek. Az értékelésre lehetőséget kínálhat a környezeti javakkal kapcsolatos preferenciák meghatározása. (Pl. hipotetikus piac, a megkérdezettek multifunkcionális szolgáltatások iránti fizetési szándékának feltárása révén.) E keresleti oldali megközelítés mellett – nem kis módszertani nehézségek leküzdésével – felmérhetőek a környezeti menedzsment költségei. Aláhúzást igényel, hogy az európai földfelszín jellemzően az ember által rendben tartott kultúrtáj.

	Mezőgazdasági terület	Erdőterület	Összesen
Ausztria	40,1	41,6	82,5
Franciaország	54,1	31,6	85,6
Görögország	64,0	22,8	86,8
Nagy-Britannia	69,9	11,6	81,5
Németország	47,7	30,2	77,9
Olaszország	50,1	23,3	73,4
Spanyolország	50,0	33,3	83,3
Svédország	7,0	73,5	80,5
EU15	41,9	38,2	81,1
Csehország	46,1	34,1	80,1
Lengyelország	52,1	30,0	82,1
Magyarország	61,8	19,7	81,5
Szlovákia	39,3	41,6	80,9
Szlovénia	24,2	60,1	84,3

2. táblázat: A mezőgazdasági terület és az erdőterület aránya az egyes EU- tagországokban

A fiskális föderalizmus elmélete szerint a centralizált (esetünkben: közösségi) finanszírozás jelentős, a határokat átlépő pozitív és negatív externalitások, tovagyrűző hatások esetén lehet indokolt.

A KAP közös finanszírozása tette lehetővé eredetileg a közös agrárpiacot, mint pozitív externalitást a tagországok számára. Ugyanakkor az EU-tagországokban az agrártermelésnek kezdettől fogva jelentős, a közvetlen termékelőállítást meghaladó céljai is voltak és vannak. *E multifunkcionális elemek lényeges, határokon túlnyúló externalitásokat szolgálnak.* Egyrészt a földfelszín állapota jelentős hatást gyakorol a felszíni vizek, a levegő tisztaságára, a folyók vízgyűjtő területére, továbbá az éghajlatra. Lényeges az állat- és növényegészségügyi, állattartási és környezetgazdálkodási szempontok egységes érvényesítése a különböző EU tagországokban. Közös érdek fűződik ahhoz, hogy a tájak arcurlata a szegényebb országokban és régiókban is megfeleljen az európai modell igényeinek. Mindezek együttesen *európai közjavaknak* minősíthetők.

A *vidékfejlesztés* mindezek mellett *jelentős* modernizációs és szerkezetátalakítási lehetőségeket nyithat meg. A közös finanszírozás fentiek előmozdításán túl elkerülhetővé teszi az esetleg eltérő nemzeti támogatások belső piacot, versenyt torzító hatásait.

Valójában az EU vidékfejlesztési politikában *paradigma-váltás* megy végbe. Annak *lényege* a következő: az élelmiszer-önellátást, a paritásos agrárjövödelmet célzó agrárpolitikát egyre inkább térségi alapú vidékpolitika váltja fel, amely a vidéki területek fenntartható fejlődését biztosítja. Az eltolódás az új súlypontok irányába fokozatosan, de folyamatosan halad előre. A fentiek kibontakozásának leírását szolgálja az „új vidéki gazdaság” fogalomköre.

Az új vidékfejlesztési paradigma alapvető elemei:

- térségi alapú, integrált (multiszektorális) politika, amely a vidéki területek fenntartható fejlesztését biztosítja;

- középpontban a versenyképesség javítása: a helyi sajátosságok (környezeti vagy kulturális adottságok, tradicionális termékek stb.) kompetitív előnnyé alakítása;
- illetve a vidéki közjavak előállításának előmozdítása;
- a mezőgazdaság kiemelt szerepet tölt be a vidéki gazdaságban: a helyi inputok, üzleti szolgáltatások fő vásárlója; a vidéki közjavak fő előállítója; ám egyedül nem teljesítheti a vidékfejlesztés funkcióit
- az „új vidéki gazdaság” fő jellemzői: az elérhetőség, megközelíthetőség javítása kommunikáció és a támogató infrastruktúra révén (vállalkozói hálózatok stb.); a vidéki vállalkozások versenyképességének növelése a vállalkozói menedzsment ismeretek fejlesztése, a termékinnováció és az innovatív marketing révén; a közjavak előmozdítása révén vonzó vidéki környezet, magas életminőség fenntartása, meghatározó szektor lehet a turizmus; az innováció előmozdítása (piaci részek, új termékek, eljárások, innovatív marketing); a tudásalapú biogazdaság lehetősége; az emberi erőforrás fejlesztése.

Az új vidékpolitikai prioritásokkal összefüggésben az alábbi témaköröket vizsgáltuk:

- agrárszerkezet átalakulása az EU tagországokban;
- a vidéki környezet minőségének javítása, azon belül egyrészt a földfelszín-gondozása (földmenedzsment), másrészt a biomassza, a megújuló erőforrások lehetőségeit;
- a vidéki közösségek gazdasági-társadalmi életképességének növelése területén pedig a foglalkoztatás, a diverzifikáció, a helyi kezdeményezések lehetőségeit.

A foglalkoztatás lehetőségeit, annak jövőbeli alakulását mennyiségi elemzés alapján három szcenárió kereteiben vizsgáltuk. A mezőgazdasági foglalkoztatás további rapid csökkenését tartalmazó változat 2014-ig annak 52%, míg a mérsékeltébb szcenárió annak 28% arányú mérséklődését mutatja Magyarország esetében. Azaz megállapítható, hogy kedvezőtlen esetben az *agrárfoglalkoztatás* további – az érintett térségek számára *drámai – csökkenése is bekövetkezhet*. Annak elkerülése fontos gazdaság- és társadalompolitikai érdek.

A NEMZETI VIDÉKPOLITIKA ÉS AZ EU KÖZÖS POLITIKÁJA

Kutatásaink során részletesen vizsgáltuk a *hazai agrárgazdasági transzformáció és az EU adaptáció súrlódásait*. A folyamatok elemzése alapján arra következtetésre jutottunk, hogy a hazai gazdaságban az 1990-es évek közepén megvalósított stabilizációs program eredményeként ismét erőteljes növekedés indult meg, ám *az agrárgazdaságban – döntően intézményi okokból – továbbra is fennmaradt a transzformációs krízis*, illetve az azt követő depresszió. Ez a folyamat többé-kevésbé valamennyi, általunk vizsgált új tagországra is érvényes.

Ez a helyzet pótlólagos kihívást jelent a vidékpolitikák számára is. Az *EU-tagság új lehetőségeket nyit* meg a problémák megoldásához. Ugyanakkor nem nélkülözhető az EU politikákkal szinergiában álló, a szűkebb szektorális politikán túlmutató *nemzeti vidékpolitika* megformálása melynek lehetséges sarokpontjaihoz fontos információkat adhat az EU-15 országokban legjobban teljesítő vidéki térségek fő sajátosságainak feltárása.

A *legjobban teljesítő vidéki térségek* mindenekelőtt a helyi közjavak munkahelyekké, jövedelmekké, életminőséggé alakításában sikeresek, mindezek révén pedig a népességmegtartás (sőt talán növelés), illetve a diverzifikáció területein eredményesek.

E térségek fő jellemzői kutatásaink szerint az alábbiak:

- „jó irányítás” (*good governance*): döntéshozatali és finanszírozási autonómia magas foka; intézményi együttműködés; jó kapcsolatok a civil (NGO) szervezetekkel, a magánszektorral, mindezek révén alacsonyabb tranzakciós költségek; komplex és hatékony politikák helyi és regionális szinten;
- élénk mikro-, kis- és középvállalati szektor, a vállalkozásalapítás magas dinamikája, széles körű belső és külső hálózatépítés;
- a természeti és a kulturális vagyron hatékony alkalmazása;
- széleskörű tulajdonlás, e térségekben a vidéki gazdaság szereplői nagyrészt tulajdoni pozícióval rendelkeznek;
- mindezek alapján e térségekben jellemzően magas, sok tekintetben a városokét is meghaladó színvonalú életminőség kialakulása és fenntartása lehetséges.

A sikeres vidéki térségek további széleskörű kutatása a gyakorlatban is jól alkalmazható *benchmarking* lehetőségeit teremtheti meg.

Irodalom

A magyar agrárgazdaság EU-beilleszkedése. Fejlesztés és Finanszírozás 2006/2., 32–41.

Integration of the Hungarian Agro-economy into the EU. Development and Finance 2006/2. 32–41.

Közös Agrárpolitika, közös költségvetés? Pénzügyi Szemle 2006/4. szám

Piac, adaptáció, versenyképesség. A Falu, 2007. tavasz.

Az Európai Unió agrárrendszere. Mezőgazda Könyvkiadó, Budapest, 2007, 405.

FÜGGELÉK

A KORMÁNYZATI FÓRUMOK JEGYZÉKE

A Kormányzati Fórum sorozat célja

A *Kormányzati Fórum* sorozat létrehozásának fő célja az volt, hogy intézményes keretet teremtsünk a MeH–MTA stratégiai kutatási együttműködés két oldalának, a tudományos szférának és a kormányzati szereplőknek a párbeszédhez. A műhely-sorozat egy fontos eszköz, munkaforma ahhoz, hogy a kutatások eredményei gyorsan és érdemben hasznosuljanak a kormányzati tevékenységben. A fórumok előadásai és vitái egyben segíteni kívánják a folyamatban lévő kutatások gördülő módszerrel történő tervezését. E párbeszéd egyúttal előmozdítja a kormányzati igények és a tudományos műhelyek kínálatának összekapcsolását, valamint a két „kultúra” működésének és értékrendjének kölcsönösen jobb megértését. A kormányzati fórumok (stratégiai műhelyek) állandó meghívottjai a gazdasági és üzleti élet képviselői. Célunk: őket is bevonni az intézményes párbeszédbe és „útkeresésbe”.

A 2006–2007-es stratégiai kutatási program során tartott fórumok

- 2006. november 17. *Korunk és az iszlám*
- 2006. december 1. *Magyarország Kína-stratégiájának megalapozása*
- 2006. december 19. *A Duna mint komplex erőforrás és kapu a Dél-Balkánra*
- 2007. január 23. *Vidékpolitikai stratégia*
- 2007. február 27. *Az emberi természet*
- 2007. március 24. *Magyarország 2020 – Jövőképek*
- 2007. április 27. *Európai Unió: költségvetés és szakpolitikák*
- 2007. május 29. *Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program*

Stratégiai kutatások 2006-2007 • Kutatási jelentések